Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УКРАЇНСЬКІ МАРКЕРИ ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ

Українські маркери історії Польщі

від початків формування до Великої війни

Колективна монографія

Університетська книга

УДК 94:930.2(438:477)”10/18”
У 45

Рецензенти:
Олександр Реєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України);
Іван Патер, доктор історичних наук, професор (Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (протокол № 10 від 26 листопада 2024 рр.)

У 45 **Українські маркери історії Польщі: від початків формування до Великої війни** / редкол.: Микола Литвин (голова), Любомир Хахула (заст. голови), Олена Аркуша, Василина Пастернак (секретар) ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. Львів ; Суми : Університетська книга, 2024. 466 с.

ISBN 978-617-521-094-9

Проаналізовано найважливіші українські маркери історії Польщі від початків формування до Першої світової війни. Насамперед узагальнено історіографію взаємин Русі і Польщі в X – першій половині XIII ст., колонізації Галицької Русі XIV–XVI ст. Висвітлено подання образу Речі Посполитої в сучасних українських підручниках з історії. Показано роль гетьмана Івана Виговського в організації збройного опору Московії, Листопадового 1830 р. і Січневого 1863 р. повстань у модерній історії України. Розкрито уявлення польських політичних середовищ Кракова про Україну та українців на межі тисячоліть. Реконструйовано міжнаціональні взаємини та збройну боротьбу поляків та українців в роки Першої світової війни. Визначено спільності й відмінності в культурній і літературній традиції Польщі та України від княжої доби до Другої Речі Посполитої.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України та Польщі.

УДК 94:930.2(438:477)”10/18”

Ukrainian Markers of Poland’s Modern History: From the Beginnings of Formation to the Great War / editorial board: Mykola Lytvyn (chairman), Lubomyr Khakhula (deputy chairman), Olena Arkusha, Vasylyna Pasternak (secretary); National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv: “University Book Publishing”, 2024. 466 p.

The book analyses the most important Ukrainian markers of the history of Poland from the beginning of its formation to the First World War. First of all, the historiography of relations between Rus’ and Poland in the tenth – first half of the thirteenth century is summarised half of the thirteenth century, the colonisation of Galicia in the fourteenth and sixteenth centuries. Rzeczpospolita in modern Ukrainian history textbooks. The role of Hetman Ivan Vyhovskyi in organising armed resistance to Muscovy, the November 1830 and January 1863 uprisings in the modern history of Ukraine. The author reveals the ideas of Polish political circles in Krakow about Ukraine and Ukrainians at the turn of the millennia. Interethnic relations and the armed struggle of Poles and Ukrainians during the First World War are reconstructed and Ukrainians during the First World War. Signs of commonality and differences in the cultural and literary traditions of Poland and Ukraine from the princely era to the Second Polish Republic.

For scholars, teachers, students, anyone interested in the history of Ukraine and Poland.

© Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2024
© Видавництво «Університетська книга», 2024

ISBN 978-617-521-094-9

Зміст

Розділ 1. Роман Голик
Знаки спільності й відмінності.
Культурна і літературна традиція Польщі й України:
від Русі до Другої Речі Посполитої 7

Розділ 2. Олександр Головко
Взаємини Русі і Польщі в X – першій половині XIII ст.
в польській історичній думці: історіографічний огляд 69

Розділ 3. Едуард Макаренко
Благо чи лихо? Погляди польської та української історіографії
«довгого» XIX століття на колонізацію
Галицької Русі XIV–XVI століть 84

Розділ 4. Ілля Паршин
Образи Речі Посполитої у сучасних українських
шкільних підручниках з історії: шляхи до порозуміння? 99

Розділ 5. Володимир Сергійчук
Іван Виговський. Його Москва боїться й досі 110

Розділ 6. Мар'ян Мудрий
Листопадове повстання 1830 року
та «революція понять» у Галичині 122

Розділ 7. Станіслав Стемпень
Січневе повстання 1863 року в Україні: джерела,
стан досліджень, перебіг повстання та царські репресії 157

Розділ 8. Оксана Карліна
«В чужому краю»? Волинь у житті та творчості
Юзефа Ігнація Крашевського 176

Розділ 9. Олег Павлишин
Виступи співаків-українців на сценах Варшави
наприкінці XIX – на початку XX століття 205

Розділ 10. Олег Жерноклеєв
Римо-католицьке чернецтво у Східній Галичині
на початку XX століття 216

Розділ 11. Олена Аркуша
Українці в баченні польських політичних середовищ Галичини другої половини XIX – початку XX століття: приклад ліберал-демократів 227

Розділ 11. Ігор Жук
Множинна ідентичність архітектора-інтелектуала доби історизму: Юліан Октавіан з Львігроду Захарієвич 317

Розділ 13. Валентина Шандра
Поляки-біженці Першої світової війни на українських територіях (1914 – лютий 1917 років) 340

Розділ 14. Міхал Клімецький
Польські легіони в Карпатах, на Волині та Буковині. Національне збройне формування в австро-угорських багатонаціональних збройних силах 372

Розділ 15. Григорій Савченко
Польські військові формування як чинник консолідації військовиків-українців (березень – травень 1917 р.) 390

Розділ 16. Ярема Кваснюк, Роман Чорненький, Петро Гаврилишин
Польські військові поховання Прикарпаття XIX – першої третини XX ст. як пам'ятки історико-культурної спадщини України і Польщі 400

Розділ 17. Леонід Зашкільняк (Львів)
«Віднайдення України»: уявлення українських інтелектуальних еліт XIX – початку XX століття про місце і роль України та Польщі в Східній Європі 440

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-1

Роман Голик

Розділ 1

Знаки спільності й відмінності. Культурна і літературна традиція Польщі й України: від Русі до Другої Речі Посполитої

Пошук найглибших українських маркерів польської культури і, навпаки, польських маркерів української культури веде у сферу наукової реконструкції явищ, не зафіксованих книжною культурою. Тому багато з них є нині, радше, віртуальними й гіпотетичними, проте вони допомагають пояснити нинішні культурні та мовні закономірності, виявити ту спільну й водночас диференційовану матрицю.

Початок: від (прото)Слов'янщини до Польщі й Русі. Перші маркери спільностей й відмінностей між польською та українською культурними традиціями закладені в тій добі, яку наука XIX–XX ст. назвала індоєвропейською, а згодом прото- і спільнослов'янською[1]. На етапі поступового розпаду гіпотетичної спільноіндоєвропейської мови та культури виокремилася з-поміж інших спільнослов'янська чи балто-слов'янська мовно-культурна сфера. Одним із гіпотетичних маркерів, спільних згодом для східно- й західнослов'янських мов, у цей час нині вважається існування балто-слов'янської мовної спільноти в середині індоєвропейського мовного простору. Це означало, зокрема, що носії пізніших східнослов'янських і західнослов'янських мов та протолитовської й протолатиської мовної спільноти (однієї з архаїчних зон

1 Meillet A. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris, 1903 ; Його ж. Les dialectes indo-européens. Paris, 1922 ; Його ж. Le Slave Commune. Paris,1965. 2 ed.; Szemerényi O. Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. 4 Aufl. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990; Shevelov G. A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic. New York : Columbian University Press, 1965; Birnbaum H. Common Slavic: Progress and Problems in Its Reconstruction. Los Angeles : Slavica Publishers, Inc., 1975.

індоєвропейського ареалу) були наближені одні до одних мовно та культурно[2]. (Через століття це виявилося в трикутнику «Польща – Русь – Литва»). Спочатку балто-слов'янська зона, імовірно, існувала лише як один із діалектів індоєвропейського мовно-культурного масиву. Далі з неї виокремилися мови тих, кого згодом стали називати слов'янами. Це відокремило їх від представників інших мовних і культурних груп (наприклад, тієї самої балтійської, германської та романської, якщо йдеться про Європу). Основні риси загальнослов'янської мови відомі нині лише приблизно на підставі мовної реконструкції. Так само нелегко реконструювати загальні обриси первісної Слов'янщини, яка була відразу і єдиною, і диференційованою, поділеною на діалекти – протомови та регіональні культури. Ще в 1920-х рр. уродженець Тернополя, відомий польський філолог і культуролог Александр Брікнер (Брюкнер, Aleksander Brückner) зазначав, що культурні подібності між слов'янами, зокрема західними та східними, дуже відносні, і частину слов'янських народів мало що поєднує, крім загального етноніма – «слов'яни». Проте навіть у його семантиці, на думку А. Брікнера, не було чогось позитивного, крім семантики повільності, обтяженості та спорідненості з лексемою «слуга». Пізніші студії контраверсійного українського етнолога, археолога, письменника і радянського розвідника Віктора Петрова (Домонтовича / Бера) також вказували, що етногенез слов'ян, походження подібностей і відмінностей в їхніх культурах далі залишається складною і досить дискусійною проблемою[3].

Поділ на західних, південних, східних слов'ян у своїй основі має, радше, мовні (лінгвістичні) мотиви чи критерії. З цього погляду, він є поділом на східно-, західно- і південнослов'янський мовні ареали, в яких по-різному відобразилися рефлекси спільнослов'янської мови[4]. Нині не зовсім зрозуміло, чи після розпаду умовної спільнослов'янської існували умовні спільно західнослов'янська, східно- і південнослов'янська мови, чи мови різних етносів уже

2 Див.: Непокупний А. Балто-севернославянские языковые связи. Киев, 1976.

3 Див.: Петров В. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ : Наукова думка, 1972.

4 Nahtigal R. Die slavischen Sprachen. Abriß der vergleichenden Grammatik. Wiesbaden, 1961; Sussex R., Cubberley P. The Slavic languages. Cambridge : Cambridge University Press, 2006.

існували окремо всередині спільнослов'янської. Так чи інакше, у цій парадигмі нинішня українська і польська мови були відокремлені певним історико-лінгвістичним бар'єром. Польська мова за цією схемою входить в ту саму групу, що й чеська, словацька, верхньо- і нижньо-лужицько-сербська, а також кашубська і вимерла полабська. У більш вузькому розумінні польська мова утворює східну групу лехітських мов, західну групу яких формують особливо близька до польської древлянська, чи древянська, полабська мова, мова ругійська, вимерлі слов'янські говори Магдебурга, Мекленбурга та зниклі західнопоморські етнолекти, що опинилися в зоні германських мовних і культурних впливів. Українська ж мова натомість опинилася в системі східнослов'янських мов разом з російською та білоруською. Однак справа з типологією слов'янських мов і культур виглядає складнішою[5]. Деякі дослідники вважають, що мотиви поділу слов'янських мов на три групи є не так лінгвістичними, як політичними, ідеологічними, культурними чи взагалі змішаними й випадковими[6].

З цього погляду протиставлення української та польської мов виглядає складнішою проблемою. З одного боку, ці дві мови в сьогоднішньому вигляді справді відображають дві парадигми: скажімо, українська мова знає повноголосся там, де у польській та решті західнослов'янських мов його немає. Обидві мови мали й мають, зрозуміло, різний діалектний поділ, що частково збігається з поділом на етнографічні групи. Так, поділ польської мови на мазовецький, малопольський, великопольський, шльонський, мазовецький і архаїчний кашубський говори (або ж, за давнішим поділом, на великопольсько- куявське, шльонське і малопольське та мазовецьке наріччя) частково, на думку частини дослідників, кореспондує з історико-етнографічним поділом польських племен на полян (а також віслян-малополян), слензян, поморян і мазовшан[7]. Частина цих говорів, як кашубський, про який говорять і як про окрему мову, залишилися архаїчними; частина є, навпаки, витвором нового часу. В історії польської літературної мови відображалося

5 Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология : монография / под ред. А. С. Мельничука. Киев, 1986. 284 с.

6 Kamusella T. The Triple Division of the Slavic languages: a Linguistic Finding, a Product of Politics, or an Accident? Vienna, 2005. *IWM Working Papers Series*. Vol. 1.

7 Fisher A. Etnografia slowiańska. Polacy. Lwów ; Warszawa, 1934. S. 123.

взаємодоповнення й протиставлення говорів Великопольщі й Малопольщі, вплив яких на творення польської культури в різні періоди був неоднаковим.

Зі свого боку сучасна українська мова за різними класифікаціями охоплює три основні наріччя: північне наріччя (розпадається на архаїчні говори Полісся), південно-західне, яке знову ж таки охоплює говори Волині, говори Галичини й Буковини (зокрема, давні карпатські говори гуцулів, бойків, лемків, наддністрянський і надсянський говори), говори Закарпаття, та південно-східне (говори Наддніпрянщини та відносно нові говори Слобожанщини й степові говори)[8]. Вони відповідають історичному поділові українських етнічних груп на подолян, волинян, поліщуків, гуцулів, бойків, лемків, слобожанців. При цьому особливо давньою виявляється саме та група говорів, що межує з польськими етномовними територіями, і, хоч між обома мовами немає явних перехідних діалектів, однак т. зв. південно-східні кресові говори, які виникли на нинішніх українських землях, мають відчутний вплив української мови, а українські говори Галичини, Карпатського регіону маркуються полонізмами. Лемківський говір узагалі є предметом суперечок польських і українських діалектологів, як і сама етнографічна субгрупа лемків: українські вчені вважають лемків українцями і їхній говір українським. Натомість польські дослідники схильні вважати їх чимось окремим, перехідним (в окремих публікаціях йдеться навіть про лемківський народ і лемківську мову) або ж, як частково гуцулів, відносять їх до архаїчних польських мешканців регіону[9]. Натомість в історії української літературної мови йшлося про протиставлення й взаємодоповнення нинішніх південно-західних і наддніпрянських говорів: в одні періоди домінували говори південно-західного, в інші – говори південно-східного наріччя.

---

8 Детальніше див.: Матвіяс І. Українська мова та її говори. Київ : Наукова думка, 1990.

9 Тарнович-Бескид Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. Львів, 1936; Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження : у 2 т. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1–2; Любчик І. Лемківщина і лемки в новітній історії Центрально-Східної Європи: суспільно-політичний дискурс: дис. … д-ра істор. наук : 07.00.01 і 07.00.02. Львів, 2021; Michna E. Łemkowie. Grupa etnograficzna czy naród? Kraków : Nomos, 1995; Misiak M. Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006; Reinfuss R. Śladami Łemków. Warszawa : PTTK Kraj, 1990; Rieger J. Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie. Warszawa : Semper, 1995.

Мовна й культурна матриця, утворена в ході розвитку української та польської мовних та мовно-етнографічних систем, справді показувала їх відмінність, але й демонструвала також і спільність, взаємну інтерференцію[10]. Діахронічні та синхронічні порівняння української та польської мовних систем дозволяють побачити навіть певні парадокси, особливо якщо йдеться про середньовічний час й перехід від усної до писемної традиції[11]. Українці як східні слов'яни хоч і прийняли церковнослов'янську мову та кириличне письмо, які відображали зниклі згодом носові звуки («юс великий» і «юс малий»), проте самих цих звуків і фонем мова не зберегла. Натомість польська мова, що грунтується на латинській писемності, навпаки, зберегла носові звуки, якщо не тотожні, то в чомусь близькі до спільнослов'янського періоду (тепер вони передаються літерами ą та ę). Існують різні думки щодо її спорідненості зі східнослов'янськими мовами. Одна з них досить несподівано стверджує, зокрема, що пралехітські діалекти, з яких походить польська мова, були споріднені з давньоновгородським діалектом чи мовою.

Так чи інакше, варто наголосити, що однією з найдавніших етногенетичних моделей, які окреслювали простори давньопольської й давньоукраїнської та загалом руської культури, став саме уривок давньоруського автора літописного тексту, відомого як «Повість временних літ». Літописець говорив, з одного боку, про загальнослов'янську єдність, а з іншого – про територіальне / географічне відмежування слов'ян, не називаючи їх, очевидно, західними чи східними, а прив'язуючи до локацій, зокрема до річок: «Словъне же ови пришедше и съдоша на Вислъ, и прозвашася Ляховъ, а отъ тъхъ Ляховъ прозвашася Поляне, Ляховъ друзии Лютичъ, инии Мазовшане, а инии оморяне. Такоже и тъ же Словъне пришедше съдоша по Днепру и наркошася Поляне, а друзии Деревляне, зане съдоша в лъсъхъ; а друзии съдоша межи Припътью и Двиною и наркошася Дреговичи; и инии съдоша на Двинъ, и наркошася Полочане, ръчькы ради, яже втечеть въ Двину, именемъ Полота, отъ сея прозвашася Полочанъ. Словъне же съдоша около

10 Див.: Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa : PWN, 1964; Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинько І. Історична граматика української мови. Київ, 1980.

11 Див.: Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. 808 с.

озера Илмера, и прозвашася своимъ именемъ и сдълаша городъ и нарекоша и Новъгородъ; а друзии же съдоша на Деснъ и по Семи и по Сулъ и наркошася Съвера. И тако разидеся Словенескъ языкъ, тъмьже и прозвашася Словеньская грамота». (Словени ж ті прийшли і сіли на Віслі й стали називатися ляхами, а від тих ляхів пішли інші назви – поляни, ляхи другії – лютичі, інші – мазовшани, ще інші – поморяни. Також і ті словени, що прийшли і сіли по Дніпру, нареклися поляни, а другії – деревляни, оскільки сиділи в лісах; а інші сиділи межи Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичі; ще інші жили на Двіні й називалися полочани від назви річки Полота, що впадає в Двіну. Від неї і прозвалися – полочани. Словіни ж сиділи побіля озера Ілмера, називалися своїм іменем, і збудували город, і нарекли його Новгород; а другії ж сиділи по Десні, по Семі, і по Сулі і називалися сівера. І так розійшовся словенський народ, його іменем і грамота названа словенською)»[12]. Ця картина залишилася однією з найдавніших візій слов'янського самоусвідомлення та етнографії слов'ян і в цьому плані об'єднує українців та поляків.

Спільними маркерами польської та української поганських / язичницьких / дохристиянських культур, зокрема усної традиції та ритуальної сфери, мали б бути народні вірування й обряди, яким багато уваги приділяли, зокрема польські дослідники та автори, насамперед у Галичині[13]. З одного боку, польські та українські вчені говорять про загальнослов'янський пантеон, підставою якого був ще індоєвропейський поділ божеств. З іншого боку, мова йшла також про регіональні божества різних слов'янських племен. Проте основні дані про давньопольський та руський / давньоукраїнський поганський пантеон – звістки християнських польських і руських середньовічних авторів. Звідси, з одного боку, свідчення про богів давньоруського пантеону (Перун, Хорс, Даждьбог, Симаргл, Мокош), про яких згадував автор «Повісті временних літ» під 980 р. У текстах середньовічних авторів згадувалися також інші слов'янські божества, наприклад, Лада і Марена. З іншого боку, в польськім письмен-

12 Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ : Радянський письменник, 1990. С. 12–13.

13 Łowmiański H. Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII). Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979; Gieysztor A. Mitologia Słowian. Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1980; Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.

стві з'явилися твердження про окрему лехітську міфологію, в якій були, наприклад, Лель і Полель (Lelum – Polelum), Свіст – Посвіст. Однак звістки середньовічного часу є пізніми й знаною мірою сконструйованими писемною християнською культурою українців і поляків. Це зауважив, зокрема, Александер Брікнер (Alexander Brückner) стосовно польської традиції: він довів, що ще Ян Длуґош (Jan Długosz), розповідаючи про начебто давньопольських богів, фактично конструював схему, подібну до римської міфології, й на підставі власних здогадів створив частину нібито польських язичницьких богів: Дзідзєлю, Єшу, Живію, Погоду, Маженну, Дзєванну, частково Погвізда[14]. Натомість дані давньоруських/давньоукраїнських авторів з Перунами, Хорсами й Мокошами, Сварогами, Даждьбогами залишаються одними з моделюючих і для давньопольської культури. Реліктами дохристиянської/дописемної культури поляків та українців вважають, радше, фольклорні образи та архаїчні ритуали, що збереглися в польській та західноукраїнській народній культурі, які згодом стали взаємодіяти. З цього погляду, наприклад, обрядові пісні зимового святкового циклу, наприклад народні українські колядки / польські kolędy, а також вертепи/шопки з перебиранцями і масками характерні для поляків, українців, справді частково несли якісь дохристиянські уявлення. Зокрема, архаїчними вважаються вірування жителів Карпат (гуцулів, бойків, лемків) та Полісся (поліщуків), щодо первісної ідентичності яких між польськими та українськими інтелектуалами тривають суперечки. Їхні уявлення про демонічних істот (русалок, мавок, чугайстрів, перелесників, тих, хто в скалі сидить, а також про «непростих» людей, мольфарів, ворожок, відьом) справді можуть бути рефлексами давньої світоглядної системи, так само як їхні аналоги в народних віруваннях та народній міфології поляків. Проте точне датування цих вірувань і уявлень, хронологія їх появи залишаються гіпотетичними: частина цих міфологем, можливо, належать давній «лехітській» і давньоруській епосі, однак частина є пізнішими конструктами. Ба більше, один із головних маркерів польського та українського язичництва, знайдений на західноукраїнських територіях й збережений зголом у Кракові, Збруцький ідол, в якому бачили Світовида й загалом язичницьку картину

14 Brükner A. Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1931. S. 136.

світу, насправді міг бути пам'яткою романтичного уявлення про язичництво в польському шляхетському середовищі[15]. Так чи інакше, слов'янська дохристиянська культура нинішньої Польщі та України – досить цікавий, але й нерозкритий до кінця феномен.

Це саме стосується й дохристиянської писемності. І з польського, і з українського боку не бракувало гіпотез про існування писемних знаків до християнізації Польщі та Русі. Зокрема, у Галичині XIX ст. поширювалися думки про функціонування слов'янських рун на зразок рун скандинавських. Тоді в наукових середовищах Львова та Галичини спалахнула полеміка довкола існування так званих слов'янських рун. До дискусії долучилися одразу багато знаних авторів – від патріярха польської філології Антоні Малецького (Antoni Małecki) та Романа Завілінського (Roman Zawiliński) до Яна Леціївського (Jan Leciejewski)[16]. Спочатку дискусії викликали т. зв. «мікожинські камені», на яких буцімто рунами були нанесені слов'янські написи (подібно «Prowe»). Одні дослідники були переконані щодо їхньої автентичності і, розвиваючи міф колишньої слов'янської величі, доказували слов'янське походження рун і навіть виводили їх назву від дієслова «різати», що викликало насмішки опонентів[17]. Згодом адепти цієї теорії стали обережнішими, розмежовуючи «помилки» («штирійські шоломи», «бам-берзький Чорнобог», «семиградська золота чаша», гданська урна), «фальсифікати» («новострількі камені», пшильвицькі бовваники»), написи сумнівного походження (наконечники, сокрики, ножі з псевдорунічними написами) та «автентику» (артефакти зі свастикою, ледницька фігурка, краківська медаль і ті самі «мікожинські камені»), на яких нібито відчитували староцерковнослов'янські слова. Прихильники таких концепцій намагалися знайти місце «слов'янським письменам» між старшим, молодшим та англійським футарком і таємними, магічними рунами. Їхні висновки були доволі оптимістичними: «факт, що

15 Комар А., Хамайко Н. Збручский идол: памятник эпохи романтизма. *Ruthenica*. 2011. 10. С. 166–217. URL: http://resource.history.org.ua/publ/ruthenica_2011_10_166 (дата звернення: 06.04. 2024)

16 Zawiliński R. Kwestya run słowiańskich ze stanowiska lingwistycznego. Kraków : Druk Wł. Anczyca i spólki,1883. 18 s.; Lieciejewski J. Runy i runiczne pomniki słowiańskie. Lwów; Warszawa, 1908. 207 s.

17 Zawiliński R. Kwestya run slowiańskich… S. 18.

слов'яни мали рунічні знаки з написами, які є читабельними й зрозумілими. Написи ті є слов'янськими, бо польськими, чеськими, словацькими і руськими»[18]. На їх підставі автори навіть виводили цілу систему слов'янського рунічного письма зі знаками та числами[19]. Інші вчені, як Антоні Малецький, одразу запідозрили, що «камені мікожинські» насправді неавтетничні, і вказували їхні писемні джерела. Поступово міф, під вплив якого ще в середині XIX ст. потрапив Іван Вагилевич, розвіявся: «слов'янські рунічні написи» виявилися або непорозумінням, або підробкою. Насправді на території українсько-польської культурної взаємодії траплялися лише зразки норманських рунічних написів[20].

Середньовічна християнізація: творення давньопольської та давньоруської культур. Якщо ж вернутися до історичного контексту, то справжнім переломом для польської та української середньовічних культур стала християнізація Польщі (початком якої стало хрещення полянського князя Мєшка I (Mieszko I.) у 965 р.) і Русі (започаткованої офіційним хрещенням Володимира Святославовича у 988 р.) Це вирішило культурну й літературну долю обох країн. Прийняття західного (римського, латинського) християнства в Польщі зумовило латинізацію її письма культури, натомість Русь пішла шляхом східного обряду, візантинізації культури і прийняла трансформовану грецьку абетку, відому під назвою кирилиці. Польська християнська писемна культура[21] первісно існувала в латинському графічному та мовному вигляді. З одного боку, це робило її доступною для світу, в якому середньовічна латина слугувала мовою західного християнства, дало польським інтелектуалам доступ до джерел західної цивілізації, формувало їх за правилами цієї цивілізації. Проте латинська мова була не слов'янською, і в умовах її панування як сакральної польська мова та література тривалий час виступали на маргінесах книжної культури. Довший час вона проявлялася лише в окремих

18 Lieciejewski J. Runy i runiczne pomniki slowiańskie... S. 194.

19 Ibidem. P. 196–207.

20 Смішко М. Вістря на спис із рунічним написом із Розвадова. Літопис Бойківщини. Самбір, 1935. Ч. 5. С. 1–14.

21 Історичне та історико-культурне тло історії Польщі, див, напр.: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002.

записах / виразах на полях книг або в текстах ділових документів. При цьому там, де йшлося про руські землі, давньопольська мова, за спостереженнями лінгвіста Яна Лося (Jan Łoś), забарвлювалася руськими (давньоукраїнськими) запозиченнями, як-от: dworiscze, Szudzia, kniasz, wladicze, monaster Spasa, tholmacz[22]. Водночас навіть довші тексти містили багато руських або схожих на руські рис. За однією з гіпотез, їх несе навіть «Богородиця» («Bogurodzica») XIII чи XIV ст. – перша пісня, записана польською: «Bogvrodzicza dzewicza bogem slawena maria Vtwego syna gaspodzina matko swolena maria Sziszczi nam spwczi nam kyrieleyson. Twego dzela krzcziczela boszicze Vsłisz głosi naplen miisli czlowecze Slisz modlitwo yósz nosimi A dacz raczi gegosz prosimi a naswecze zbozni pobith posziwocze raski pzbith ky'eleyson»[23].

Частина вчених (як Тадеуш Лер-Сплавінський / Tadeusz Lehr-Spławiński) бачила й бачить в такому тексті богемізми і вплив чеської чи мораво-панонської кирило-мефодіївської традиції, зокрема через вживання самого церковнослов'янізму «Богородиця»[24]. В інших йдеться навіть про чеську репліку німецької релігійної пісні[25]. Однак йдеться про низку лексем, пов'язаних не просто зі церковнослов'янською мовою, а й східним християнством та східнослов'янським руським мовним простором. У тексті, який нині читається досить важко через давньопольську орфографію, видно і вживання грецького «киріє елейсон» («Господи, помилуй»), і використання словосполук «syna gaspodzina» і «twego dzela krzcziczela», що, як зауважують дослідники, можуть бути як богемізмами, так і русизмами, давніми українізмами, і «цілість цієї пісні відповідає часам короля Владислава, фундатора каплиць, оздоблених візантійськими розписами»[26].

Тому цілком можливо, отже, що середньовічна пісня – гімн Ягеллонів (Jagiellonowie), з якою на вустах польські війська воювали,

22 Łoś J. Początki Piśmiennictwa Polskiego. Lwów, 1922. S. 11.

23 Łoś J. Bogurodzica: pierwszy polski hymn narodowy. Lublin, 1922. S. 7.

24 Birkenmajer J. Bogurodzica Dziewica. Analiza tekstu, treści i formy. Lwów, 1937.

25 Кривко Р. Н. Гимн «Bogurodzica»: (церковно-?) славянские, латинские и германские параллели / The chant «Bogurodzica»: (Church?) Slavonic, Latin and German parallels. *Old Church Slavonic Heritage /* ed. by Ilona Janyšková, Helena Karlíková & Vít Boček (*Studia etymologica Brunensia 25*). Praha, 2021. P. 227.

26 Krzyżanowski J. Dzieje literatury polskiej. Warszawa, 1969. S. 20.

зокрема і з руськими дружинами Данила Романовича, ґрунтувалася як на західній чесько-німецькій матриці, так і на східнохристиянській давньоукраїнській мовно-образній основі, через релігійну й культурну традицію Великого князівства Литовського[27]. Частково на це вказувала рецепція й транскрипція пісні у документах цього князівства, зокрема у Першому литовському статуті: «Богародицо, Девице, Богославена Мария, / У твекго Сына-Кгосподина, Матко зволена Мария / Зычи ж нам, спусти ж нам, кириялейзон». (Звісно, білоруси бачать тут білоруську мовну традицію, однак насправді йдеться про староруську мову київської традиції – спільну для Русі й Литви). З іншого боку, важливими для цього тексту були також і чеські та німецькі зразки, і їхня інтерференція на запозичення з руського мовного простору також цілком можлива. Імовірно, саме тому слова цього тексту не були зрозумілими для середньовічних русинів. Галицькі й волинські воїни та літописці, чуючи в битві, як поляки співають «Bogurodzica», сприймали грецьке літургічне «киріє елейсон» за «кєрліш» «керьлъшь» («керьлъшь поющимъ сильнъ гласъ ревоуще в полкоу ихъ») і за цим виразом ідентифікували цілу пісню[28]. Отже, те, що мовно було подібним чи навіть рідним, здавалося їм цілком чужим. З іншого боку, руські літописці, як свідчив текст Галицько-Волинського літопису, у своїх творах адаптували чи транскрибували руською вирази й поняття польської мови та культури. Вони, своєю чергою, вели до реалій західнохристиянського релігійного життя («коруна», «пребощ», «бискупь», «столъ святаго Петра», «крижевник»)[29].

Тим часом польська мова, частково витісняючи латинську, поставала у вигляді щораз то більших текстів. Спочатку її елементи можна було побачити в майже 400 польських словах Гнєзнєнської булли (Bullą gnieźnieńską), далі – на сторінках Свєнтокшиських проповідей (Kazania świętokrzyskie), та на сторінках Флоріанського псалтиря (Psałterz floriański), пов'язаної з читацькими уподобанням королеви Ядвіги латино-німецько-польської пам'ятки, репринт якої був виданий у Львові перед Другою світовою війною,

27 Łoś J. Bogurodzica: pierwszy polski hymn narodowy. Lublin, 1922. S. 7.

28 Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ, 1961. С. 99.

29 Там само. С. 99–101.

стараннями Ришарда Ґанщинця / Ґансінця / Ryszard Gansiniec)[30]. Польська книжна культура, сконцентрована довкола королівського двору, оформилася й у вигляді найдавнішого польського перекладу книг Старого Заповіту – Біблії королеви Софії, дружини Владислава Ягелла (Biblia królowej Zofii) – манускрипту, відомого також під назвою Шарошпатацької Біблії – Biblia szaroszpatacka (від угорського міста Шарошпатак, у кальвіністській бібліотеці якого вона знаходилася до Другої світової війни), чи не найрозлогішої давньопольської рукописної пам'ятки, знаної згодом з львівської публікації 1871 р. за редакцією Антоні Малецького (Antoni Małeckiego)[31]. Так формувалося польське релігійне / сакральне читання й писання, початково призначене для світських еліт і духовенства. Поза тим, середньовічну польську літературу й лектуру формували й історичні тексти, що вкладалися в уявлення про красне письменство. З одного боку, її заповнили історичні хроніки Аноніма Галла (Gall Anonim)[32], Вінцентія Кадлубка (Wincenty Kadłubek), на сторінках яких, зокрема, поставав також і образ Русі та руських правителів. Інша річ, що тлумачення русинів як Інших тут нерідко подавалося крізь призму стереотипів. Наприклад, у знаковому для польського середньовічного дискурсу епізоді переможного походу Болеслава I Хороброго (Bolesław I Chrobry) на Київ, в якому цей володар защербив меч об Золоті Ворота (звідси «меч Щербець» – символ польських перемог на Сході), руські володарі виглядали досить легковажними і негероїчними[33]. Такі тексти презентували польську літературу та її наративи в середньовічному розумінні того слова. Зокрема, синтеза історії Польщі Яна Длуґоша (Jan Długosz), автор якої репрезентував польське духовенство і книжників середньовічної Польщі та їхню латиномовну писемну традицію. Його «Хроніка» («Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae») теж несла

30 Psałterz floriański, łacińsko-polsko-niemiecki. Rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie. Wydali Ryszard Ganszyniec, Witold Taszycki, Stefan Kubica. Studia o oprawie i piśmie Psałterza napisał Aleksander Birkenmajer, o miniaturach Władysław Podiacha. Z 31 podobiznami. Staraniem i pod redakcją Ludwika Bernackiego. Lwów, 1939. Stron VII i 402, folio.

31 Biblia Królowej Zofii żony Jagiełły z Kodexu Szaroszpatackiego Nakładem Księcia Jerzego Henryka Lubomirskiego Wydana przez Antoniego Małeckiego. Lwów, 1871.

32 Anonim t. zw. Gall. Kronika Polska / przełożył i opracował R. Grodecki. Kraków, 1923.

33 Żmudzki P. Wędka króla Rusinów (Gall Anonim, ks. 1, rozdz. 7). *Studia Źródłoznawcze*. 2017. T. 55. S. 27–50.

в собі звістки про Русь близьку (Галицьку й Волинську) та дальшу. Звідси, зокрема, й зафіксовані латинню дружинні пісні, а також звістки, які, можливо, свідчили про читання Іпатіївського та інших літописних зводів[34]). Важливою для польської культури, літератури та літератора стала також і хроніка Яна з Чарнкова (Kronika Janka z Czarnkowa або Joannis de Czarnkow chronicon Polonorum), оригінал і польський переклад якої у XIX – на початку XX ст. були опубліковані у Львові[35]. Свій образ Русі, зокрема Галицької та Волинської земель і їхніх володарів, несла й Великопольська хроніка, або Велика Хроніка «Cronica magna Lechitarum et Polonorum»), одне з видань якої у XIX ст. теж вийшло у Львові, на терені взаємодії української й польської культур. У більшості таких хронік міфологія, зокрема міфологічний етногенез, доповнювався фактографією, що спиралася на середньовічні уявлення про світ та його географію й соціальну ієрархію. У такий спосіб історіографія та література зливалися в історіописання як літературний жанр. Водночас вони, як переповнена цитатами / «цитатоманська» хроніка В. Кадлубка, показували коло читання давньопольських авторів, для яких (хоч за посередництвом інших авторів, наприклад Іоанна Солсберійського (Johannes Saresberiensis), авторитетними були уривки з творів давньоримських промов Цицерона (Marcus Tullius Cicero), текстів Салюстія (*Gaius Sallustius Crispus*), Боеція (Boethius), Макробія (Ambrosius Theodosius Macrobius); «Листів» Горація (Quintus Horatius Flaccus), «Енеїди» й «Буколік» Вергілія (*Publius Vergilius Maro)*, «Метаморфоз» і навіть «Мистецтва кохання» Овідія (Publius Ovidius Naso).

Хроніки, в яких творча уява переплiталася з компіляцією й стереотипними формулами, так само, як і житія святих («Життя святого Блажея» з його характерною польською мовою), релігійні тексти на зразок «Молитовника Гертруди»), ділова документація, згодом польсько-латинські вірші – епіграми, релігійні пісні Адама Сьвінкі (Adam Świnka z Zielonej), Станіслава Цьолки (Stanisław Ciołek), Владислава з Ґелінова (Władysław z Gielniowa), Миколая з Польщі (Mikołaj Polak, Nicolaus (Nicholaus) de Polonia, Nicholaus

34 Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори). Київ, 1958. С. 59.

35 Kronika Janka z Czarnkowa przetómaczona wedug tekstu wydanego przez Augusta Bielowskiego w 2 tomie «Monumenta Poloniae historica» / przez B.M.J. Lwów, 1907.

Polonus Mikołaj z Polski тощо) формували специфічний простір літератури. У ній латина була нерідко важливішою й більш значущою, ніж польська, а етнічні неполяки ставали авторами давньопольської лірики. Тут часто йшлося про ті пам'ятки польської мови й літератури, які ще були відносно далекими від Русі, для яких вона була або повністю чужою, Іншою, хоч династично спорідненою, але інколи ворожою.

Те саме стосувалося й руської літератури, як на її пограниччі з польською, у середньовічній Галичині та Волині, так і в Києві. Попри всі взаємозв'язки, дві культури та літературні традиції в середньовіччі були настільки ж поєднані, як і розділені. Це демонстрував складний для суспільної думки образ Червенських городів чи градів з руської літописної розповіді про «похід Володимира на ляхи» 981 р. Для давньоукраїнських авторів цей «дохристиянський» похід київського князя означав його ратний подвиг. Натомість для давньопольських авторів і їхніх наступників твердження руського літописця слугувало доказом польської належності Червена й інших міст. З іншого боку, пізніша історична пам'ять корегувала цю картину. З одного боку, українські дослідники стверджували уявність самого літописного походу Володимира Святославовича та заперечували польську належність завойованих городів й самих «ляхів», яких руський літописець там поселяв[36]. Це встановлювало межу між руською й польською культурами і відсувало її далі на захід. З іншого боку, 2017 р. таку давньоруську пам'ятку, як Галицько-Волинський літопис, переклали польською та опублікували в серії «Історичні пам'ятки Польщі»[37]. Імовірно, саме через польські династичні зв'язки Романовичів[38]. У такий спосіб

36 Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Ґнєзнєнської держав. Червенські гради. *Історіографічні дослідження в Україні.* 2003. Вип. 13. С. 76–90; Диба Ю., Мицько І. Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів. *Старий Луцьк.* Луцьк, 2015. Вип. XI. С. 27–44.

37 Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / wydali, wstępem y przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł. *Pomniki Dziejowe Polski.* Kraków ; Warszawa, 2017. Seria II. T. XVI; Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski i A. Jusupović. Kraków ; Warszawa, 2017. 328 s.; Jusupović A. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej. Kraków ; Warszawa, 2019.

38 Dąbrowski D. Rodowod Romanowiczow książąt halicko-wołyńskich. Poznań ; Wrocław : Wydawnictwo Historyczne, 2002. 348 s.

літописна традиція Галицько-Волинської держави отримувала і руське, і польське маркування. Це викликало неоднозначну реакцію з українського боку[39], але показувало взаємну переплетеність української й польської культур в середні віки.

У той самий час формування середньовічної руської писемної традиції настільки складне, як історія самої Русі. У XX ст. польські дослідники, передовсім Генрик Ловмянський (Henryk Łowmiański) брали участь не лише в дискусіях щодо її дохристиянських коренів, польсько-давньоруських зв'язків, а й у суперечках щодо історичного образу Русі як норманської чи напів норманської держави[40]. Однак ця дилема до кінця не вирішена так само, як проблема руського язичництва чи дохристиянської писемності.

Важко сказати, чи існувало слов'янське протописьмо перед хрещенням Русі. Нелегко зрозуміти, наскільки в цей період широко використовували руни у варязькому (норманському) «руському» середовищі та поза ним[41]. Хоча, імовірно, існували й проєкти запровадження латинської церкви і культури у давній Русі, однак на відміну від польсько-латинського письменства кирилична писемність проникла на Русь після запровадження християнства 988 р. разом з візантійською культурою та літературою. До неї входила східнохристиянська церковна (псалми, акафісти, паралітургічні пісні) та світська поезія, а також корпус богословських трактатів (догматичних, полемічних, екзегетичних), агіографічної літератури (патериків та житій), проповідницьких текстів, хронік, риторичних та

39 Див. рецензію: Александрович В. «Kronika Romanowiczów» – версія … «покращена»? *Княжа доба: історія і культура*. 2019. Вип. 13. С. 270–295.

40 Łowmiański H. Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich. Poznań, 1986; Ejusdem. Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich. Warszawa, 1957.

41 Так, на території сучасної Волині було знайдено спис з написом на старшому футарці, датований готським періодом, а поблизу Дніпра – рунічні написи, як відносять до епохи вікінгів. У першому випадку йдеться про знахідку біля Ковеля з написом, який читають «tilaros» або «E(?)lardis», вагаючись між готською та іллірійською мовою. У другому – про рунічний камінь з о. Березань, знайдений у 1905 р., що розшифровують як поховальну інскрипцію: «Krani kerthi half thisi iftir kal fi laka sin» («Ґрані зробив курган цей по Карлу, своєму товаришеві»). Як руни інтерпретовано також зображення на керамічному фрагменті з Лепесівки, графіті на стіні кам'яної могили в Мелітополі. Однак загальна картина рунічної присутності на руських землях все ще не визначена, хоча, наприклад, у польській історичній пам'яті та літературі популяризувалася, зокрема й теорія норманістів, у якій Давня Русь частково поставала.

епістолографічних праць, географічних описів, граматик, словників, медичних, зоологічних, ботанічних, астрономо-алхімічних книг[42]. Згодом на руських землях почала поширюватися власна писемна культура, розповсюджувалися місцеві церковнослов'янські кириличні манускрипти, релігійна і світська лектура. Вона мала візантійські зразки, але, з іншого боку, відображала ідентичність київського християнства. У її колі – Остромирове Євангеліє (1056/1057), Ізборники Святослава (1073 та 1076 рр.), Мстиславове Євангеліє, Євсевієве Євангеліє, Добрилове Євангеліє[43], Оршанське Євангеліє тощо. Переписані в монастирях, часто на замовлення княжих родів, ці пам'ятки мають таку саму значущість, що й Біблії королеві Софії чи Флоріанський псалтир або збірники проповідей для польської культурної традиції. Окремі руські пам'ятки через династичні зв'язки опинилися й у західноєвропейському просторі, як, наприклад, Реймське євангеліє Анни Ярославни[44]. Так виникло уявлення про Анну Ярославну як представницю руської писемної культури серед давньофранцузьких еліт. (Зокрема, через напис на грамоті 1063 р., який прочитують як ANA РЪHNA, що є, можливо, наслідком інтерференції кирилиці та латиниці)[45]. Хоча постать київської княжни досить міфологізована, проте її підпис на французьких документах залишається фактом.

Поруч зі «Святими Книгами» середньовічні руські скриптори й читачі (зокрема, представники знаті, які замовляли рукописи) переписували й читали перекладну літературу – від «Бесід» Григорія Двоєслова, повісті про Стефаніта й Іхнілата до Хроніки Григорія Амартола (Γεώργιος Αμαρτωλός). Згодом руські автори почали формувати власні тексти: від літописного зводу, відомого як «Повість временних літ», до «Повчань» Володимира Мономаха, «Ходінь» ігумена Данила, «Слів» Кирила Туровського і Києво-Печерського

42 Podskalsky G. Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej 988–1237. Kraków, 2001.

43 Див., напр.: Євсевієве Євангеліє 1283 року / підгот. Г. П. Арполенко та ін.; відп. ред. В. В. Німчук. Київ, 2001; Добрилове Євангеліє 1164 року / відп. ред. В. В. Німчук, упор. Ю. В. Осінчук. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012; Німчук В. Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст. Житомир : Полісся, 2015.

44 Александрович В. Реймське Евангеліє Анни Ярославівни. Львів, 2010.

45 Hallu R. Anne de Kiev, reine de France. Roma: Editiones Universitatis catholicae Ucrainorum, 1973; Delorme P. Anne de Kiev: Epouse de Henri 1er. Paris, 2015.

патерика. Частина з них наслідувала візантійські зразки, водночас приносячи руський зміст і контекст у запозичені схеми. Ще частина (наприклад, літописи) давали багатий фактичний матеріал з давньоруського життя й історії. Ці тексти були майже повністю руськими за змістом, показували давньоукраїнські уявлення про світ, тому їх використовували також польські хроністи. Складною проблемою для руських/українських і польських інтелектуалів пізнішої доби стало «Слово о полку Ігоревім». Ця пам'ятка, аналогів якої в польському середньовічному дискурсі не було. Вона була незвичною також і для давньоукраїнської літературної традиції, хоч, може, і перегукувалася із західним рицарським епосом. Тут думки розходяться, бо частина польських, європейських та американських дослідників схильні бачити в «Слові» пізній текст або фальсифікат того самого типу, що й Краледворський рукопис або Оссіанові пісні, і навіть висловлюють думку про західнослов'янське походження тексту[46]. Натомість багато українських (і східнослов'янських загалом) вчених, навпаки, доводили й доводять автентичність цього твору[47]. Проте дискусія залишається відкритою.

Рубіконом розвитку Русі й Східної Європи стала навала монголів. Монгольська інвазія зачепила також і польські землі, що відобразилося й у руській літописній традиції. Звідси – детальний опис знищення монголами Сандомира («Судомирское взятіе») у Галицько-Волинському літописі. Проте вона спричинила й знищення культурних центрів Русі, зокрема Києва, суттєво загальмувала розвиток писемної культури й збільшила політичні, етнокультурні й етномовні відмінності між різними регіонами Руської держави. Пізніший розділ колишніх руських земель лише посилив цю тенденцію. Руський культурно-літературний простір розпався на три культурно-писемні сфери: (прото)українську літературу й культуру тих земель Русі, які згодом були інкорпоровані у Річ Посполиту, тісно пов'язану з нею (прото)білоруську писемну культуру (письменство тих, кого називали «руссю» і «литвою»), а також (прото)російську літературу Московського князівства (потім – царства). Сфера кириличної руської культури на певний час і звузилася,

46 Keenan E. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor' Tale. Cambridge (Mass.), 2003.

47 Войтович Л. Кілька зауваг до нової дискусії навколо «Слова о полку Ігоревім». *Фортеця. Збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка*. Львів, 2009. Кн. 1. С. 40–56.

і розширилася. З одного боку, поступовий розпад давньоруської державності, особливо середньовічного Галицько-Волинського князівства, спричинив те, що місце руського кириличного дискурсу на цих землях, особливо після 1340–1349 рр., поступово зайняв польський. Тому певний час (зокрема, у XIV–XV ст.) грамоти руських князів стали, як не парадоксально, відносно нечисленними збереженими писемними знаками руської присутності на землях Русі й носіями історичної пам'яті про Русь на руських територіях. Її міста поступово полонізувалися, частково германізувалися, ставали містами латинської писемної традиції. Проте, з іншого боку, відбувалася й зворотна експансія: руська мова й кирилична писемність певний час була розповсюджена й поза східнослов'янським середовищем, поширюючись на Велике князівство Литовське. Саме так на перехресті традицій, імовірно, розповсюдилася в латинській та кириличній руській формі та сама «Bogurodzica», а також «візантійсько-руські» розписи храмів у Кракові (Каплиця св. Хреста на Вавелі), Сандомирі[48]. З іншого боку, експансія Польської корони на землі колишнього Галицько-Волинського князівства показала й значну відмінність між розумінням сакральної архітектури в її польському (частково німецько-польському) та давньоруському варіантах. Архітектура польських костелів (наприклад, краківської архикатедральної базиліки св. Станіслава і св. Вацлава, первісно – два храми на Вавелі), очевидно, відрізнялася від сакральної архітектури княжого Києва (з його Софією Київською, Десятинною церквою, церквою Спаса на Берестові), так само, як поствізантійський чи візантійський іконопис та мозаїка тієї самої Софії Київської відрізнялися від творів західного мистецтва, на яке взорувалися польські майстри. Готичні споруди, які за певний час заповнили простір міст Галичини й Волині (наприклад, Латинська катедра, костел Марії Сніжної, храм святого Івана Хрестителя у Львові) разом з новим плануванням міст на магдебурзькому праві, контрастували з княжими храмами того самого Львова

48 Różycka-Bryzek A. Malowidła ścienne bizantyńsko-ruskie. *Malarstwo gotyckie w Polsce* / red. A. S. Labuda, K. Secomska. Warszawa, 2005. T. 1. S. 154–184; Smorąg-Różycka M. Bizantyńskie malowidła w prezbiterium katedry p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Sandomierzu – odkrycia niespodziewane i doniosłe. «*Modus. Prace z Historii Sztuki*». 2013. T. XII–XIII, S. 53–72. Див. також: Александрович В. Українське малярство XIII–XV ст. Львів, 1995.

(церква святого Миколая), Галича (Успенський собор, церква святого Пантелеймона, Кириливіська церква, церква Благовіщення[49]), хоч про частину з цих храмів чи їх первісний вигляд нині знаємо лише з описів. Це саме стосується локального руського іконопису. Водночас літопис, а далі й повідомлення Бартоломія Зіморовича (Józef Bartłomiej Jan Zimorowicz) формували досить складний образ перенесення Белзької візантійської ікони Божої Матері на Ясну Гору в Ченстохові, де після змін вона стала польською реліквією, відомою під назвою Ченстоховської Матері Божої, або «Чорної Мадонни». Так середньовічна практика перенесення чудотворних ікон, яку реалізував Владислав Опольський (Władysław Opolczyk), трансформувала ікону з русько-візантійської у «польсько-італійську» й зробила її маркером, знаком, національним символом польської релігійної культури в Східній Європі. З іншого боку, самі постаті таких володарів, як Юрій II Болеслав Тройденович або відомий з грамот «господар і дідич Руської землі» Володислав II (Владислав Опольський), в українській і польській традиції часом сприймалися в перспективі множинної польсько-руської політичної ідентичності, стаючи своєрідними фігурами фронтиру[50].

Давньоукраїнська культура й література тепер опинилися в інших суспільних координатах. У післямонгольський час в колі її найпомітніших писемних пам'яток опинилися спочатку такі, як Галицько-Волинський літопис (чи якийсь варіант літописання Романовичів, який потім, імовірно, використовували польські середньовічні й ренесансні хроністи, реконструюючи історію Русі), а також «Похвала великому князю Витовту»[51] – текст, на який претендує українська та білоруська традиція, і який через Велике князівство Литовське опосередковано апелював і до польської історії. З одного боку, рукописні ділові документи, грамоти руських і польських володарів Русі опинилися тепер серед польських і латинських

49 Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич, 1991.

50 Paszkiewicz H. Bolesław (†1340). *Polski Słownik Biograficzny.* Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1936. T. II. S. 270–271; Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета. *Княжа доба: історія і культура.* 2011. Вип. 5. С. 209–220; Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401). Kraków : Avalon, 2012.

51 Грушевський М. «Похвала в. кн. Витовту», кілька уваг про склад найдавнішої руськолитовської літописи. ЗНТШ, 1895. Т. 8. Кн. 4. С. 1–16.

книг, які регулювали міське й сільське життя. Частину з них було опубліковано у XIX ст. на сторінках львівських «Актів гродських і земських» («Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie»).

Від Відродження до бароко: польська й українська культура та література раннього нового часу. Натомість польський літературний і культурний Ренесанс[52], який змінив середньовічну парадигму світогляду, не мав того розмаху, що й італійський чи північноєвропейський. Проте він мав характерні риси східноєвропейського відродження, і його формували тексти нижчого, середнього та високого художнього стилів. Так виникла література блазнювання у вигляді театральних вистав і пародіювання давніх текстів (у формі народних книг про вигадані діалоги царя Соломона з Мархольтом – грубим, непристойним персонажем, який, однак, перемагав біблійного царя в суперечках). Ця тенденція вилилася у т. зв. «совізджальський» напрям («literatura sowizdrzalska», що, своєю чергою, відображав західні зразки та образи, такі як карнавальний Тіль Уленшпігель (Till Eulenspiegel). Польське ренесансне письменство репрезентував, наприклад, Бєрнат з Любліна (Biernat z Lublina) – автор однієї з перших польських друкованих книг («Душевний рай» – «Raj duszny» (1513), перед тим була лише анонімна «Історія мучеництва Пана нашого Ісуса Христа (1508)), а водночас першого переказу – переробки двохсот Езопових байок у вигляді віршованої біографії «Життя Езопа» («Żywot Ezopa Fryga, mędrca obyczajnego, z przypowieściami jego» (1522)). Усе це посилювало т. зв. міщанську літературу. Літературне поле Польщі / Речі Посполитої цього періоду заповнене, з одного боку, поетикою фрашок Яна Кохановського (Jan Kochanowski, Jan z Czarnolasu), у творчості якого динамічні й дотепні «Шахи». Пісні й фрашки сусідили з драматичними «Тренами», присвяченими передвчасно померлій дочці Уршулі[53]. Культ Яна з Чорнолісу згодом розвивався і на землях українсько-польського прикордоння, про що свідчила, наприклад, популярна книга львівського педагога XIX ст. Люціяна Татоміра (Lucjan Tatomir) «Ян Кохановський з Чорнолісу» (Варшава, 1883). З іншого боку, ренесансним польським письменством були й книги Міколая Рея з Нагловиць (Mikołaj

52 Ziomek J. Renesans. Warszawa, 1973.

53 Див.: Кохановський Я. Поезії / пер з пол. П. Тимочка. Київ, 1980.

Rej), в образі якого сумістилося й уявлення про «батька польської літератури», і постать кальвініста-полеміста, якого його опоненти-католики змальовували пияком, а водночас автора «Постили», «Звіринця», «Візерунку власного поштивої людини», «Дзеркала», «Розмови Пана, Війта і Плебана». Ренесанс також формував ерудитів. Про це говорила й лектура польських вчених, таких як енциклопедист, астроном, медик, математик і священник Ян Брожек (Jan Brożek Joannes Broscius), автор книг з геодезії, астрономії, арифметики, геометрії, у книгозборі якого були і польські, і західноєвропейські автори, яких він уважно читав[54].

Польські літературні традиції цього часу розвивалися в руслі західного християнства та латинського письма, формуючи разом з іншими культуру Латинської Слов'янщини (Slaviae Latinae). Натомість вирізнення польського письма з латинської орфографічної системи приписують Станіславу Заборовському (Stanisław Zaborowski)[55], автору друкованого латиномовного трактату «Орфографія/Правопис» («Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utulissimus (1514–1515)»). Саме з цього моменту почалося діакритичне маркування польської орфографії, що вплинуло на читання як минулих, так і майбутніх польських текстів. Зокрема, у ній з'явилися такі літери, як ą й ę поруч зі звичними a та e, буквосполуки sz, cz, szcz, ch тощо[56].

Актуальними для польського ренесансу й бароку стали публіцистичні тексти королівського секретаря Анджея Фрича Моджевського

54 Franke J., Jan Brożek (J. Broscius) akademik krakowski 1585–1652. Jego życie i dzieła. Kraków, 1884; Gruchała J. Piśmiennictwo zachodnioeuropejskie i polskie w lekturach Jana Brożka (na podstawie rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej). *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej.* 1979. T. 29. S. 85–122.

55 Не плутати з пізнішим шляхтичем Самійлом / Самуїлом Зборовським (Samuel Zborowski), який був яскравою людиною польсько-українського фронтиру – шляхтичем, представником Львівської землі, королівським ротмістром, гетьманом Війська Запорозького, кальвіністом, а також банітом, покараним за вбивство, а потім страченим за наказом короля як небезпечний злочинець. Той став пізніше персонажем літературних текстів Юліуша Словацького та полотна Яна Матейка (Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krysztofa Zborowskich / zebral Ż. Pauli. Lwów, 1846; Hahn W. Juliusza Słowackiego «Samuel Zborowski». Lwów, 1905; Ujma M. Samuel Zborowski i jego czasy. Opole, 2017).

56 Lisowski T. Ideografizacja polskiego pisma a interpretacja historycznojęzykowa, czyli co wiemy o dawnym systemie graficznym. *Bulletin de la Société Polonaise de Lingustique*. Kraków, 2004. Fasc. 60. P. 17–27; Nowak F. Poglądy na temat pisowni polskiej od XIII do 1939 r. *Mazowieckie studia humanistyczne.* 2008. No. 1–2. S. 149–160.

(Andrzej Frycz Modrzewski) з його проєктом «De Republica emendanda» («Про проправу Речі Посполитої») та складними релігійними реформаційними поглядами, що вели до радикального протестантизму й аріанських суперечок, і, навпаки, львівського архієпископа Яна Димітра Соліковського (Jan Dymitr Solikowski) – одного з ініціаторів Брестської унії, який конфліктував з львівським православним середовищем, проте прославився своїми релігійними поезіями (**«**Poemata»), а також іншими творами: «Апокаліпсисом», «Уранією» («Urania: sive coelestis electio»). У пізньосередньовічний і ранньомодерний час саме і виникли «українські чи українні світи Речі Посполитої»[57], а також нові польські уявлення про Україну[58]. Латина як сакральна мова й польська мова, вписана у цей час у концепцію сарматизму та поняття про польський народ і вітчизну[59], стали мовами також і руських країв[60]. Поява на цих територіях нових, польських та німецьких жителів поруч з руськими мешканцями зумовила появу нової ідентичності – Ruthenus. У цих жителях Русі можна було бачити і етнічних русинів, і русинів географо-адміністративних чи етнокультурних, і осіб, які відчували себе належними до різних етнічних спільнот одночасно. Саме так сформувалася руська латинська література XVI ст., яка мала і руську, і польську ґенезу[61]. В уявленні пізніших поколінь сюди входили дуже різні автори: наприклад, Юрій Дрогобич, або Котермак, відомий і як Георгій з Русі, дрогобичанин, автор першої друкованої в Європі книги руського автора – астрологічного трактату «Прогностична оцінка поточного

57 Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ : Laurus, 2021.

58 Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. Kraków, 2001.

59 Otwinowska B. Język – naród – kultura : Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku. Wrocław etc. : PAN, 1974; Legomska J. PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYZNA w dawnej polszczyźnie. Leksykalno-semantyczny opis pojęć. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010.

60 Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthènes. Ukraine et Russie Blanche 1569–1667. Lille,1938; Tretiak J. Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej. Kraków, 1912.

61 Пор., напр.: Українська поезія XVI століття / упоряд. В. Яременко. Київ : Радянський письменник, 1987; Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: у 2 ч. / упоряд., переднє слово, примітки та коментар В. Литвинов ; пер. з лат. у співавт. Київ : Наукова думка; Основи, 1995. Ч. 1–2; Трофимук М. Латиномовна література України XV–XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014.

1483 року» («Iudicium Pronosticon Anni MCCCCLXXX III Currentis») і віршів у ньому. Сюди ж належав і виходець із недалекого Самбора Григорій Самборчик-Чуй (Grzegorz z Sambora/Czuj Vigilantius) з його «Еклогою» та поемою про Ченстохову і Ченстоховську Богоматір, а також Павло Русин із Кросна (Paulus Ruthenus Crosnensis) з віршованими панегіриками, Георгій Тичинський Рутенець (Georgius Ticzensis Ruthenus, Jerzy z Tyczyna) з «Елегіяконом», дипломатією та листами до Марціна Кромера. У цьому ряду авторів розмістився також Іван Туробінський Рутенець (Ioannes Turobinius Ruthenus) – краківський книжник-бібліограф, автор духовної та панегіричної поезії, знавець давньоримської літератури, відомий трактатами про право[62]. До руських авторів належав і пов'язаний з родом Острозьких Симон Пекалід (Szymon Pekalides, Pękala, Szymon Pękalski) з поемою про Острозьку війну («De Bello Ostrogiano Ad Piantcos Cum Nisoviis, Libri Quattuor»). Серед «письменників-русинів» цього типу згадують також Адама Чагровського (Adam Czahrowski) з його «Думою Українною» чи «До подільського краю», відомого із судових процесів волинського шляхтича Яна Жоравницького (Jan Żurawnicki (Żórawnicki) з його «Пасквілем 1575 року», Миколу Гусовського (Mikołaj Hussowczyk, Mikołaj z Hussowa, Nicolao Nicolai Hussowsky) з його «Піснею про зубра» («Carmen de statura feritate ac venatione bisontis»), на яку претендують українська, білоруська та польська літературні традиції[63].

Зрештою, сюди залічували й інших співців руського краю – таких, як Себастіан Фабіан Кленович / Кльонович (Sebastian Fabian Klonowic), латинська «Роксоланія» якого, синтезуючи західну й східну традиції, творила майже епічний міф Русі, її міст[64] і сіл на чолі зі Львовом, Любліном і Замостям, із вплетенням елементів руського фольклору та ритуалів. Одним із таких представників ренесансної Русі став канонік Станіслав Ожеховський – Оріховський (Stanisław Orzechowski, Orichovius*)*, який ідентифікував себе як

62 Graff T. Jan z Turobina zwany Turobiniuszem (1511–1575) – portret duchownego, uczonego, bibliofila i poety. *Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny*. 2006. T. 10. S. 95–101.

63 Гусовський М. Пісня про зубра: поема / пер. з лат. А. О. Содомора ; авт. передм. Л. М. Овдійчук ; підгот. до друку М. С. Борейко. Рівне : Волинські обереги, 2007. Пор: Pelczar J. Mikołaj Hussowski, jego życie i dzieła. Ustęp z dziejów humanizmu w Polsce. Kraków, 1900.

64 Гіпіч В. Образ міста в творах Себастіана Фабіана Кленовича. *Краєзнавство*. 2013. № 2. С. 21–26.

Gente Ruthenus, Natione Polonus. Його складний релігійний світогляд, а також погляди на державу, втілені в прозових та поетичнх текстах («Вірний підданий» («Fidelis Subditus»)), «Про закон целібату», «Розмова, або Діалог щодо екзекуції Польської Корони» («Rozmowa albo Dyjalog około egzekucyjej Polskiej Korony»), «Політики Королівства Польського» («Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobra pospolitego wydana»), «Квінкункс, тобто взірець устрою Корони Польської» («Quincunx, to jest wzór Korony Polskiej na cynku wystawiony»), суттєво вплинули на сучасну Ожеховському/ Оріховському літературну традицію та суспільну думку[65].

До когорти наступного покоління письменників з Русі часто зараховують львівського бургомістра Бартоломія Зіморовича – Озимка (Józef Bartłomiej Zimorowic – Ozimek) – автора барокової історіософської хроніки про потрійний Львів («Leopolis Triplex»), інших львівських текстів («Viri illustres civitatis Leopoliensis», «Leopolis Russiae metropolis, a Turcis... Anno MDCLXXII hostiliter obsessa»), ренесансної буколічної руської поезії («Селянки нові руські/ Sielanki nowe ruskie»), а також поетичних текстів про битву під Хотином («Pamiątka wojny tureckiej w roku MDCXXI od polskiego narodu podniesionej»), релігійних гімнів («Hymny na uroczyste święta Panny nad matkami, Matki nad pannami Najświętszej Bogarodzice Mariej»)[66]. До руських письменників зламу ренесансу й бароку відносять також його молодшого брата, рано померлого Шимона Зіморовича (Szymon Zimorowic – Ozimek) з його «Роксоланками, або руськими паннами», де локальний сарматизм-роксоланізм, як у С. Кльоновича, отримав своєрідне ліричне обрамлення[67]. Важливою для польсько-руської літератури цього часу була творчість інших львів'ян: Шимона Шимоновича (Szymon Szymonowic), або Симона Сімонідеса (Simon Simonides Bendoński), із його рустикальними «Селянками»[68]. З іншого боку, уродженцем підльвівської Зимної Води був Міколай Семп – Шажинський

65 Оріховський С. Твори / пер. з лат. та старопол. В. Д. Литвинова. Київ : Дніпро, 2004.

66 Zimorowicz B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się / wyd. K. J. Heck. Lwów, 1899; Гіпіч В. Юзеф Бартоломій Зіморович. Життя та світогляд львівського міщанина XVII століття. *Київська старовина.* Київ. 2012. № 4. С. 149–162.

67 Zimorowicz Sz. Roksolanki to jest Ruskie panny / wyd. R. Grześkowiak. Warszawa, 1999.

68 Szymonowic Sz. Sielanki (1614) i inne wiersze polskie / wyd. J. Loś. Kraków, 1921.

(Mikołaj Sęp Szarzyński) – автор «Ритмів або віршів польських»[69]. Уродженцем Самбора і мешканцем Львова виступав у літературі Каспер Твардовський (Kasper Twardowski) з його «Смолоскипом Божої Любові» («Pochodnia Miłości Bożej z piącią strzał ognistych»), «Гускою св. Мартина» («Gęś św. Marcina albo pierwsza kolenda na szczęśliwe zaczęcie nowoprzyszłego roku») та іншими текстами, що вийшли у львівській друкарні Яна Шеліґи (Jan Szeliga). Свою роль у польському ранньомодерному світському дискурсі відіграли листи народженого в Олеському замку гетьмана й короля Яна III Собєського (Jan III Sobieski) до майбутньої королеви Марії Казимири (Maria Kazimiera de La Grange d'Arquien), відомі згодом як «Листи до Марисєнькі» («Listy do Marysieńki»), в яких історична хроніка переплiталася з хронікою ліричних почуттів і які видавалися згодом, зокрема й у Львові[70]. Своєрідними руськими авторами стали і вимушений літописець козацької війни у листах львівський райця Самуїл Кушевич (Samuel Kazimierz Kuszewicz), і польськовірменський за походженням католицький священник, хроніст історії Львова Ян Томаш Юзефович (Jan Tomasz Józefowicz)[71].

Частину цих польських авторів можна умовно назвати ренесансними, частина балансувала між ренесансом й бароко. Цей період у польській культурі та літературі репрезентували «Сатири» Кшиштофа Опалінського (Krzysztof Opaliński), спрямований до еліт «Дворянин польський» Лукаша Гурніцького (Lukasz Górnicki) чи його «Розмова про вибір, про свободу, про право, про звичаї польські» («Rozmowa o Elekcyi, o Wolności, o Prawie, y obyczaiach Polskich. Podczas Elekcyi Króla Jego Mći Zygmunta III czyniona. Pisana przez Łukasza Gornickiego»). Тоді польська література дала відомого в європейському латиномовному дискурсі «сарматського Горація» – пов'язаного з Литвою Мацея Казимира Сарбевського (Maciej Kazimierz Sarbiewski) з його теорією літератури та лірикою («Lyricorum»), а також перекладача Яна Анджея

69 Mikołaja Sępa Szarzyńskiego Poezye z pierwodruku 1601 i z rękopisu wydał Ignacy Chrzanowski. Kraków, 1903.

70 Listy Jana Trzeciego króla polskiego pisane do królowej Kazimiry w ciągu wyprawy pod Wiedeń w roku 1683 z mapą pochodu wojsk polskich pod Wiedeń i podobizną listu króla Jana Trzeciego. Lwów, 1863.

71 Борек П. Місце історії в творчості Яна Томаша Юзефовича. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2003. Вип. 38. С. 409–426.

Морштина (Jan Andrzej Morsztyn) з «Лютнею» та «Канікулою». Згодом її прикрасила динамічна пригодницька мемуаристика Яна Христозома Паска (Jan Chryzostom Pasek)[72].

Нішу релігійного писання й читання у Речі Посполитій зайняли, зокрема, проповіді Петра Скарги – полеміста, автора проунійного трактату «Про єдність Божої Церкви» («O jedności Kościola Bożego pod jednym pasterzem»), промов сеймових і житій святих, які згодом стали вважати зразковими. Польське пізньосередньовічне та ранньоновітнє історичне чи історіографічне читання й письменство доповнили хроніки Мацєя Меховіти (Maciej z Miechowa, Maciej Miechowita;), Марціна, або Мартина, Бєльського (Marcin Bielski), Мартина Кромера (Marcin Kromer), автора базелівських та кельнських друків з історії Польщі («De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX»), особливо Мацєя Стрийковського (Maciej Stryjkowski) з його претензійною синтетичною «Хронікою польською, литовською, жмудською і всієї Русі», з якої багато черпали також руські автори.

Ряди цих авторів з Русі були неоднорідними: етнічна й конфесійна ідентичність частини з них непрозора, частина вважали себе русинами й поляками одночасно. Ще частина, як брати Зіморовичі, були полонізованими вірменами і жителями Русі, бо львів'янами; було багато тих, хто мешкав у різних містах – Львові, Дрогобичі, Кросні, Любліні, вважав столицею Русі Львів, і тому локалізував себе і свій дискурс як руський, або рутенський. Деякі з них репрезентували ідею Сарматії Польської, доповнену бароковими мотивами гри (з одного боку) та смерті і фунеральної літератури[73]. Зрештою, знана книга Мацєя з Мехова невипадково називалася «Трактатом про дві Сарматії»[74] – європейську й азійську. В уявленні про шляхетський сарматизм залишалося місце і для міфологем про ґенезу слов'ян узагалі та для міфів про Русь / Роксоланію й русинів, рутенів, роксоланів зокрема.

---

72 Див: Hernas Cz. Barok. Warszawa, 1976.

73 Ulewicz T. Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950; Nowicka-Jeżowa A. Sarmaci i śmierć: o staropolskiej poezji żałobnej. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.

74 Maciej z Miechowa. «Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej (oraz tego co się w nich znajduje)» / z łac. przeł. i koment. opatrzył Tadeusz Bieńkowski. E: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1972.

У староукраїнській культурі та літературі пізнє Середньовіччя, Ренесанс та бароко теж мали інші форми, як ті, що проявилися в Італії чи Франції. Певні риси тих Ренесансів, які пережила Європа, за концепцією Івана Паславського, мав український Олельковицький Ренесанс, або Ренесанс Олельковичів[75]. На межі пізнього Середньовіччя та Відродження постали рукописні релігійні тексти, в яких вже з більшою повнотою, як раніше, відобразилися руська (українська) літературна мова: Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол, учительні Євангелія[76]. Водночас друкування книг польською й руською мовами на землях Русі, зокрема у Львові, розвивалося з різною швидкістю: руські друки Івана Федорова / Федоровича і його наступників (а, можливо й попередників) певний час випереджував польський, що впливало на літературний процес у місті. Так, у ренесансну та барокову добу з'явилася відносно численна друкована та рукописна лектура, яка, утім, несла специфічні риси української культури цього періоду. Наприклад, полемічні тексти Івана Вишенського, про якого в пізніші часи говорилося як про «гуманіста» були ренесансними, радше, за дуже жвавим полемічним стилем, спрямованим проти прихильників унії, католицизму й західної цивілізації, зокрема й проти польських ренесансних авторів, передовсім Петра Скарги. Власне, тексти афонськогоченця (зокрема, його «Зачапка») зображали суперечку й полеміку між «простою» руською / православною та «складною» / ускладненою польською / латинською літературами й культурами з католицизмом і західноєвропейською книжністю. У цій боротьбі, за логікою І. Вишенського, мала б перемогти «проста» руська культура, за якою стояли поствізантійська цивілізація, церковнослов'янська мова і консервативна релігійність. Різною мірою протиставлення унійної, католицької й православної думки, польської й руської релігійної та книжної парадигм пронизувало тексти і дії полемістів з різних боків: Христофора Філатета,

75 Паславський І. «Олельковицький ренесанс»: малодосліджені сторінки культурного життя Києва XV ст. *Матеріали Другого Міжнародного конгресу україністів*. Львів, 1994. С. 69–75.

76 Див., зокрема: Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. Київ : Наукова думка, 2001. 702 с.; Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Варшава, 1930. Т. 1–2.

Герасима й Мелетія Смотрицького, Йова Борецького, Захарії Копистенського, Іпатія Потія. Картину релігійно-теологічної руської літератури доповнювали тексти й поетичні фрагменти Кирила Транквіліона Ставровецького, поетичні та філософські праці Касіяна Саковича, проповідництво Йоаникія Галятовського, книги «чудес» та житійна література («Патерикон» Сильвестра Косова). Її представляли й віршовані збірки принагідних повчальних текстів, навіть енциклопедій щоденного життя (на зразок текстів Климентія Зіновіїва) та «фігурна» поезія Івана Величковського, літописи (від Львівського й Острозького літописців до т. зв. козацького літописання – літописів Самійла Величка, Григорія Граб'янки, Самовидця, Хроніки Феодосія Сафоновича). Багато творів тогочасного письменства були писані церковнослов'янською, і ще більше т. зв. «простою мовою». Ця мова перебувала значною мірою під впливом польської книжної культури: мала польський синтаксис, руські, польські, латинські та церковнослов'янські лексичні складові. Водночас за ініціативою Петра Могили відбувалася оксиденталізація православної києво-християнської традиції. Тож багато текстів, навіть антипольських чи антикатолицьких полемістів, православних теологів загалом, писалися й видавалися польською мовою Речі Посполитої, як наприклад, «Тератургема» Афанасія Кальнофойського (збірник оповідань про чудеса), або «Патерикон» Сильвестра Коссова, який трансформував ідеї давнього Києво-Печерського патерика. Латина та польська прийшли у православний світ значною мірою завдяки польській культурі й мові. Латинськими, зокрема, були філософські, риторичні й поетичні курси, які читали викладачі Києво-Могилянської академії. Тут можна простежити пункти перетину польської / латинської / католицької писемної культури з руським / кириличним / православним письменством. Такою, наприклад, була латинська «Поетика» Митрофана Довгалевського і схожі на неї тексти. У них, як і в сучасних польських авторів, графіка була елементом гри: її співвідносили із символічними числами, нею формували просторові фігури, щоб письменник і читач могли «насолодитися» не лише змістом, а й формою писаного слова. Це підтверджувала й ребусна поезія Івана Величковського.

Натомість філософські курси викладачів Київської (Могилянської) академії були наслідком читання не лише грець-

ких філософів, а й латинських теологів – схоластів та неосхоластів і західних мислителів, зокрема польських авторів – від Аристотеля (Αριστοτέλης), Галена (Γαληνός, Claudius Galenus), Гіппократа (Ιπποκράτης) до Декарта (René Descartes, Renatus Cartesius), Бойля (Robert Boyle), Бореллі (Giovanni Alfonso Borelli) тощо. Невипадково, наприклад, у бібліотеці Стефана Яворського (який, хоч писав латиною, був зовсім не прозахідним і не пропольським), крім Святого Письма та католицьких і протестантських коментарів до нього, книг святих отців, творів Іннокетнія Гізеля, Сильвестра Коссова, зберігалися твори Гомера (Ημηρος), Езопа (Αzσωπος), Сенеки *(Lucius Annaeus Sĕnĕca minor*) Томи з Аквіну (*Thomas Aquinas*; *Tommaso d'Aquino*), Томи Кемпійського (*Thomas von Kempen*), Торквемади (*Tomás de Torquemada*), Петра Скарги, польська релігійна поезія, католицькі трактати з етики, збірники латинських афоризмів, латинські енциклопедії, навіть «Фрашки» Яна Кохановського[77]. У бібліотеці Феофана Прокоповича, який також писав латиною і при тому орієнтувався на Московське царство, теж поруч із західноєвропейськими авторами знайшлося місце для книг М. Стрийковського, С. Оріховського, Я. Длугоша[78]. Це означало, що руська (українська) культура, як і польська, черпала ідеї з античної класики і з ранньомодерних авторів Західної Європи. Зрештою, і польські, і українські автори цього часу часто використовували складні метафори і навіть вели з їх допомогою релігійну полеміку[79]. І польських, і українських авторів приваблювала ребусна, емблематична, панегірична поетика[80].

Польську й руську / українську літературу, науку, культуру барокової доби споріднювало зацікавлення до метафорики, символізму, алегоризму, гри, енциклопедизму, постсхоластичних диспутів тощо. Саме в такім контексті сформувалася польськомовна й латиномовна руська (давньоукраїнська) література, про яку згодом, у XIX ст., говорив український письменник Іван Вагилевич

77 Докл. див.: Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Киев : Тип. М. Т. Меймандера, 1914.

78 Прокопович Ф. Філософські твори. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 3. С. 373–442.

79 Ісіченко І., архієпископ. Війна барокових метафор. «Камінь» Петра Могили проти «підзорної труби» Касіяна Саковича. Харків : Акта, 2017.

80 Pelc J. Obraz – słowo – znak: Studium o emblematach w literaturze staropolskiej. Wroclaw, 1973.

у своїй польській праці «Pisarze polscy Rusini: wraz z dodatkiem «Pisarze łacińscy Rusini»» («Письменники польські русини разом з додатком «Письменники латинські русини»). Прикладом був хоч би Данило Братковський з його польською збіркою іронічно-сатиричних віршів «Світ, по частинах розглянутий» («Świat po części przeyzrany»), виданою в Кракові[81]. Загалом одяг, звичаєвість, культура спілкування руських діячів диктувалися звичаями й риторикою шляхетського розуміння демократії, але також одягу, повсякденної культури, самої літератури й мистецтва – з усіма позитивними й негативними рисами таких впливів – самої шляхетської культури [82]. Водночас вони, як у випадку із запорозькими козаками, могли бути використані проти самої цієї культури. Прикладом цього стала діяльність Богдана Хмельницького – чигиринського сотника й запорозького гетьмана, якого польські автори зображали організатором ребелії, натомість руські / українські ідеалізували або як людину, яка повстала проти «польського гніту», або як «батька Хмеля» – будівничого руської / української ранньомодерної державності (Військо Запорозьке[83]). Сама ж писемно-книжна спадщина гетьмана, його листи та універсали, як і побут, очевидно, тяжіли до тогочасної польської культури та риторики, однак його політичний вектор, хоч і мимовільно, розвернув Русь проти Речі Посполитої у східному напрямку і посилив кризу її устрою, а опосередковано й культури. Його альтернативною в культурній та історичній пам'яті пізнішого часу став Іван Мазепа – гетьман і герой європейської, зокрема польської літератури. Натомість цілісний образ козаччини, як потім і гайдамаччини, для польської культури, на відміну від української, був або двоплановим, або негативним.

---

81 Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий: Переклад. Джерела. Студії / пер. з пол., передм., прим. В. О. Шевчук. Луцьк : Видавництво обласної друкарні, 2004. 463 с.

82 Див.: Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. Lwów,1921; Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII wieku. Lwów 1931. T. 1–2; Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w Dawnej Polsce: wiek XVI–XVIII. Warszawa, 1960. T. 1–2; Kuchowicz Z. Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku. Łódź, Wydawnictwo Łódzkie, 1977; Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych / pod red. A. Chwalby. Warszawa, 2008.

83 Пор.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф.П. Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д. Ісаєвич. 2-ге вид., випр. і допов. Львів : Світ,1990. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / пер. з пол. І. Сварник. Перемишль ; Львів,1996.

Розвиток ранньомодерного українського / руського й польського письменства відбувався різним шляхом. У ранньомодерній українській літературій не було своїх енциклопедій, таких як львівські «Нові Атени» Бенедикта Хмєльовського (Benedykt Joachim Chmielowski) («Nowe Ateny albo Akademia wszelkiey scyencyi pełna, na różne tytuły, iák ná classes podzielona, mądrym dla memoryału, idiotom dla náuki, politykom dla práktyki, melancholikom dla rozrywki erigowana»). Тут були такі тексти, як віршована рукописна квазіенциклопедія мандрівного поета Климентія Зіновіїва[84]. Ця книга мандрівного ченця пронизана бажанням каталогізації через версифікацію. Описуючи теслів, бондарів, шаповалів, кумів і старостів, козаків, старих дідів і їхніх дружин, куховарок та втікачів, ченець моралізував, оцінював та описував строкатий довколишній світ. Водночас (як і Данило Братковський у друкованім «Світі, по частинах розглянутім»), Зіновіїв творив окрему реальність, ґрунтовану на книжних стереотипах.

Проте завершальною, навіть кульмінаційною стадією досекулярної української літератури вважають творчість Григорія Сковороди[85], якого справді не можна повністю вписати ні в давню, ні в новітню українську літературну традицію і аналогів якому не було в польському письменстві, хоч його автори були значно відомішими в Європі. Г. Сковорода ж не намагався бути в центрі навіть слобожанського соціуму, і його тексти, писані своєрідним стилем і мовою, до Європи не потрапляли. До того ж вони були оригінальними й у змісті. Його мовний та знаковий світ був новаторським та симбіотичним, так само як спосіб фіксації релігійних уявлень, у яких, наприклад, Христос прирівнювався до Епікура (Επίκουρος). Водночас тексти Сковороди були інтерпретаціями Біблії, людини й світу як знакових кодів. На підставі власного символізму та алегоризму Г. Сковорода формував концепцію дійсності як Книги («Алфавіт, чи Буквар світу»)[86]. Тексти Сковороди опинилися частково між латинською та слов'яно-грецькою писемною культурою й літературною традицією. Звісно, як уже зазначали дослідники,

84 Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / підг. тексту І. Чепіга. Київ : Наукова думка, 1971. 392 с.

85 Сковорода Г Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова. Харків ; Едмонтон ; Торонто, 2001. 1400 с.

86 Сковорода Г. Повна академічна збірка творів... С. 645.

частина образів та уявлень, зафіксованих у Сковороди («Пізнай самого себе», «сродна праця», мікрокосм і макрокосм тощо), були споріднені з ідеями, які висловлювалися в тогочасній книжності. Проте ця спорідненість була здебільшого формальною[87]. Натомість інша частина ідей споріднювала дискурс слобожанця з українським письменством давнього й середнього періоду, і ця різновекторність теж наголошувала небуденність українського філософа.

У добу модерних націй: польська й українська культура й література XIX – початку XX ст. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ситуація в Східній Європі та її літературі стала змінюватися, а політична карта регіону різко трансформувалася. Після трьох політичних поділів («заборів») перестала існувати Річ Посполита, і поляки, як перед тим українці, з державної нації стали нацією без держави. Відповідно змінився й статус польської літератури та її ідеологія. Конструювання нової польської політичної нації літературними засобами збіглося з формуванням міфу давньої Польщі та мотивом втраченої державності, який підтримували, зокрема, емігранти першої половини XIX ст. Цими імпульсами (повністю або частково) пронизаний «Пан Тадеуш» Адама Міцкевича (Adam Bernard Mickiewicz). У його творчості («Дзяди», «Конрад Валленрод») переплітalися різні концепції віртуального відродження Польщі: наполеонівський міф поруч з міфом колишньої Литви – вітчизни поета; мотивом прихованої боротьби проти ворога, та містикою, яку поет брав з месіантістичної концепції Анджея Товіанського (Andrzej Tomasz Towiański)[88]. Культ А. Міцкевича, на якого претендували також «креси» давньої Речі Посполитої, утвердився й на колишніх землях Русі, виразом чого став монументальний пам'ятник А. Міцкевича у Львові авторства Антоні Попеля (Antoni Sulima-Popiel), і львівське / галицьке літературне товариство його імені, і активне видання творів польського класика, якого назвали одним із національних пророків. Водночас частина творів Міцкевича була присвячена землям, які нині є Україною (як «Кримські сонети»).

87 Ніженець А. На зламі двох світів. розвідка про Г.С. Сковороду і Харківський колегіум. Харків : Прапор, 1970. С. 41.

88 Про його творчість писали і львівські автори, напр. представник польських літературознавчих та патріотичних і водночас єврейських середовищ Юліуш Кляйнер: Kleiner J., Adam Mickiewicz. Lwów, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1933 T. I.

Зазначимо, що української мови польський поет, радше, не знав. Тому відкриття начебто втраченої частини «Дзядів», яку свого часу вже недужий Іван Франко приписував А. Міцкевичеві й публікував як своєрідну покуту за те, що назвав його поетом зради / «валенродизму» (через «Конрада Валленрода»), було визнано сумнівним пошануванням творчості поета в українському середовищі. Імовірно, автором тексту, який І. Франко своїм коштом видав під назвою «Велика втрата», міг бути, наприклад, Каспер Ценглевич (Kasper Cięglewicz) або хтось з галицьких поляків, а не Адам Міцкевич[89]. Це спричинло досить непросту колізію у сприйнятті двох геніїв – українського (І. Франко) та польського (А. Міцкевич), зокрема на галицькому рівні.

Інший з польських «поетів-пророків» романтичної доби, автор масштабної «Не-Божественної комедії» та «Іридіона» граф Зигмунт Красінський (Napoleon Stanisław Adam Feliks Zygmunt Krasiński) кілька разів відвідував Україну, а один із топосів його творів – твердиня Окопи Святої Трійці на Поділлі (яка, щоправда, слугувала для З. Красінського прикладом і символом відсталості та консерватизму й була лише схемою, в яку читач мав вкласти власну уяву[90]). Водночас у Галичині, зокрема у Львові, творчість З. Красінського теж була дуже шанованою[91].

Не менш важливою була й пройнята ідеєю «короля-Духа» творчість ще одного з польських поетів-пророків Юліуша Словацького (Juliusz Słowacki). Народжений у Крем'янці, один із конкурентів А. Міцкевича та З. Красінського, колишній містик-«товіанець» Ю. Словацький був не лише автором знакових для польської еміграційної літератури «Кордіана», «Ангеллі», «Короля Духа» чи «Ліллі Венеди», а й одним з тих, кому українська тематика була чи не найближчою. Зокрема, він реінтерпретував образ гетьмана Івана Мазепи («Мазепа»), вмістив дію частини своїх творів

89 Yakymovych B. «Wielka utrata»: Adam Mickiewicz i kontrowersja Iwana Franki. *Київські полоністичні студії.* 2017. T. 29. C. 110–126.

90 Makowski S. Okopy Świętej Trójcy. *Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza*. 1995. Nr. 30. S. 161–170

91 Див., напр.: Kallenbach J., Zygmunt Krasiński. Życie i twórczość lat młodzieńczych (1812–1838). Lwów: nakładem Księgarni Polskiej. 1904.T. I.–II; Wojciechowski Dr. K. O Zygmuncie Krasińskim. Lwów: Nakł. Macierzy Pol. 1911; Nowakowski J. Zygmunt Krasiński. Życie i dzieła. (W setną rocznicę urodzin). Lwów: Nakł. Tow. pedagogicznego. 1912; Stankiewiczowa Z. Zygmunt Krasiński. 1812–1912. Lwów. Nakładem Autorki. 1912.

у контекст козаччини й Коліївщини («Беньовський», «Срібний сон Саломеї», «Ксьондз Марек»), Поділля («Лілля Венеда», Фантазії», «Балладина»). Загалом романтичний концепт «української думки» був йому близький, і поет його часто використовував. Очевидно, у Галичині також формувався культ Ю. Словацького, що виразилося в кількох виданнях його творів та інтерпретацій творчості (з початку XX ст. у вигляді десятитомних «Dzieł Juliusza Słowackiego» / «Творів Юліуша Словацького» за редакцією Броніслава Губриновича (Bronisław Ludwik Gubrynowicz), згодом – у чотиритомній монографії Юліуша Клайнера (Kleiner Juliusz) «Юліуш Словацький: історія творчості» («Juljusz Słowacki : dzieje twórczości»).

Натомість польська література XIX ст. щораз більше насичувалася мотивами «україннх земель», або східних кресів, як їх згодом стали називати. Певний орієнталізм разом із козацьким міфом у контексті міфу Давньої Річпосполитої і поза ним сприяв конструюванню картини вільної, чорноземної / козацької / степової України, яку розповсюджували ті, кого потім назвали українською школою в польському письменстві[92]. Поети, які, з одного боку, відчували себе поляками, а з іншого – українцями, хай навіть у сенсі міфологізованої ідентичності, послуговувалися українською мовою, а водночас латиною. Звідси «Українки з нутою» Тимка Падури (Tomasz Padurra), його «Pienia» («Співи), «Думи», або ж поезії, грунтовані на козацьких образах («Кошовий», «Лейстровий», «Сірко», «Барабаша», «Чорноморець»). Романтичні мотиви представників української школи в польській поезії оберталися довкола різних знакових образів української історії, таких, як «добрий розбійник» Устим Кармалюк, якого увіковічив Ян Комарницький (Jan Komarnicki) у «Пісні про Кармелюка». З іншого боку, частина сюжетів стосувалася або узагальнених образів козацтва («Поворот запорожців з Трапезунда» Кароля Гейнча) та його проводирів, або українських селян, або т. зв. вічних тем, зокрема, кохання. Звідси, імовірно, пізніша популярність пісні повстанця 1831 р. Антона Шашкевича «Над Ятраньом» в українському середовищі. Саме ці мотиви, зрештою, формували образ степової України серед частини галицьких українських письменників (таких, як Андрій Чайковський) і посилювали

92 Українською музою натхненні (польські поети, які писали українською мовою) / упор. Р. Кирчів. Київ, 1971.

їхній український патріотизм. З іншого боку, автори української школи, як згодом Павло Свій, тобто Павлин Свенціцький (Paulin Święcicki), поєднували польську ідентичність з українською, публікуючи у другій половині XIX ст. свої «Байки» українською й етимологічним правописом у виданнях Товариства імені Шевченка та «Просвіти», а також, як вчитель львівської Академічної гімназії, виголошуючи доповіді з історії України[93].

До такого поєднання частково спонукали й етнографічні розвідки та ностальгічні образи Вінцентія Поля (Wincenty Pol) з його «Піснею про землю нашу» (де українці (русини) поруч з гуралями, литвинами і жмуддю виступали «покревними родами» цієї землі, тобто колишньої Речі Посполитої):

A czy znasz ty, bracie młody,
Te pokrewne twoje rody?
Tych Górali i Litwinów,
I Żmudź świętą, i Rusinów?[94]

Сама українська територія в «Пісні» поставала в романтично-сентиментальному світлі, однак була поділена на дві, навіть три частини. Першою була райська і райська, пашниста й нелісиста Русь, населена «красавицями».

Poza bryką zatknąć swoją,
Gdy się będziesz na Ruś wdzierać;
Pamiętaj się nie obzierać,
By ci czego bies nie wlepił
I za bryką nie wczepił!
A gdy wjedziesz w Ruś pasznistą,
Równą, suchą, nielesistą,
W lada którym ruskim siole
Krasawice stojąc w kole
«Z puszczy jadą» – wołać będą
I z hałasem wóz obsiędą,
I rozerwą gałęź choją,
I do cerkwi się przystroją.
Gdy przypomnisz wówczas sobie

93 Свôй П. Байки въ науку молодымъ и старымъ. У Львовъ : Коштомъ и заходомъ товариства «Просвѣта», 1891; Свєнціцький П. Вік XIX у дійах літератури украйінськойі: Відчит П. Свйенціцкого вчителя Академ[ічної] гімназийі. Львів, 1871. 16 с.

94 Pol W. Pieśń o ziemi naszej. Lwów, 1891. Wyd. 2. S. 5.

Owe puszcze, patrząc krajem,
Mrówie pójdzie aż po tobie,
A Ruś ci się wyda rajem![95].

Далі в тексті польського вченого й літератора з'являлася Волинь і, власне, Україна як земля чорнозему:

Kędy wóz twój, bracie, wbiegnie
Na szerokie czarne drogi,
Tam przed Labą Wołyń legnie
I zapomnisz kraj ubogi.
W lewo spłyną czarne role
Ukrainy bujne leże:
Na wprost, aż po Dniestr, Podole;
A wzdłuż Dniestru – Pobereże.
Tam już dostać wody zdrowéj,
Tam krynice i dąbrowy,
I brzozowe czyste gaje,
A pług czarną ziemię kraje[96].

Ці рядки, що публікувалися також і у Львові, відповідали ідилічному образові «давніх земель українних». Зрештою, Україна в уявленнях В. Поля – фронтирний край свободи й щастя, в якому козаки, щоправда, є підданими панів: «W pogranicznej Ukrainie./ Tam to konie, tam to charty/ Step rozległy, świat otwarty!../ A tu czesze stepem, borem,/ Z listem kozak, gdzie pan każe;/ I czumackie ciągną maże/ Od limanów w świat taborem;/ W sercu śmiałem, w żyłach zdrowych/ Bije dotąd krew koszowych/ A jak krew ich w żyłach bije,/ Tak ich pamięć w pieśni żyje;/ Jak stepami Dniepru szumy,/ Płyną siołem stare dumy... («Ukraina», 1913)[97].

Зрештою, для багатоетнічної українсько-польсько-єврейської Галичини першої половини XIX ст. важливими були й книжки-«містки», які пов'язували різні культури, особливо в час формування нових політичних та етнокультурних ідентичностей. Серед них, наприклад, «Пісні польського люду в Галичині» («Pieśni ludu polskiego w Galicji, 1838) та «Пісні руського люду в Галичині» («Pieśni ludu ruskiego w Galicji», Lwów 1839–1840) Жеґоти / Ігнація Паулі

95 Ibidem. S. 21–22.

96 Ibid. S. 21.

97 Цит. за: Lorentowicz J. Ziemia polska w pieśni. Antologia z 12 reprodukcjami artystów polskich. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1913. S. 30.

(Żegota Pauli, Ignacy Pauli), а також «Пісні польські й руські люду галицького» («Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», Львів, 1933) Вацлава з Олеська / Вацлава Залеського (Wacław Michał Zaleski). До русько-кресових у тематичному й стилістичному плані відносили згодом і популярні тексти львів'ян Яна Непомуцена Камінського (Jan Nepomucen Kamiński) з його «Сонетами», Корнеля Уєйського (Kornel Ujejski) з його «Скаргами Єремії», «Біблійними мелодіями», «Маратоном», «Вісткою про Адама Міцкевича», «Листами з-під Львова», «Квітами без запаху», виданими у Львові, а згодом і за кордоном. До руського сектора польської літератури вписували й творчість ще одного колишнього «товіанчика» Северина Гощинського (Seweryn Goszczyński*)* з його «Канівським замком», сюжетами з часів Коліївщини, готичним «Королем замчиська», критичними й бунтівними «Ліриками Уманськими». Зрештою, обидва були увічнені у Львові, хоч по-різному: С. Гощинський – пам'ятником на Личаківському цвинтарі, К. Уєйський – у центрі міста. Ще одним львівським письменником, якого свого часу гостро критикував С. Гощинський, був комедіограф і мемуарист Александер Фредро (Aleksander Fredro). Його специфічний гумор із «Дам і гусарів», «Пана Йовіальського» та «Шлюбів панянських» хоч і був сприйнятий у суспільстві неоднозначно, проте став класичним для польської літератури й драматургії. Натомість «Три по три» – спомини А. Фредра з наполеонівських днів залишилися, радше, пам'яткою антиромантизму в польському письменстві[98]. Однак його пам'ятник у Львові був встановлений недалеко від пам'ятника Корнелю Уєйському, якого вважали одним з останніх романтиків польської літератури XIX ст.

Водночас спектр тогочасної польської прози також ставав різноманітним, призначеним для різних читацьких аудиторій. Наприклад, «повість для народу» княгині Ізабелли Чарторийської (Izabela Dorota z Flemmingów Czartoryska) «Пілігрим в Добромилі» подавала все необхідне для популярного читання – від елементів побожності до біографій польських королів та порад для селян[99]. Натомість Юзеф Ігнаци Крашевський (Józef Ignacy Kraszewski*)*,

98 Weintraub W. Alexander Fredro and His Anti-Romantic Memoirs. *The American Slavic and East European Review*. 1953. No. 4. P. 535–548.

99 Czartoryska I. Pielgrzym w Dobromilu, czyli nauki wieyskie. Warszawa, 1820. 2 wyd.

який проживав в Україні та мав особливий сентимент до Волині, намагався створити цілісний ідеальний образ славного польською минулого, що вилилося в серію історичних романів – від «Прадавньої легенди» до творів про «саксонців» XVIII ст. Водночас у селянських творах І. Крашевського йшлося нерідко саме про українських селян[100]. У багатьох формах тодішньої літературної продукти, наприклад, у консервативному памфлеті «Тека станьчика» молодих тоді галицьких політиків літературна форма (фіктивні листи вигаданих персонажів) насправді була алегорією політичних ідей, які нуртували в Галичині[101]. Та сама Галичина проглядалася й у текстах польського вірменина Яна Захаріясевича (Jan Chryzostom Zachariasiewicz) «Святий Юр» та «Новели й оповідання». Галицьку тематику порушували також сатиричні тексти полонізованого німця Яна Ляма (Jan Paweł Ferdynand Lam) із його «Великим світом Цаповичів», «Львівськими хроніками», іншими повістями («Koroniarz w Galicji czyli Powagi powiatowe» тощо), зокрема й «Ідеалістами» – образом нового покоління позитивістів.

Урешті-решт, науковий та літературний позитивізм, поширюваний варшавським «Tygodnikiem powszechnym»[102], разом із декадентизмом у його різних формах змінили карту польської літератури й культури. Наприкінці XIX – на початку XX ст. коло тем та ідей польської літератури ще більше розширилося. Так, читачів захопила белетризована історія раннього християнства у вигляді «Quo wadis» Генрика Сенкевича (Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz), який став першим польським письменником, номінованим на Нобелівську премію. Його пригодницький твір «В пустині й пущі (джунглях)» став популярною молодіжною лектурою. Так виник прижиттєвий культ Г. Сенкевича, який було виявився під час його візиту до Львова[103]. Натомість тексти з історії Польщі розділили спільноти читачів і критиків Г. Сенкевича за естетичною та національною й ідеологічною ознаками. Якщо його «Хрестоносців»

---

100 Див.український переклад: Крашевський Ю. І. Хата за селом / пер.з пол. П. Погрібна. Київ, 1967.

101 Wyka K. Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849–1869. Wrocław, 1951.

102 Markiewicz H. Pozytywizm: podręcznik. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2009; Pozytywiści warszawscy / red. A. Janicka. Białystok : Alter Studio, 2015. 365 s.

103 Henryk Sienkiewicz znany i nieznany: praca zbiorow / pod red. E. Dybek i S. Stępnia. Warszawa ; Przemyśl, 2021. S. 11–30.

сприймали відносно нейтрально, то «Трилогія» Сенкевича («Вогнем і мечем», «Потоп» і «Пан Володийовський»), яку автор писав для піднесення польського патріотизму, викликала шквал критики, особливо серед українців Галичини. Вони (як, наприклад, А. Чайковський) сприймали «Вогнем і мечем» як антиукраїнський текст, який, хоч написаний легко й яскраво, повторює старопольські стереотипи й викривлює історію Хмельниччини (попри те що твір містив численні українізми та відтворював українські етноісторичні реалії)[104]. Тому якщо українські переклади «Без догмату» чи «Хрестоносців» Сенкевича з'явилися раніше, то «Вогнем і мечем» перекладали дуже обережно[105]. Проте уявлення Г. Сенкевича і, наприклад, текст львівського історика Кароля Шайнохи (Karol Szajnocha) «Два роки історії нашої» («Dwa lata dziejów naszych») згодом помітно вплинули на образ козаччини в польській історичній пам'яті, і його довелося змінювати аж у другій половині XX ст.[106].

Іншим було зацікавлення до текстів Болеслава Пруса (Bolesław Prus), що малювали соціальну дійсність варшавської спільноти XIX («Лялька») або ж проблему влади і суспільства на прикладі модного тоді Давнього Єгипту («Фараон»), і «Форпост», який охоче перекладали у другій половині XX ст. в радянському Львові. Ще інше зацікавлення викликали епічні «Селяни» (Chłopi) Владислава Реймонта (Władysław Stanisław Reymont), які показували рік сільського життя в його природній течії й гострих суспільних конфліктах. Невипадково цей твір майже одразу переклав український радикал Михайло Павлик під назвою «Мужики» (Львів, 1907). Загалом поетика польської літератури розвивалася від традиції XIX ст. до Адама Асника (Adam Asnyk) із поєднанням романтизму й позитивізму до переломної «Молодої Польщі» з демонічним Станіславом Пшибишевським (Stanisław Feliks Przybyszewski) із його «Дітьми сатани» (Dzieci szatana) і «Синами землі» (Synowie ziemi), Казимиром Пшервою – Тетмаєром (Kazimierz Przerwa-Tetmajer) із його поезією

104 Ibid. S. 31–40, 95–110, 111–142.

105 Сінкевич Г. Огнем і мечем. Повість з давних літ / пер. В. Косар. Едмонтон, 1918; Марценішко В. Трилогія Михайла Старицького «Богдан Хмельницький» і роман Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем»: традиції жанру. *Літературознавство. Фольклористика. Культурологія.* 2014. Вип. 15–17. С. 213–233.

106 Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1968; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. Warszawa, 1985.

та перетворенням народних уявлень про Яносіка у прозі («Легенда Татр»), Владислава Оркана (Władysław Orkan, Franciszek Ksawery Smaciarz) із поезією та прозою, зокрема новелістикою, частина якої вийшла у Львові[107]. Зрештою, Львів став осередком таланту Леопольда Стаффа (Leopold Henryk Staff) з його «Снами про могутність», «Днем душі», «Птахам небесним» і «Веселкою сліз і крові» («Tęcza łez i krwi»). Тексти «Молодої Польщі», що були наслідком впливів західноєвропейського модерну, своєю чергою, вплинули на формування української «Молодої музи» у поезії та стилі новелістики Василя Стефаника у прозі[108]. Звідси і переклади текстів В. Оркана в українськім «Літературно-науковім віснику» і спомини про В. Стефаника і В. Оркана нарівні з Іваном Франком у мемуаристиці Богдана Лепкого (Три портрети. Франко. – Стефаник. – Оркан. Львів, 1937).

Феміністичну нішу в польській літературі займали письменниці: Еліза Ожешко (Eliza Orzeszkowa), незвична Марія Конопніцька (Maria Konopnicka), похована у Львові й відома «Ротою», новелами, «Паном Бальцером в Бразилії» та повістю для дітей «Про краснолюдків і про сирітку Марисю». Львів'янка Ґабрієля Запольська (Gabriela Zapolska) з антифілістерською «Моральністю пані Дульської», «Меласею», «Сезонною любовю і «Каською Каріатидою» розбурхувала й провокувала свідомість інтелігенції й міщан[109]. Її твори спричиняли суперечки довкола моралі галицького суспільства і його стереотипів та довкруг популярної на зламі XIX–XX ст. теми: жінка, лицемірна міщанська мораль, емансипація, література. Твори fin de siècle, що належали членам «Молодої Польщі», загалом спонукали до дискусій[110]. Зокрема, у галицькому польському середовищі не бракувало закоренілих опонентів й палких прихильників Станіслава Пшибишевського: «Перших

---

107 «З тої сумної землі» (Orkan W. Z tej smutnej ziemi. Lwów, 1903), «Скапаний світ. Драма в чотирьох актах з епілогом» (Eusdem. Skapany świat. Dramat w czterech aktach z epilogiem. Lwów, 1903), «Над прірвою» (Orkan W. Nad urwiskiem. Szkice i obrazki. Lwów, 1900), «Пастуша любов» (Orkan W. Miłość pasterska. Lwów, 1908), «Комірники» (Orkan W. Komornicy. Lwów, 1900), «В розтоках» (Orkan W.W roztokach. Lwów, 1903. T. I i II).

108 Wiśniewska E. Wasyl Stefanyk w obliczu Młodej Polski. Wrocław, 1986.

109 Czachowski K. Obraz współczesnej literatury polskiej. 1884–1933. Lwów, 1934. T. 2. S. 39.

110 Brozowski S. Legenda «Młodej Polski». Studia o duszy kulturalnej. Lwów, 1910.

відпихає брак художньої міри, велика перевантаженість, хаотичне перемішування образів та настроїв, неспокійна гарячковість, надто сильне нервове напруження, якого не можна стримати; багато уражені теж і тим емоційним змістом – надто новочасною, надто новою для них. Других притягує екзотична й хвороблива, дика … краса тих … творів, їх чудова розкіш; але спокушає їх також і той весь настроєвий зміст, те чуттєве підґрунтя, яке так докладно відповідає станові сучасної душі», – зауважував один із критиків у 1901 р.[111]

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. у текстах польських істориків літератури склався літературний канон, перенесений згодом у шкільну лектуру[112]. Звідси – популярність Яна Длугоша, Яна Кохановського, Шимона Шимоновича, Юзефа Бартоломея Зіморовича – коли йшлося про літературу до XVIII ст., але особливо «трьох поетів-пророків» XIX ст. (Міцкевича, Словацького, Красінського), насамперед двох із них – Адама Міцкевича і Юліуша Словацького (відповідно – «Пана Тадеуша», «Дзядів», «Короля-Духа», «Беньовського»). З одного боку, візуальним втіленням Міцкевичевого культу став відкритий у 1904 р. знаний львівський пам'ятник. Однак, як наголошували згодом дослідники, на зламі століть й на початку нового віку посилився культ Юліуша Словацького, натомість звеличення Міцкевича відійшло дещо на другий план: «для неоромантичної Молодої Польщі Королем-Духом був Словацький. На користь зв'язків з романтизмом вирішувала тут, передовсім, спорідненість духової структури епохи і її провідних людей»[113]. Ці тексти, як згодом, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. трилогія Генрика Сенкевича («Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володийовський» та «Хрестоносці»), мали особливе значення для галицьких поляків. З одного боку, вони ідеалізували образ Речі Посполитої, а з іншого (як «Пан Тадеуш» Міцкевича) – творили наполеонівський міф, що вселяв надію на її відновлення. Водночас ті самі автори формували образи етнічних сусідів –

111 Bytkowski Z. Stanisław Przybyszewski. *Characterystyki literackie. Żeromski. Przybyszewski i Wyspiański*. Lwów; Warszawa, 1902. S. 100.

112 Див. напр.: Biegeleisen H. Illustrowane dzieje literatury polskiej. Wieden, 1898–1903. T. 1–5; Chmieliowski P. Historya literatury polskiej. Warszawa,1899–1900. T. 1–6; Wojciechowski K. Dzieje literatury polskiej. Lwów; Warszawa, 1926. Wyd. 2.

113 Czachowski K. Obraz współczesnej literatury polskiej 1884–1933. Lwów, 1934. T. 2. S. 9.

українців (меншою мірою – литвинів та їхні історії, зокрема у ранню нову добу), які в польському середовищі нерідко переносилися на модерний час та міжетнічні взаємини в Галичині: «Прикувала нас екзотика "Сізіфових праць". Неправдоподібна, неочікувана екзотика. Від часів "Робінзона Крузо", від "Трьох мушкетерів" і тієї заклеймованої розпаленим залізом міледі не читалося нічого більш захопливого», – з ентузіазмом згадував Станіслав Василевський (Stanisław Wasylewski)[114].

Українська література доби романтизму, позитивізму XIX ст. та модернізму початку XX ст. пройшла свій шлях розвитку, визначений, зокрема, й історією руських / українських земель у модерну. Західноукраїнська література формально опинилися в контексті австрійської загальноімперської й локальної галицької та буковинської літератури і лектури. Фактично вона співіснувала поруч із трансформованою польською культурою, а в містах – серед неї. Так, у першій половині XIX ст. читацькі преференції поляків та українців-русинів в Галичині вийшли поза наслідування німецьких текстів. Через лектуру почали передаватися національні аспірації поляків і українців, слов'янофільські концепції. При цьому був досить помітним вплив тогочасної польської мови, літератури й культури на ментальність галицьких українців, зокрема інтелігенції та духовенства. Так, багато активних галицьких українських діячів різних політичних та культурних спрямувань не лише першої, а й другої половини XIX ст., навіть зламу XIX і XX ст. виходили з середовищ, в яких однією з мов спілкування була польська. Це стосувалося не лише священників (як наприклад, покоління дідів і батьків о. прелата Леонтія Куницького[115]), а й вищого кліру, наприклад, оточення святоюрських митрополитів, у якому була різна мовна політика. Наприклад, за спомина ми Филимона Тарнавського, митрополит і кардинал Сильвестр Сембратович у другій половині XIX ст. постійно користувався лемківським говором і мав лемківський акцент[116]. Натомість, за споминами того самого мемуариста,

114 Wasylewski S. Niezapisany stan służby. Wrocław, 1957. S. 39.

115 Куницький Л., о. прелат. Спогади молодих літ та заслання. Торонто, 1990.

116 Тарнавський Ф., о. Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і в першій декаді XX сторіччя. Торонто, 1981. С. 135.

звичайний священник о. Жеребецький із с. Чистопад, навпаки, постійно змішував українську й польську мову навіть у проповідях, а в буденній розмові теж користувався польською[117]. Водночас о. Ф. Тарнавський із задоволенням зазначав, що у 1880-х рр. у середовищі інтелігенції й духовенства молодь вже не говорила польською, і не було «слова аранжування по-польськи, як це було кілька років тому»[118]. Однак сам священник порівнював весільного скрипаля- єврея Лейзера, з одного боку, із Бояном зі «Слова о полку Ігоревім», а з іншого – з Янкелем із «Пана Тадеуша» Міцкевича, що свідчило про симбіоз польських та українських літературних образів у тогочасній українській свідомості[119]. Це стосувалося й братів Романа та Казимира Шептицьких, які виросли на польській мові й літературі. Навіть ставши митрополитом галицьким Андреєм та архимандритом студитів Климентієм, брати послуговувалися в родинному колі польською, і польський акцент довго їх не покидав. Зрештою, хоч митрополит А. Шептицький основну масу своїх теологічних праць і проповідей видав українською, однак нечисленні мемуари, як «Зі споминів про брата Альберта» (Альберта Хмельовського), опублікував таки польською («Ze wspomnień o bracie Albercie», 1934); польською ж листувався з рідними. Отже, і він, хоч розбуджував український національний дух і релігійне життя, залишався людиною двох світів – польського та українського[120]. Це стосувалося й ідейних супротивників українського національного духу, зокрема лідера русофілів Івана Наумовича, який також виховувався в родині, де основною мовою була польська, руські молитви записувалися латинкою, а не кирилицею, і в юності ходив до костелу, а не до церкви.

Тим закономірнішою така ситуація була для початку – середини XIX ст. Це помітно з книжок, які читали в залах львівського Оссолінеуму (інституції, яка мала, з одного боку, львівську, а з іншого – загальнопольську національну спрямованість) ті,

117 Там само. С. 156.

118 Там само. С. 73.

119 Там само. С. 72–73.

120 Nowak M. Dwa światy. Zagadnienie identyfikacji narodowej Andrzeja Szeptyckiego w latach 1865–1914. Gdańsk, 2018; Новак М. Два світи: Проблема національної ідентифікації Андрея Шептицького в 1865–1914 роках / пер. з пол. Львів : Свічадо, 2023.

кого назвали згодом «Руською Трійцею»: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. Серед їх лектури невипадково опинилися хроніки Я. Длуґоша, М. Стрийковського та М. Бєльського, часопис самого Закладу ім. Оссолінських, «Історії Польщі» та польського народу й держави Йоахіма Лелевеля (Joachim Lelewe) та Єжи-Самуеля Бандтке (Jerzy Samuel Bandtkie); поезії Ю. Словацького цікавили їх поруч з польським перекладом «Руської Правди», Острозькою Біблією, виданням «Слова о полку Ігоревім», збірниками українських пісень Михайла Максимовича[121]. Зрештою, увагу львівських українських «будителів» привертав і, наприклад, польський переклад «Потрійного Львова» Бартоломія Зіморовича. Важливими для кола Руської Трійці були також лексикографічні праці польських авторів, такі як словник (Słownik języka polskiego) Самуеля Лінде (Samuel Bogumił Linde, Samuel Gottlieb Linde); згодом, у другій половині XIX ст., перевиданий у Львові Августом Бєльовським (August Bielowski). І це не дивно, адже український рух у Галичині цього часу значною мірою розвинувся спочатку як доповнення, а згодом і як антитеза польського[122].

Прикладом польсько-українських вагань стала доля й постать Івана Вагилевича, який спочатку позиціонував себе суто руським діячем, а згодом, у середині XIX ст., коротко редагував писаний латиницею пропольський «Дневник Руський», а потім намагався інтегруватися в польське культурне й мистецьке середовище Галичини. Звідси і частина його досліджень, писаних польською для польських видань. У них він, проте, намагався подати українську народну культуру, фольклор бойків, гуцулів й досекулярну літературу польським читачам частково як частину спільної українсько-польської спадщини[123]. У той самий час творчість Якова Головацького (як також Івана Наумовича) розвинулася, як знаємо, в протилежному напрямі – від пропольського до антипольського й проросійського ідеологічного спектру. Той самий І. Наумович спеціально зазначав, що колись жив у повністю полонізованому середовищі, а його батьки читали руські молитви в польській транскрипції. Однак це не заважало «просвітителю Русі» згодом

121 «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. Київ : Наукова думка, 1989. С. 18–51.

122 Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1973.

123 Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. Київ : Наук. думка, 1993.

протестувати проти читання польських класиків як ідеологічно шкідливих. В одному з його текстів протиставлені образи двох братів: «доброго», який читає привезену зі Львова «рідну за духом» книжку Б. Дідицького, та «злого», який захоплюється «духовно чужими» «Дзядами» А. Міцкевича та паризькими виданнями прихильників Косцюшка. Батько братів, не довго думаючи, спалює польські книжки як нічого не варті та шовіністичні, і Наумович виразно схвалював таку поведінку[124]. Це було наслідком свідомих і підсвідомих побоювань українців (греко-католиків) Галичини, які у використанні польської мови, латинського письма чи елементів римо-католицького обряду бачили полонізацію, наступ на свої національні права.

Варто зауважити, що на відміну від польської інтелігенції й польських діячів культури й літераторів українські руські діячі Галичини, які виступили на арену в середині XIX ст., були переважно священниками, а не світськими людьми, як А. Міцкевич чи Ю. Словацький, і не репрезентували аристократії, як З. Красінський. Тому їхні тексти, як і наміри та звернення, були адресовані здебільшого до греко-католицького духовенства та селянства, а поезія й проза, наприклад Маркіяна Шашкевича, опинилася десь посередині між літературою й фольклорними зразками. Водночас, як би не оцінювати Шашкевичеву «Цьвітку дрібную» у порівняльному аспекті, її простота була вагомим естетичним і національним чинником для галицьких українських читачів, і хоча плід діяльності Руської Трійці – «Русалка Дністрова» була свого часу не допущена цензурою до розповсюдження, проте згодом її суспільна роль як першого світського галицького видання народною мовою й фонетикою виявилася дуже значною. На той час кириличне руське письменство виглядало знаряддям поширення національної свідомості серед українського / руського населення. Натомість спроби латинізування руської мови викликали гострі дискусії. Поява «Русалки Дністрової» у 1837 р стала наче відповіддю й альтернативою до записаного латинським шрифтом «Ruskoho wesila» Йосифа Лозинського (1835) і продемонструвала дві тенденції у сфері використання писемностей. Так, Йосиф Лозинський у 30-х рр. XIX ст. вважав «латинку» більш гнучкою та придатною

124 Собраніе сочиненій И. Наумовича. Львов, 1927. Т. 2. Кн. 1. С. 83.

для передавання фонетичних і морфологічних особливостей руської мови. Водночас він вважав, що кирилиця консервує русинів лише у її власному, кириличному середовищі, закриваючи шлях до записаної латинським шрифтом європейської літератури. Його опонент Маркіян Шашкевич апелював до того, що саме традиційна кирилиця найкраще передає зміст і звукову форму руської мови. Він та його однодумці бачили в «латинці» небезпеку полонізації галицьких русинів. Після появи «Ruskoho wesila» Маркіян Шашкевич звинуватив Йосифа Левицького, що той «відверг азбуку питому руськую і прийняв букви ляцькії». Питома руська абетка, під якою він розумів кирилицю, уявлялася М. Шашкевичеві сакральною спадщиною, диференційною ознакою руськості в польському суспільному контексті, відхід від якої був би національним гріхом. Саму кирилицю письменник всяко поетизував та оточував метафорами[125]. Протиставляючи азбуку «абецадлу», руський діяч вважав латинку невідповідною структурі слов'янських мов. Він зауважував, що тільки кирилиця здатна чітко й однозначно передавати специфічні для слов'ян звуки. натомість латиниця вимушена вживати на їх позначення різні букви й буквосполучення. Замість об'єднувати й уніфікувати слов'янський світ латинка його роз'єднує, і одні слов'янські читачі не розуміють текстів інших, доходив висновку М. Шашкевич[126]. Проте навіть у його середовищі не було повного відчуття графічної спільності. Про це свідчила суперечка між братами Головацькими. Один з них, Іван, вважав запровадження латинки («польських» літер) у галицьких руських книжках способом переорієнтації місцевих інтелігентів з консервативно відсталої «попівської» літератури на європейські літературні зразки. Як наголошував І. Головацький, «гражданка» відрізає освічених українців від західних слов'ян (чехів та поляків) та від решти європейських народів. Латинізація письма, на його думку, могла б розширити читацьку аудиторію галицько-руських текстів. Натомість руським селянам, як зазначав автор, однаково якою графікою написані тексти. Вони переважно неграмотні, нічого не читають і їх усе одно необхідно навчати письму від азів: «А селя-

125 Шашкевич М. Руськоє весілє. *Письменники Західної України 30–50-х рр. XIX ст.* / вступна стаття І. Пільгука. Київ, 1965. С. 112.

126 Там само. С. 114–115.

нин наш якщо навчиться колись читати, то не буде твердо знати, чи то польські літери, чи якісь інші, тільки слова свої і письмо своє зможе відчитати»[127]. Яків Головацький, адепт «гражданки», навпаки, наполягав на зближенні галицько-руської читацької публіки з російською. Кирилиця для нього була виразом автентичної «слов'янської» ідентичності. Натомість латинське письмо здавалося письменнику чужим, насадженим слов'янам ззовні «волею і неволею з ветою латинською»[128]. Такі погляди – наслідок складної еволюції, адже перший десяток українських пісень Я. Головацький записав у шкільні роки не руськими, а «польськими» буквами[129]. Відомим культурним фактом стали також «Holos na holos "Slovo na slovo do redaktora Slova"» (1861) Антона Кобилянського й Костя Горбаля, яке мало довести, що можна писати народною мову й латиницею, та, як приклад, наводило поезії Юрія Федьковича. Ця ініціатива, однак, не знайшла підтримки ані в народовському, ані в русофільському таборі.

(Східно)українська література початку – середини XIX ст. розвинулася, по суті, у культурному середовищі Російської імперії, хоча й на противагу йому. Проте навіть на тлі таких подвійних концепцій виникли і «Енеїда», і «Наталка-Полтавка», і «Москаль-чарівник» Івана Котляревського, і тексти Євгена Гребінки, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка[130], а потім – твори Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова. Звісно, «Енеїду» Івана Котляревського, початок нової української літератури, первісно прийняли за чергове перечитування античної класики («Енеїди» Вергілія) у руслі «низинної» (карнавально-ярмаркової) лектури. З цього погляду вона була, радше, близькою до давньої літератури мандрівних дяків, або ж аналогом польського рибалтівського і совізджалського письменства часів Речі Посполитої. Однак ця книга, як і сентиментальна «Наталка-Полтавка», і написаний в руслі вистав для народу «Москаль-чарівник» стали згодом імпульсами для диференціації

127 «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали… С. 153.

128 Там само. С. 162.

129 Огоновскій О. Исторія литературы руськои. Львів, 1894. Часть IV. С. 62.

130 Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60 рр. XIX ст. Київ : Наукова думка, 1988. 318 с.

українського літературного дискурсу з-поміж інших[131]. Іншого значення набуло і давньоримське коріння самої ідеї «Енеїди», запозиченої від Вергілія[132]. Тепер вона слугувала для розвитку й реновації козацького міфу, який став також елементом міфології польської української літературної школи.

Частину текстів Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, так само як російськомовні твори Миколи Гоголя, спочатку вважали втіленням подібного міфу чи малоросійської утопії або готики. Натомість вже поезія Тараса Шевченка та проза П. Куліша спрямовували козацьку міфологію в зовсім інше русло, яке утверджувало українську ідентичність. При цьому Шевченкова муза також була так чи інакше пов'язана й з польським суспільно-мистецьким і літературним рухом у тодішній Російській імперії, що в ХХ ст. завідчувала польська біографічна романістика[133]. Однак на відміну від польських «поетів-пророків» Т. Шевченко силою походження й долі творив, радше, народний, близький до фольклорного, міт, чи міф, України. Крім того, його криваво-захоплива візія Коліївщини як антишляхетського, антикатолицького й антиунійного повстання в «Гайдамаках» була опозицією до бачення Гайдамаччини як «уманської різні» у польській літературі й культурі. Його сприймання козаків та коліїв як народних героїв суперечило негативній візії гайдамаків у текстах польсько-російсько-українського історіографа Аполлона Скальковського (*Apollo Skalkowski*), автора книги про «Наїзди гайдамаків на Західну Україну» (1844), і Т. Шевченко з ним різко дискутував. До того ж звертання до поляків як до дружних «ляхів», колись відокремлених від козаків-українців підступними магнатами, панами, було своєрідним компромісом Шевченкового дискурсу. Проте сама поетика простоти, закладена в «Кобзарі» та інших поетичних текстах Т. Шевченка, не мала аналогів у польській літературі – ані серед елітарних поетів, таких як Ю. Словацький, ані серед польських селянських письменників-

131 Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського. Замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання. Львів, 1994.

132 Неборак В. Перечитана «Енеїда» (спроба сенсового прочитання «Енеїди» Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія). Львів : ЛВІШ-Астрон, 2001.

133 Jędrzejewicz J. Noce ukraińskie albo rodowód geniusza: opowieść o Szewczence. Toruń : Ludowa spółdzielnia wydawnicz, 1966; Єнджеєвич Є. Українські ночі або родовід генія: біографічний роман про Шевченка / пер. з пол. Є. Рослицький. Торонто, 1980.

самоуків[134]. Натомість тексти та лектура П. Куліша, особливо його проза пов'язували нову українську літературну традицію зі світовою класикою (тексти Вальтера Скотта і «Чорна рада», роздуми над хуторною філософією та читання «Космосу» Вільгельма фон Гумбольдта тощо)[135]. Водночас його фольклористична діяльність мала також і польську спрямованість[136], як і «Крашанка русинам і полякам на Великдень» (1882). Інша річ, що частина Кулішевої творчості, зокрема його «Матеріали для історії возз'єднання Русі», мали великоросійський вектор.

Проте загалом українська (малоруська) мова та ідентичність ставали небажаними з погляду державних структур Російської імперії. Це означало також вилучення з читацького обігу «недозволених» видань, починаючи від творів Шевченка й Костомарова і рукописних текстів «кирило-мефодіївців» у 1847 р.[137]. Українські книги будь-якого характеру стали розглядати як потенційно підозрілі, україно фільські. Крізь цю призму влада тривалий час сприймала також звернення інтелігентів про невигідність поширення грамотності серед українських селян російською та про необхідність поширення літератури народною (південноруською) мовою на противагу «польській» літературі й пропаганді[138]. Водночас у 1860-х роках українські тексти сприймали як знаряддя не лише української, а й польської (!) антицарської агітації серед селян, поширення «соціалістичних» поглядів, «сепаратистських» ідей (відокремлення Малоросії від Росії) тощо[139]. Зрештою, література польських повстанців XIX ст. дійсно розповсюджувалася серед українців, і не лише в Галичині, а й у підросійській Україні, де польське повстання було визнане антидержавним актом. З іншого

134 Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. Львів, 2003.

135 Нахлік Є. Пателеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Київ, 2007. Т. 1–2.

136 Івашків В. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: польський контекст. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych.* Lublin, 2020. Т. 6: Numer specialny. S. 285–300.

137 Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2013. LXП. 810 с.

138 Там само. С. 33–37.

139 Там само. С. 39–40, 52.

боку, наявність польського етнічного фактора в центральноукраїнському культурному просторі (наприклад, у Київському університеті святого Володимира), і навіть серед українських еліт – інтелігенції та духовенства, що походило з культурно змішаного шляхетського середовища. (Його частково змальовували, зокрема, «Люборацькі» Анатолія Свидницького). До того ж бажання деполонізувати поляків (зокрема, через кирилізацію польської мови в так званій юсовиці) у Конгресовому королівстві, як показував Стефан Жеромський (Stefan Żeromski) у «Сізіфовій праці», значною мірою було схожим з деукраїнізацією та русифікацією українців Російської імперії. Відмінність полягала в тому, що українців (малоросів) русифікатори вважали одним народом з росіянами (великоросами). Натомість поляків зображали «іншими слов'янами» у складі Росії. Водночас і в польському, і в українському випадку на роль національного П'ємонту – пункту опору русифікації або / і германізації претендувала підавстрійська Галичина (Galicja). Невипадково в уявленні, наприклад, російського консерватора Михайла Каткова (Михаил Катков) поява українських видань у російському мовному просторі початку 60-х років XIX ст. була свідченням ідейної «корозії», початки якої від добачав у Галичині. Тому для простонародного малоруського читання на теренах Російської імперії пропонувалася змішана російсько-малоруська лектура «виключно для навчання» й без «політики». Неполітичною мала бути й польська література, яку допускала російська цензура. Однак саме «Конгресівка» з Варшавою і підросійська Україна з Києвом були тими літературними й культурними центрами, в яких, щоправда, не культивувалася польська чи українська мова й література, але звідки вони все ж таки поширювалися, знаходячи вдячний ґрунт у Галичині. Хоча цензурні обмеження на українську книгу та заборонні заходи уряду (Валуєвський та Емський укази) суттєво звузили український тематичний спектр у царській Росії, проте не змогли зупинити формування цього дискурсу, а отже, формування української культурної пам'яті на цій території. Те саме стосувалося й польської національної ідеї на території Російської імперії.

У такому несприятливому контексті в східноукраїнських середовищах періодично виникала проблема правопису, доступного українському читачеві. Певний час українську писемну культуру підтримувала «максимовичівка». Водночас, наприклад, Іван

Котляревський, Євген Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, а згодом навіть і Шевченко дотримувалися трансформованого для українських потреб російського правопису з малоруською вимовою. Згодом у писемній культурі з'явилася нова опозиція – між «кулішівкою» та офіційною «ярижкою». Натомість у період царювання Олександра III замість «кулішівки» з'явився її державний антипод – «ярижка» з активним використанням літери ъ («єри»), яку Куліш усунув зі своєї абетки.

Однак важливою проблемою далі залишалося питання латинізації руської мови, яку українці Галичини XIX ст. відкинули. Ці дискусії виникли знову під впливом віденського «проєкту Їречека» на зламі 50–60 рр. XIX ст. За основу латинізації руської мови в ньому мала слугувати, щоправда, не польська, а чеська модель[140]. Так розгорнулася «друга азбучна війна» в Галичині, коли руське письмо (кирилицю) протиставили латиниці, яку (попри все) вважали прихованою «польською інтригою» (з боку графа Агенора Голуховського)[141]. У цьому випадку захисниками традиційної кирилиці стали й галицькі москвофіли, зокрема Богдан Дідицький[142]. Вони розглядали латинку інструментом руйнування уявного «общерусского» простору (Мала, Велика і Біла Русь), який мала цементувати кирилиця. З іншого боку, кирилиця була звичною у церковно-літургійній практиці. Їх підтримували й народовці, зокрема, батько галицького українофільства о. Данило Танячкевич теж різко критикував «нападь ряду Австрийського на наше стародавне письмо» як симптом ворожості щодо українства в цілому: «Гласкаючи нась, пильненько наглядавь, чи не здіймається наше око, хочь би пошукати, чи не живе де більше нашого роду й народу»[143]. Зокрема, вибираючи з кириличного алфавіту 35 «пасхальних букв», що означали

140 Jireček J. Über den Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Wien, 1859.

141 Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т.* Київ, 1986. Т. 47. С. 549–650; Сімович В. Йозеф Їречек і українська мова (до азбучної заверюхи 1859 р.). Прага, 1933. Див. також: Райківський І. Мовно-правописні дискусії серед української інтелігенції Галичини як фактор національного самоусвідомлення в 1850-х рр. *Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX ст.* / за ред. І. Орлевич. Львів : Логос, 2016. С. 112–155.

142 О неудобности латинской азбуки въ писменности руской, розсужденіе Богдана А.Д. Віденъ, 1859.

143 Танячкевич Д. Письмо народовцивь руськихь до редактора политичної часописи «Русь» яко простесть и меморіаль. Списавь Федорь Чорногора. Відень, 1867. С. 12.

числа, греко-католицькі священики вираховували час Великодня (як рухомого свята)[144].

Певною мірою ці дискусії показували водночас позитивні й негативні риси обох абеток. Латинка, якої частина діячів боялася як інструмента полонізації, водночас відкривала дорогу до європейських мов і літератур, кирилиця ж орієнтувала людей на відносно замкнений простір словянських писемностей. З іншого боку, кириличне письмо дозволяло більш економно передавати звуки й фонеми, ніж польська латинка. Наприклад, літери **х, ш, ч,** і **щ** у польському варіанті латинки відповідали більшим й дещо складнішим комбінаціям знаків – **ch, sz, cz, szcz**. Чеський варіант тут виглядав більш вигідним, бо для кириличних **ш** і **ч** існували знаки **š** і **č**, проте для **щ** відповідником ставала їх комбінація **š** і **č**. З іншого боку, запозичені зі східних систем письма **ш** і **щ**, так само як **ч**, здавалися графічно досить незвичними й чужими для тих, хто латинкою. Так само й літери на зразок **ю, я, є** виглядали нефонетичними, так само як традиційний м'який знак, а також етимологічні літери, які українофіли визнали особливо архаїчними (ъ, ы) і яких позбулися. (Хоча, з іншого боку, вони пов'язували людей з давньою кирило-мефодіївською спадщиною, а такі знаки, як ы, передавали реальний звук, фонему, наявну в західноукраїнських говорах. Проте в даному разі йшлося про те, щоб відокремити руську / українську мову, літературу й культуру вже не від польської, а від російської.

На цьому тлі в Центрі й на Сході України формувалася нова постромантична, позитивістична й модерністична українська література й культура – від історичних романів Михайла Старицького, прози Марка Вовчка (Марії Вілінської) до музики Миколи Лисенка. Ставлення до Польщі і її проблем у творах українських письменників різного рівня було неоднаковим. Зокрема, хоч польська література впливала на популярні твори – співомовки Степана Руданського, в яких містилися й досить стереотипні порівняння польської й української мови та культури, характерною була байка Руданського «Польський і руський кіт», що крізь призму відмінності польської та української фонетики алегорично мала б засвідчити про різні національні характери й політичні підходи та, зрештою, різне розуміння взаємовідносин між українцями і поляками:

144 Пелеш Ю. Літургіка. Біографічні матеріали. Харків, 2013. С. 108.

Несе м’ясо руський кіт.
Польський вихилясом:
«Що ти, котику, несеш?»
А той каже: «М’ясо!»

Та як «м’ясо» вимовляв,
М’ясо і упало,
І з ним польського кота
В минуті не стало.

Несе м’ясо польський кіт.
Руський і питає:
«Що ти, котику, несеш?»
«Mięso!» – відвічає.

Та як «Mięso!» вимовляв,
То так стиснув зуби,
Що бідняка, руський кіт,
Лиш облизав губи[145].

У віршах, які охоче публікували, зокрема в Галичині, С. Руданський постійно підтримував народний стереотип «ляха» й «мазура». Зокрема, «лях у його уяві поставав дуже скупим панком, який розмовляє виключно польською і діє виключно в своїх інтересах («Змыслный Ляхъ»). В іншому випадку «ляхи» поставали панами, які, замість подяки українському селянинові за те, що він витягнув одного з них з води за чуприну, сприймають це як образу честі і карають українця канчуками («Нагорода»). Польських панів поет зображав і як воїнів, які на війні борються уже із загиблими козаками, щоб продемонструвати свій псевдогероїзм («Хоробрий лях»). Водночас український поет намагався сформувати сатиричний образ не лише пана-ляха, який бореться з козаками, але й звичайного польського селянина («мазура») й насміхався з його наївної віри: «Застригъ Мазуръ у болотъ Хуру подпирає, Тай до помочи Дороту Святу упрошає: Свята панно, молить – каже, Святая Дорота! Будь ласкава надо мною, Выратуй зъ болота. – Анъ зъ мъсця его

145 Повна збірка веселих віршів Степана Руданського. Jersey City, N. J., 1915. С. 264–265.

конэъ! Нъчого робити... Давай тодъ Antoniego На помочь просити Подперъ хуру, та якъ крикне: «Święty мій Antoni! Выратуй хочь ты зъ болота Мой бъднй конъ! – То водъ крику конъ раптомъ Рушили зъ болота , А той каже: – отъ що хлопецъ – Не панна Дорота!»[146].

Частина текстів українських письменників підтримувала козацький міф і була своєрідною альтерантивою до формування польського антикозацького міфу (трилогія про Богдана Хмельницького М. Старицького). Водночас разом із Марком Кропивницьким та Іваном Тобілевичем (Карпенком-Карим) М. Старицький формував усний варіант української літератури, у якому мова і сюжети писемної культури були перенесені на сцену «театру корифеїв» («Ой не ходи, Грицю», «Циганка Аза», «Чорноморці», «Не судилось», «За двома зайцями» тощо). Цей театр був оригінальним феноменом тогочасного східноєвропейського театрального простору в порівнянні з польським театром. Натомість твори Панаса Мирного (Рудченка), зокрема його роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаща сила»), був прикладом соціальних тем у тогочасній східноукраїнській прозі. Східноукраїнську літературу репрезентували також жінки-письменниці – від Олени Пчілки до її доньки Лариси Косач (Лесі Українки). Її поезія («На крилах пісень», «Бояриня») та драматургія («Лісова пісня», «Адвокат Мартіян», «Кассандра», «Одержима», «Бояриня», «Камінний господар») відображали феміністичну лінію центрально-української літератури. Проте саме Лариса Косач (Леся Українка) на відміну від багатьох сучасних їй польських та українських сучасниць в історичній пам'яті залишилася також письменницею з пророчими візіями майбутнього[147]. Польська література посідала важливе місце в її інтелектуальному формуванні. В одному з листів до брата 1889 р. вона окреслювала коло авторів та книг, які мали б, на її думку, сформувати основу «європейської» української бібліотеки, цікавих для галичан та наддніпрянців, для народу та інтелігенції, і туди, зокрема, входили тексти польських авторів: Владислава Сирокомлі (Władysław Syrokomla, Ludwik Władysław Franciszek Kondratowicz herbu Syrokomla), Г. Сенкевича, Ю. Словацького, А. Міцкевича[148].

---

146 Поетични твори Степана Руданьского. Львовъ, 1889. С. 43.

147 Пор.: Гундорова Т. Леся Українка. Книги Сивілли. Харків : Vivat, 2023.

148 Українка Л. До М. П. Косача. Українка Л. Твори: у 10 т. Київ : Дніпро, 1965. С. 25–30.

На цьому тлі хоч і не в Росії, а поза нею (зокрема, на галицьких землях), з'явилися друком також твори Михайла Коцюбинського з реалізмом його «Фата Моргани», експресіонізмом «Інтермеццо» та магізмом «Тіней забутих предків», а згодом неукраїнського українця Агатангела Кримського з його оригінальними для тогочасної Східної Європи орієнталістичними текстами й дослідженнями. У польській культурі також були свої сходознавці (зокрема, на кафедрах Львівського університету, де працювали Ян Ґжеґожевський (Jan Grzegorzewski), Анджей Гавронський (Andrzej Gawroński), однак обсяг їхніх зацікавлень був іншим, ніж в українського вченого[149]. Неординарною була й постать Михайла Драгоманова з його неортодоксальними політичними поглядами політичного емігранта та Михайла Грушевського з його історичними оповіданнями та грандісторичним метанаративом «Історії України-Руси» (навіть якщо брати до уваги думку про роль українського історика в поширенні стереотипів про поляків і польський рух у Галичині)[150], варто зауважити, що галицькі поляки ставилися до нього з респектом. Так чи інакше, ці українські тексти сформували кістяк східнота західноукраїнської української літератури кінця XIX– поч. XX ст. Інша річ, що на певних етапах розвитку української літератури її активних читачів у «підросійській Україні» було доволі небагато. Так, за споминами Агатангела Кримського, у Києві 1880-х років лише три родини з кола інтелігенції (Лисенки, Косачі, Старицькі)

149 Поліглот-сходознавець, за власними зізнанням, читав усіма слов'янськими мовами, французькою, італійською («газети й научні книжки» – іспанською, на рівні загального розуміння – португальською тощо), німецькою й англійською (гірше, за його словами, голландською і датською, і лише шведські книжки вважав недоступними для читання), класичними (грецькою й латинською, а «філологічно» – санскритом), перською та її діалектами, афганською, старо- і новоарабською, гебрайською, арамейською, турецькою й татарською. Невипадково серед поетичних перекладів А. Кримського були твори перської літератури: Рудакі, Дакікі, Кісаї, «Шах-наме» Фірдоусі, Авіценни, «Рубайят» Омара Хайяма, поезії Сааді, Джалаледіна Румі, Хавіза. Як вчений, А. Кримський популяризував, крім перської («Хафіз та його пісні», «Перський театр»), також турецьке й арабське письменство, його секулярну й коранічну традицію «Романсеро» Генріха Гейне. У такому руслі з'явилися і його власні прозові твори для інтелігенції («Андрій Лаговський») та «орієнталізуючі» поетичні тексти («Пальмове гілля»), які формували міф Сходу в тогочасній українській літературі (Кримський А. До Б. Д. Грінченка. Кримський А. Твори: у 5 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 367).

150 Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa, 2011.

«користувалися українською мовою не тільки в літературному вжитку, а вона проймала все життя»[151].

У Галичині другої половини XIX – поч. XX ст. склалася інша літературна й культурна парадигма та дещо інше спрямування лектури. Тут українське письменство певний час конкурувало з русофільським та його лідером Іваном Наумовичем, автором художніх і публіцистичних текстів для народу. Популярними залишалися також тексти тих, хто вагався між старою і новою (українською) Руссю, наприклад о. Степана Качали, і багатьох маловідомих нині священників-письменників, які стояли між консерватизмом і новаторством Однак в міру того, як русофільство втрачало позиції, тексти україно філів, починаючи від творів Данила Танячкевича, Ксенофонта Климковича, «Скошеного світу» Володимира Барвінського, наукових праць Омеляна Огоновського. Водночас ця творчість мала, радше, характер полеміки з польською літературою та культурою, відображала бажання українських інтелігентів вирватися з польського впливу.

Проте підсумком кінця XIX – поч. XX ст. стала творчість Івана Франка, де можна було побачити і постромантичні «Петрії й Довбущуки», і урбаністичні романи бориславського циклу в стилі позитивізму чи реалізму, і поезію, яка закликала до соціальних і світоглядних змін (як у «Вічному революціонері»), і твори з життя селян, інтелігенції, робітників і міського пролетаріату[152], і майже декадентський ліризм «Зів'ялого листя», і глибокі студії проблем української літератури. Франко був «універсальним письменником» та вченим-енциклопедистом, певною мірою зорієнтованим на багатокультурність, однак його ставлення до польської культури й літератури було непростим. Про це свідчила кар'єра І. Франка як польського галицького журналіста та письменника, автора таких творів, як «Для домашнього вогнища» (Dla ogniska domowego), і дещо провокативного тексту, як «Дещо про самого себе» («Nieco o sobie samym»), у якому автор різко критикував Русь та русинів, – передмови, що несподівано поставила його в опозицію до українського галицького соціуму. Цей період письменник згодом назвав часом найманщини в сусідів, тобто галицьких поляків. Цей час, що різко обірвався разом з дискусійною німецькою

151 Кримський А. Із спогадів щирого друга. Кримський А. Твори: у 5 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 2. С. 687.

152 Легкий М. Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці : монографія. Львів, 2021.

статтею «Поет зради», де І. Франко скритикував одного з польських «поетів-пророків» Адама Міцкевича. У цей період ані приятелювання з Яном Каспровичем чи Генриком Бігеляйзеном, ані праця в польських виданнях не врятували письменника від гніву польської спільноти. Цю травму вже важко хворий письменник прагнув згодом перекрити публікацією нібито віднайденої частини «Дзядів», яку одразу скритикували польські дослідники.

Цікаво, що польський бік спадщини І. Франка намагалися актуалізувати, зокрема у перший період радянізації Галичини у 1939–1941 рр., коли під егідою, зокрема, Тадеуша Боя-Желенського (Tadeusz Boy-Żeleński), Ванди Василевської (Wanda Wasilewska) та Станіслава Василевського (Stanisław Wasylewski) планувалося видати кількатомне видання польських творів письменника. Однак цей проєкт не вдався, і польську частину літературно- критичної Франкової спадщини почали збирати й видавати лише у XXI ст. Саме тут стало добре помітно, як І. Франко, з одного боку, оцінював польську літературу, а з іншого – подавав польським читачам матеріали про руську чи русинську літературу й театр у Галичині[153]. Зрештою, саме він став одним із небагатьох, хто почав порівнювати розвиток української й польської літератур та культур. У невеликому нарисі «Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej» («Взаємостосунки літератури польської та руської»,) І. Франко простежував руський вплив у польській культурі, починаючи з ранньоновітнього часу (із творів Зіморовичів, Шимоновича, Кльоновича, Коховського, Потоцького), а також наголошував на силі впливу польської літератури на українську – спочатку в ранньомодерний час (польські тексти Йосифа Веніаміна Рутського, Йоаникія Галятовського, Лазара Барановича, Сильвестра Коссова, Петра Могили), а згодом і в добу романтизму. При цьому І. Франко спеціально наголошував на текстах Т. Падури, Павлина Свенціцького (поляків, які писали по-українськи), а водночас окреслював польські впливи на Т. Шевченка та Степана Руданського. Особливо чітко у 1894 р. І. Франко наголошував: «Польським впливам належить приписувати знаменні риси руського романтизму, як, наприклад, культ могил, тип лірника-пророка. В Галичині вплив польський

153 Franko I. Szkice o literaturze: Kultura, Literaturoznawstwo, Publicystyka. Warszawa ; Drohobycz, 2016.

на розвиток руської літератури був ще більшим, можна сказати, що до цього часу домінуючим. Сміло можна сказати, що коли б не було збірника віршів Вацлава з Олеська, то не було б і відроджувачів руської національної літератури: Шашкевича, Вагилевича, Головацького, Устияновича. Усі ці письменники однаково добре володіли польською мовою, як і руською, а Устиянович свій ревний вірш на гробі Шашкевича первісно написав по-польськи», – категорично заявляв І. Франко[154]. Отже, Франкове бачення українсько-польських взаємин залишалося водночас і парадигмою перебування всередині польської літератури, і парадигмою виходу з неї, дистанціювання від польськості та її критичної оцінки ззовні[155].

До того ж формувався канонічний ряд галицької й буковинської літератури XIX – поч. XX ст. Крім Івана Франка, його заповнили постаті молодших письменників, з якими І. Франко контактував і дискутував. Сюди входили ті, хто певною мірою будував український аналог «Молодої Польщі» – «Молоду музу»: Петро Карманський, Василь Пачовський, Остап Луцький, Володимир Бирчак, Сидір Твердохліб, частково також Богдан Лепкий, Михайло Рудницький, Осип Шпитко. Із польським середовищем їх споріднював бунтівний дух богемності й декаденства у поєднанні з ностальгійними мотивами та сецесійною естетикою: закопанською – у польській моделі, гуцульською – в українській. Доволі значні контакти з польською культурою й літературою мав краківський «співець суму», а згодом один із творців образу Івана Мазепи в українському письменстві («Трилогія» – «Мотря», «Не вбивай», «Батурин) Богдан Лепкий, який, зокрема, запропонував польським читачам короткий нарис історії української літератури. Так, характерний не лише список текстів, на прикладі яких гімназійний вчитель навчав ще учня Б. Лепкого української та польської мов,

154 Ibid. S. 34. «Wpływom polskim przypisać należy niektóre znamienne cechy romantyzmu ruskiego, jak np. kult mogił, typ lirnika-wieszcza itp. W Galicyi wpływ polski na rozwój literatury ruskiej był jeszcze większy, można powiedzieć, że dotychczas jest dominującym. Śmiało powiedzieć można, że gdyby nie było zbioru pieśni Wacława z Oleska, to nie byłoby i odrodzicieli ruskiej literatury narodowej w Galicyi, Szaszkiewicza, Wagilewicza, Hołowackiego, Ustjanowicza. Wszyscy ci pisarze władali równie dobrze językiem polskim, jak i ruskim, a Ustjanowicz rzewny swój wiersz na grobie Szaszkiewicza napisał pierwotnie po polsku».

155 Вервес Г. Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин. Київ : Видавництво АН УРСР, 1957.

а й те, як учень їх сприймав: «Передиктував протягом декількох місяців "Бандуриста", "Псалми Давидові", "Думи мої" і деякі частини Квітчиної "Марусі", а з польської літератури "Яна Бєлєцкого" та "Марію" Мальчевського. Я писав під диктат дуже радо, бо ті твори мені дуже подобалися»[156]. Кінцем спільного україно-польського літературного простору для Лепкого стала поява «Вогнем і мечем» Г. Сєнкевича. Суперник і сучасник Б. Лепкого А. Чайковський також описував власне сприйняття цього роману як суміш високої оцінки з повним емоційним неприйняттям: «Читав я трилогію Сєнкевича. Поки прочитав "Ogniem i mieczem", то кільканадцять разів шпурляв книжкою й зубами скреготів на безличного до нас автора, але я таки визнавав його талановитість»[157].

Більшими були контакти з польським середовищем у Сидора Твердохліба з його збіркою «В свідчаді плеса». Він перекладав польською українських письменників, однак після Великої війни й польсько-української боротьби за Львів й Галичину 1918–1919 рр. зблизився (як частково, й Михайло Яцків) із середовищем українських політиків-«хліборобів» (зокрема, з о. Миколою Ільковим) і був вбитий УВО, хоч частина пізніших мемуаристів вважала, що С. Твердохліб, попри польське оточення, зовсім не деукраїнізувався, а став абсолютно невиправданою жертвою непорозумінь усередині українського підпілля. У той самий час Василь Стефаник, проза якого була також пов'язана з Краковом і прозою «Молодої Польщі», в українській суспільній свідомості не був пов'язаний з польською літературою чи культурою. Лише польські науковці згодом порівнювали його та Владислава Оркана, натомість для українських читачів В. Стефаник-новеліст став співцем українського Покуття – альтернативи польському Закопаному. Таку саму нішу зайняли інші представники «Покутської трійці» – Марко Черемшина (Іван Семанюк) та Лесь Мартович.

Водночас інші галицькі письменники (наприклад, О. Маковей, А. Чайковський), з одного боку, були добре знайомі з польською літературою, а з іншого – намагалися розвивати альтернативу польській літературі та лектурі. Значною мірою це стосувалося й галиць-

156 Лепкий Б. Твори в двох томах. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 497.

157 Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження / упоряд. Б.З. Якимович за участю З.Т. Грень, О.В. Седляра. Львів, 2002. Т. 2. С. 307.

кого та галицько-буковинського жіночого письменства другої половини XIX – поч. XX ст. Твори Уляни Кравченко (Юлії Шнайдер), Климентини Попович, Віри Лебедової (Костянтини Малицької), Наталії Кобринської з її галицьким фемінізмом[158], а особливо буковинки Ольги Кобилянської з ніцшеанськими мотивами в «Людині» й «Царівні», з одного боку, у чомусь перегукувалися з напрямом думки Елізи Ожешко, Марії Конопніцької чи Габрієлі Запольської. Проте, з іншого боку, вони репрезентували коло проблем української жінки в українському середовища, демонструючи саме її силу й слабкість. Тим часом твори українських і польських авторів та авторок впливали на світогляд тодішньої молоді, зокрема, майбутнього історика Івана Крип'якевича, який виховувався початково в польському шкільному середовищі. У програмі читання, яку він для себе склав, фігурували читанки О. Барвінського, «Огляд літератури руської» о. Йосифа Застирця, підручники із всесвітньої історії, тексти про козаччину українця Володимира Антоновича і водночас польського історика, уродженця Комарна й жителя Львова Кароля Шайнохи (Karol Szajnocha), а поруч з ними – твори Т. Шевченка, В. Стефаника, О. Кобилянської і водночас польську художню літературу, зокрема тексти Г. Сенкевича[159].

Кінець XIX – поч. XX ст. вирізнив також українські й польські художні школи модерного часу: з одного боку, картини Сергія Васильківського, Миколи Пимоненка, Олександра Мурашка, Федора Кричевського, Миколи Бурачека, Івана Труша, Олекси Новаківського, Олени Кульчицької, і, наприклад, Яна Матейка (Jan Alojzy Matejko), Станіслава Виспянського (Stanisław Mateusz Ignacy Wyspiański), який водночас був класиком польської драматургії зі своїм «Весіллям», Казимира Сіхульського (Kazimierz Sichulski) тощо. Проблематичною в цих рядах залишалася, наприклад, постать авангардиста / супрематиста, уродженця Києва й автора «Чорного квардрата» Казимира Малевича (Kazimierz Malewicz), якого визнавали польським, українським, російським, білоруським художником одночасно. Крім того, українська культура дала світові унікальну авангардну

158 Швець А. Жінка з хистом Аріадни: Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах: монографія / наук. ред. С. Пилипчук. Львів, 2018.

159 Заболотна І. Гімназійний щоденник Івана Крип'якевича. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 433–488.

скульптуру Олександра Архипенка. На землях Галичини проявилася також конкуренція між новою українською сецесійною архітектурою в гуцульському стилі Івана Левинського та польською архітектурною школою Юліана Захарієвича (Захаревича) (Julian Oktawian Zachariewicz-Lwigród) і Тадеуша Обмінського (Tadeusz Antoni Obmiński) із його сецесією та пізнішим функціоналізмом). Не такою простою була ситуація на ниві музики, де з українського боку виявився талант Миколи Лисенка на Наддніпрянській Україні, а згодом також і близького до «Молодої Музи» Станіслава Людкевича з його «Кавказом» (композитора, який мав «польське» ім'я і походив з польськомовної української / руської родини, а став одним із найпатріотичніших українських творців), Анатоля Вахнянина, згодом Василя Барвінського. Певною мірою українська музична культура поступалася польській з Фридериком Шопеном (Fryderyk Chopin), Станіславом Монюшком (Stanisław Moniuszko), Міхалом Огінським (Michał Kleofas Ogiński), Генриком Венявським (Henryk Wieniawski) і Каролем Шимановським (Karol Szynamowski). Водночас однією з провідних виконавиць оперних творів С. Монюшка на зламі XIX і XX ст. стала галицька українська оперна співачка (сопрано) Соломія Крушельницька, яка на польській сцені була репрезентована як Salomea Kruszelnicka. Крім того, одним із трендів польської культури в Галичині стало захоплення мелосом, фольклором, культурою українських горян, зокрема гуцулів. Гуцульські пісні, обряди (наприклад, весілля), народна ноша, незвичайні вірування – усе це викликало інтерес навіть серед польської аристократії. Її міфологізували й, зокрема, через діяльність етнолога Володимира Шухевича, багатотомну «Гуцульщину» якого в польському перекладі опублікував також полонізований напівруси, граф Володимир Дзєдушицький (Włodzimierz Ksawery Tadeusz Dzieduszycki), якого в українських текстах зрідка називали також Дідушицьким. Звідси театралізовані вистави польських аристократів, що зображали гуцульські забави чи ритуали, виступали в гуцульському одязі навіть перед цісарем Францом Йосифом I (Franz Joseph I). Окремі публіцисти, як польський письменник та урядник Казимир Хлендовський (Kazimierz Chłędowski), дивилися на такі трансформації з обережністю, навіть з іронією та сарказмом, натомість самі аристократи, як виходець із полонізованих вірмен Мар'ян Богданович (Marian Rosco Bogdanowicz), були схильні бачити в цьому симбіозі культур галицьку польську

ідентичність. Звідси також і гуцульська стилізація в польській літературі[160], яку згодом втілив у своїй «На високій полонині» полікультурний Станіслав Вінценз (Stanisław Vincenz). Певною мірою мода на Гуцульщину в польських середовищах кінця XIX – першої половини XX ст. нагадувала українські / козацькі зацікавлення польських романтиків середини XIX ст. Відмінність полягала в тому, що гуцульська тема звучала в галицьких польських середовищах не зовсім в українському контексті, а, радше, як і лемківська, як самостійне / карпатське або ж навіть як реліктове давньолехітське явище: цю концепцію згодом підтримував і Фердинанд Оссендовський (Ferdynand Ossendowski) у своїй популярній «Гуцульщині».

Перша світова війна: виклики для польської й української літератур і культур. Велика війна 1914–1918 рр. була, з одного боку, мовчанням, а з іншого – промовлянням, навіть воланням польських та українських муз культури й літератури. Письменники і письменниці, як І. Франко, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Черемшина чи Б. Лепкий (з українського боку), чи Л. Стафф із польської зустріли війну в ролі цивільних людей. У поетичій «Tęczy łez i krwi» (1918) Леопольд Стафф показував всю складну реальність галицьких міст, що в 1914 р. вимушені були здатися на милість російській царській армії, та всю кривавість війни, хоча і її націєтворчий потенціал демонстрував теж. І. Франко пережив російську окупацію у Львові й виніс із неї складні, фантасмагоричні враження й душевні потрясіння та й помер в часі тієї війни. Стефаник В. та М. Черемшина, частково О. Кобилянська, показували жахи Великої війни в західноукраїнських селах. Частина українських авторів (Роман Купчинський, Юрій Шкрумеляк) творили героїчний образ легіону УСС (Українських січових стрільців), у той час як польські письменники (Юліуш Каден-Бандровський (Juliusz Kaden-Bandrowski)) творили свій міф Легіонів Польських, зокрема Першої Бригади, її «Дзяда» – Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) та його «дітей»-«пілсудчиків». Натомість такого тексту, як експресіоністичний / модерністичний за стилем і формою роман «Поза межами болю» Осипа Турянського (який показував надскладну психологію виживання жовнірів у нелюдських фізично й психологічно умовах), польська література Першої світової війни не мала.

160 Brzezina M. Stylizacja huculska. Kraków : Universitas, 1992.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-2

Олександр Головко

Розділ 2

Взаємини Русі і Польщі в X – першій половині XIII ст. в польській історичній думці: історіографічний огляд

Історія взаємин України з Польщею нараховує більше тисячі років. Початковий тривалий період цих відносин припадає на час існування в Східній Європі потужної середньовічної держави Русі, а згодом суверенних князівств, які виникли на її базі. Аналізуючи східну політику Польщі в XI – першій половині XIII ст., в часи, які в історичній літературі часто називають домонгольською добою, тобто періодом до початку експансії монгольських полчищ до Східної і Центральної Європи в середині XIII ст., необхідно відзначити, що поляки тоді мали політичні відносини спочатку з київським центром Русі, а згодом, в добу удільної роздробленості, переважно з Волинською і Галицькою землями.

Минуле Польщі до останніх десятиліть XI ст. не знайшло належного висвітлення у синхронних за часом подіям письмових джерел. Перша польська хроніка, невідомого автора якої в науці іменують Галлом Анонімом[1], була написана лише на початку XII ст. Головною метою написання свого твору Галл Анонім убачав в описі історії правління свого сеньйора і героя – князя Болеслава III «Кривоустого» (роки правління 1102–1138). Щоправда, в перших

1 На початку XVI ст. польський історик і церковний діяч Мартін Кромер згадав про хроніста, який жив в часи польського князя Болеслава III і назвав його Галлом (Kromer M. Kronika polska. Sanok, 1857. S. 44). За подальшу півтисячолітню історію науковці недостатньо з'ясували про особу автора першої польської хроніки. Втім, про нього можна сказати: автор хроніки не був поляком, а прибув до Польщі наприкінці XI–на початку XII ст. Освіту він скоріше за все здобув в якомусь бенедиктинському монастирі в Угорщині або, що менш вірогідно, в Франції чи в Італії. Див.: Gaska D. Przegląd koncepcji dotyczących pochodzenia Galla Anonima. Od Kromera do badaczy współczesnych. *Nobis operique faveta. Studium nad Gallem Anonimem* / red. A. Dąbrowska, E. Scibiński, W. Wojtowicz. Warszawa, 2017. S.23–58.

двох книгах праці хроніст представив і діяння попередників Болеслава, проте вони написані тенденційно і недостовірно. У міру «заглиблення у давнину» розповідь Галла Аноніма набуває все більше легендарного характеру, оскільки картина минулого відтворювалася автором на підставі переважно усної традиції, до якої додавалася величезна фантазія самого хроніста[2].

Досить пізно Польща (з середини X ст.) потрапила в сферу уваги і іноземних щодо неї авторів. Від Германії, де значно раніше почали готуватися історичні наративи, перш за все хроніки та аннали; Польща відділялася значною територією полабських слов'ян, у сусідніх із Польщею на півдні і сході Чехії, Угорщині й Русі – письмова традиція також почала розвиватися доволі пізно, тому там також не збереглися свідчення про ранню історію Польщі[3]. Зазначену «інформаційну периферійність» своєї країни не тільки відчував, а і спеціально відзначив у вступі до свого твору хроніст Галл Анонім: «…quia regio Polonorum ab itineribus peregrinorum est remota, et nisi transeuntibus in Rusiam pro mercimonio paucis nota, si breviter inde disseratur nulli videatur absurdum, et si pro parte describendo totum inducatur, nemo reputet onerosum (оскільки країна Поляків віддалена від шляхів пілігримів і невідома нікому, окрім торговців, що направляються в Русію, то нехай не здається недоречним, якщо я коротко розповім про неї, і згадуючи про частину, повідомлю про все повністю)»[4].

Продовжувачем справи Галла Аноніма був хроніст Вінцентій Кадлубек, автор монументальної праці «Хроніка Поляків (Chronica

---

2 Видання хроніки Галла Аноніма див.*:* Galli Chronicon. *Monumenta Poloniae Historica* / ed. A.Belowski. Leopoli, 1868. T. 1. S. 379–484; Chronica Polonorum / ed. Szlachowski et R. Köpke. *MGH SS*. Hannoverae, 1851. T. 9. P. 418–478; Galli Anonymi Chronica et Gesta Ducum sive Pricipum Poloniae. *Monumenta Poloniae Historica. Nova series* / ed. C. Maleczynski. Cracovie. 1952. T. 2. 200 p. Переклад твору на польську мову див.: Gall Anonim. Kronika polska/ tłum. R. Grodecki. Wrocław, 2003. 221 s. Переклад хроніки Галла Аноніма на російську мову див.: Галл Аноним. Хроника или деяния князей или правителей польских/ предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой. Москва, 1961. 181 с. Переклад відомостей хроніки Галла Аноніма про Русь на російську мову також див.: Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Москва, 1990. С. 32–75.

3 Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. С. 35–40, 47–50.

4 Galli Chronicon. L. I, primo prohenmium. Хроніку Галла Аноніма наводимо за вид.: Galli Anonymi Chronica et Gesta Ducum sive Pricipum Poloniae. *Monumenta Poloniae Historica. Nova series* / ed.C.Maleczynski. Cracovie, 1952. T. 2. 200 p., з вказівкою номеру книги і розділу твору.

Polonorum)», де розглядається історія Польщі від найдавніших часів до 1202 р. Автор чимало уваги приділяє розгляду взаємин польських володарів із східними сусідами, особливо цінною як джерело є інформація про контакти польських і руських князівств в останні десятиліття XII ст. [5].

Сюжети, пов'язані з показом взаємин Польщі з Руссю в XI – першій половині XIII ст., присутні в працях польських середньовічних хроністів XV–XVII ст. Яна Длугоша[6], Матвія Меховського[7], Марціна Бельського[8], Мартіна Кромера[9], Мацея Стрийковського[10], проте наукове вивчення східної політики Польщі у домонгольську добу розпочинається польськими істориками на межі XVIII–XIX ст.

На момент виникнення цих історичних праць сама Польща, її наукові центри знаходилися у складі трьох імперій Німецької, Австрійської, Російської. Аналізуючи польську історіографію цього і всього подальшого часу зазначимо, що відносини Польщі та її східних сусідів висвітлювалися в загальних працях з історії, спеціальних дослідженнях, присвяченим конкретним темам з минулого Русі й Польщі, й в роботах, де спеціально розглядалися різні аспекти минулого східної політики Польщі, давньопольських князівств та західної політики Русі, давньоруських князівств.

Наприкінці XVIII ст. Адам Нарушевич (роки життя 1733–1796) зробив спробу створення загальної історії Польщі (праця доведена

---

5 Magistri Vincentii. Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica* / ed. A. Belowski. Leopoli, 1872. T. 2. P. 193–449; Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronikon Polonorum / ed. M. Plezia. *Monumenta Poloniae Historica. Nova series* / ed.C. Maleczyński. Cracovie, 1994. T. 2. 212 p. Переклад хроніки Вінцентія Кадлубка на польську мову див.: Mistrza Wincentego Kronika Polska/ tłumaczyli K.Abgarowicz i B.Kürbis, wstęp i komentarze B. Kürbis. Warszawa, 1974. 254 s.; переклад відомостей хроніки Вінцентія Кадлубка про Русь на російську мову див.: Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. С. 76–140.

6 Dlugossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Varsaviae, 1964. L.1–2. 467 p. ; Varsaviae, 1970. L. 3–4. 497 p. ; Varsaviae, 1973. L. 5–6. 433 p. ; Varsavie, 1975. L. 7–8. 433 p. Переклад хроніки Я. Длугоша на польську мову див.: Długosza Jana. Roczniki czyli Kroniki sł

7 Maciej z Miechowa. Chronica Polonorum. Cracoviae, 1521. 379 p.

8 Bielski M. Kronika Polska. Sanok,1856. 934 s.

9 Kromer M. Kronika polska. Sanok, 1857. 1500 s.

10 Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Wyd. 2. T. 1. 392 s. Переклад хроніки М. Стрийковського на українську мову див.: Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / відп. ред. О. Купчинський. Львів, 2011. 1075 с.

до 1386 р.). В «Історії польського народу» історик, зокрема, він розглянув велике коло фактів, що мали відношення до східної політики Польщі в X–першій половині XIII ст.[11]. Йоахим Лелевель (1786–1861) в працях з історії Польщі розглянув сюжети, пов'язані із східною політикою польських володарів. Зокрема, вчений значну увагу приділив зовнішній політиці польського князя Болеслава Хороброго, політичній ситуації в Польщі після смерті згаданого володаря[12]. Польські історики кінця XVIII – першої половини XIX ст. зібрали і розглянули широке коло джерел, що висвітлюють середньовічне минуле своєї країни, але недоліком їх студій було опертя у викладі на матеріали хроніки Яна Длугоша, а не більш ранніх пам'яток.

Базові події історії взаємин Русі й Польщі в X–XIII ст. розглянув на підставі аналізу широкого кола джерел, оцінив з позицій критичної школи Бартольда Нібура і Леопольда фон Ранке та узагальнив Рішард Рьопель (1808–1893) у великій праці з історії Польщі з найдавніших часів до 1300 р., яка була надрукована в 1840 р.[13]. Цей автор, німець за походженням, спеціально займався дослідженням давніх польських анналів (рочників), підготував їх разом із Вільгельмом Арндтом до видання в XIX томі відомої серії середньовічних джерел «Monumenta Germaniae Historica»[14]. Від 1841 р. вчений працював доцентом, а від 1856 р. професором і ректором університету в Бреслау (нині місто Вроцлав у Польщі). Важливим моментом наукової діяльності вченого було те, що він підготував певне коло професійних польських істориків-медієвістів. Серед них варто відзначити Яна Романовського, якому р. Рьопель надавав допомогу[15]. Я. Романовський відомий тим, що він активно вивчав хроніку проникнення хрестоносців до Прибалтики в XIII ст., виникнення Ордену добжинських рицарів, яких мазовецький князь

11 Naruszwicz A. Historia narodu polskiego. Wyd. nowe. Lipsk, 1836. T. 4. 273 s.; Lipsk, 1836. T. 5. 304 s. Lipsk, 1836. T. 6. 240 s. Lipsk, 1836. T. 7. 248 s.

12 Lelewel J. Polska wieków średnich. Poznań,1847. T. 2. C. 23, 81, 126, 176, 177–178.

13 Roepell R. Geschichte Polens. Bd.1. Hamburg, 1840. 693 p. Переклад на польську мову: Roepell R. Dzieje Polski do XIV stulecia/ pr. K. Przyborowski., oprac. Poznań, 2005. Wyd. 2. 433 s.

14 Roepell R., Arndt W. Annales Poloniae. *Monumenta Germaniae Historica,* Scriptores (далі – *MGH SS*). Hannoverae, 1866. T. 19. P. 574–687.

15 Potocki S. M. Jan Nepomucen Romanowski (1831–1861), bibliotekarz kórnicki. *Pamiętnik biblioteki kórnickiej*. 1977. Z. 13. S. 56–57.

Конрад використовував в 1237–1238 рр. в конфлікті проти волинського князя Данила Романовича[16]. р. Рьопель вплинув на перехід польської історіографії від романтичного етапу її розвитку до критичного. Оцінюючи значення доробку науковця у вивченні середньовіччя Польщі, його вплив на розвиток власне польської історіографії відомий польський історик й історіограф Мар'ян Серейський в середині XX ст. писав: «Праця Рьопеля була оцінена польською науковою громадськістю як дослідження великої ерудиції, якому була притаманна велика об'єктивність у викладі історії Польщі, що справило значний вплив на польських істориків»[17].

В другій половині XIX–на початку XX ст. польські автори починають готувати перші роботи, де спеціально аналізуються взаємини слов'янських країн. Зокрема, Ян Карлович захистив в 1866 р. у Берліні дисертацію про похід польського князя Болеслава I «Хороброго»[18] (роки правління 992–1025) на Київ улітку 1018 р., хоча в ній розглядаються і обставини виправи на Русь весною 1069 р. його правнука – Болеслава II «Сміливого» (роки правління 1058–1079)[19]. Невдовзі написану латиною роботу історик переклав польською мовою і видав як книгу[20].

Хроніку взаємин Русі й Польщі 20-х–30-х років XI ст. в розлогій праці, присвяченій життєдіяльності короля і князя Мешка II (роки правління 1025–1034, з перервою), виклав Антон Левицький[21].

16 Romanowski J. Zakon Dobrzyńców aż do wdania sie do układu z Krzyżakami. *Biblioteca Warszawska*. 1856. T. 1. S. 1–31; ibid. Poszukiwania nad zakonem Dobrzyńców i nad stosunkiem pierwotnym Krzyżaków do Konrada mazowieckiego. *Biblioteca Warszawska.* 1857. T. 3. S. 1–44, 315–343. Про участь добжинських рицарів у мазовецько-волинському конфлікті див.: Головко О. Хрестоносці у прусській Прибалтиці (20–30-ті роки XIII ст.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи.* Кам'янець-Подільський, 2011. Вип.2. С. 32–43; *його ж.* Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). С. 412–429.

17 Historia Polski. T. I do roku 1764. Ćz. I do połowy XV w. / pod red. H. Łowmiańskiego. Warszawa, 1957. S. 71 (автор розділу – М. Серейський).

18 Автор цієї статті поділяє позицію вчених, які звертають увагу на необхідність обережного ставлення до використання прізвиськ володарів, поява яких часто є результатом творчості далеких від часу життя цих персон авторів наукових праць. Про це див., наприклад: Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. Poznań, 2004. S. 32–34; Горский А. А. Русское средневековье. Москва, 2010. С. 128–134. Через це в тексті книги всі прізвиська володарів подано в лапках.

19 Karłowicz I. De Boleslai primi bello Kioviensi. Dissertacio. Berolini,1866. 60 p.

20 Karłowicz J. *Wyprawa* kijowska Bolesława Wielkiego. Poznań,1872. 32 s.

21 Łewicki A. Mieszko II. *Rozprawy Akademii Umiętności. Wydział Filologiczno-Historyczny.* 1876. № 5. S. 87–208.

Станіслав Смолька

Професор Львівського університету Тадеуш Войцеховський розглянув низку сюжетів з минулого взаємин Русі й Польщі наприкінці X – в XI ст.[22]. Тоді ж увагу польських істориків привернули взаємини польських і руських князівств в XII–XIII ст. Зокрема, східну політику Польщі в удільну добу висвітлив у монографії про князя Мешка III «Старого» (польський володар середини XII – початку XIII ст.) Станіслав Смолька[23].

Цей же автор спеціально займався польським середньовічним джерелознавством, підготувавши докторат «Polnische Annalen bis zum Anfange des vierzehnten lahrhunderts (Польські аннали до початку чотирнадцятого століття)». В книзі про князя Болеслава Бородатого (польський володар кінця XII – перших десятиліть XIII ст., сілезький князь 1202–1238 рр.) науковець розглядає важливу битву над річкою Мозгавою в 1195 р., відзначає джерела: хроніку Вінцентія Кадлубка і польські аннали. Стверджує, що битва через великі втрати сторін не принесла перевагу комусь з учасників. Щоправда, вчений не використав інформацію Київського літопису XII ст. про цю подію[24]. Однак при описі подій в Польщі XIII ст. науковець не залучив інформацію Галицько-Волинського літопису, зокрема дані про «виправу» волинського князя Данила Романовича під Калуш 1229 р.[25].

Велику роль у подоланні апологетики інформації Яна Длугоша мала праця Александра Семковича «Krytyczny rozbiór «Dziejów polskich» Jana Długosza do roku 1384 (Критичний розгляд «Польської історії» Яна Длугоша до 1384 року)». Львівський історик спросту-

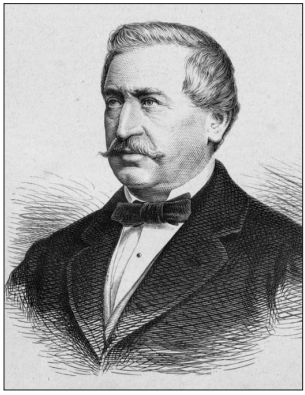
22 Wojciechowski T. Szkice historyczne XI wieku. Warszawa, 1908. 382 s.

23 Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek. Warszawa, 1881. 578 s.

24 Smolka S. Henryk Brodaty. Ustęp z dziejów epoky piastowskiej. Lwów, 1872. S. 20–21.

25 Головко О. Літописне оповідання під 6737 р. про виправу волинських князів Данила та Василька Романовичів до Польщі. *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin* / pod red. Anny Sochackiej i Pawła Jusiaka. Lublin, 2014. S. 783–792.

вав інформацію про значні масштаби «виправи» Болеслава II «Сміливого» на Київ в 1069 р., перебування польського володаря на Русі цілих 10 місяців, захоплення поляками «Червенських градів»[26]. Аналогічну позицію висловив львів'янин Антон Малецький, який вивчав взаємини Русі й Польщі в другій половині XI – на початку XII ст.[27].

Август Бельовський

Важливу роль для вивчення середньовічної історії відносин країн і народів Центральної і Східної Європи мала підготовка в 60–70-х роках XIX ст. монументальних збірників джерел, перш за все праця львівського археографа польського походження Августа Бельовського над виданнями польських середньовічних пам'яток «Monumenta Poloniae Historica»[28]. В 70–80-х роках XIX ст. Казімеж Гурський і Людвіг Дроба написали спеціальні студії з історії взаємин Русі й Польщі другої половини XII – першій половині XIII ст.[29]. На початку XX ст. в монографії з історії поширення впливів католицької церкви на Русь львівський історик Владислав Абрахам розглянув чимало сюжетів, пов'язаних із літописом взаємин двох слов'янських країн[30].

---

26 Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza. Kraków,1887. S. 130–131. Dlugossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Varsaviae, 1970. L. 3–4. P. 103–105, 110–111.

27 Małecki A. Z przeszlosci dziejowej. Pomniejsze pisma. Kraków, 1897. T. 1. S. 80; Benyskiewicz K. Jan Długosz jako kronikarz dziejów Podniestrza w I połowie XII wieku. *In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką. Zielona Góra, 2016.* R. 10. S. 41–42.

28 Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski (далі – MPH) / ed. A. Bielowski. Lwów, 1864. T. 1. 984 s.; ed. A.Bielowski. Lwów, 1872. T. 2. 998 s.; Lwów, 1878. T. 3. 876 s. Матеріали до третього тому в значній мірі були зібрані і підготовлені А.Бельовським, але допрацьовані його колегами і вийшли друком вже після смерті вченого в 1876 р.

29 Górski K. Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią. Lwów, 1875. 34 s.; Droba L. Stosunki Leszka Bialego z Rusią i Węgrami. Kraków, 1881. 67 s. (або: idem. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. Kraków, 1881. T.XIII. S.361–429).

30 Abracham W. Powstanie organizacji kościoła lacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. T. 1. S. 3–44, 82–143.

Владислав Абрахам

Станіслав Закшевський

Зокрема, слід відзначити, що цей науковець висловив припущення про те, що в червні 1205 р. галицький князь Роман Мстиславич, здійснюючи «виправу» до Польщі, згодом хотів втрутитися у боротьбу між претендентами на корону володарів Священної Римської імперії[31]. Вкрай важливою для вивчення політичних і особливо династичних взаємин Польщі з Руссю є дослідження львівського вченого Освальда Бальцера «Genealogia Piastów (Генеалогія Пястів)»[32].

В 20-х роках XX ст. польські вчені опублікували фундаментальні праці з історії своєї країни, де показали власне бачення взаємин Польщі з Руссю та Литвою в X–XIII ст.[33]. Руcько-польські відносини початку XI ст. відображені в біографії князя Болеслава I «Хороброго», написаної професором Львівського університету Станіславом Закшевським[34]. В міжвоєнний період історія двох слов'янських країн привернула увагу учня С. Закшевського, львівського історика Броніслава Влодарського (1895–1974), який підготував дві спеціальні праці, присвячені східній політиці краківського князя

31 Ibid. S. 99.

32 Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków,1895. 574 s.

33 Historia polityczna Polski.Cz.1. Wieki średnie. Opr. S. Zakrzewskiego, S. Zachorowskiego, O. Haleckiego (etal.). Ency

34 Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki. Warszawa; Kraków; Lwów, 1925. 439 s.

Броніслав Влодарський

Лешка «Білого»[35] та його брата мазовецького князя Конрада в першій половині XIII ст.[36]. У подальшому тема взаємин Польщі й Русі в добу середньовіччя стане справою усього наукового життя цього видатного науковця.

В середині 20-х років XX ст. варшавська дослідниця Ванда Полковська-Марковська у праці з минулого духовно-рицарського ордену добжинських рицарів розглянула питання про роль цього військового контингенту у боротьбі Мазовецького і Волинського князівств в другій половині 30-х років XII ст.[37]. На початку 30-х років варшавський історик Роман Якимович приділив увагу вивченню шляхів «виправи» Болеслава Хороброго на Київ в 1018 р. Результатом його студій стала велика стаття, в якій докладно розглядаються взаємини Польщі й Русі в перших двох десятиліттях XI ст.[38]. 1936 р. львівський археолог Станіслав Заянчковський дослідив питання про давнє польське населення на кордоні Русі й Польщі[39]. Роком пізніше віленська дослідниця Аліна Вількевич-Вавжиньчикова підготувала розлогу статтю, де розглянула дискусійні питання взаємин Русі й Польщі наприкінці XII – на

35 В історичній літературі ім'я цього князя часто записують як Лешек, проте ми вважаємо правильним використовувати його у формі Лешко, тобто так як його називали у своїх творах польські середньовічні хроністи – Lestco. Див., наприклад: Vincentii Chronicon. L. 4, 24. Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за виданням: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum / ed. A.Belowski. *MPH*. T. 2. P. 193–449, з вказівкою номера книги і розділу твору.

36 Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego. Lwów, 1925. 84 s.; ibid. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich. Lwów,1936. 54 s.; див. також: ibid. Wołyń pod rządami Rurikowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. Rocznik Wołyński. Równe, 1934. T. 3. S. 106–146.

37 Połkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestii krzyżackiej. Roczniki Historyczne. Poznań, 1926. N. 2. S. 145–210.

38 Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. Próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia. Rocznik Wołyński. Równe,1934. T. 3. S. 10–104.

39 Zajączkowski S. Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. Lwów, 1936. T. 5. S. 34–44.

початку XIII ст.[40]. 1939 р. львівський історик Кароль Малечинський завершив написання монографії, присвячену життю і діяльності польського князя початку XII ст. Болеслава III «Кривоустого». Однак праця у зв'язку з вибухом Другої світової війни не була надрукована, на її основі в 1947 р. вийшла науково-популярна книга, а у повному вигляді на належному науковому рівні дослідження вченого вийшло в 1975 р., через сім років після його смерті. В монографії велику увагу приділено розгляду взаємин Русі й Польщі наприкінці XI – у першій третині XII ст.[41]. Завершуючи аналіз взаємин Русі й Польщі в домонгольський період польськими істориками важливо звернути увагу, що в другій половині XIX – першій половині XX ст. у вивченні цієї проблематики лідерами були львівські науковці польського походження.

Після Другої світової війни Б. Влодарський, який переїхав на постійне проживання зі Львова до Торуня, де почав працювати у місцевому університеті, продовжив вивчення відносин Русі й Польщі. Узагальненням цих спостережень стала синтетична монографія «Польща і Русь: 1196–1340»[42], в якій науковець повернувся до теми східної політики Лешка «Білого» і його брата Казимира, розглянув питання про участь польських і руських володарів у боротьбі за спадок австрійських герцогів Бабенбергів, місце прибалтійського фактору у взаєминах польських і руських князівств. Важливими є статті, де досліджується історія взаємин польських і руських князівств наприкінці XI і протягом всього XII ст.[43]. Таким чином, польським дослідником була вивчена історія взаємин двох слов'янських країн

40 Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. *Atenium Wileńskie*. Wilno, 1937. R.XII. № 3. S. 3–33.

41 Maleczyński K. Bolesław III Krzywousty. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. 374 s. Аналіз польської міжвоєнної літератури з історії взаємин Русі й Польщі див.: Нагірний В. Проблеми історії галицько-волинських земель X–XIV ст. у висвітленні польської міжвоєнної історіографії міжвоєнного періоду (1919–1939). *Княжа доба: історія і культура.* Львів, 2010. Вип. 3. С. 331–362.

42 Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340. Warszawa, 1966. 326 s.

43 Włodarski B. Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego. *Zeszyty naukowe Uniwersitetu M.Kopernika w Toruniu: Nauki humanistyczno-spoleczne.* Zeszyt 20. Historia 2. Toruń, 1966. S. 37–57; ibid. Sąsiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego. *Kwartalnik historyczny*. 1969. № 1. S. 5–18; ibid. Sojusz dwoch seniorów. Ze studiów polsko-ruskich w XII w. *Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uszczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego.* Poznań, 1970. S. 345–363; див. також: ibid. Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich. *Zapiski naukowe Towarszystwa naukowego w Toruniu*. T. XXIV. Toruń, 1959. Z. 2–3. S. 7–35;

протягом двох з половиною століть – від кінця XI до майже середини XIV ст.

Герард Лябуда

В 50–60-х роках XX ст. історія взаємин Русі й Польщі продовжувала привертати увагу польських науковців. З цих досліджень, на нашу думку, треба особливо відзначити першу частину першого тому монументальної історії Польщі, яка вийшла в 1957 р. В цьому виданні, зокрема, розглянуті основні події взаємин Русі і Польщі в X–першій половині XIII ст. Александер Гейштор звернув увагу на початок взаємин двох слов'янських країн наприкінці XI ст., Міхал Щанецький розглянув взаємини Русі з західним сусідом в XI – першій половині XII ст., а Герард Лябуда і Юліуш Бардах східну політику польських князівств в другій половині XII – першій половині XIII ст. [44].

Стефан Марія Кучинський (1904–1985) реконструював похід київського князя на «Червенські гради» в 981 р., а також проаналізував руcько-польський союз 1039 р., взаємини Русі й Польщі в X–XII ст. [45] Вказані студії згодом використані у збірнику наукових праць історика[46].

---

ibid. Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku. Toruń, 1958. 76 s.; idem. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowickiego. Toruń, 1971. 66 s.; его же. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X–XIII ст. *Международные связи России до XVII в*. Москва, 1961. С. 116–129. Про життя і творчість Б. Влодарського див.: Jasiński K. Profesor Włodarski – uczony i wychowawca. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia.* T. XXIV. Nauki humanistyczno-społeczne. Księga ku czci Bronisława Włodarskiego. Toruń, 1990. Z. 204. S. 13–21.

44 Historia Polski / pod red. H. Łowmiańskiego. Warszawa, 1957. T. 1. Ćz. 1. S. 167–168, 198–199, 202, 207–212, 219–220, 305, 315–317.

45 Kuczyński S. M. O wyprawie Włodzimierza I ku Lachom w związku z początkami państwa polskiego. *Sprawozdanie Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. Wrocław, 1949. Z. 4. S. 115–121; ibid. O powstaniu wzmianki z r. 981 w «Powieści lat doczesnych». *Sprawozdanie Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. Wrocław, 1955. Z. 6. S. 1–13; ibid. Stosunki polsko-ruskie do schyłku w. XII. *Slavia Orientalis*, 1958. № 2. S. 223–255.

46 Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X – XVII w. Warszawa, 1965. 274 s.; див. також: ibid. Wschodnia granica Państwa Polskiego. Początki państwa Polskiego. Poznań, 1962. T. 1. S.233–251.

Хенрік Ловмянський

Історію суміжних регіонів Русі й Польщі, русько-польського прикордоння раннього середньовіччя вивчали Генрік Ловмяньський, Анджей Поппе, Герард Лябуда, Казімеж Мишлінський, Тадеуш Василевський[47]. Анджей Грабський, Х. Ловмяньський, Данута Боравська, Януш Беняк, Тадеуш Грудзіньський дослідили історію політичних взаємин Русі й Польщі в XI ст.[48]. Г. Лябуда, Бенон Мішкєвіч, Вєслав Цабань розглянули відносини двох слов'янських держав в XII ст.[49], Фелікс Селіцькій і Г. Лябуда звернули увагу на інформацію джерел з історії східної полі-

47 Łowmiański H. Lędzianie. *Slavia antiqua*. Poznań, 1953. T.VI. № 1. S. 97–114; ibid. Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich. *Kwartalnik historyczny*. 1953. № 1. S. 58–85; Poppe A. Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim. *Studia wczesnośredniowieczne*. Wrocław, 1958. T.4. S. 227–300; *його ж.* Деякі питання заселення польсько-руського рубежа в ранньому середньовіччі. *Український історичний журнал.* 1960. С. 55–65; Labuda G. Kraków biskupi przed r.1000. *Studia historyczne.* 1984. N. 3. S. 371–412; ibid. Polska, Czechy i Ruś w kraju lędzian w drugiej połowie X wieku. *Rocznik przemyśki*. 1988. T. 24/25. S. 274–294; Myśliński K. Polityczna problematyka pogranicza polsko-ruskiego do końca X w. *Rocznik lubelski*. Lublin, 1972. T. 15. S. 129–154; Wasilewski T. Dulebowie – Lędzianie – Chorwaci. Z zagadnien osadnictwa plemiennego i stosunków politychnych nad Bugiem, Sanem, i Wisłą w X wieku. *Przegląd historyczny.* 1976. T. LXVII. Zesz. 2. S. 181–193; ibid. Przemyśł w X–XI wieku w świętle latopisów ruskich. *Rocznik przemyśki*. 1988. T. 24/25. S. 307–314; та ін.

48 Grabski A.F. «Повесть временных лет» jako żródło do dziejów Polski w świetłie nowszej literatury. *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. 1955. №.1–2. S.258–292; ibid. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI w. *Slavia orientalis.* 1957. T.VI. S.164–211; его же. По поводу польско-византийских отношений в начале XI в. *Византийский временник*. Т.14. Москва, 1958. С.175–184; ibid. Bolesław Chrobry. Warszawa, 1964. 340 s.; Łowmiański H. Świętopełk w Brześciu w roku 1019. *Europa – Słowiańszczyzna – Polska.* Poznań, 1970. S. 229–244; Borawska D. Kryzys monarchii wcześnopiastowskiej w latach trzydziestych XI w. Warszawa, 1964. 204 s.; Bieniak J. Państwo Miecława. Warszawa, 1963. 225 s.; Grudziński T. Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Śródkowej i Wschodnej. Toruń, 1959. 136 s.

49 Labuda G. Zabiegi o utrzymanie jedności państwa polskiego w latach 1138–1146. *Kwartalnik historyczny*. 1959. № 4. S. 1147–1167; Miśkiewicz B. Walki wewnetrzne w Polsce w latach 1142–1146. Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Poznań, 1970. S. 365–374; Cabań W. Polityka pólnoczno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego. *Rocznik Białostocki.* Warszawa, 1974. T. 12. S. 199–210.

тики польських князівств в XIII ст., Здіслав Шамбелан – на вторгнення русинів до Сандомирської землі в XIII ст.[50]. Загальну характеристику взаємин Русі й Польщі за доби середньовіччя зробив Х. Ловмянський[51].

В сучасній польській науці літопис польсько-руського прикордоння розглядають Міхал Парчевський, Кшиштоф Фокт, Адріан Юсупович та Маріуш Бартницький[52], минуле взаємин Русі й Польщі на початку XI ст. вивчають А. Поппе і Кароль Коллінгер[53], відносини двох країн у другій половині XI ст. аналізують Кжіштоф Беніскевич і Ян Тенговський[54], а на початку XII с. – К. Коллінгер і К. Беніскевич[55], в середині й другій половині XII ст. – М. Бартницький, А. Юсупович

---

50 Sielicki F. Kontakty polsko-ruskie w świętle źródeł XIII w. *Studia Polono-Slavica orientalia: Acta literaria*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. T. I. S. 51–77; *Labuda G. Zaginiona* kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Dlugosza. Próba rekonstrukcyi. Poznań, 1983. 308 s.; Szambelan Z. Najazdy ruskie na ziemię sandomierską w XIII w. *Acta Universitatis Lodiensis.* 1989. Folia Historica. T. 36. S. 7–32.

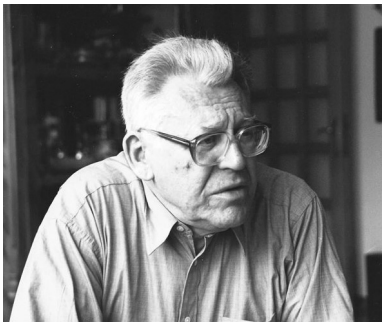
51 Ловмянский Г. Взаимные отношения Польши и Руси в средние века. *Советское славяноведение.* 1967. № 3. С. 22–32.

52 Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. Kraków, 1991. 92 s.; Fokt K. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru. *Przegląd historyczny*. 2004. №4. S. 441–456; Юсупович А.Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів? (Польсько-руські відносини наприкінці X–на початку XI ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 5. С. 43–69; его же. «Перемышль, Червень и иные грады» и их территориальная принадлежность в конце X – начале XI в. *Средневековая Русь.* Москва, 2016. Вып.12. С. 27–62; Bartnicki M. Ziemie nadbużańskie w pamięci polskich i ruskich kronikarzy XII–XIII w. *Historia Slavorum Occidentis*. 2021. № 1(28). S. 84–103.

53 Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019. *Kwartalnik historyczny.* 1995. № 3–4. S. 3–22; Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). Wrocław, 2015. 526 s.

54 Benyskiewicz K. Władysław Herman książę Polski (1079–1102). Kraków, 2014. S. 300–322; idem. Stosunki polsko-ruskie w świetle Opowieści o oślepieniu Wasylka trembowelskiego. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні праці*: *На пошану проф. І.С. Винокура*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 25. С. 248–264; ibid. Puer et ruthena puella, czyli małżeństwo Mieszka syna Bolesława Szczodrego. Artykuł polemiczny. *In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką. Zielona Góra, 2019.* R. 13. *S. 141–152;* Tęgowski J. Ruskie i węgierskie przyczyny upadku władzy Bolesława Szczodrego w Polsce. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2018. Т. 12. С. 25–38.

55 Kollinger K. Ruskie posiłki dla Bolesława III Krzywoustego w 1109 r., śmierć Zbysławy i trwałość sojuszu polsko-ruskiego w latach 1102–1114. *Ruthenica.* 2008. T. VII. S. 41–51; Benyskiewicz K. Jan Długosz jako kronikarz dziejów Podniestrza w I połowie XII wieku. *In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką. Zielona Góra, 2016.* R. 10. *S. 35–58.*

Анджей Поппе

і Даріуш Домбровський[56]. Взаємини двох країн в X–першій половині XII ст. узагальнив К. Беніскєвич[57].

Проблеми історії східної політики польських князівств в XIII ст. посідають значне місце в монографії про зовнішню політику Волинської та Галицької земель, М. Бартніцького і Віталія Нагірного[58], біографіях волинського князя Данила Романовича, краківського князя Лешка «Білого», мазовецького князя Конрада, написаних відповідно Д. Домбровським, Мареком Хшановським, Агнешкою Тетерич-Пузьо[59] та ін.[60]. Взаємини Добжиньського ордену,

56 Bartnicki M. Problemy polityczne i militarne pogranicza polsko-ruskiego w ostatniej ćwierci XII wieku. *Na pograniczu kultur, języków i tradycyi. Prace ofiarowane prof. Ryszardowi Szczygłowi w 60-tą rocznicę urodzin*. Lublin, 2004. S. 29–39; Jusupović A. Tak zwany «Latopis Połocki» w przekazie Wasilja Tatiščeva. Rola Drohiczyna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku. *Studia Źródłoznawcze.* Warszawa, 2007. T. XLV. Z. I. S. 19–23; Dąbrowski D. W sprawie polsko-ruskich relacji w pierwszej połowie XII wieku. Wokół małżeństwa Bolesława Wysokiego ze Zwenisławą Wsewołodowną. *Śląski kwartalnik historyczny Sobótka*. 2013. R. LXVIII. Z. 3. S. 3–21.

57 Benyskiewicz K. Piastowie i Rurykowice: polsko-ruskie stosunki polityczne od X do połowy XII. Zielona Góra, 2020. 396 s.

58 Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005. 252 s.; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264. Kraków, 2011. 362 s.

59 Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok.1201–1264). Biografia polityczna. Kraków, 2012. 538 s.; ibid. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków, 2016. 412 s.; Chrzanowski M. Książę krakowski i sandomierski, princes Poloniae Leszek Biały (ok. 1184–23/24 listopada 1227). Kraków, 2013. 211 s.; Teterycz-Puzio A. Konrad I Mazowiecki. Kniaź wielki laski (1187/89–31 sierpnia 1247). Kraków, 2019. 267 s.

60 Brożyniak A. Bitwa pod Jarosławiem i zjednoczenia Rusi Halicko-Wołyńskej. *Prace historyczno-archiwalne*. Rzeszów, 2004. T. 14. S. 5–14; Killich B. Stosunki Romana halicko-włodzimierskiego z książętami polskimi (1182–1205). *Scripta historica.* 2018. T. 24. S. 9–30; Teterycz-Puzio A. Książęta mazowieccy wobec państwa Litewskigo w XIII wieku – walka czy współpraca? *Zapiski historyczne*. 2010. T. LXXV. Zecz. 1. S. 7–29; її ж. Історія одного союзу: взаємини Конрада Мазовецького з Данилом Галицьким в першій половині XIII ст. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 61–76; Jeż J. Marriages of the mazovian Piasts with princesses of ruthenian lineage in the thirteenth and fourteenth centures. *Zapiski historiczne*. 2021. T. 86, Z. 3. S. 61–80; Jędrzejewska P. Zapomniana księżna Halicka? Rola Salomii w kreowaniu relacji polsko-węgierskich i polsko-ruskich. *Resorvia Sacra*. 2021. R. 28. S. 205–230.

Мазовецького і Володимирського князівств в 30-х роках XIII ст. розглянули Марія Старнавська, А. Юсупович, Генрік Самсонович та ін.[61]. Участь Русі й Польщі у боротьбі європейських монархів за спадщину австрійських герцогів Бабенбергів дослідив Норберт Міка[62].

Аналіз літератури, підготовленої польськими істориками, де розглядаються події з історії взаємин Польщі з країнами і народами Східної Європи в X–середині XIII ст., не дозволив всебічно проаналізувати її у цьому нарисі, оскільки узагальнення потребує написання значно більшої за обсягом праці. Пропонований історіографічний нарис є лише оглядом головних праць, де висвітлюється проблема взаємин Русі й Польщі в X – першій половині XIII ст.

61 Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowiem. Zakony krzyżowie na ziemiach polskich w średniowieczu. Warszawa, 1999. S. 107–111; Jusupović A. Domus quondam Dobriensis. Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego. *Zapiski historyczne*. 2006. T. 71, № 1. S. 7–18; Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki (1187/88–31 VIII 1247). Kraków, 2008. 119 s.; та ін.

62 Mika N. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278. *Ziemia Raciborska. Rocznik historiczno-przyrodniczy.* Racibórz, 2005. R. 8(86). S. 58–87; ibid. Walka o spadek po Babenbergach. 1246–1278. Racibórz, 2008. 136 s. Див. також: Dąbrowski D. Stosunki polityczne między królem Węgier Belą IV, niektórymi książętami polskimi i Romanowiczami w latach 1242–1250 (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii matrymonialnych). *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej* / pod red. Z. Zyglewskiego. Bydgoszcz 2007. S. 45–63.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-3

Едуард Макаренко

Розділ 3

Благо чи лихо? Погляди польської та української історіографії «довгого» XIX століття на колонізацію Галицької Русі XIV–XVI століть

Протягом XIX – початку XX ст. тематика пізньосередньовічної історії Галицької чи Червоної Русі була конфліктним місцем у тодішньому польському та українському історіописанні. Варто підкреслити, що випадок Галичини не був унікальним, адже в той період йшов процес формування націй у Центрально-Східній Європі. Йому перешкоджали конфлікти між національними рухами за етнічно негомогенні регіони, котрих там було чимало. Така риса земель була прямою спадщиною середньовічних колонізаційних процесів у Центральній та частково Східній Європі XII–XIV ст., в сучасній історіографії знаних як *Ostsiedlung* (нім. «східне заселення»). Залежно від регіону, тамтешні історики опинялися у ситуації, коли їм потрібно було аргументувати легітимність прав своїх народів на них або з позиції давнини заселення, або цивілізаційних заслуг[1]. Відповідно, в Сілезії, Польщі та Богемії німецькі історики зосереджувалися на літописі німецьких колоністів та їхніх культурних досягнень, а польські та чеські – на історії своїх етносів та спростуванні німецького цивілізаторства. В Галичині ж у ролі перших виступали вже поляки, а других – українці.

Особливістю цього періоду було становлення не лише історії як наукової дисципліни, а й польської й української національних історіографій синхронно з цими ж національними рухами. Тобто, значна кількість історичних джерел і тем тільки вводилися в науковий обіг. Однак колонізація в Галичині XIV–XVI ст. опинилася серед таких тем і тому не удостоїлася фахового дослідження. Все ж в пізнє

1 Piskorski J.M. The Medieval Colonization of Central Europe as a Problem of World History and Historiography. *German History*. 2004. Vol. 22. No. 3. P. 331.

середньовіччя вона настільки вплинула на край, що галицькі історики XIX ст. з обох таборів жили в умовах прямих соціально-економічних та етнокультурних наслідків тих процесів. Тому не викликає подив те, що до цієї тематики зверталися перш за все локальні польські та українські дослідники.

Початково, з польської сторони був малий інтерес до цього. Перші кілька десятиліть після поділів Речі Посполитої кінця XVIII ст. відзначилися пошуком її історіографією відповідей на питання: чому їхня державність стала відставати від передової Західної Європи та врешті-решт занепала. На цей процес суттєво вплинуло розуміння історії Просвітництвом як лінійний телеологічний поступ суспільства від варварства та дикості до цивілізації. Тут же стала в нагоді відома ще з пізнього середньовіччя концепція *antemurale christianitatis* («передмур'я християнства»), котра додатково означала передмур'я європейської цивілізації. Таким чином, вона не тільки підкреслювала досягнення Польщі як захисника та місіонера західних цінностей на слаборозвиненому сході Європи, а й аргументувала причини цивілізаційного відставання від Заходу[2].

Якщо в разі українських земель подібне стверджувалося щодо Волині чи України у вузькому сенсі, то Червона Русь часто стояла осторонь такого обґрунтування. Так, один з основоположників польської історіографії Адам-Станіслав Нарушевіч (Adam-Stanisław Naruszewicz) (1733–1796) позиціонував її просто династійним набуттям короля Казимира III Великого (Kazimierz III Wielki) (1333–1370) як родича останнього галицько-володимирського князя Юрія II Болеслава (1325–1340)[3]. До того ж, «[Казимир] сформував Польську провінцію, ставлячи в ній воєвод, каштелянів, старост, суддів, та інші звичайні в польському народі магістрати; щоби вже відтоді залишилася єдиним і нероздільним тілом з Річчю посполитою, маючи однаковий уряд і право»[4]. Це відбивало думки багатьох тодішніх польських істориків: належність регіону до відродженої Польщі була поза сумнівом.

---

2 Wöller B. Misja «Cywilizacyjna» czy «Okupacyjna»? Aneksja Rusi Czerwonej w czasach Kazimierza III w kolonialistycznym dyskursie Polskich i Rusińskich historyków w habsburskiej Galicji. *Historyka Studia Metodologiczna*. 2012. T. 42. S. 136–137.

3 Naruszewicz A. Historya narodu polskiego. Lipsk: Breitkopf & Haertel, 1837. T. 9. 68 s.

4 Ibid. S. 71.

Під таким тиском національний рух русинів-українців незабаром теж став складатися, і він багато в чому наслідував та реагував на поширені серед поляків ідеї та дії. В такому контексті реакції творилися і перші студії зі середньовічної історії Галичини, котрі штовхали тодішніх істориків до русофільства як віднайдення себе у «загальноруському» минулому[5], отримуючи прізвиська «старорусинів» чи «святоюрців». Найяскравішим та показовим представником цієї течії став історик та архівіст Денис Зубрицький (1777–1862). Він, як і більшість його колег за поглядами, зосереджувався на історії Галицької Русі саме княжої доби як втілення національного минулого, а ухил в політичну історії переважав і в розглядах пізнішого періоду.

В питанні колонізації цього регіону Д. Зубрицький переважно виступав у ролі спростовувача мейнстріму польської історичної думки. Наприклад, це стосувалося оспорення тези про запровадження королем Казимиром III польських порядків у Галицькій Русі, адже джерела не дають підстав подібне стверджувати до 1430-х рр.[6]. Схожим чином Д. Зубрицький висловлювався і про переселенську складову колонізації. Хоч він і не заперечував політики Казимира по заохоченню осадництва іноземців (осудні чи хвалебні оцінки щодо німців, вірмен та караїмів відсутні), все ж він загострював увагу на наявності цих груп на галицьких теренах задовго до нього ще за руських князів. Так, в описі про запрошення королем німецьких поселенців та запровадження ним «німецького» права у своїх містах наводяться факти їхньої попередньої присутності, а також спростовується думка, що надання маґдебургії Львову 1356 р. було першим, адже німецька громада вже існувала там і володіла ним[7]. Загалом, він пояснював інтерес польської шляхти до як до Галичини, так і подальшої експансії на Схід жадібністю до руського добра і майна, і навіть стверджував, що вона несла зі собою на Русь панщину та поступове обернення вільних русинів на холопів і рабів, чого, на його думку, тут раніше не було[8].

---

5 Зашкільняк Л.О. Образ Галичини в уявленнях українців XIX – початку XX століття. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)* / наук. ред. І. В. Орлевич. Львів: Логос, 2021. С. 53.

6 Зубрицький Д.І. Критико-историческая повъсть временныхъ лътъ Червоной или Галицкой Руси / пер. з пол. О. М. Бодянський. Москва, 1845. С. 123–124.

7 Там само. С. 141–143.

8 Там само. С. 338–342.

Дещо осторонь з неоднозначною позицією стояв інший історик русофільської орієнтації – Ізидор Шараневич (1829–1901). Особисті думки щодо пізньосередньовічної колонізації галицьких теренів він виклав у своїй фундаментальній праці «Історія Галицько-Володимирської Русі від найдревніших времен до 1453 року» (1863). З одного боку, він визнавав заслуги короля Казимира III і його наступників у ділі оборони краю від татарських нападів шляхом зведення кам'яних замків у Львові, Перемишлі, Сяноці, Любачеві, Теребовлі, Галичі й Тустані, обведення мурами міст Львів і Сянік та розміщення залог у всіх них. З іншого, він мав намір з'єднати якомога тіснішим вузлом новозавойовану Русь з Польщею[9]. Подібно оцінювався і вплив соціально-економічної політики польського короля на спадщину Галицької Русі: І. Шараневич визнавав державницький хист Казимира, котрий призвів до значного росту матеріального благополуччя цього регіону, особливо коли мова йшла про залученість у тодішній міжнародній торгівлі та розвитку міського стану. Водночас, його заходи по покатоличенню галицьких русинів трактувалися як свідома спроба відчужити їх від русинів литовських та московських для розриву політичного зв'язку «межи братією, з'єднаною колись походженням та історією»[10].

Певним переглядом таких думок про колонізацію можна вважати іншу працю І. Шараневича – «Огляд внутрішніх відносин Галицької Русі в другій половині XV століття». Увага зосереджується не на політичній історії, а на соціальній. В ній, на думку І. Шараневича, основною метою колонізації було не тільки «збільшити військові сили утвореними і до військової служби зобов'язаними війтівствами, а й піднести добробут цілого краю, або також поодиноких осель та місцевостей»[11]. У деталях було описано яке право надавалося при осадництві на нових територіях чи локації існуючих поселень (руське, польське, німецьке і волоське), а також яка в кожного з них була специфіка, зокрема в питаннях

9 Шараневич І.І. Исторія Галицко-Володимирскои Руси ôтъ найдревнѣшихъ временъ до року 1453. Львів: Інститут Ставропігійський, 1863. С. 195–196.

10 Там само. С. 201–202.

11 Його ж. Оглядъ внутръшнихъ вôдносинъ Галицкои Руси въ другôй половинъ XV столътя. *Руска исторична бібліотека. Т. 5, Монографіи до исторіи Галицкои Руси* / за ред. Ол. Г. Барвінського / пер. з пол. Ос. Г. Барвінський. Тернопіль, 1886. 144 с.

на кшталт успадкування землі й майна як локаторами, так і колоністами[12]. Зрештою, І. Шараневич робить висновок, що ця тенденція відповідала духу часу XV ст., а особливо його другої половини. Тоді надання прав і вольностей стало загальним та певною мірою нагадувало змагання по заселенню земель. Спершу основними ініціаторами були польські королі на «королівщинах», а потім слідом пішли і магнати з панами на своїх дідицтвах. Вони охоче надавали тевтонське право для приманювання переселенців, щоби збільшити доходи з власних володінь[13].

Такі думки старорусинів почали впливати ще на сучасних їм галицьких, зокрема львівських, польських істориків. Першочергово, це проявлялося все частішим звертанням уваги останніх на історію Галицької Русі та обґрунтуванням експансії туди польською цивілізаційною місією на Сході. Так, цікаву відповідь на ці думки дав представник лелевелівської історичної школи Генрик Шмітт (Henryk Schmitt) (1817–1883) у своєму памфлеті «Кілька неупереджених слів про руську справу» (1861). Помітну частину твору складає спростування тез «святоюрців» щодо інкорпорації в XIV ст. та подальшого існування Галицької Русі в складі Корони Польської. Наприклад, він заперечує процвітання цього регіону в попередній період своєї історії. Навпаки, стверджує, що: поріділе від татарських набігів населення було неспроможне утримувати свої землі; міста – слабо заселені, в малій кількості, а урядова свавільність та відсутність закріплених законами свобід робили їх непривабливими для осадників; навіть бояри не були захищені такими ж свободами, будучи в тій же сваволі князів; загалом, «не було тут ні свободи, ні національної незалежності, ні усталеного суспільного ладу, ні моці, ні заможності, ні промисловості чи освіти»[14].

Натомість, за словами Г. Шмітта, Польща за Казимира III була на початку своєї епохи відродження. Серед його складових: внутрішній порядок після довгих усобиць; шляхта прийшла до розуміння потреби вольностей, щоби не бути іграшкою правителя; міста мали чітко означені права і самоврядування; пустки заселялися колоністами; попри втрату первинної свободи, становище сільського

12 Там само. С. 145.

13 Там само. С.148.

14 Schmitt H. *Kilka słów bezstronnych w sprawie ruskiéj*. Lwów, 1861. S. 13–14.

населення було ймовірно більш стерпним, ніж на решті Русі чи в Західній Європі; освіта, промисловість та добробут – на підйомі і т.д.[15] Більш того, згодом Казимир та його наступники перенесли на Червону Русь ту ж колонізаційну політику та порядки, і навіть урівняли в правах місцеву людність з прийшлою, ставши для них добродіями. Відповідно, в такій перспективі твердження «політиків святоюрських» про силове загарбання та початок неволі до того вільного і незалежного руського народу просто втрачали сенс[16].

Окрім безпосередніх відповідей, ця тенденція помітна і в студіях решти польських дослідників другої половини XIX ст., зокрема іншого романтика Кароля Шайнохи (Karol Szajnocha) (1818–1868). В 3-ому томі свого *magnum opus* «Ядвіга і Ягайло, 1374–1413» окремий розділ був присвячений повторній та остаточній анексії Червоної Русі вкінці XIV ст. Наратив відставання цих теренів та потреба зовнішньої сили для забезпечення їхнього розвитку був схожим зі сучасними Шайносі працями. Все ж, він не був настільки категоричним: «Так Червона Русь боліла від того, що її роздирали на частини. І це страждання гнітило ту саму країну, яку небо щедро обдарувало всілякими дарами природи. У ній було все, що потрібно людям. …Також [Ядвіга та її свита] зауважили чималу кількість бджіл, червця, льону і коноплі. По всьому передгір'ю, від Самбора до Коломиї, били соляні джерела, на вироби яких до Белзу, головного складу галицької солі, стікалася вся язичницька Литва. Не вистачало лише турботи та зусиль сильнішої влади, і червоноруські пустки могли б перетворитися на край процвітання»[17]. Делікатне питання передачі земельних ділянок новим прийшлим панам К. Шайноха пояснював тим, що заможні власники краще управлялися з господарюванням, судовим та військовим захистом. На його думку, в умовах набігів кочовиків це було надзвичайно актуально для тогочасної Русі, котра розглядала осадництво поляків не як наплив «зайд», а як поселенців та захисників. Ба більше, потреба залюднення проявлялася повсюди по руських землям, адже, окрім осілої на нових маєтностях знаті, краю вистачало місця для

15 Ibid. S. 14–15.

16 Ibid. S. 15–17.

17 Szajnocha K. Jadwiga i Jagiełło, 1374–1413: opowiadanie historyczne. Lwów, 1861. T. 3. S. 266–267.

прийняття купи інших колоністів різноманітних національностей та вірувань[18].

Питання колонізації зачіпали галицькі польські історики не лише зі Львова, а й з Кракова, де існувала окрема історична школа консервативних поглядів. Її чільний представник Юзеф Шуйський (Józef Szujski) (1835–1883) висував ідею про наявність у Польщі окресленої Богом двоякої місії: як боронити християнство від навал зі Сходу та апостольствувати там же, так і сприяти розвитку слов'янських народів та захищати їхні національні властивості від загарбництва пангерманізму[19]. Колонізацію Галицької Русі він розглядав у тому ж контексті польської цивілізаційної місії на Сході. Так, за Ю. Шуйським, та не залишила по собі слідів цивілізації та діянь культури через переважно дерев'яне будівництво та часті набіги зі знищеннями. Тоді як Казимир III та польський соціум доклали багато праці до осадництва у спустошеному і малозаселеному краю: кам'яне будівництво, релігійна толерантність (не тільки поширення Латинської Церкви, а й сприяння Православній у питанні власної митрополії), закладення більшості міст і сіл на німецькому праві та ін.[20].

Цього проблемного питання галицької історії торкався й інший представник краківської історичної школи – граф Станіслав Тарновський (Stanisław Tarnowski) (1837–1917). Його збірна праця «Про Русь і русинів» (1891) вийшла в умовах наростаючого національного руху українців як спроба пояснити польській громадськості їхнє минуле та тогочасне становище. Основною особливістю історії Русі від приєднання до Польщі опісля Ягайла та його нащадків він визначає переселення польської шляхти та їхніх робітників, ремісників та купців. Їхнє багатіння на родючих і малолюдних землях з боку русинів це не зустрічало кривди, бо території для розміщення було вдосталь, і ці осадники сприяли розбудові огороджених міст та замків, що підтримувало оборону краю від татарських набігів. Руська знать охоче переймала польські звичаї та культуру, а шляхетські права надавали небачений з часів самовільних князів обсяг свобід. Своє твердження С. Тарновський підсумовує вза-

18 Ibid. S. 317.

19 Szujski J. Dzieje Polski: w 4 t. *Dzieła Józefa Szujskiego, Serya II*. Kraków, 1895. T. 1. S. 338.

20 Idem. Polacy i Rusini w Galicyi / tłum. z niem. F. Koneczny. Kraków, 1896. S. 66–67.

ємовпливом і перемішуванням обох народів до такого рівня, що «…поляки як і русини відчувають і знають, що мають спільну вітчизну, і жодної іншої ані мати, ані знати не хочуть»[21].

Починаючи з другої половини XIX ст., в Галичині формується та набирає сили інша фракція національного руху місцевих русинів – україно філи чи народовці. Їхня історіософія відрізнялася від русофілів перш за все тим, що княжа доба цікавила їх значно менше, тоді як непропорційно велика увага надавалася епосі XVI–XVIII ст. – Відродження, козаччина та Гетьманщина[22]. Галицькі народовці сприймали українську модерну ідентичність на основі «козацького міфу» не лише як таку, що має прямий континуїтет з давньоруського часу, а і як кращий засіб кристалізації самоідентифікації в умовах тиску польського національного руху. Серед перших істориків цього напряму виділяється Олександр Барвінський (1847–1926). Окрім своєї активної громадської діяльності, він ще й написав низку компілятивних творів по історії України-Русі. Викладене ним бачення колонізації Галицької Русі було певним праобразом того, як її розглядатимуть Михайло Грушевський (1866–1934) та подальші представники української національної історіографії.

О. Барвінський заперечував спустошення галицьких земель, з огляду на їхнє повторне залюднення незабаром після Батиєва погрому. А Казимир III застав на цих територіях десятки значних міст, хоч за його часів замість земляних валів та дерев'яних стін починають обмуровувати їх каменем та опаленою цеглою. З метою тісніше пов'язати ті ж міста з Польщею, він надавав їм торгівельні привілеї, магдебурзьке право, а також ліси під викорчування і пасовиська довкола них, мотивуючи іноземців до переселення[23]. Все ж, довгий час до 1430-х рр. в Галицькій Русі зберігався старий внутрішній устрій.

Повна інтеграція регіону як польської провінції після поширення на нього Єдлінського привілею в 1434 р. змінила становище всіх соціальних верств. Серед боярства тільки католики отримали всі шляхетські права, тоді як на православних лягли основні воєнні

21 Tarnowski S. O Rusi i Rusinach. Kraków, 1891. S. 10–11.

22 Зашкільняк Л. Образ Галичини в уявленнях українців XIX – початку XX століття… С. 53–54.

23 Барвінський О.Г. Илюстрована исторія Руси вôдъ найдавнъшихъ до нинъшнихъ часôвъ пôсля рускихъ и чужих историкôвъ. Львів, 1890. С. 91–94.

повинності, а ті, хто не змогли довести свого права дідицтва, ставали «мужиками». Тільки частина галицьких міст мала магдебурзьке право. При тому, навіть надане ним самоврядування не захищало їх від сваволі старост, адже королі закривали на це очі, бажаючи мати опору в шляхті. Значної шкоди торгівлі в краю завдавали митні побори дідичів за прохід їхніми землями, тоді як процвітати могли хіба ті міста, котрі мали привілей на торгівлю без мита і право складу, як Львів. Це призвело до занепаду ремесла, яку спробували вирішили шляхом створення цехів. Втім, замість його поліпшення цехові братчики займалися монополізацією свого фаху і боротьбою з позацеховими конкурентами – партачами. Користуючись опікою королів, галицькі євреї зайняли проміжне місце між повноправною шляхтою та безправним селянством, не давши витворитися середньому стану, котрий стримував би шляхетську сваволю та сприяв полегшенню становища посполитих. Врешті-решт, настає небачене доти закріпачення селян та узалежнення їх від дідичів, за винятком хіба вільних сіл на магдебурзькому та волоському праві[24].

Ці думки розвинув представник київської історичної школи Володимира Антоновича М. Грушевський, котрий в 1890-х рр. переїхав до Галичини, взаємодіяв з тутешніми польськими дослідниками й утверджував український національний наратив. Його науковий доробок позначився двоїстим характером. З одного боку, подібно до В. Антоновича він перебував під сильним впливом історіософії позитивізму та «німецького історизму», що помітно по обсягу залученості та аналізу емпіричних фактів з джерел, зокрема в його фундаментальній праці «Історія України-Русі» (1898–1936). З іншого, позитивізм М. Грушевського мав свою специфіку, адже він вважав, що історія є поступом людства як сукупності націй. Ці ж нації – суб'єкти історії, що проявляються у менш загальних феноменах на кшталт держава, культура, релігія тощо[25]. Такий націоцентричний прогресизм призводив до оцінок усіх сфер історичного життя українців за критерієм «корисності для нації», особливо держави та культури.

В такому контексті очікувано, що М. Грушевський охарактеризував польсько-литовську добу історії України загалом як «процес

24 Так само. С.124–130.

25 Тарабан В.М. Погляди М.С. Грушевського на історичний процес. *Вісник Львівського національного університету «Львівська Політехніка»*. 2008. Вип. 612. С. 220–211.

ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських у сфері суспільній, політичній, культурній.., повернення української людності в народність служебну, підданську, експлуатовану»[26]. Саму колонізацію Галицької Русі він зводив до польської шляхетської та німецької міської і сільської. Хоч ці заходи не мали на меті навмисно витісняти русинів з їхніх посад та майна, з їхніми інтересами не рахувалися і могли спокійно пожертвувати в питанні осадництва. Це призводило до засилля чужинців на владних урядах, зокрема в сфері судочинства, де ті використовували звичне для себе магдебурзьке чи польське звичаєве право, що змушувало місцевих пристосовуватися і забувати своє. Руська шляхта не змогла цьому опиратися, бо прагнула інтеграції до коронної шляхти з набуттям всіх її прав, тому класовий інтерес пересилив політичний і національний антагонізм. Так, руський елемент краю скоротився до лише православного духовенства, дрібного міщанства і селянства[27].

М. Грушевський був дуже скептичний щодо привнесених німецькими колоністами форм міського устрою, організації й регламентації торгівлі та промислу. Перш за все, оскільки вони природно склалися в Німеччині в ході боротьби міських громад за свої права, то залежно від мінливих обставин ці форми теж змінювалися. В галицьких же землях їх свідомо насаджували уряди та шляхта неначе канон без урахування тутешніх особливостей, та ще й звужували простір для розвитку фіскальними обмеженнями на користь дідичів. А етнічна розмаїтість в містах регіону ніяк не сприяла консолідації в боротьбі з владним станом за свої права. Навпаки, різні громади в одному ж місті були більше зосереджені на внутрішніх усобицях та спробах утисків один одного[28]. В найбільш невигідному становищі опинилися галицькі русини, які, будучи відстороненими від участі в місцевій торгівлі та промислі, опинилися на узбіччі того куцого розвитку, що забезпечила колонізація. Ба більше, були створені умови, за яких Галицька Русь могла запозичати західноєвропейські культурні досягнення тільки викривленими через польську призму. На думку М. Грушевського, ці кволі

26 Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. Вид. 2-ге, розшир. Київ, 1907. Т. 4. С. 4.

27 Його ж. Історія України-Руси: в 11 т. Львів, 1905. Т. 5. С. 21–25.

28 Його ж. Історія України-Руси: в 11 т. / гол. ред. П.С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 6. С. 138–139.

копії з зарубіжжя були оголошені польськими «культурниками» XIX ст. цивілізаційною місією Польщі на українських землях, тоді як її результатом став «економічний і культурний занепад українського елементу»[29].

Щодо учнів його школи межі XIX–XX ст., то майже всі вони зосереджувалися на дослідженнях популярних серед народовців попередньо згаданих тем історії України. Єдиний виняток – Іван Крип'якевич (1886–1967), котрий у свій роботі по руській громаді Львова XVI ст. змальовував схожу до М. Грушевського картину Галицької Русі після колонізації: старі городи затьмарені осадженими при них німецькими колоніями, в яких русинам обмежений доступ до урядів, цехів та ремесел; різкіша стратифікація суспільства призвела до безправності та закріпачення селян; тутешня шляхта не здатна опиратися денаціоналізації та відстоювати свої володіння; загалом, «всюди неміч і апатія, апатія і неміч»[30].

Межа XIX–XX ст. позначилася певною варіацією методології розгляду питання колонізації польською історіографією. Значними факторами тут стали не лише загальний поступ історичної науки, але й ідеологічна поляризація національного руху. Переважаючим тоді став неоромантизм «ягеллонської ідеї» як польського «золотого віку», яскравим представником котрого був львівський історик Адам Шельонґовський (Adam Szelągowski) (1873–1961). Подібно до його ідейних попередників, він обґрунтовував нерозривність польсько-українських відносин історичною місією Польщі поширення західноєвропейської цивілізації на Схід, що забезпечила спільність розвитку польського, литовського і руського народів[31]. Ґенезу цих відносин він виводив зі слов'янського племінного минулого, завдяки чому історичне минуле обох народів мало спільну традицію.

На відмінно від ідейних попередників, він мав дуже своєрідне бачення колонізації Червоної Русі: «Вчені стверджують, що в русинах щонайменше на 9/10 тече польська кров, стільки польського

29 Так само. С.139–140.

30 Крип'якевич І.П. Львівська Русь в першій половині XVI ст. / упоряд. М.М. Капраль. Львів, 1994. С. 1–3.

31 Руда О.В. Українська проблематика в дослідженнях польських науковців Львівського університету (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 49. С. 120.

елементу ввібрало в себе заселення Русі, елементу, який в культурному плані був втрачений для Польщі назавжди. Те ж саме повторилося пізніше з заселенням Волині, Поділля та України: поки польська шляхта заробляла там великі статки, і під їх впливом спольщувалася руська шляхта, натомість прийшлі селяни легко влилися в корінне населення… Селяни, не маючи своїх священиків, приєднувалися до місцевих парафіян східного обряду і ставали чужими навіть за віросповіданням своїм побратимам у Польщі»[32]. Якщо враховувати тісну співпрацю А. Шельонґовського з польськими націонал-демократами, то геть не дивує така етнонаціоналістична апеляція до «крові та ґрунту», на відмінно від попередньої консервативної чи культурної аргументації належності Галичини до Польщі та спорідненості поляків й українців.

Під певним впливом «ягеллонської ідеї» перебував і політик-соціаліст, історик та соціолог Болеслав Лімановський (Bolesław Limanoski) (1835–1935). Щоправда, якимось чином йому вдавалося поєднувати ліві переконання та культурну місію на Сході. Це добре помітно в його праці «Історія польської демократії після поділів» (1901), перша частина якої присвячена середньовічному та ранньомодерному періоду. Б. Лімановський вважав, що один з основних суспільних конфліктів тодішньої Польщі ще з XIII ст. був між шляхтою фільварковою (заможна) і застінковою (дрібна). Його динаміка визначала становище посполитих: якщо перші переважали, то їх утискали; якщо другі, то воно покращувалося/полегшувалося. На такому тлі колонізація Русі виступала засобом згладження соціального антагонізму[33]. Спершу Казимир Великий приєднав галицькі землі, куди хлинула значна частина шляхетського простолюду (gmin szlachecki), котра поширювала тут вищу польську культуру. Окрім них, туди ж залюбки стали переселятися польські селяни, звідки їхнє примусове повернення було майже неможливим[34]. Це дуже не влаштовувало фільваркову шляхту, але лише на межі XV–XVI ст. вона домоглася від королів повного закріпачення втікаючих на Схід селян.

32 Szelągowski A. Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych. Lwów, 1904. S. 88–89.

33 Limanowski B. Historya demokracyi polskiej w epoce porozbiorowej. Zurych, 1901. S. 9.

34 Ibid. S. 9–10.

На схожих ідейно-методологічних засадах перебував і львівський історик Казімєж Ґожицький (Kazimierz Gorzycki) (1865–1912). У своєму науковому доробку він намагався опиратися не лише на досягнення тодішньої польської історіографії, а й на різні популярні в Західній Європі соціологічні та психологічні теорії. Зокрема, австрійського історика і культуролога Юліуса Ліпперта (Julius Lippert) (1839–1909), про що прямо каже у своїй головній роботі «Нарис суспільної історії польської держави» (1901). Разючою відмінністю від своїх попередників і сучасників стало заперечення тези про вдавану цивілізаційну місію поляків на Сході, початки якої сягають ще часів П'ястів[35]. Попри це, К. Ґожицький розглядав колонізацію Червоної Русі XIV–XV ст., перш за все, саме в господарчому аспекті, що докорінно змінив суспільну економіку середньовічної Польщі, а опісля – і політику. Так, якщо раніше брак землі змушував шляхту в умовах скорочення доступних орних земель засновувати поселення на німецькому праві, то після Казимира Великого їй стали доступні обширні й родючі землі Русі, що давали заробіток без потреби вкладати великі кошти і тяжку працю[36]. Масово осідали тут не тільки можновладці, а й дрібна шляхта аж до «поріднення шляхетського люду в Польщі», а вигоду отримували «в мірі, що майнова різниця між ними стиралася, ставала неможливою річчю, щоби давні вельможі утримували свою перевагу над шляхтою. … Таке господарче вирівнювання в лоні шляхетського стану було основою, на котрій зросла «шляхетська демократія», тобто єдиний великий шляхетський стан на місці давніх баронів, прелатів і лицарів»[37].

Таким чином, можемо спостерігати досить послідовну поляризацію поглядів на пізньосередньовічну колонізацію Галицької Русі в обох національних історіографіях «довгого» XIX ст. Все ж два конкуруючі прояви націогенезу на спірній території не могли не вступити в конфлікт за неї, зокрема і в гуманітаристиці. Проблема полягала в тому, що обидві сторони заледве намагалися досліджувати це питання належним чином, а більше зосереджувалися на

35 Stępnik A. Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. S. 242.

36 Gorzycki K. Zarys społecznej historyi państwa polskiego. Lwów: Księgarnia Polska, 1901. S. 189–190.

37 Ibid. S. 191.

довільних і поверхневих інтерпретаціях, формулюючи дуже узагальнені думки мало не у формі категоричних тверджень[38]. Все ж якісно нові наукові студії колонізації Галицької Русі стали можливими від середині XX ст., коли остаточно був вирішений територіальний конфлікт та проведена межа між українською та польською націями.

Загалом, у своїй візії на це питання, польська сторона зосереджувалася зазвичай на перевагах, які колонізація привнесла не тільки краю, а і його мешканцям. З огляду на політичну ситуацію в Галичині XIX ст., стає зрозуміло чому саме таке бачення превалювало. Адже галицькі польські історики опинилися в необхідності не лише обґрунтовувати і захищати польську присутність в краю, а й переконувати русинів не сепаруватися від польської нації, котру ті бачили лише в «історичних кордонах» 1772 р. Серед перелічених ними благ: ефективніший захист місцевого населення від кочової загрози; включення ширших верств населення в політичний процес як через свободи для знаті, так і локації вільних міст і сіл на німецькому праві; економічний прогрес шляхом екстенсивного розвитку слабоосвоєних територій і сприяння регіональній торгівлі й ремеслу.

Натомість, місцеві русько-українські інтелектуали йшли шляхом утвердження своєї самоідентифікації через свідоме відгородження від польськості, включно з історичним наративом. Відповідно, і колонізацію вони розглядали під іншою точкою зору, концентруючись на недоліках для русинів. На диво, попри розбіжності щодо Росії, і русофіли, і народовці проявляли в цьому питанні надзвичайну одностайність. Серед перелічених ними лих: переривання самобутнього розвитку Русі, замінюючи його сліпою окциденталізацією; політичними й економічними вигодами від освоєння територій скористалися переважно прийшлі чужинці; запровадження польських суспільних порядків призвело до асиміляції руської знаті та закріпачення селян.

А втім, у той період тема колонізації в Галичині XIV–XVI ст. була лише одним з багатьох протиріч історичної пам'яті між національними рухами поляків та українців, до того ж досить локальною.

38 Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa: Letter Quality, 1993. S. 10.

Значно більше уваги тоді привертали актуальніші та хронологічно пізніші сюжети ранньомодерного часу. Для польської сторони тоді була цікава історія України XVI–XVIII ст. саме як джерело пошуку піку величі своєї державності та коріння її занепаду. Основними темами стали Люблінська, Берестейська та Гадяцька унії, головні питання козаччини, дещо менше – гайдамацький рух[39]. А на межі XIX–XX ст. поширення «яґеллонського міфу» призвело до ідеалізації Речі Посполитої як місця славного співіснування в одній державі поляків, литовців і русинів та звеличення польського народу як місіонера західної цивілізації.

Українську сторону теж більше цікавив період, у якому вбачалося національного піднесення після століть «сну». Ключовими темами стали культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст., козацький рух та Гетьманщина. «Яґеллонський міф» справедливо сприймався нею як знаряддя побудови польської етнічно гомогенної нації в межах «історичної Польщі». Тому, на противагу йому був вибудований «козацький міф» як не лише прояв унікальності українців, а й можливість підкреслити бодай якісь елементи окремої української державної організації[40]. Якщо освоєння теренів Червоної Русі в пізніх середніх віках було дуже віддаленим і розглядалося крізь призму становища Галичини XIX ст., то ці події були ще актуальними в живій пам'яті людей. Власне, тому це й підсилювало протиріччя між новосформованими польською й українською націями.

39 Руда. Українська проблематика в дослідженнях польських науковців… С. 116.

40 Гошко Г.Д. Чужа доба своєї історії: інтерпретації польсько-литовської доби в українському історіописанні. *Історія і суспільствознавство в школа України: теорія і методика навчання*. 2015. Вип. 6. С. 31.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-4

Ілля Паршин

Розділ 4

Образи Речі Посполитої у сучасних українських шкільних підручниках з історії: шляхи до порозуміння?*

Шкільні підручники з історії є одним з інструментів формування національної ідентичності, культурно-історичної пам'яті. Хоча такі категорії можуть еволюціонувати, зазнавати періодичного перегляду, твердження, отримані ще у ранньому віці, виступають певними маркерами для подальшої оцінки подій упродовж усього життя. Це формує важливу проблему – правильно сформулювати ці маркери, щоби вони відповідали як сучасним соціально-політичним, світоглядним орієнтирам, так і враховували «національну» складову виховання громадян України. На цьому тлі особливо непросто здійснити протиставлення «свій»–«чужий», що також передбачає певне створення образу ворога. У радянські часи з цим викликом могли впоратися завдяки досить простій парадигмі: всі немосковські погляди оголошувалися неправильними й засуджувалися. Сучасність потребує зважених оцінок, зокрема і щодо проблемних сторінок української історії.

Створення та державне життя Речі Посполитої – один із таких складних періодів. Ще упродовж 1990-х років цей час в українській історії трактувався лише у темних тонах, а ініціативи королівської влади сприймалися вкрай вороже. Однак, від негативу історіографія поступово перейшла до зважених характеристик[1], що мало свій

* Стаття підготовлена у рамках реалізації проєкту «Середньовіччя в українсько-польському діалозі сучасності: науково-освітні, музейно-культурні, медійні аспекти», здійсненого за підтримки стипендіальної програми «Досліджуйте в Україні» Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського (Польща).

1 Зокрема, спроб інтегрувати королівську владу польських та угорських монархів в історію українського народу: Михайловський В. Наші королі – Reges Nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: Темпора, 2023. 432 с.

вплив на наповнення шкільних підручників (надалі цей зв'язок між науковими школами та текстами підручників розглянуто докладніше). Відповідно, більш гнучкий образ Польсько-Литовської держави можна вважати спробою згладити гострі кути, зобразити події XVI–XVIII ст. як елемент спільної польсько-литовсько-української минувшини. Проте, чи є такий підхід шляхом до порозуміння?

Для розгляду такої тематики зосередимося на кількох аспектах: формуванні Речі Посполитої (ухваленні Люблінської унії 1569 р.) та значенні цього процесу для української історії, становищі Речі Посполитої напередодні та під час визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького, занепаді та краху об'єднаної Польсько-Литовської держави у XVIII ст. Аналіз таких вагомих з історичного боку подій дасть змогу визначити, наскільки сучасні підручники для шкільного вжитку об'єктивно ретранслюють складну вибірку подій і сенсів, сприяють пошуку шляхів до порозуміння й консолідації як українського соціуму, так і пошуку діалогів з польською стороною.

Розглянути таку проблематику найкраще на прикладі підручників з історії України. Матеріал з Польсько-Литовської доби українського минулого вивчається у 8 класі. Остання відчутна редакція таких навчальних матеріалів відбулася у 2021 р., тобто за програмою Нової української школи (НУШ) учні вказаних вікових категорій ще не навчалися. До уваги насамперед бралися підручники, які під час відбору отримали наклади у понад 40 тис. екземплярів, що вказує на їхню популярність серед вчителів.

Уже на самому початку можна констатувати, що наративи про агресивних «польсько-литовських феодалів», «нестерпний гніт», «католицьку реакцію», у цілому, вийшли із вжитку[2]. Натомість йдеться про цілком адаптований до потреб учнів спосіб подачі матеріалу, розбавлений виписками із джерел, цитатами спеціалістів, ілюстраціями і мапами. Важливим здобутком сучасних шкільних підручників також можна вважати певне «єднання» з науковою історіографією: усі розглянуті книги мають у складі авторського колективу чи редакційної колегії істориків-спеціалістів з цієї

2 Про популярність цих та багатьох інших стереотипних суджень пострадянського часу див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. С. 366–379.

«ділянки» минулого. Обов'язковим атрибутом є список використаної літератури – як для ширшого читання, так і для дотримання вимог щодо непорушності авторських прав.

Рішення Люблінського сейму у підручниках часто проаналізовані з огляду на роль русько-української шляхти. Наприклад, можна прочитати думку про те, що після отримання звісток про приєднання до Королівства Польського волинська шляхта скликала окремий сейм, на якому підтримала ідею приєднання, але спромоглася скласти свій привілей, в якому домоглася приєднання до Корони ще й Київського воєводства. При цьому тут наведено уривки із робіт української дослідниці Наталії Старченко та польського історика Генріка Літвіна, що безпосередньо вказують на участь русько-української знаті, як свідчення їх суб'єктності у тогочасному політичному житті[3]. При цьому творення Речі Посполитої, на думку укладачів, сприяло формуванню в їх мешканців спільної української ідентичності, поширенню європейських впливів[4]. Серед загроз відзначено ризик асиміляції та полонізації еліти[5]. В інших навчальних матеріалах наголоси розставлялися інакше: хоча виступ волинської шляхти зауважено, наслідки його скромніші. Навпаки, відсутність єдності серед частини литовських і руських еліт дала можливість польській шляхті й королівським силам консолідуватися, реалізувати універсали про приєднання Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини до Королівства Польського[6]. Українські князі ж домоглися свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв та вільного користування рідною мовою[7]. Детальніше прописані переваги та недоліки створення Речі Посполитої: швидке господарське освоєння нових земель, урбанізація, розбудова оборонних замків проти татарської загрози, поширення європейської освіти й культури, на противагу чому вказують полонізацію еліт, наступ Римо-Католицької Церкви, закріпачення селян[8].

---

3 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. С. 16.

4 Там само. С. 17.

5 Там само. С. 19.

6 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, О. Є. Панарін, Ю. А. Топольницька. Київ: Літера ЛТД, 2021. С. 16.

7 Там само.

8 Там само. С. 19–20.

В інших підручниках не настільки виразно йдеться про суб'єктність русько-української шляхти, акцентовано на глибших соціальних контекстах. Популярною видається модель викладу матеріалу, за якої утвердження єдиної Польсько-Литовської держави – це справа лише тамтешніх еліт. Однак, певні ознаки української «самостійності» вбачаються у використанні повної назви Литви – Великого князівства Литовського, Руського і Жематійського. Довідуємося, що найзнатніші люди (зокрема, Василь-Костянтин Острозький) покинули Люблін, щоби готуватися до протистояння із королем Сигізмундом II Августом. Лише усвідомивши слабкість своїх позицій та під тиском інших польських і литовських нобілів вони повернулися, щоби відстояти частку своїх прав. За таких обставин, Річ Посполита – це двоєдина держава, що постала внаслідок об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського, Руського і Жематійського[9]. Позитивними сторонами такого об'єднання для українських земель стало їх перебування у складі єдиного державного організму, поширення впливу європейської культури, розвиток освіти. Водночас, окрім полонізації еліт згадано про непрості соціальні наслідки – поширення фільваркового господарства (відповідно, кріпацтва), активний наступ Римо-Католицької Церкви[10]. Схожі оцінки переваг та негативів від формування Речі Посполитої маємо також в іншому підручнику. Тут додатково наголошено на можливостях польських королів привілеювати польську шляхту новими маєтками на українських землях[11], що створювало додаткове напруження.

Умовно такі образи формування Речі Посполитої можна класифікувати за декількома ознаками. По-перше, йдеться про демократизм у поглядах, що дало змогу авторським колективам по-різному оцінити одні й ті самі події. Безперечно, такі тенденції суб'єктивні,

---

9 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська. Тернопіль: Астон, 2021. С. 13–14.

10 Там само. С. 15–16.

11 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків : Вид-во «Ранок», 2021. С. 7. Наголошено на «русинській» шляхті, що не варто вважати вдалим формулюванням. Русини та русинство у сучасних контекстах сприймаються у середовищі дослідників неоднозначно, зокрема і через сепаратистські акценти (Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстка / гол. редкол. П. Сохань. Київ: Темпора, 2011. С. 197–198).

але вказують на можливість наводити власні аргументи, транслювати їх учням і вчителям, оперувати як досить патріотичними, так і більш стриманими твердженнями.

Беручи до уваги суб'єктивність авторів, помітною є тенденція, що, напевно, запозичена з історіографії. З одного боку, існує традиційний погляд Михайла Грушевського про відсутність руської-української еліти XV – першої половини XVII ст.: «Переважна маса руського боярства – все що було значнійшого в нім, тоне в польській шляхетській масі, що одиноко репрезентує сі землі на зверх. Руське пятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство – верстви, що ані в державнім житю, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський нарід живе далі, але тільки як етноґрафічна маса, а не нація. Руська справа сходить на саму реліґійну справу. Церква руська – се одинока інституція, що носить виразну національну фірму»[12]. З іншої сторони, сучасні дослідники виокремлюють зі складної мозаїки шляхетських середовищ Польсько-Литовської держави русько-український елемент, не позбавлений політичної волі та інтересів[13]. Тож авторські колективи чи редакторські колегії обирають більш зручну для них модель подачі інформації. Сюжети, пов'язані зі створенням Речі Посполитої, вказують на підбір і тлумачення фактів, що найкраще відповідають позиціям укладачів. Очевидно, наукова дискусія, яку проводять спеціалісти, ще не раз позначиться на висвітленні Люблінської унії та ролі русько-української знаті у цьому процесі. Відкритими залишаються також питання, наскільки польська сторона (зокрема, також у шкільній літературі) готова сприймати Річ Посполиту, як державу не двох, а трьох народів, і чи не є спроби зобразити «український голос» у польсько-литовському єднанні лише ініціативами української історіографії?

12 Грушевський М. Історія України-Руси. Ню Йорк: Книгоспілка, 1955. Т. 5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. С. 25.

13 Наприклад, див.: Смуток І.І. Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Історико-генеалогічне дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2018. 598 с.

Під час проведення спільних засідань Польсько-української експертної комісії для вдосконалення змісту шкільних підручників з географії та історії польських фахівців не влаштовували формулювання «Українські землі під владою Литви та Польщі», що пропонувалося замінити на Річ Посполиту й Корона Королівства Польща. Також було відзначено «польське панування», що не відтворює мирну інкорпорацію українських земель (наслідок Люблінської унії), факт зрівняння в правах української шляхти з польською, можливості участі у політичному житті об'єднаної країни[14]. Погляди польського Інституту національної пам'яті про реалії XVI ст. вміщено у розділі Пйотра Кролля «Річ Посполита Обох Народів» із відповідними наголосами: «…Чи можна твердити про «полонізацію» литовських і руських земель в часи Речі Посполитої Обох Народів? Згадуючи про цю проблему слід відділити термін «полонізація» від його нинішнього значення. Старопольська полонізація – якщо можна про неї говорити – не мала характеру запланованої й послідовно реалізованої акції, яку підтримує держава. Для литвина й русина польська мова була дієвим засобом, завдяки якому можна було висловити емоції й думки, коли вони не диспонували добре виробленою власною писемною мовою (наприклад, литовська мова в писаній формі почала формуватися лише в XVI ст.). Прикладом може бути листування Зиґмунта Авґуста з Радзивіллами – Миколою «Чорним» і Миколою «Рудим». Документи урядового характеру писали офіційною мовою Великого Литовського Князівства, тобто руською, а приватні листи – польською мовою. Згадані листи це не лише чудове джерело для дослідника минулого, але й блискучі пам'ятки польської мови, а одночасно польської і литовської культур»[15].

Наслідки ухвалення Люблінської унії для українських земель окреслені досить чітко у всіх проаналізованих підручниках. Справедливою виглядає оцінка про неоднозначність цього рішення, яке мало свої позитивні та негативні сторони. Виважене ставлення до появи Речі Посполитої демонструє подальшу еволю-

14 Жакова І. Козацтво в польських шкільних підручниках з історії. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2024. № 7(59). С. 187.

15 Кролль П. Річ Посполита Обох Народів. *Польща – нарис історії* / за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. Варшава: Видавництво Інституту національної пам'яті, 2015. С. 79.

цію у розуміння складних процесів української історії[16], що також може вказувати на еволюцію підручників разом з історіографічними уявленнями[17]. Тривалість такого процесу залежатиме від авторських колективів та продовження реформ в освітній галузі.

Проблематика Козаччини у шкільному курсі з історії справедливо займає визначальне місце. Наприклад, за оцінками Ярослава Дашкевича, «без цієї організованої, організованої самотужки, військової сили, український народ давно перестав би існувати»[18]. Направду, доводиться жалкувати, що багатогранні й надзвичайно складі процеси формування Козацької держави, розвитку воєнного мистецтва й дипломатичних переговорів XVII–XVIII ст., поява Руїни й інші неоднозначні теми зустрічаються у шкільному курсі з історії у 8 класі – досить ранньому віці. До того ж, надалі вони не актуалізуються, тому чимало болючих для сучасності питань (наприклад, укладення Переяславського договору 1654 р., тлумачення Гайдамаччини) більшість здобувачів освіти можуть запам'ятати адаптованими до вимог навіть не старшої школи. Короткі університетські курси з історії України навряд чи здатні серйозно вплинути на такий стан справ. Ця ситуація формує перед авторами додаткові виклики – передати хід подій, спонукати до роздумів, щоби учні зацікавилися й самі могли пригадати при потребі загальну картину, відновивши причинно-наслідкові зв'язки. До того ж, ідеться про уникнення мови ворожнечі, що є однією з умов допуску підручників до конкурсу та отримання відповідних грифів. Кропітка робота із дотриманням усіх вимог, однак, не повинна впливати на якість тексту, його «читабельність», що потребує докладного редагування. Технічні елементи у проаналізованих підручниках виконані на високому рівні, зміст відповідних параграфів не формує образ Речі Посполитої, як відкритого антагоніста, але представляє рівнозначну боротьбу двох сторін, із наголосом на національних прагненнях козаків, виразників політичної волі українського народу.

---

16 Можна порівняти із деякими оцінками шкільних підручників 1990-х років: Яковенко Н. Паралельний світ… С. 378–379.

17 Ідеться про врахування оновленого бачення ролі Люблінської унії навіть щодо поширення терміну «Україна»: Чухліб Т. Поширення назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої як один із наслідків Люблінської унії 1569 р. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 4–23.

18 Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»… С. 421.

Окремі автори підручників, щоправда, зайняли консервативну позицію. Принаймні, серед причин невдоволення русько-українського населення польською владою вони відзначали досить усталений в старшій літературі набір термінів: зростання феодальної земельної власності та посилення кріпацтва, погіршення становища міщанства, засилля іноземців у містах, збільшення релігійного гніту й утиски православ'я, відсутність власної держави та перспектив її створення, полонізація і покатоличення національної еліти[19]. Насправді, чимало таких підпунктів історики переглянули[20], не кажучи уже про досить умовні позначення «феодальний», «утиски» тощо. В іншому підручнику можна прочитати: «Найважливішою подією історії України середини XVII ст. стала Національно-визвольна війна українського народу. Її спалах був обумовлений загостренням суперечностей у різних сферах розвитку суспільства, які спричинили формування передумов війни»[21]. Надалі окреслено такий самий перелік передумов початку Хмельниччини, що й у попередньому підручнику: ускладнення становища в соціально-економічній, національно-релігійній та політичній сферах[22]. Водночас здійснено спробу ревізії, бо уже на наступній сторінці вміщено дещо модифікований варіант причин, що включав зокрема швидке зростанням володінь польської шляхти, утиски православних українців, невідповідність між фактичним набуттям козаками політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями вищої державної влади Речі Посполитої, що не мала достатньої сили контролювати дії польських нобілів[23]. В інших підручниках, хоча й окреслено схожий напрям у висвітленні передумов Хмельниччини, формулювання ще більше пом'якшені. Мовиться зокрема про збільшення тиску на селян, конфлікти у шляхетському середовищі, релігійні утиски,

19 Див.: Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, О. Є. Панарін, Ю. А. Топольницька. Київ: Літера ЛТД, 2021. С. 112.

20 Див.: Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали міжнар. наук. конф.* Київ, 15-6 груд. 2005 р. / НАН України, Ін-т історії України; упоряд. і наук. ред. Г. В. Касьянов. Київ, 2008. С. 95–100.

21 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків : Вид-во «Ранок», 2021. С. 72.

22 Там само.

23 Там само. С. 73

підвищення податків для городян[24]. Окремі аспекти розписані більш докладно. Насамперед мовиться про «наступ українських та польських магнатів на дрібнішу шляхту» (наголос також на існуванні руcько-української еліти), обмеження в правах українського селянства та міщанства, скрутне становище православ'я[25].

Загалом мовиться про перерахування однакових причини початку Хмельниччини, що лише подані різними словами як дещо у консервативному дусі, так і з меншим вживанням згадок про «гноблення». Хоча безпосередньо вказано на винуватців такого становища (польських магнатів, що воювали навіть проти своїх, та слабкість королівського уряду Речі Посполитої), це, як уже зазначалося, не створює антагоністичного сприйняття Польсько-Литовської держави. Очевидно, що йдеться про поширення польського уряду на Схід, що наштовхнулося на природній опір місцевого населення й внаслідок вибуху переросло у Хмельниччину. До того ж, історію про особистий конфлікт Богдана Хмельницького із чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським, як casus belli, навели чи не в усіх розглянутих підручниках.

Війну проти польських військ подано досить нейтрально ще, можливо, з міркувань подальших переговорів та союзів. Як показав перебіг наступних подій, козацькі гетьмани мали й союзницькі відносини з Річчю Посполитою. Якщо за радянських часів авторам підручників, зважаючи на домінування відверто ангажованих концепцій[26], було просто пояснити дипломатичні маневри одвічною зрадливістю «класово-ворожих» еліт, то у наші часи такі погляди є відвертим анахронізмом. Напевно, сприйняття Речі Посполитої у XVII ст. залежало від реального стану справ та політичних розрахунків. Складно визначити, наскільки козаки самі вважали цю державу

24 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська. Тернопіль: Астон, 2021. С. 100–101.

25 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський. Київ: УОВЦ «Оріон», 2021. С. 80–81.

26 Усі факти, які ставили під сумнів результати Переяславської ради 1654 р., або ігнорувалися, або трактувалися з вкрай негативними оцінками. Окремі дослідження трактували всю визвольну війну, як процес возз'єднання зі «старшим братом», що було «головною ідеєю і змістом життя» Богдана Хмельницького. Див.: Касименко О. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. Київ, 1955. 428 с.

ворожою. Отже, цілком обґрунтовано, Річ Посполита, як політична сила, не може бути виключно непримиренним супротивником, що й позначилося на українській шкільній літературі сучасності.

Схожі оцінки передумов Хмельниччини зустрічаються також у польській педагогічній літературі. Якщо у текстах початку 1990-х років її трактували як громадянську війну (wojna domowa), бунт Б. Хмельницького, що переріс у кривавий конфлікт на Сході Європи, то надалі оцінки дещо осучаснилися. Чи не усі польські автори вважають, що повстання козаків, що почалося в 1648 р., було одним із найбільш кривавих і трагічних епізодів польської історії: козацький виступ викрив усі внутрішні негаразди Польсько-Литовської держави, виказав недосконалість її військово-політичного устрою, став початком епохи нестабільності й зовнішньої агресії[27]. Щоправда, в українських підручниках початок Хмельниччини мав також інші результати – створення окремої держави.

Увага до занепаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. у підручниках з української історії подана, питомо, крізь призму значення цих подій для українського минулого. Щодо поділів Речі Посполитої окремі автори коротко резюмували: «Річ Посполита не раз вирішувала долю України без її участі. Так само вчинили сильніші держави і з Річчю Посполитою, яка більше ніж на сто років зникла з карти Європи»[28]. В інших підручниках відзначено винуватців такого становища, зокрема магнатські роди Браницьких, Жевуських, Потоцьких, які завдяки підтримці російської влади значно збагатилися, одержали нові відзнаки та звання[29]. Щоправда, присутні й більш детальні описи становища, в якому опинилася Річ Посполита, чому присвячено навіть окремі підпункти[30], але зде-

27 Батуріна С. «Герої» та «антигерої»: персоналії української історії у російських та польських шкільних підручниках. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 110.

28 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, О. Є. Панарін, Ю. А. Топольницька. Київ: Літера ЛТД, 2021. С. 241.

29 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків : Вид-во «Ранок», 2021. С. 175.

30 Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська. Тернопіль: Астон, 2021. С. 201–204; Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. С. 199–202.

більшого не для того, щоби показати падіння Польсько-Литовської держави, а для вказівки на подальшу долю українських земель.

Отож, образи Речі Посполитої в українських шкільних підручниках формуються під впливом сучасної історіографії та загалом залежать від подальшого розвитку наукових поглядів. Така тенденція заслуговує схвальної оцінки, оскільки враховує демократичність у підборі фактажу (різні авторські колективи можуть користуватися різними набутками історіографії). Водночас, окремі пасажі усе ще потребуватимуть переоцінки, бо частково ретранслюють дещо застарілі підходи до розуміння причини Хмельниччини (як приклад). У цілому ж, риторика авторських колективів значно змінилася, стала більш уважною до польської проблематики. Хоча «Національно-визвольна боротьба», як окреме поняття, зберегло своє значення, що важливо для патріотичного виховання школярів.

Зменшення уваги до агресивних формулювань, акцент на соціальних, релігійних аспектах відкривають можливості для подальшої еволюції підручників у бік формування об'єктивного викладу непростих подій минулого. Складно визначити, наскільки Річ Посполита може стати українською державою. Ще складніше сказати, чи готові до такого визначення представники польської історичної науки. Водночас демонстрація життя русько-українського населення під королівською владою необхідна, оскільки воно, безперечно, не припинялося. Тож його вивчення, своєрідна «деімперелізація» минулого, навіть на шкільному рівні формуватиме уявлення про тяглість української історії.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-5

Володимир Сергійчук

Розділ 5

Іван Виговський. Його Москва боїться й досі

Найбільшу історичну поразку Московія зазнала від української зброї під Конотопом улітку 1659 року. Зрозуміло, що про це вона замовчує, щоби не затьмарювати своєї вигаданої величі. Водночас Кремль не може забути й того, хто був творцем цієї вікопомної для неї поразки – українського гетьмана Івана Виговського.

Щоправда, забувають про видатного українського державника на Батьківщині, про що з гіркотою сказав 8 липня 2012 р. в Конотопі видатний поет Дмитро Павличко: «Знаємо, в Києві нема пам'ятника Івану Виговському, але віримо, прийде час, коли він там буде. А доки його в Києві не буде, не буде в нашого народу справжньої свободи!»[1]. Так, Україна й досі сповна не вшанувала свого видатного сина. Сучасні студії над Виговським, зазначав Симон Наріжний ще 1926 р., не можна визнати задовольняючими. Багато лишається нез'ясованим, а ще більше – просто невідомим[2].

Причини цього значною мірою приховуються в природі самого предмета. «Ми не маємо майже нічого, – каже М. Грушевський, – щоб виясняло нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів, і так само Мазепи і його прихильників. І Виговський, і Мазепа виступають перед нами як дипльомати, що в своїй кореспонденції й офіційних актах поводилися головно вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, щоб укривати свої гадки. Як би діло їх вінчалося успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипльоматуванням, з критими ходами,

1 Павличко Д. Голоси мого життя. Статті, виступи, інтерв'ю. Документи. Київ : Основи, 2013. С. 693.

2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). Ф. 4432. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 109.

якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смути й "измены", а навіть і ми, бажаючи безсторонно оцінити політику й змагання тих людей, мусимо вдаватися більше або меншими правдоподібними міркуваннями про те, що було властивою метою їх змагань, на підставі тих офіціальних актів, і ще більше – міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань українського суспільства»[3].

Варто пам'ятати, що Богдан Хмельницький помер у такий час, коли його досвід, розум, авторитет були надзвичайно важливими для розбудови Української держави: улітку 1657 р. татари показалися під Сушівкою, неподалік Умані, сілістрійський паша присунув до Тягині, а поляки, які ще за три дні до відходу гетьмана в засвіти ухвалили чотири статті на «козацьку загибель», вже йшли до Кам'янця. Ситуація ускладнювалася й на півночі, де московські воєводи чинили різні перешкоди діяльності Білоруського полку, яких уже несила було терпіти, як писав до царя козацький полковник Іван Нечай: «От воевод Оршанского, Борисовского, Мстиславского, Шкловского, Копыского и Менского учиненных терпиты... козаком полку моево, подданным вашего царского величества, обиды чинят, з домов насильством выгоняют и подданья (податей) из них, як з мужиков, требуют, до того чюприны (хохлы) режут, кнутами бьют, грабят»[4].

У серпні 1657 р. московські правителі продовжили терор і над населенням Могилівського повіту, які покозачилися. Зокрема, місцевий царський воєвода повідомляв, що він «посылал сыскивать капитана Матвея Сыпягина с товарищи»: «С двести человек выписали из козаков и били вместо кнута батоги нещадно, и велели им жить по прежнему на своих жеребьях в пашенных людех, а старых козаков и сотников, и есаулов и атаманов и рядовых били ослопьем, что они вновь козаков писали и уездом владели без указу и выслали вон, у которых дворов нет...»[5].

Без досвіду й авторитету Богдана Хмельницького розбудова Української держави в такий час опинилася під серйозною загрозою.

---

3 Літературно-науковий вістник. Львів. 1909. VI. С. 420–421.

4 Акты Юго-Западной Руси. Санкт-Петербург, 1863. Т. 4. С. 17.

5 Там само. С. 16.

Тим паче, що його спадкоємець Юрій Хмельницький, шістнадцятирічний хлопчина, далеко не відповідав вимогам часу й обставин. Тож, скориставшись смертю Богдана Хмельницького, царське самодержавство вирішує широким фронтом наступати на ті права і вольності українського народу, зберігати які присягав своїм словом Олексій Михайлович. Насамперед без погодження з козацькою старшиною в Україну вводяться московські війська, нібито для підтримки спокою. Насправді ж це робиться для того, аби збройною силою закріпити свої позиції в Україні й одночасно повести рішучий наступ на її права й вольності. Спочатку, до речі, у Москві ухвалили рішення вислати в Україну відділи під проводом Ромодановського з Бєлгорода й Шереметьєва з Борисова, а потім вирядити численне посольство на чолі з князем Трубецьким «для государевыхь великих дел». Однак сподівання Москви за обставин введення збройної сили на якісь особливі «челобытия» перед царем на дозвіл обрати нового гетьмана не справдилися. Генеральна рада козацької старшини, виражаючи волю Війська Запорозького, вручає булаву Івану Виговському без згоди Олексія Михайловича. Зроблено це було, як свідчать тогочасні документи, демократично, із дотриманням козацької традиції: «А как де гетмана Богдана Хмельницкого погребли, и у них де полковников и всех начальных людей была рада, кому у них над всем Войском Запорожским быть гетманом, потому что сын ево Юрась Хмельницкой в молодых литах и с такое дело ево не будет и Войска Запорожского ему не управить; и на раде приговорили все полковники и иные начальные люди и многих черкасских городов козаки, что быть у них над всем Войском Запорожским на Юрасово место гетманом писарю Ивану Выговскому, и выбрав ево, писаря, твое великого государя жалованье, булаву и знамя отдали ему, писарю, а отдаваючи твое государево жалованье, булаву и знамя, говорили ему, Ивану Выговскому, чтоб ему, будучи гетманом, Войско Запорожское править также, как было при гетмане Богдане Хмельницком, и вольностей не отнимать»[6].

Справді, усі зусилля Івана Виговського спрямовувалися на утвердження самостійності України в колі приязних сусідів. Так, одержавши гетьманську булаву, він одразу ж, зокрема, вирішує впритул зайнятися відродженням відносин із Бахчисараєм, які були

6 Акты ЮЗР. СПб. 1863. Т. 4. С. 14.

розірвані кримським ханом після Переяславської ради. У своєму листі до хана від 10 вересня 1657 р. гетьман так викладає мотиви відновлення взаємин із Кримом: «А я, помня то, что с вашею ханскою милостью в близком пребываем соседстве и имеючи с тобою доброе знакомство, к тому идучи дорогою предков наших, что всегда в приятстве жили с вашею ханскою милостью, как и предки вашей ханской милости, чего желаем себе, чтоб и мы в том же неотменно с вашею ханскою милостью пребывали приятствие и присяжном братстве, о чем если изволение вашей ханской милости, изволь известить через свой лист»[7].

Як зауважував історик Іван Крип'якевич, договір із шведським королем Карлом X, підписаний 16 жовтня 1657 р. в Корсуні, у третьому пункті зазначав: «Його Королівська милість має признати і проголосити границі і межі володінь Запорожського Війська не тільки до ріки Вісли, але ж до границь Прус, і обіцює спільними військами добувати держави і замки та віддавати їх в руки Запорожського Війська, так само в Литві воєводство берестейське і новгородське аж до ріки Березини»[8].

Новообраний гетьман невипадково почав здійснювати ці зовнішньополітичні кроки – він переконався вже з першого московського посольства до нього, що Олексій Михайлович не збирається визнавати його гетьманом. Скажімо, Артамон Матвєєв привіз царську грамоту І. Виговському, в якій останній іменується писарем, і московський посол під час переговорів уперто називає гетьмана писарем. Царський уряд хотів обмежити козацький реєстр 40 тисячами, вислати своїх воєвод з ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня, Білої Церкви, Прилук для того, аби «те люди на оборону Черкасских городов были всегда готовы». Крім того, порушувалося питання про передачу царським властям Бихова, який свого часу «піддався» Хмельницькому. Коли про цей московський проєкт довідалися в Україні, то знялася широка хвиля протестів й обурення серед козацтва, яке вбачало в такому кроці царя Олексія Михайловича загрозу для існування власної державності, навіть на ствердженних «Березневими статями» умовах. Тож не дивно, що коли на спеціально скликаній козацькій раді

7 Там само. Т. 7. С. 181.

8 Діло. 1918. 6 січня.

11 (21) жовтня 1657 р. в Корсуні І. Виговський розтлумачив її учасникам суть пропозицій Москви і заявив при цьому про своє небажання «бути в неволі», то йому повертають гетьманські регалії, обіцяючи одностайну підтримку всього війська в боротьбі за давні права й вольності України[9]. На другий день І. Виговський скликав нараду старшин, де, зокрема, було питання про ставлення до московського царя. Три полковники, зокрема Зеленський і Богун, проголосили: «Быть нам у царского величества нельзя потому: хотя он, государь, к нам и милостив, только начальные ево люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привесть нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять»[10].

Одностайна підтримка, яку одержав Виговський на Корсунській раді, дала йому можливість укласти міжнародні договори з Туреччиною й Кримом та ратифікувати договір із королем шведським. Однак тоді в Москві, одержавши повну інформацію про перебіг Корсунської ради й настрої козацтва, остаточно зрозуміли, що Україну можна задушити тільки її ж руками, посіявши недовір'я й ворожнечу у Війську Запорозькому.

Вимушено визнаючи гетьманство Івана Виговського (царську грамоту про це 17 (27) листопада 1657 р. привіз до Чигирина спеціальний посол Дмитро Рагозін), Москва розпочинає готувати ґрунт для усунення Івана Виговського з посади. З цією метою воєводи Олексія Михайловича розпочали серед козацької старшини підбурювальні акції проти легітимно обраного гетьмана. В універсалі від імені Війська Запорозького Виговський пізніше так пояснить ситуацію, яка склалася у його відносинах з Москвою: «Після смерти безсмертної пам'яти Богдана Хмельницького – Верховного Полководця Запоріжського Війська вони вірили, що незабаром загинуть і наша і Біла Русь разом із Запоріжським Військом. Тому також затримано дещо довше наших послів в Московщині і там їх трактовано з дуже великою неприв'ітністю та на наші домагання передано нам холодну відповідь. Незабаром під проводом Григорія Ромодановського прийшло московське військо аж під Переяслав, вислане нібито нам на підмогу, але воно не хотіло підчинитися Гетьманові. Ромодановський відмовився насамперед, а з ним

9 Акты ЮЗР. Т. 4. С. 35.

10 Там само. С. 44.

одночасно і Великий Князь від признання офіційного титулу для нововибраного незабаром після того Гетьмана Івана Виговського, який взяв на себе цей керівний пост як бувший Великий Канцлер Запоріжського Війська. Потім почалися поширювати властиві зародки незгоди, мовляв, це польський шляхтич і він буде більше відданий полякам, як Запорізькому Війську»[11].

З огляду на такий розвиток подій наприкінці листопада 1657 р. гетьман змушений був звернути увагу царя на спроби заколоту, які організовував полтавський полковник Мартин Пушкар. У відповідь з Москви надійшов заспокійливий лист, у якому цар інформував гетьмана про те, що посилає свого боярина Богдана Хитрово до Переяслава, де на козацькій раді «о тех о всех делах, что ныне у вас в Войску Запорожском чинитца, учините успокоение, чтоб впредь межь вами, нашего царского величества верными подданными, православным народом, был совет и соединение, и бунтов и междоусобия не было»[12].

Тим часом, прибувши в Україну, царський посланець Хитрово сам від себе, без узгодження з гетьманом розіслав запрошення на раду, яку призначив у Переяславі на 25 січня 1658 р. Однак попри наміри усунути Виговського, на що сподівалися в Москві, останнього на цій раді фактично втретє було обрано гетьманом. Та зміцнення його становища після цього не знімало загрозу громадянської війни з Пушкарем і Барабашем, тим паче що останні ухилилися від можливості заявити свої позиції на Переяславській раді в присутності московського посла. Пушкар, наприклад, у цей час з Полтави писав листа своїм послам до Москви, в якому, зокрема, заявляв, що дуже радий підтримці царя, про що він повідомив запорожців, і додавав: «Нам то приятно есть, а пану Выговскому неприятно»[13].

Стосовно другого проєкту договору, який Москва намагалася нав'язати на раді в Переяславі, там знову йшлося: про царських воєвод і залоги при них у полкових містах – «где пристойно»; збирання податків на постій московського війська; до Вільно, Троків, Орши, Мінська, Борисова, Слоніма, Волковиська, Гродно козакам

11 Цит. за: Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України. Нью-Йорк, 1954. Ч. 2–3. С. 14.

12 Акты ЮЗР. Т. 7. С. 194.

13 Акты ЮЗР. Т. 4. С. 88.

«не ходити і жодних сварок не чинити, а мешкати по тих містах, які будуть призначені з царського наказу»; до шведського короля відправити послів, щоб нахилити його до миру з Москвою; щоб Бихів і Чауси були передані до Московського царства й козаки з них виведені, а також аби були видані різні збігці, то Виговський власною рукою дипломатично відписав: коли, мовляв, буду «пресветлые вашего царского величества оглядать очы, доложу»[14]. Інакше кажучи, коли приїду до Москви, тоді й поговоримо, чим фактично анулювалося все те, що нібито приймалося в Переяславі козацтвом щодо кожної статті зокрема. Як відомо, під приводом небезпеки внутрішнього заколоту Виговський до Москви не поїхав, а на початку квітня 1658 р. вислав до царя посольство в складі полковників Лісницького, Богуна й Бережецького. Посольству було наказано вимагати, щоб Москва вплинула на Пушкаря й інших заколотників, аби припинили «бунт». Тільки за таких умов козацька старшина давала згоду на впорядкування 60-тисячного реєстру й на вислання царських воєвод до Ніжина, Чернігова, Полтави, Миргорода, Білої Церкви й Корсуня[15].

Проте в той час, коли Хитрово нібито докоряє Пушкареві й вимагає від того коритися гетьманові, до полтавського полковника приєднався Миргородський полк, який у результаті перевороту очолив Степан Довгаль. У Лохвиці, де сотенна влада переходить до рук Івана Донця, розпочинають переслідувати родичів Виговського й тих козаків, які залишаються вірними гетьманові й не хочуть приставати до Пушкаря. Деякі ватаги бунтівників стали переходити на Правобережжя, де руйнували маєтності й нападали на прибічників Виговського. Одна з таких свавільних груп підійшла аж під Чигирин, де не тільки погромили маєтності Юрія Хмельницького, а й загрожувала гетьманській резиденції. Тому можна погодитися з думкою Василя Герасимчука, що справді «післано до Пушкаря грамоти і в них біблійним стилем взивано до згоди, але се була форма»[16].

Маючи від Москви похвали за свою вірність, Пушкар і далі мріє про переобрання гетьмана. У своїх універсалах, які він роз-

14 Там само. С. 99.

15 Там само. С. 105, 106.

16 Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. *Записки НТШ.* Львів, 1909. Т. LXXXVII. С. 48.

силав по всій Україні, хвалиться, що має від царя дозвіл воювати проти гетьмана пожалуваними йому гарматами й знаменами, та ще й прийде обіцяна допомога в 40 000 московських ратних людей. Оскільки ці звернення не були спростовані царськими представниками в Україні, то гетьман і генеральна старшина цілком резонно сприйняла це за реальність: вимушено затвердивши Виговського на гетьманстві, Москва насправді підтримувала в Україні бунтівників в особі Пушкаря й запорожців, що підривало верховну владу.

За таких обставин Виговський зрозумів, що потрібно рішуче й одразу ліквідувати пушкарівщину. Тим паче що ставленик миргородських бунтарів полковник Довгаль запевняв Москву: Виговський замишляє зраду разом із татарами, поляками й турками, до яких він уже порозсилав своїх послів. Зрозуміло, автори цих доносів не визнавали законним вибір Виговського на гетьмана (навіть у Переяславі в присутності царського посланця Хитрово), домагалися скликання нової ради «по старим звичаям». А ще просили, аби сам цар зі своїм спадкоємцем, боярами, патріархом особисто «вотчины своей въ Малой России и стольный городъ Кыевъ осчастливили походомъ своимъ царскимъ посетить и своими пресветлыми царскими очима счастливо осмотреть, что давно уже вся малая Росия, подданые Вашего величества, прилежно ожидаютъ». Коли в Чигирині стало відомо, що в Москві одночасно приймали послів Виговського й Пушкаря, то зажадали від царя приборкати бунтівників. Однак у Москві знову покивали пальчиком на Пушкаря й продовжили контактувати з гетьманською опозицією. Зрозуміло, що Виговському годі було за подібного ставлення царського самодержавства сподіватися на збереження за собою гетьманства й на зміцнення свого становища. Відтак необхідно було шукати інших способів для ліквідації пушкарівщини, зокрема підтримки від зовнішньої сили. Тож за допомогою гетьман звернувся до кримських татар, з якими він відновив співпрацю ще з осені 1657 року.

На вимогу московського посла Івана Опухтіна відмовитися від ханської допомоги Виговський відповів: «У меня де с татары договорено, что им итти со мною и за меня стоять против тех бунтовщиков и самоволцов, Плотавского полковника Мартына Пушкаря и кошового атамана Барабаша и кто с ними будет итти против

меня войною, и которые в войске чинят бунт и кровопролитие и невинных душ забивают до смерти, и Малую Россию разоряют»[17].

Коли ж московський посол нагадав про присягу цареві, то гетьман різко відповів: «А я де ему, великому государю, не изменник и Малой России и Войску Запорожскому не разоритель; и его великого государя украйные городы, также и Малой России, в которых городах самовольцов и бунтов не будет, а татаровя войной не пойдут». Досить швидко до Чигирина прибуло 40 000 татарської орди, яка разом з Ірклiївським, Канівським, Ніжинським, Переяславським, Прилуцьким і Уманським полками вирушила в напрямку Полтави. Протистояти цій військовій спілці заколотники не могли, відтак організована за підтримки Москви братовбивча війна закінчилася повною перемогою Виговського, хоч це коштувало Українській державі десятки тисяч людських жертв і великої деморалізації народу.

Усвідомивши, що подібних втрат Україна зазнаватиме в майбутньому постійно, якщо повернеться до співжиття з Москвою на запропонованих нею умовах, Виговський вирішив остаточно порвати з царем. У спеціальній відозві до європейських монархів він повідомив про грубе порушення прийнятих на себе Олексієм Михайловичем зобов'язань за угодою з Богданом Хмельницьким і додав: «Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася»[18].

Як наслідок, виконуючи політичний заповіт Богдана Хмельницького, Україна розриває союз із Москвою й входить у нову міжнародну спілку з Польщею й Великим князівством Литовським, що було зафіксовано Гадяцьким трактатом 6(16) вересня 1658 р. Повідомлення про це змусило Москву змінити тактику упокорення України. З цією метою 15 січня 1659 р. цар надіслав в Україну нове посольство на чолі з князем Трубецьким, яке мало нібито заспокоїти «междуусобие и невинное кровопролиитіе». Насправді ж, при-

17 Акты ЮЗР. Т. 5. С. 235.

18 Вісник Організації оборони Чотирьох Свобід України. Нью-Йорк, 1959. Ч. 2–3. С. 14.

бувши в Україну, він мав з'ясувати ситуацію й шанси Виговського, і якщо вони міцні, то зібрати чергову Генеральну раду в Переяславі й розпочати з ним перемовини про підготовку нового проєкту московсько-українського договору.

Аби Виговський погодився залишитися під Москвою, цей проєкт передбачав усілякі поступки козацькій стороні – аж до виведення московської залоги з Києва, не заступатись на майбутнє за свавільників тощо. Однак Виговський з козацькою старшиною проявили політичну волю й відмовилися вступати в будь-які контакти з Трубецьким, у портфелі якого, до речі, про запас лежав інший наказ, що передбачав можливу комбінацію з іншим гетьманом. Тож і цей, третій, проєкт договору царя з гетьманом Виговським не був здійснений і залишився назавжди проєктом. Як і два попередні, бо Виговський ніколи до Москви так і не поїхав.

Найоптимальніший вихід для себе в цій ситуації Москва побачила в організації широкомасштабного збройного вторгнення в Україну, аби раз і назавжди упокорити її. Величезна царська армія впевнено прямувала до Києва, сподіваючись за короткий час остаточно поставити на коліна українство. Проте досить швидко цей переможний марш несподівано захлинувся: на шляху виявилася Конотопська фортеця, яка вистояла в облозі кілька місяців.

Дізнавшись про військову агресію царя, гетьман Виговський збирає всі наявні козацькі сили й у спілці з кримським ханом поспішає до Конотопа. Прибувши своєчасно, завдає розгромної поразки московському війську. Це й справді була вікопомна подія, оскільки за прикладом Богдана Хмельницького, який 1648 р. аж до Вісли загнав поляків, звільняючи від них українські землі, так тепер і Виговський перемогою під Конотопом завдав Москві такої нищівної поразки, якої не було в її історії. Конотопський погром московської армії був настільки катастрофічним, що, як пише російський історик Сергій Соловйов, цар оголосив триденний траур у своїй столиці. Цей історик змушений був визнати катастрофічну поразку московського війська під Конотопом: «Цвет московской конницы, совершивший счастливые походы 54 и 55 года, сгиб в один день… Никогда после того царь Московский не был уже в состоянии вывести в поле такого сильного ополчения. В печальном платье вышел Алексей Михайлович к народу, и ужас напал на Москву… В августе, по государеву указу, люди всех чинов спешили

на земляные работы для укрепления Москвы. Сам царь с боярами часто присутствовал при работах; окрестные жители с семействами, с пожитками наполняли Москву, и шел слух, что государ уезжает за Волгу, за Ярославль»[19].

Гетьман Виговський на Москву не пішов, бо власні яничари в особі кошового отамана Івана Сірка спровокували кримського хана на погром Лівобережної України – в помсту за грабіжницький набіг наших запорожців на його володіння. Зрештою, це призвело до протестів у козацькому війську, які вміло використала тоді Москва елементами гібридної війни, підбиваючи українство виступити проти тричі законно обраного гетьмана.

У цій ситуації Виговський не зміг використати як слід своєї перемоги. Давши змогу московському військові відступити до Путивля, він нерозважливо залишив по містах Лівобережжя невеликі загони найманого війська. З цього одразу ж скористалися прихильники Москви. Вони знищили залогу Виговського в Ніжині, те саме сталося й у інших містах, звідки нові заколотники поїхали до Путивля, де їх знову привели до присяги цареві, а відтак 4 вересня 1659 р. розпочався новий наступ Трубецького на Україну. У православних храмах Лівобережжя одразу ж почали молитися за московського царя, але ніхто не молився за Україну.

Спроби Виговського одержати підтримку на козацьких радах під Германівкою й Білою Церквою не увінчалися успіхом, бо й ті полковники, які ще вчора його підтримували за протимосковське наставлення, тепер же, дізнавшись про татарські спустошення на Лівобережжі, гостро засуджували свого гетьмана, особливо Іван Богун. Тож він змушений був зректися гетьманської булави. За твердженням Василя Герасимчука, одержавши булаву, Юрій Хмельницький, спромігшись розтлумачити козацькій раді суть Гадяцького трактату, хотів її знову повернути Виговському. Однак на цю пропозицію колишній гетьман саркастично відповів: мовляв, посадіть на гетьманство кошового Сірка або полковника Богуна.

Іван Виговський виїхав до Польщі, звідки намагався порадами підтримувати недосвідченого гетьмана. Пізніше поляки звинуватять його у зраді Речі Посполитій і розстріляють. Російська й радянська історіографія дорікали гетьманові вже в зраді українського

19 Соловьев С. История России. Москва, 1959. Кн. III. С. 46, 47.

народу. До речі, називали його першим зрадником, очевидно, тому, що був єдиним українським гетьманом, який не підписав жодного договору з Москвою.

Тоді тільки в еміграції можна було сказати про Виговського правдиве слово. З-під пера дослідника Семена Наріжного воно залишилось таким: «В характеристиці й оцінці Виговського мусимо твердо затямити собі, що ні однією з своїх "негативних" рис він не спричинився за весь час своєї політичної діяльности до шкоди Україні. Навпаки, ціле його політичне життя є скероване на користь Батьківщини, а його невільна смерть не прийшла випадково, а закінчила самовіддане служіння Виговського українській державній справі. Це був не несподіваний випадок, а приречена страта того, хто життя своє спрямував на українське державне будівництво»[20].

Гетьман Іван Виговський, за словами цього автора, як і Богдан Хмельницький, «умів утворити навколо себе певне й надійне оточення, умів утворити певну організацію старшини, яка виявляла до свого старшинника повний послух. Зі своїми супротивниками Виговський був безоглядний і боротьбу з ними провадив на знищення. Це теж стало приводом до обвинувачення Виговського. Але й ця риса його природи – його поводження – також не надається для цього. В тодішніх критичних обставинах, коли важила доля України, події в інтересі українським мали відбуватися лише по певному пляну, якому підпорядковувалися б усі сили й засоби. Зрозуміло, що опозиція в таких обставинах та ще одверто ворожа з виразним зародком домової війни та до того ж підперта й керована зовнішнім ворогом, могла бути задавлена лише рішучими й безоглядними заходами»[21]. Тож необхідно додати ще й такі слова діаспорного поета Олекси Стефановича:

А ще вклонимося Виговському:
Скільки часу не утекло б,
Злонапасникові московському
Не забути про Конотоп.

20 ЦДАВОУ. Ф. 4432. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 108.

21 Там само. Арк. 109.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-6

Мар'ян Мудрий

Розділ 6

Листопадове повстання 1830 року та «революція понять» у Галичині

В історіографії утвердилася думка про 1848 рік як переломний в історії Австрійської монархії, Галичини (тоді однієї з австрійських провінцій) та українсько-польських відносин (що становили осердя галицької історії в «довгому» XIX ст.). З інституційного погляду це твердження цілком правильне. У 1848 р. було започатковано конституційний і парламентський період в історії монархії Габсбурґів, а в Галичині українсько-польські відносини набули характеру відкритого конфлікту. Однак цей рік був не тільки *початком*, а й своєрідним *результатом* попередніх двох десятиліть галицької історії. Тож «Весна народів» у Галичині перебуває у прямому зв'язку з подіями Листопадового повстання 1830 р. Це твердження, як можна припустити, стосується як польського, так і українського руху. Повстання активізувало український рух[1] і вод-

1 На це вказував Яків Головацький у листі до Осипа Бодянського від 24 жовтня (5 листопада) 1844 р.: «Нѣ геній не пробудивъ здрѣмалу народність, нѣ жадне важне происшествіе не потрясло народомъ – хиба громъ, котрый у сусѣдствѣ загремѣвъ або прикладъ другихъ словенськихъ народывъ прочумавъ і насъ» (Савченко Ф. Листування Я. Головацького з О. Бодянським (1843–1876 рр.). *За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття* / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. Кн. 5. (Записок кол[ишньої] Історичної Секції Українського Наукового Товариства в Київі. Т. XXXI). С. 131). Листопадове повстання, особливо його поразка, дало поштовх для небаченого раніше розвитку польської публіцистики, політичної полеміки, спогадової та художньої літератури. За короткий час з'явилася так звана легенда Листопадового повстання, яка своєю емоційною силою захопила й русько-українську молодь. У тогочасній українській культурі таких сильних образів, які можна було знайти, скажімо, в Адама Міцкевича, Зиґмунта Красінського чи Юліуша Словацького, ще не було. Неперевершеною за образністю була творчість А. Міцкевича, який свій поетичний протест стосовно існуючих політичних порядків спрямовував до Бога, у новаторський спосіб трактуючи мотив прометейської боротьби людини з Богом. У поета безсила людина,

ночас захопило своїм революційним романтичним ореолом значну частину української молоді[2].

Події Листопадового повстання не відбувалися безпосередньо на території Галичини[3]. Однак вони спричинили першу після наполеонівських війн значну політичну кризу в усьому регіоні. У ній, зокрема, увиразнилися і сплелися в тісний вузол національні інтереси поляків і українців, політичні інтереси російської та австрійської імперської влади, постали також питання імперського кордону та революції. Важливо брати до уваги, що головний імпульс цим подіям дали переможні революції у Франції та Бельгії. Тож ішлося не тільки про спонтанне повстання і його вплив на Галичину, а й про прояв революційних настроїв та революційну ідеологію, яка мала загальноєвропейський вимір.

Листопадове повстання, по суті, сформувало нову реальність польсько-українських відносин. Щоправда, обидві сторони бачили її по-різному. У розумінні польських еліт русько-українське

захоплена натхненням, почувається здатною до подолання Бога і керування світом. Поразка поляків у повстанні була потрактована як своєрідна мовчанка Бога, який виявився байдужим до таких потреб людини, як радість, щастя чи свобода. Творчість Міцкевича посилювала в молодих людей почуття гідності й сили, давала змогу уявити себе, образно кажучи, музикантом, для якого інструментом є Всесвіт. Див.: Domański T. E. Epoka Powstania Listopadowego. Lublin: Norbertium, 2000. S. 338–349.

2 У 1848 р. керівники Головної руської ради покликалися на Листопадове повстання як на початок нового етапу полонізації Галичини, інструментом якої стали «сполонізовані русини» (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 2 (Бібліотека «Народного дому»). Спр. 554. Арк. 3–6: Звернення Головної руської ради до місцевих руських рад: Миръ вамъ Братя. Зъ Ради головнои рускои во Львовѣ дня 17 Юлия 1848). Твердження про Листопадове повстання як початок інтенсивної полонізації цілком відповідало дійсності. У післяповстанських рефлексіях завершилося формування міфу давньої Речі Посполитої як польської національної держави, тоді як Литва і Русь були трактовані як її регіональні складові. Див.: Żaliński H. Kształt polityczny Polski w ideologii Towarzystwa Demokratycznego Polskiego (1832–1846). Wrocław; [Kraków]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1976. 168 s. (Prace Komisji Nauk Historycznych / Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Nr 36); Wapiński R. Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej. *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku* / pod red. W. Wrzesińskiego. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 77–92.

3 Про перебіг повстання на території України докладно див.: Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1993. 120 s.; Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: ТОВ «КНТ», 2017. 264 с.

населення було тим нереалізованим соціальним простором, який однозначно належало залучити до руху за відновлення Речі Посполитої. Для українських еліт у Галичині вплив повстання проявився цілком по-іншому – у кристалізації національно-політичних орієнтацій (україно фільської, полонофільської, австрофільської та русофільської), які почали активно між собою змагатися. Попри різну спрямованість, усі вони виросли з польської політичної культури[4]. Історичної ваги польсько-українським відносинам додавало й те, що, на думку багатьох тогочасних політичних діячів, саме на Україні силою геополітичних та історичних обставин могла розпочатися всеєвропейська демократична революція[5]. Хай там як, саме після Листопадового повстання польсько-українські відносини набули значної чуттєвості.

Думка про те, що українська національна свідомість виростала в Галичині з польської політичної культури, не є новою. Вона була висловлена ще Василем Подолинським у 1848 р. Він писав, що «правдиві польські патріоти», «щоб поставити на ноги Польщу, вони піднімали Русь, а піднімали її так, як могли, тобто польською мовою напоювали їх духом руської національності та польського громадянства. Отож дух руської волі і національності у польських кордонах, збуджений у русинів поляками, ще не зміцнів у них, тому що кожен русин нишком ще несміливо думає про свою Русь, бо ще не може знайти для своєї Русі міцної і стійкої точки опори»[6]. Тож до ширшого

---

4 Ці орієнтації виразно проявилися в 1848 р., що й зафіксував о. Василь Подолинський у брошурі «Слово пересторо ги», написаній з української перспективи, але польською мовою. Національно-політичні орієнтації він назвав партіями, які в різний спосіб прагнуть «Русі вільної»: «партія чисто руська – хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї просто, безпосередньо або через Слов'янщину»; «партія польсько-руська – хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї при посередництві федеративної Польщі, або ж слов'янської Польщі у федерації з Руссю»; «партія австрійсько-руська – хоче Русі, вільної лише від поляків, а не обов'язково від неволі»; «партія російсько-руська – теж хоче Русі, може й вільної, і прямує до неї через попереднє об'єднання з Росією» (докладніше див.: [

5 Про інтелектуальні течії, що захоплювали східноєвропейську (у тому числі українську) молодь у період після польського повстання 1830 року, див.: Процик А. «Молода Європа» Джузеппе Мадзіні… Авторка (Анна Процик) показує, що національне пробудження уже в 1830-х роках мало не тільки культурницький, а й політичний характер.

6 [Подолинський В.] Bazyli Podolinski. Słowo przestrogi… С. 455–456, 475. Цит. в оригіналі: «aby postawić Polskę na nogi, podnosili Ruś, a podnosili ją tak, jak mogli, t. j. w polskiej mowie wpajali im ducha ruskiej narodowości, a obywatelstwa polskiego. Otoż

питання польського впливу на формування в Галичині української національної свідомості, як спостеріг Іван Лисяк-Рудницький, треба підходити з двох боків. Європейські вільнодумні ідеї доходили до українців того покоління переважно через польські канали. З другого боку, самоствердження окремої української національності неминуче передбачало боротьбу проти традиційної польської геґемонії[7].

Українська молодь у полі впливу польського повстання 1830 року. Громадсько-активна частина галицько-української молоді сприйняла Листопадове повстання як нагоду виявити себе, долучитися до утвердження прогресивних ідей[8]. Національна ідеологія (у формі польського патріотизму) імпонувала молоді, навіть ставала своєрідним ерзацем віри[9]. Молоді люди завзято шукали світських авторитетів, і повстання було для цього доброю нагодою. Узагальнених відомостей про кількість галицьких українців, які взяли участь у повстанні 1830–1831 рр., немає[10]. Цілком зрозуміло, що це не був масовий рух, але ті випадки, про які залишилися свідчення, промовисто доводять силу впливу ідей польського руху на українську молодь. У повстанці пішли навіть сини і близькі родичі (з молодшого покоління) представників верхівки Греко-католицької церкви, яка від початку XIX ст. займала виразну проавстрійську

---

duch ruskiej wolności i narodowości w granicach polskich, wzniecony przez Polaków w Rusinach, jeszcze się w nich nie wyrobił, bo każdy Rusin sam dla siebie z nieśmiałością jeszcze duma o swojej Rusi, bo nie może jeszcze znaleść punktu mocnego, a rzetelnego, na którym by swoją Ruś oprzeć mógł».

7 Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. *Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе: в 2 т.* / відп. ред. Ф. Сисин; упорядн. Я. Грицак. Київ: Основи; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. Т. 1. (Західна історіографія України. Вип. І). С. 417–418.

8 Наприклад, в «Акті приєднання до національного повстання мешканців Поділля й України» («Akt przystąpienia do powstania narodowego obywateli Podola i Ukrainy»), виданому 1831 р., наголошувалося, що «для забезпечення свободи й просвічення європейських народів необхідне політичне існування Польщі» («dla zabezpieczenia wolności i oświecenia europejskich ludów, potrzebnym jest byt polityczny Polski») (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 103 (Архів Сапєгів з Красічина). Спр. 148/IId: Акти Комітету руських земель (Akta Komitetu Ziem Ruskich), 1831 р., док. 8: «Akt przystąpienia do powstania narodowego obywateli Podola i Ukrainy», без місця і дати).

9 Janowski M. Narodziny inteligencji 1750–1831. Warszawa: Instytut Historii PAN; Wydawnictwo Neriton, 2008. (Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918 / pod red. J. Jedlickiego. T. 1). S. 208.

10 Świątek A. Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. (Studia Galicyjskie. T. 3). S. 155–158.

й антипольську позицію. Пізніше в історичній пам'яті галичан-русинів ці кроки були потрактовані як вияви нерозважного молодечого ентузіазму. Юстин Желеховський – греко-католицький священник, учитель гімназії в Перемишлі, русофіл – писав про два такі випадки: про близького родича єпископа Івана (Снігурського), студента філософських студій, і про сина крилошанина Івана Селецького, гімназиста, які «вступили въ ряды мятежного войска польского» і загинули десь на Правобережжі[11]. Брат самого Юстина Желеховського – Михайло – також «набралъ охоты идти за ихъ примѣромъ въ Польщу», але сльози матері, у яких поєдналася природна любов до сина з розумінням належності до «народности своей русской», а також слабка фізична підготовка і брак відваги змусили брата відмовитися від задуму «пощегольствовати польскимъ патріотизмомъ»[12].

Листопадове повстання спричинило серед українського населення Галичини, образно кажучи, «революцію понять», прискорило формування виразних суспільно-політичних напрямів. «Погляди та аспірації гал[ицької] рус[ької] суспільности, які до тепер лежали ще в ембріональнім стані та заскакували несьміло то в польський, то московський, то знов в австрійський бік, – писав історик Михайло Тершаковець, – стали нагло кристалїзувати ся та манїфестувати ся з незвісною досї силою»[13]. Поштовх цьому процесу надали

11 «Патріотизмъ польскій тогдашнои молодежи польскои, а даже и русскои, заманенои идеей свободной Польщи, не ограничался только на словахъ и пѣсняхъ, но и показывался и въ дѣлѣ, ибо студенты философіи и высшихъ классъ гимназіи спѣшили громадно за границу съ помощію, покорити Москаля и вступали въ ряды мятежного войска польского. Изъ Русиновъ дали увестись, спасати Польщу, между другими и сродникъ Еппа Снѣгурского, студентъ философіи, Иванъ Снѣгурскій, якоже и единственный сынъ Крилошанина О. Іоанна Селецкого, отличный ученикъ VI класса гимназіи, которые оба и больше не возвратились – погибли вѣроятно въ сраженіяхъ съ россійскимъ войскомъ», – писав Ю. Желеховський (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 47 (Юстин Желеховський). Спр. 51 («Родоводъ семьи Желеховскихъ»). Арк. 15 зв.).

12 ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 47 (Юстин Желеховський). Спр. 51 («Родоводъ семьи Желеховскихъ»). Арк. 15 зв.

13 Тершаковець М. Короткий огляд національних та полїтично-суспільних течій в Галицькій та Угорській Руси. *Михайло Тершаковець. Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. Додаток: До історії москвофільства в Угорській Руси*. Львів: Накладом Науковго Товариства імени Шевченка, 1907. (Серія: «Українсько-руський архив. Видає Історично-фільсофічна секція Наукового товариства імени Шевченка». Т. III). С. VIII. Михайлу Тершаковцю належить і вислів «революція понять», ужитий для характеристики періоду після польського повстання 1830 р. та впливу цього повстання на український рух.

діячі польського підпільного руху, які намагалися охопити своєю діяльністю все населення Галичини. Вони були переконані, що успіх їхньої роботи великою мірою залежатиме від участі в ній української частини галицького суспільства. Це завдання набувало особливо важливого значення у світлі того, що українське населення в Російській імперії (на Правобережній Україні) виявило майже повну байдужість до польського повстання – зайняло позицію вичікувального, а навіть недовірливого спостерігача[14]. Найкращою світоглядною платформою для співучасті галицьких русинів у проєктах відбудови Речі Посполитої польські революціонери вважали формулу *gente Rutheni, natione Poloni*[15]. У підсумку українське населення Галичини розділилося у своїх симпатіях та антипатіях. Одна його частина, справді, захопилася польськими ідеями, які в підсумку приводили до поширення двоступеневої українсько-польської ідентичності, але з'явилися й такі особи, котрі утвердилися в бажанні розвивати український національний напрям; інші почали звертати погляди поза межі Австрії – на

14 Деяку активність на польському боці виявили хіба що мешканці Волині, де вплив поляків на місцеве населення був незрівняно більшим, ніж у Київській чи Подільській губерніях. Там до повстанських загонів приєдналися переважно полонізовані управителі маєтків і так звані дворські козаки, а також селяни, які в той час не керувалися національними мотивами. У будь-якому разі все залежало від авторитету місцевого шляхтича. Про етносоціальний склад повстанських загонів на Правобережній Україні див.: Wroński A. Powstanie Listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1993. S. 75–82. Пор.: Гудь Б. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: історичні передумови. *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія* / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: ТОВ «КНТ», 2017. С. 6–26.

15 Приміром, автори однієї з відозв 1830 р. (була написана українською мовою, але латинськими буквами), сподіваючись на підтримку українських селян, звертали ся до них: «ви всі Поляки, хоч по руськи говорите». Відозву знайшов у матеріалах родини Дзєдушицьких і опублікував Василь Щурат (Щурат В. На досвітку нової доби. Статті й замітки до історії відродження Гал[ицької] України. Львів: Накладом книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка; З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1919. С. 70–72). У цьому ж контексті польський історик Генрик Верешицький (Henryk Wereszycki) писав, що молоді польські підпільники зі Східної Галичини в 1830-х роках не бачили українського національного питання. Національно-політичним ідеалом вони вважали відновлення Польської держави в кордонах Речі Посполитої. Тому називали себе «русинами польської нації», розуміли свою «руськість» в етнографічно-регіональному, а не національно-політичному значенні (Wereszycki H. Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe. Kraków; Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1986. s. 52–53).

Росію[16], ще інші, особливо особи старшого покоління, котрі боялися будь-яких «політичних розумувань», стали на шлях безумовної підтримки австрійського уряду, у якому вбачали єдиний спосіб захистити себе від польських планів щодо відновлення Речі Посполитої.

Оповитий ореолом самовідданої боротьби за суспільний прогрес, польський національний рух, що розвивався в конспірації, захоплював передусім українську молодь. Виявлена під час повстання 1830–1831 рр. жертовність поляків стала зразком для наслідування, зокрема вихованцями Львівської генеральної греко-католицької духовної семінарії. «Руська з роду, а польська з пересьвідчень молодїж» семінарії жила в 1830–1840-х роках «польським духом»[17]. Місцем у семінарії, де зберігалася заборонена польська

16 Про дилеми, які створило польське повстання 1830–1831 років перед галицькими русинами, зокрема про зв'язок між полонофільською та русофільською (проросійською) течіями в українському русі, пише німецька історикиня Анна Вероніка Вендланд (Anna Veronika Wendland): «…основним поштовхом до цього [русофільського. – *М. М.*] руху стала подія, котру багато русофілів у першому поколінні вважали ключовою для свого становлення: йдеться про польське повстання 1830–1831 років у Російській імперії, яке викликало серед української студентської молоді Галичини бурхливі дискусії. Чи привітати повстання, метою якого було відновлення Польщі, і цим заявити про себе як про *gente Ruthenus, natione Polonus*, чи сприймати польську національну ідею як таку, що залишала українцям тільки перспективу існування на позиції «поляків» другого сорту? Для багатьох молодих українців болючим був брак інформації про власну історію, особливо тоді, коли їхні патріотично налаштовані польські товариші зі студій втягали їх у дискусії. Українці вперше почали проявляти зацікавлення своєю культурою – заглядаючи при цьому через східний кордон Галичини» (Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915. Wien: Der Österreichischen Akademia der Wissenschaften, 2001. S. 37).

17 [Студинський К.] Львівська духовна Семинария в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843) / Написав Др. Кирило Студинський. Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка. З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка, 1916. (Збірник Фільольоґічної секциї Наукового товариства імени Шевченка. Т. XVII–XVIII). С. XCV. Про виникнення і діяльність у Львівській греко-католицькій духовній семінарії осередків польських революційних товариств див.: Steblij F. I. Polskie spiski lat trzydziestych XIX w. a społeczeństwo ukraińskie w Galicji. *Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku / Польское общество и попытки возобновления вооруженной борьбы в 1833 году* / [red. tomu: W. A. Djakow, S. Kieniewicz, W. Śliwowicka, F. S. Steblij]. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. (Polskie ruchy społeczno-polityczne i życie literackie 1832–1855. Studia i materiały / Польское общественное движение и литературная жизнь 30–50 годов XIX века. Исследования и материалы). S. 106–111. Клементій Мохнацький (1811 – після 1883) – син греко-католицького священника на Сяноччині, у 1830-х роках

революційна література, був сховок під підлогою в кімнаті № 43, яку через постійний холод семінаристи називали «Камчаткою». Молоді богослови підтримували також стосунки з Каспером Ценґлевичем, який мешкав тоді в бернардинському монастирі, займався польською революційною агітацією і позиціонував себе як «русин польської нації», хоча насправді походив із польської шляхетської родини й був римо-католиком[18]. Семінаристи навіть в одязі демонстрували солідарність з польськими повстанцями (Микола Устиянович, наприклад, носив шапку з червоною відзнакою[19]). Після придушення російським урядом Листопадового повстання 1830 р. в Галичині з'явилося чимало польських емігрантів, які рятувалися від переслідувань з боку російської влади[20]. Участь

діяч польського підпільного руху в Галичині, згодом учитель, який виразно ідентифікував себе з польською культурою, – писав у спогадах про настрої, які панували у Львівській греко-католицькій семінарії: «Рух у так званій руській семінарії був величезний. Порядніші й здібніші семінаристи виступали за Польщу, і вони чисельно переважали; керовані ж Маркіяном Шашкевичем їхні супротивники були затятими московськими симпатиками. Були й такі, котрі до жодного угруповання не належали» [Пол.: «Ruch w seminarium tzw. ruskim był wielki. Znaczniejszego usposobienia i zdolniejsi byli za Polską i byli w przeważającej liczbie; byli i przeciwnicy, na których czele stał Marceli Szaszkiewicz, ktorzy byli zaciętymi stronnikami moskiewskimi. Byli tacy, którzy do żadnego stronnictwa nie należeli» (Mochnacki K. Pamiętnik spiskowca i nauczyciela 1811–1848 / wydał i objaśnił A. Knot; odbitka z «Twórczości»: Rok VI. Zesz. 1. Kraków, 1950. S. 11). Попри очевидну суб'єктивність, спогади К. Мохнацького дають підстави припускати, що будь-які непольські прояви активності галицьких українців (у даному випадку йдеться про М. Шашкевича та його прихильників), на хвилі враження від поразки Листопадового повстання, сприймалися «русинами польської нації» як прояв промосковських симпатій.

18 Возняк М. Як пробудилося українське народнє життя в Галичині за Австрії з 26 ілюстраціями. Львів: З друкарні Видавничої спілки «Діло», 1924. (Бібліотека «Нового Часу». Ч. 1). С. 83–84; Мозер М. Українська («руська») мова галицьких поляків і полонофілів у 1830–1848 рр. *Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови*. 3-тє вид., перегл. і поправл. / за заг. ред. С. Вакуленка. Вінниця: Нова книга, 2011. С. 575–583.

19 Капій, Мирослав. Іван Далібор Вагилевич. Його життя та письменська діяльність. [Львів], 1912–1914. Рукопис. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів*. Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка, м. Львів). Оп. 1. Спр. 1405. Арк. 34.

20 Учасники польського повстання 1830–1831 рр., які знайшли притулок у Галичині, спочатку рятувалися від репресій з боку царизму, але згодом опинилися перед загрозою переслідувань з боку австрійської влади. Щоб не виказати себе, вони були змушені якнайшвидше легалізувати своє перебування в монархії Габсбургів. Підставою для цього була церковна метрика. Греко-католицькі священники фальшували на користь польських повстанців-емігрантів метричні записи й таким способом звільняли їх від переслідувань. Очевидно, справа набрала масового характеру, бо 4 липня 1834 р. президія Галицького губернаторства зверталася до Греко-

у польському національно-визвольному русі була для української молоді символом прогресивного мислення, способом дорівнятися до новітнього європейського культурно-інтелектуального простору. Характеризуючи ситуацію у Львові на початку 1830-х років, Я. Головацький писав: «Въ то время весь Львовъ кипѣлъ емигрантами и бѣглецами изъ повстанья. Возвратившіися изъ-за Вислы студенты, принятыи на курсы, ходили въ университетъ въ уланскихъ каскахъ и ученики носили фуражки, кто съ бѣлымъ, кто съ червонымъ околышемъ (и нашъ Ник. Устіановичъ ходилъ въ такой фуражцѣ). У Бѣлёвского и адвоката Высоцкого собирались по вечерамъ молодыи люди (поляки); Сѣминскій, Винцентій Поль читали свои патріотическіи стихи. Тамъ велись рѣчи, пускались въ ходъ анекдоты и шутки на нѣмецкое правительство, говорилось о необходимости прогнати Нѣмцевъ и завести народное правленіе – республику или королевство»[21].

Участь у польському конспіративному русі могла полегшити випускнику Греко-католицької духовної семінарії отримати «добру» (прибуткову) парафію. Ця залежність реалізувалася через інститут коляторів. Багато з них були членами або прихильниками польських таємних організацій та отримували докладну інформацію про кандидатів. Посередником між семінарією і польськими революціонерами був, наприклад, священник Микола Гординський, префект семінарії у 1831–1837 рр. Він народився 21 червня 1802 р. в селі Гординя Самбірського циркулу в сім'ї дрібного господаря-шляхтича. Навчався в гімназіях у Тарнуві й Бохні, згодом на філософському факультеті Львівського університету

католицького митрополичого ординаріату з настійним проханням вжити відповідні заходи для протидії фальшуванням, в іншому випадку погрожувала кримінальним розслідуванням проти запідозрених священників. 15 липня 1834 р. митрополича консисторія розіслала це звернення разом зі своїми вказівками по церковних деканатах (Кревецький І. Фальшованнє метрик для польських повстанців з 1830–31 рр. (Причинок до характеристики галицько-руського духовенства першої половини XIX ст.) / [окремий відбиток із «Записок НТШ»]. [Львів, 1907]. 8 с. (= Кревецький І. Фальшованнє метрик для польських повстанців з 1830–1831 рр. Причинок до характеристики галицько-руського духовенства першої половини XIX ст. [Додаток: текст одного документа]. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1907. Т. LXXVII. С. 107–113).

21 [Головацький Я.]. Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ (Изъ записокъ Якова Ф. Головацкого). *Литературный Сборникъ / Издаваемый Галицко-Русскою Матицею подъ редакціею Богдана А. Дѣдицкого*. Львовъ, 1885. Вып. I. С. 14.

й у Львівській генеральній греко-католицькій духовній семінарії, яку закінчив у 1830 р. Від 1833 р., уже як префект семінарії, приєднався до польського підпілля. Негласно дозволяв вихованцям семінарії (шляхтичам) на певний час залишати приміщення семінарії для участі в таємних зібраннях польських революціонерів, що відбувалися в лісі на Погулянці. У 1836–1837 рр. належав до польських нелегальних революційних товариств «Співдружність польського народу» («Stowarzyszenie Ludu Polskiego») і «Молода Сарматія» («Młoda Sarmacja»), де розвинув активну діяльність. Через підозри у зв'язках з польськими революціонерами був усунутий з посади префекта. У 1841 р. заарештований і засуджений (1843) до смертної кари, яку замінено на 12 років в'язниці в Шпільберґу (Моравія)[22]. Консисторія позбавила М. Гординського духовного сану. У в'язниці той мало не став калікою (мусив носити кайдани). Врятувала М. Гординського революція. У 1848 р. він за амністією вийшов на волю, але участі в громадсько-політичному житті краю не брав. Деякий час перебував у рідному селі, згодом (і аж до смерті) знайшов притулок у маєтку князя Чарторийського в Синяві над Сяном, де займався впорядкуванням бібліотеки[23]. Хтозна, чи М. Гординського можна назвати «русином польської нації, однак його біографія є типовою для багатьох осіб, які в той час, будучи вихідцями з українського (чи то «руського») середовища, впритул наблизилися до польської національно-політичної ідентичності.

«Русини польської нації» (*Gente Rutheni, natione Poloni*). Але як причетність до польського революційного руху все ж впливала на ідентичність української молоді? Життєві долі українських

22 У замку і фортеці Шпільберґ (тепер у межах м. Брно в Чехії) австрійська влада утримувала політичних в'язнів. З-поміж них у 1839–1848 рр. було майже двісті осіб – учасників польських конспірацій у Галичині, засуджених до ув'язнення за «державну зраду та порушення громадського спокою». Уявлення про участь українців у польському русі 1830-х років можна скласти на основі віросповідання цих в'язнів: із 191 особи 30 (16 %) були греко-католиками (докладніше див.: Radimsky J. Wykaz polskich więźniów politycznych w Szpilbergu 1839–1848. *Sobótka*. Wrocław, 1951. Rocz. VI. S. 173–188).

23 [Студинський К.] Львівська духовна Семинария… С. CLXXXII–CLXXXVIII; Щурат В. На досвітку нової доби… С. 117–119; Шах С. О[тець] Маркіян Шашкевич та галицьке відродження. Ювілейне видання у 150-ліття народин поета. Париж; Мюнхен: Вид-во «Український християнський рух», 1961. (Видання Українського християнського руху. Ч. 2). С. 71–72; Ślusarek K. Drobna szlachta w Galicji 1772–1848 / przedm. M. Kulczykowski. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994. (Seria: Wydawnictwa «Księgarni Akademickiej». Nr 20). S. 82, 171.

учасників польського руху показують, що в цих осіб скристалізоване почуття української ідентичності таки не сформувалося. Прикладом цього є біографія священника Теодора Кульчицького. Він народився 26 лютого 1806 р. в селі Кульчиці Самбірського округу в сім'ї дрібного землевласника. Брав участь у Листопадовому повстанні. Як вихованець Львівської генеральної греко-католицької духовної семінарії в 1834 р. разом з кількома семінаристами руського походження вступив до польського підпільного революційного гуртка, на чолі якого стояв семінарист Іван Сілецький. Діяльної участі в роботі гуртка не брав. Одружився в Кульчицях на доньці місцевого пароха о. Івана Новаковського, у 1835 р. висвятився і став адміністратором парафії в Дорожові. У 1838 р. був притягнутий до слідства в справі товариства, викритому завдяки добровільному зізнанню одного з його колишніх членів священника Дезидерія Гречанського[24]. Відтак був засуджений до одного року в'язниці (покарання відбував у Шпільберґу). Консисторія позбавила Т. Кульчицького духовного сану (1840). Після повернення з в'язниці тривалий час утримував сім'ю з доходів від невеличкого (вісім морґів) земельного господарства в Кульчицях. Щойно після проголошення в 1861 р. конституції отримав дозвіл бути парохом. У 1862 р. отримав бідну парафію Терло в Старосільському деканаті поблизу Хирова, де прослужив душпастирем аж до смерті 4 (16) серпня 1888 р. Під час перших виборів до Галицького сейму голосував за Юліана Лаврівського. Надалі під час виборчих кампаній дбав про те, щоб його парафіяни-виборці голосували за українських кандидатів. Утім, як писала газета «Діло» в посмертній згадці про Т. Кульчицького, він до кінця життя залишався за своїми поглядами «радше Полякомъ нѣжь Русиномъ»[25].

Невідомий автор спогадів про отця Т. Кульчицького, що були опубліковані відразу після смерті останнього, змалював мотиви пропольських симпатій серед української молоді Галичини в 1830–1840-х роках. У такий спосіб він прагнув виправдати їх перед українським суспільством, захистити від звинувачень у відступництві

24 [Студинський К.] Львівська духовна Семинария… С. CLVI–CLXXXI.

25 Посмертнѝ оповѣстки. О. Теодоръ Кульчицкій. *Дѣло*. Львів, 1888. Ч. 174. 8 (20) серпня; Зубрицький М. Причинки до історії руського духовенства в Галичинї від 1820–1853 р. *Михайло Зубрицький. Зібрані твори і матеріали: у 3 т.* / редкол.: Ф. Сисин (гол.) та ін. Львів: Літопис, 2013. Т. 1: Наукові праці. С. 527–528.

та зраді національних інтересів. Головною причиною участі української молоді в польському революційному русі була названа відсутність у той час розвинутої української національної свідомості, бо «свѣдомôсть окремѣшности Русинôвъ ôдъ Полякôвъ опиралася лише на окремѣшности обряду церковного». Автор спогадів наголошував на демократичному характері польського руху, хоча й не виключав виразно інструментального трактування українців з боку поляків: «[…] розумѣю, що Полякы тогды хотѣли "ити въ народъ", щобы єго собѣ зъєднати для своихъ цѣлей. Для того рухъ той мавъ признаку демократичну. Въ тайнôмъ товариствѣ, до котрого належала и руска молодѣжь, говорено про знесенє панщины, за просвѣту темного народу, о закладаню шкôлъ, о здвигненю хлопа до гôдности чоловѣчои; однымъ зъ першихъ обовязкôвъ стоваришеныхъ було, закладати школы, скоро лишь котрый зъ нихъ буде мавъ до того змогу. Бувъ се рухъ соціяльно-демократичный, вольнодумный, протестуючій противъ деспотизму; може бувъ нимъ лишь про око, для иншихъ цѣлей, – але все-жь таки такимъ ôнъ бувъ. Чи-жь дивота, що зъєднувавъ собѣ прихильникôвъ и мѣжь рускою молодѣжею, завсѣгды прихильною до темного утисненого брата? Пôсля всего треба-бъ здогадуватися, що зъ помѣжь молодѣжи рускои горнувся хиба самъ цвѣтъ до того руху, самû найспосôбнѣйшû, найбыстрѣйшû, найблагороднѣйшû. Мѣрна голова не спосôбна до вольнодумства!»[26].

Участь українців у польському революційному русі актуалізувала формування концепцій політичного майбутнього України, зокрема сприяла поширенню ідеї, яка передбачала розвиток русинів (українців) у межах польського політичного та культурного простору. Учасник польсько-українського конспіративного гуртка «Товариство вчених» (або «Сенат») у Перемишлі Микола Кмицикевич повідомляв свого приятеля й організатора гуртка Казимира Туровського у листі від 10 грудня 1832 р. про «якийсь великий дух свободи», який опанував його під впливом боротьби поляків за відновлення державності й наштовхнув на думку про «визволення українців»: «Опанував мене якийсь великий дух свободи – привід до цього дивний: наперед Суліковський [професор

26 Послѣднû рускû борцѣ зъ польскихъ повстань. Дѣло. Львів, 1888. Ч. 182. 18 (30) серпня. Підпис: Аб.

ліцею в Перемишлі й діяч польського конспіративного руху. – *М. М.*] зо своїм ультралібералізмом, а потому сон, що після нього я відкрив у собі велику зміну; – снилося мені, що я визволив Українців і дав їм незалежність, – через те попав я в таку манію, що я про ніщо инше не думаю; – в приступі захоплення я написав до [Антіна] Лужецького [член «Товариства вчених», майбутній український поет. – *М. М.*], але він запримітив мені, щоб я думав про літературу, щоб Мінерва не прибрала подоби богині війни. На мою думку булоб найкраще, колиб повстала Польща. Я маю великі пляни: Поляки хай думають собі про себе, а я думаю про своїх, – цього ніхто не може за зле мені взяти»[27]. Думки М. Кмицикевича, як видно з цього листа, були доволі нечіткими. Але найважливішим у них є те, що автор намагався узгодити відновлення польської державності та здобуття гарантій для розвитку власного народу. Мрії М. Кмицикевича про незалежну Польщу й федеративну з нею Україну виявилися життєздатною основою для створення політичної концепції *gente Rutheni, natione Poloni* в її оновленій добою Романтизму версії. У цій версії дуже виразно підкреслювалося руське походження (*gente Ruthenus*), тоді як національно-політична ідентичність (*natione Polonus*) визначалася через тотожність з польським ліберально-демократичним інтелектуальним і політичним простором.

Результати післяповстанської революційної пропаганди й конспіративної діяльності можна вважати показовим прикладом перетворень, яких зазнавали польські впливи на українське суспільство. Поляки хотіли підпорядкувати український рух революційним польським цілям з перспективою відновлення Речі Посполитої, а насправді досягли протилежної мети – зміцнили почуття етнокультурної самобутності українців. Повстання 1830–1831 рр. дало поштовх для формування інтелігенції[28], а відтак пришвидшило

27 Тершаковець М. Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. Додаток: До історії москвофільства в Угорській Руси. Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1907. (Серія «Українсько-руський архив. Видає Історично-фільософічна секція Наукового товариства імени Шевченка». Т. III). С. 22–23; Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1925. Т. CXXXVI–CXXXVII: Праці Фільольоґічної секції / під ред. К. Студинського. С. 110–111.

28 Польський історик Мацей Яновський (Maciej Janowski), пишучи про вирішальний вплив Листопадового повстання на формування інтелігенції, водночас звертає увагу на перетворювальну силу самої інтелігенції: «Ця переміна національного

процес кристалізації української національної ідеї в Галичині. Участь українців, передусім вихованців Львівської генеральної греко-католицької духовної семінарії, у польських конспіративних товариствах «Союз друзів народу» (1833–1835), «Співдружність польського народу» (1835–1837), «Союз синів вітчизни» (1837–1839) та інших дещо розвіяла їхні ілюзії про можливість рівноправного польсько-українського федеративного союзу[29]. Утім, актуалізувавши в українців почуття етнокультурної самобутності, участь у польському конспіративному русі не дала їм чіткого розуміння програми розвитку власного національного руху, залишивши багатьох у колі стереотипу *gente Rutheni, natione Poloni*. З певністю можна стверджувати, що від 1830-х років двоступенева українсько-польська ідентичність була пов'язана з ідеєю усвідомлення українцями себе як самобутнього народу, але розуміла цей народ як органічну частину польської державної нації, ставлячи його політичне майбутнє в залежність від відновлення Речі Посполитої. З одного боку, «русини польської нації» сприяли кристалізації україно-фільських настроїв (відмежовували українців від росіян), а з іншого – обмежували перспективи їхнього розвитку культурно-фольклорною сферою.

У 1840-х роках ідеї *gente Rutheni, natione Poloni* отримали певний вираз і в діяльності українців – співучасників політичних планів польських монархічних кіл. Із цього погляду значний інтерес становить питання української політики очолюваного князем Адамом Чарторийським (Adam Czartoryski) аристократичного крила польської еміграції, зокрема щодо участі в її реалізації самих українців у контексті планів «Готелю Лямбер» щодо Російської імперії. Суть української політики монархічного крила польської еміграції зводилася

ідеалу – його героїзація, поєднана з розміщенням над усіма іншими ідеали, – двояко зачіпала інтелігенцію. По-перше, інтелігенція як міська освічена верства легко і швидко приймала цей ідеал; а по-друге, вона була передусім покликана до його перетворення, збагачення і популяризації» (Janowski M. Narodziny inteligencji… S. 227–228).

29 [Студинський К.] Львівська духовна Семинария…; Студинський К. Польські конспірації серед руських питомців і духовеньства в Галичині в роках 1831–46. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів, 1907. Т. LXXX / під ред. М. Грушевського. С. 53–108; 1908. Т. LXXXII / під ред. М. Грушевського. С. 87–177; Kieniewicz S. Konspiracje galicyjskie (1831–1845). Warszawa: Książka i Wiedza, 1950. 240 s. (Biblioteka Historyczna. T. 11); Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1973. s. 51–66.

до можливої участі українського елемента у вирішенні польського питання – відновленні незалежності Польщі й заразом вирішенні близькосхідної проблеми. Політики з «Готелю Лямбер» бачили в українцях природних союзників Польщі в її змаганнях за відродження власної державності. У разі успіху повстання на всій території колишньої Речі Посполитої, зокрема на Правобережній Україні й у Галичині, мала відродитися польська державність у вигляді конституційної монархії, на Лівобережній Україні – пов'язане з Польщею козацтво, а на Півдні Росії – створено васально залежні від Польщі держави: Чорноморська (на Кубані) і Донська. Прихильниками А. Чарторийського в Галичині були князі Леон Сапєга та Єжи Генрик Любомирський[30].

До реалізації широких планів угруповання А. Чарторийського були причетні й емісари-українці: один родом з Галичини, другий – з Волині. Галичанином був син греко-католицького священника із с. Білої Чортківського округу Михайло Свідзинський (1824–1857). Уже під час навчання в Станиславівській гімназії він зблизився з діячами польського революційного руху. Із представниками польської еміграції М. Свідзинський познайомився після того, як у 1842 р. був виключений з Львівської греко-католицької духовної семінарії (очевидно, як доводить Феодосій Стеблій, через підозри в контактах з польським політично активним середовищем) і був змушений емігрувати. У 1845 р. він опинився в Константинополі, де зголосився до агентів А. Чарторийського. У розмові з ними заявляв, що почувається козаком, не має симпатій до минулого Польщі, але ще більше ненавидить сучасну Росію, тому готовий працювати для козаччини та майбутньої толерантної й доброчинної Польщі. Однак спроба антиросійської пропаганди серед офіцерів донського козацтва виявилася невдалою. М. Свідзинський за допомогою тихтаки козаків потрапив до рук російських каральних органів і помер на каторзі[31].

---

30 Handelsman M. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską. Warszawa: Український Науковий Інститут / Ukraiński Instytut Naukowy; З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1937. VII, 176 s. (Праці Українського Наукового Інституту / Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego. T. XXXV); Стеблій Ф. Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. XIX ст. (На маргінесі праць Яна Козіка). *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze* / pod red. W. Mokrego. Kraków, 1997. 1996–1997. T. V–VI. S. 262–263.

31 Стеблій Ф. Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського… S. 265–269.

Другим українцем – агентом князя А. Чарторийського – був Іпполит (о. Володимир) Терлецький (1808–1888). Він походив із давнього українського шляхетського роду з Галичини (досить згадати одного з ініціаторів Берестейської церковної унії 1596 р. – луцького єпископа Кирила Терлецького). Батьки І. Терлецького належали до тієї частини роду, яка полонізувалася й осіла в південній Волині. Етнополітична свідомість родини Терлецьких визначалася формулою *gente Rutheni, natione Poloni*. Іпполит Терлецький був охрещений у римо-католицькому обряді, змалку виховувався в польському патріотичному дусі. Українське питання у зв'язку з польським відкрив для себе, очевидно, під час навчання в Кременецькому ліцеї та Вільнюському університеті. Після поразки польського повстання 1830–1831 рр., у якому брав участь, поселився в Кракові. У Ягеллонському університеті здобув науковий ступінь доктора медицини і згодом служив домашнім лікарем при шляхетських дворах у Галичині, зокрема в князя Леона Сапєги – родича Адама Чарторийського. Тут включився в роботу польського підпілля. Однак у результаті збігу життєвих (смерть дружини) і політичних (посилення репресій проти польського підпілля) обставин у 1836 р. опинився у Франції, де вирішив розпочати духовну кар'єру. Теологічну освіту здобув у Римі, прийняв духовний сан, здобув науковий ступінь доктора богослов'я і присвятив своє подальше життя справі об'єднання східних християн з Католицькою церквою. За підтримки А. Чарторийського й з дозволу Папи Пія IX став греко-католиком. Виношував ідею створення руського католицького патріархату, вважав уніатів покликаними здійснювати місіонерську роботу серед православних[32].

«Азбучна війна» 1834–1836 років та її наслідки. Суспільно-політичні процеси, започатковані польським повстанням 1830–1831 рр., мали значний вплив на мовні та освітні практики в Галичині. У першій третині XIX ст. мало хто сумнівався, що мовою

32 Лисяк-Рудницький І. Іполіт Володимир Терлецький. *Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе: в 2 т.* / відп. ред. Ф. Сисин; упорядн. Я. Грицак. Київ: Основи; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. Т. 1. С. 221–249. (Західна історіографія України. Вип. I); Стеблій Ф. Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського… S. 269–275; Середа О. Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький і «руська народна ідея» в Галичині. *Україна модерна*. Львів, 2000. Ч. 4–5 (за 1999–2000 рр.). С. 81–104.

освіченої частини галицько-руського суспільства має бути польська. Зрештою, самі русини не ставили цей стереотип під сумнів. Ситуація, утім, змінилася після Листопадового повстання, коли шляхетсько-консервативні кола були змушені поступитися частиною суспільно-політичного простору революційним елементам (переважно з різночинської інтелігенції), які, своєю чергою, бачили польську перспективу в активізації селянського середовища та залученні його до руху за відновлення Речі Посполитої. Польські революціонери діяли з позиції «русинів польської нації», намагалися всіляко конструювати цю двоступеневу ідентичність.

Відразу після повстання з'явилися ініціативи щодо переведення української мови в Галичині з кирилиці на латинську графічну систему. У 1833 р. Вацлав Залеський (Wacław Zaleski, *Вацлав з Олеська*) – польський етнограф (походив з бідної шляхетської родини), а згодом австрійський державний діяч (у 1848 р. був призначений галицьким губернатором) – видав цілу збірку українських пісень у польській транслітерації[33]. Він не приховував головної мети публікації в одній збірці польських і українських пісень латинкою – остаточне приєднання галицьких русинів до польської нації[34]. Залеський підкреслював значення фольклору для пізнання народного характеру та розвитку національної літератури, однак заперечував мовно-національну самобутність русинів-українців, уважаючи їх різновидом польського народу-нації, а українську мову – діалектом польської.

На користь латиниці для галицьких русинів висловлювалися діячі слов'янського національного відродження (наприклад, словенець Вартоломей Копітар, мовознавець, скриптор і кустош придво-

33 [Zaleski W.] Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego / zebrał i wydał Wacław z Oleska. Lwów, 1833. LIV, 516 s. Про вплив цього видання на мовну та писемну культуру галицьких русинів, а також національний рух загалом див.: Мозер М. Українська («руська») мова галицьких поляків… С. 570–573.

34 У передмові до своєї збірки Вацлав з Олеська писав: «W wyższych względach to wyłączanie Rusinów od naszej literatury zdaje mi się dla ogólnej literatury sławiańskiej, do której wiecznie i zawsze dążyć powinniśmy, być bardzo szkodliwe. Sławaki, Sławianie na Sląsku, Morawianie, przyłączyli się do Czech; do kogoż się mają Rusini przyłączyć? lub czyli mamy życzyć, żeby Rusini swoję własną mieli literaturę? Cóżby się było stało z literaturą niemiecką, gdyby szczególne plemiona giermańskie usiłowały były własną mieć literaturę? Kto mię w tym punkcie nie zrozumie, temu pomódz nie mogę, gdyż mi niepodobna jaśniej się tłómaczyć» ([Zaleski W.] Pieśni polskie i ruskie… S. XLIII).

рної бібліотеки у Відні й одночасно урядовий цензор для видань новогрецькою і слов'янськими мовами). Ця ідея імпонувала теж певній частині греко-католицького духовенства[35]. У липні 1834 р. парох Йосиф Лозинський опублікував статтю «O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego» («Про запровадження у руському письменництві польської абетки»), яка стала чи не найяскравішою пам'яткою галицької «азбучної війни» 1830-х років. Автор виходив із настанови, що українці (русини) повинні вибрати такий алфавіт, який найкраще виражав би мелодику мови й – що важливо – сприяв її прискореному розвитку. Він доходив висновку, що таку роль може виконати тільки польський алфавіт: зробить українські книги доступними для поляків та інших слов'ян, полегшить вивчення української мови для західних народів і, нарешті, сприятиме прискореному розвитку мови, тоді як «мертва» кирилиця цей розвиток гальмуватиме[36]. Такої самої думки – про

35 Євген Олесницький згадував про «писані рукою батька з того часу (у 1830-х роках) проповіди в українській мові, одначе латинськими буквами» (Олесницький Е. Сторінки з мого життя. Львів: Накладом Видавничої спілки «Діло», 1935. Част. I (1860–1890). С. 15). Олександр Барвінський у спогадах теж зазначав, що батько (висвячений 1830 р.) «перші проповіди списував собі латинською азбукою», а «поміж тодішними священичими родинами, особливо на Поділлю, говорено звичайно по-польськи» (Барвінський О. Спомини з мого життя. Частини перша та друга / упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Нью-Йорк; Київ: Видавництво «Смолоскип», 2004. С. 42).

36 Про ініціативу Й. Лозинського та дискусію навколо неї ширше див.: Лесюк М. Іван Франко про азбучні дискусії в Ґаличині. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 2007. T. 23–24: Spotkania polsko-ukraińskie. Uniwersytet Warszawski – Iwanowi France / pod red. S. Kozaka przy współpracy W. Sobol, B. Nazaruka. S. 278–297; Мозер М. Мовне відродження галицьких українців (1772–1848/49 рр.) у центральноєвропейському контексті. *Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови*. 3-тє вид. перегл. і поправл. / за заг. ред. С. Вакуленка. Вінниця: Нова книга, 2011. С. 317–326. Про мовно-правописні дискусії та етнографічно-фольклористичні видання в Галичині 1830–1840-х років за участі місцевих руських (українських) і польських публіцистів і з позиції так званої української радянської історіографії див.: Гербільський Г. Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. С. 72–131. Біографія та діяльність о. Йосифа Лозинського (1807–1889) є показовою для розуміння як передумов виникнення в Галичині середовища осіб з двоступеневою українсько-польською ідентичністю, так і обставин занепаду цієї формації. Лозинський народився на Перемишльщині в сім'ї священника, освіту здобув у Перемишлі (у гімназії, а також на філософських і початкових богословських студіях) та Львові (у 1830 р. закінчив навчання у Львівській греко-католицькій духовній семінарії). У той час захопився місцевою (галицько-руською) народною культурою, слов'янськими літературами, читав «Rozmaitości» (додаток до «Gazeta Lwowska»),

латиницю як засіб входження української літератури в загальноєвропейський контекст – дотримувався Іван Головацький, який мешкав у Відні спочатку як студент медицини, потім як дипломований спеціаліст, практикант у місцевому шпиталі[37].

які постачав батькові дідич Юзеф Гумницький, відвідував у Львівському університеті лекції професора польської мови та літератури Миколая Михалевича (русина за походженням). Першу парафію отримав у Ліську (1831), невдовзі перебрався ближче до Перемишля, від 1836 р. – парох у селі Медика, де мав приятельські стосунки з власником села Ґвальбертом Павліковським. «Покровителем на полі літературнім» для Й. Лозинського, за його ж зізнанням, був перемишльський єпископ Іван (Снігурський) (помер 1847 року), який, утім, у своєму оточенні толерував і заохочував прихильників розвитку галицько-руської мови як на основі кирилиці, так і латиниці. Крім уже згаданої статті 1834 р. про переваги латиниці, Й. Лозинський видав латиницею українські весільні пісні (Ruskoje wesile opysanoje czerez J. Łozińskoho. W Peremyszły: w Typografii Władycznój gr. kat., 1835. 154 s.) і граматику української мови (Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego) napisana przez Ks. Józefa Łozińskiego. W Przemyślu: w Drukarni Biskupiej obr. gr. kat., 1846. XLIII, 136 s.). Лозинський спирався на поширену тоді друкарську практику й заохочення єпископа Івана (Снігурського). Остаточно відмовився від думки про латинізацію української мови в 1848 р., коли був змушений вибирати в Перемишлі між місцевою польською Радою народовою і Руською радою (яку й очолив на завершальному етапі), був учасником Собору руських вчених. У тому ж таки році отримав презенту на парохію в Яворові (від 1850 р. – декан), під час «азбучної війни» 1859 р. виступав уже на боці противників латиниці, водночас еволюціонував до русофільства (всеруськості), що виявилося в діяльності як депутата Галицького сейму (1861–1867) та автора багатьох дописів до газети «Слово». Від 1870 р. – депутат Яворівської повітової ради. Був одружений на доньці священника (померла 1873 року). Див. автобіографію Й. Лозинського, яку він написав 1876 р. на прохання Богдана Дідицького: Матеріалы къ Исторіи Галицко-русской словесности, сообщаемыи Богданомъ А. Дѣдицкимъ. IV. Іосифъ Лозинскій. *Литературный сборникъ. Издаваемый Галицко-Русскою Матицею* / ред. Б. А. Дѣдицкій. Львовъ, 1885. Вып. II–III. С. 112–126; Лозинський Й. Автобіографія. *Дух і ревність. Владика Снігурський та інші перемишляни* / упоряд., вступ та комент. В. Пилипович. Перемишль; Львів: [без вид-ва], 2002. («Перемиська бібліотека». Т. II). С. 183–199. Про «азбучну війну» 1859 р. та позицію в ній Й. Лозинського див.: Мудрий М. Ідея польсько-української унії та «русини польської нації» в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 85–92.

37 На ґрунті розбіжностей щодо графіки українського письменства в 1840 р. відбулася гостра полеміка між братами Іваном та Яковом Головацькими: «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали / упоряд. Ф. І. Стеблій та ін.; Ф. І. Стеблій (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1989. Док. № 87. С. 150–156 (З листа І. Головацького до Я. Головацького, Відень, 13 квітня 1840 р.); Док. № 91. С. 161–169 (Лист Я. Головацького до І. Головацького, Перемишль, 17 (5) травня 1840 р.). Про цю дискусію, за якою фактично стояла справа цивілізаційного вибору галицьких і взагалі австрійських русинів, докладно див.: Седляр О. Видавнича діяльність Івана та Якова Головацьких у 1840–1848 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 38–61.

Несподівано для багатьох навколо ідеї впровадити польський алфавіт в українське письменство спалахнула дискусія. Вона засвідчила, що в Галичині набирає сили руська мовно-національна ідентичність, яка знаходила підтримку (щоправда, з різних мотивів) як з боку вкрай консервативної частини греко-католицької ієрархії та інтелектуалів, так і захопленої ідеями Романтизму молодої ліберально-демократичної інтелігенції[38]. Сам Й. Лозинський в автобіографічних записках згодом стверджував, що «опинія публична на Руси розбудилась и противъ моего мнѣнія рѣшительно высказалася», «по той статьи Русины якъ-бы изъ сна обудилися и до своего самосознанія приходили»[39]. Проти статті Й. Лозинського виступили історик Денис Зубрицький (його праця залишилася в рукописі, який переписували)[40], капелан перемишльського єпископа Івана (Снігурського) Йосиф Левицький[41], студент Маркіян Шашкевич[42]. Показовою була позиція єпископа Івана (Снігурського): він намагався вловити суспільні настрої – спочатку погодився на публікацію статті Й. Лозинського, а невдовзі схвалив підготоване Й. Левицьким

38 Щоправда, в уявленнях більшості тогочасних галицько-руських інтелектуалів руськомовний простір включав сучасні українську й білоруську території (Мозер М. «Русини» й «руська мова» в галицьких граматиках першої половини XIX ст. *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / відп. ред.: Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів, 2011. (Серія «Історія мови»). С. 9–54).

39 Матеріалы къ Исторіи Галицко-русской словесности… С. 117.

40 Возняк М. Авторство азбучної статті… С. 107–118. Василь Щурат помилково приписав авторство рукописної статті «O zaprowadzeniu Abecadła polskiego zamiast Kirylicy do ruskiej pisowni», написану Д. Зубрицьким у 1834 р. як відповідь на статтю Й. Лозинського, Миколі Кмицикевичу, учаснику польсько-українського конспіративного гуртка «Товариство вчених» (або «Сенат») у Перемишлі (Щурат В. Азбучна статя Миколи Кмицикевича з 1834 р. [Додаток у тексті: оригінальний текст статті]. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів, 1908. Т. LXXXI / під ред. М. Грушевського. С. 134–144). Повний текст роботи Д. Зубрицького виявив М. Возняк у жовтні 1927 р. Він озаглавлений «Apologia Cyryliki czyli Azbuki ruskiej. O zaprowadzeniu abecadła polskiego zamiast Cyryliki do ruskiej pisowni» і датований 1 жовтня 1834 р. Цей текст опубліковано: Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1929. Т. CL: Праці Філологічної та Історично-Філософічної секції / під ред. К. Студинського й І. Крип'якевича. С. 128–142.

41 [Lewicki J.] Odpowiedź na zdanie o zaprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego (*Rozmaitości* dnia 17 lipca Nro. 29. roku 1834 strona 228). Przemyśl, 1834. [4 s.].

42 [Szaszkiewicz M.] Азбука і Abecadło. Uwagi nad rozprawą *O wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego*, napisaną przez ks. J. Łozińskiego, umieszczoną w *Rozmaitościach* Lwowskich z roku 1834 Nro. 29. Przemyśl, 1836. 30 s.

її заперечення, «дабы довѣдатись: чи кто на тое что́ отвѣтитъ»[43]. Зіткнення різних поглядів навколо українського алфавіту виявило руйнівні тенденції для польських планів утримання українців у річпосполитському просторі. Українські інтелектуали вже активно черпали натхнення в історіософії доби Романтизму[44].

---

43 Матеріалы къ Исторіи Галицко-русской словесности… С. 117; Возняк М. Авторство азбучної статті… С. 109.

44 Романтизм як загальнокультурний рух охопив майже всі сфери суспільної свідомості, змінив світобачення людей цілої епохи. Відкидаючи традицію раціонального пізнання, романтики відшукували у різних сферах буття внутрішні протилежності, антитези, переносячи їх на людину, на історичний процес. На погляд романтиків, усе дійсне – суперечливе й заперечує самого себе, містить у собі інше. Докладніше про особливості філософських ідей українського Романтизму див.: Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомарів) / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Львів, 2002. С. 24–73; Скринник М. А. Наративні практики української ідентичності: Доба Романтизму. Львів: Каменяр, 2007. 368 с. У Галичині ідеї Романтизму існували й у польському варіанті. Характерною рисою польської філософії епохи Романтизму 30–40-х років XIX ст. (так званої національної філософії) було поєднання національного з універсальним, що мало привести до вписання Польщі в контекст світової історії, і навіть більше – до перетворення її на виразника інтересів людськості. Тогочасні польські мислителі ставили питання національної філософії в контекст універсальних філософських питань, а питання про націю (*naród*) – у контекст питань про майбутнє людства. Див.: Jakubowski M. N. Narodowe i uniwersalne. Cztery studia o polskiej filozofii politycznej doby romantyzmu. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2002. 100 s. Тому-то в Галичині ідеї Романтизму могли по-різному впливати на місцеву руську спільноту – відмежовувати її від польського простору або ж, навпаки, посилювати залежність.

У державних народів Романтизм наголошував на індивідуальній творчій свободі, що було, головно, реакцією на догматизм останньої фази Класицизму, культивував підсвідоме й ірраціональне в людині, акцентував органічне взаємовідношення між людиною й одуховленою природою, розвивав творчу уяву, символ і міт, які надавали поезії пророчої функціональності. Всі ці елементи романтики знаходили в історичному минулому і в народній традиції. У народів бездержавних, зокрема українського, ідеї Романтизму мали ще додатково виховне й політичне значення. Для них важливими були національні мови та історичне минуле як джерело й засіб національного самоусвідомлення, виховання й формування почуття самореспекту – основного чинника будь-якого культурного й політичного прогресу й людських взаємин (Розумний Я. Маркіян Шашкевич: таємниці міту [До друку подав М. Ільницький]. *Шашкевичіана. Нова серія: Збірник наукових праць*. Львів; Вінніпеґ, 2000. Вип. 3–4: «Руська Трійця» і Прикарпаття; «Руська Трійця» і культура слов'янського світу. С. 420). Якнайкраще виразив ці настрої з відстані часу Я. Головацький: «Вопросъ о замѣнѣ русской азбуки на польское абецадло не маловаженъ, а глубоко врывающійся по своимъ послѣдствіямъ въ народную жизнь; то вопросъ о существованіи: быти или не быти Русинамъ въ Галичинѣ. Прійми Галичане въ 1830-х годахъ польское абецадло – пропала бы русская индивидуальная народность, улетучился бы русскій духъ и изъ Галицкой Руси сдѣлалась бы вторая Холмщина» ([Головацький Я.]. Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ… С. 20).

Опоненти Й. Лозинського наголошували на повноцінному функціонуванні давньоруської мови й літератури[45]. Питання збереження кириличного письма було переведене в площину національної ідеології і почало розглядатися винятково в контексті протистояння полякам. Д. Зубрицький критикував ідею про запровадження латиниці з консервативних позицій, уважаючи її виразом «нещасливого духу часу». Учений вважав для себе першочерговим завданням довести глибину руської традиції в краї, розумів сучасність у категоріях дуже віддаленого минулого. Загалом історичні дослідження перших десятиліть XIX ст. виконували ідеологічну функцію, що базувалася на «науковій» легітимізації національної ідеї. Як фаховий історик, Д. Зубрицький бачив збіжності між діяльністю в минулому германського племені вандалів і сучасних для нього реформаторів, які ставлять під сумнів «вівтар, трон, віками освячені звичаї предків, їх мову, винаходи, думки». Д. Зубрицький покликався на давню історичну традицію кириличного письма. Замінити руську кирилицю на польську латиницю означало для нього «відкинути характерні риси, які 900 рр. назад для нашої мови з глибокою виваженістю були продумані й запроваджені, якими написані всі наші священні й законодавчі книги, що їх використову-

45 До середини XIX ст. уявлення галицьких русинів про минуле мали переважно лінгвістичне підґрунтя. Мовні аргументи використовували для формування мисленнєвої опозиції «свій – чужий», що в умовах підастрійської Галичини означало протиставлення «русин – поляк». Найперше це видно в текстах Івана Могильницького (1778–1831). Виходець з родини греко-католицького пароха, він завдяки здібностям до навчання й активній душпастирській діяльності став одним з найосвіченіших галицько-руських діячів першої третини XIX ст., зокрема був ініціатором низки заходів, спрямованих на підвищення освітнього рівня греко-католицького духовенства Перемишльської єпархії. Могильницький мислив категоріями епохи Просвітництва, яка апелювала до раціонального, позбавленого випадковостей і другорядностей світоустрою. Його науковий задум полягав у тому, аби написати історію руської літератури, де протиставити народ «руський» з його мовою польському як «неруському», а також показати близькість народів Малої, Білої і Червоної Русі. Цей задум був втілений у тексті, з якого є відомою вступна частина під назвою «Відомість о рускім язиці» («*Rozprawa o języku ruskim*»). Працю опубліковано декілька разів – спочатку польською (1829, 1837 і 1848 рр.) і російською (1838, 1857 рр.) мовами, і щойно в 1910 р. видано українською. Праця Могильницького мала не так пізнавальне, як стратегічне значення. Воно полягало в постановці питання про власну літературну, так звану книжну мову і про зв'язок мови з питанням ширшої, всеруської ідентичності. Могильницький обстоював позицію, що книжною мовою має користуватися верства освічених людей і що ця мова існує з давньоруських часів. Такий підхід схиляв тоді до думки про культурну єдність всеруського простору та визнання для нього російської мови як літературної.

ють більше п'ятдесяти мільйонів русинів, сербів, болгарів і т. д., які в чехів, моравів і навіть у поляків були початково запроваджені та першість яких перед іншими використовуваними в Європі алфавітами досі визнають всі справжні вчені – знавці слов'янського й германського племені». Д. Зубрицький, як видно, виступав з панруських позицій[46].

Рукописну працю Д. Зубрицького використав Йосиф Левицький (1801–1860) при підготовці відповіді Й. Лозинському. Левицький і Лозинський – далекі родичі, які, втім, не обминали жодної нагоди для гострої взаємної критики. Левицький почав займатися мовними проблемами ще в 1820-х роках під час навчання у Віденській духовній семінарії. Мова його текстів – дивовижно далека від народної, однак це не перешкоджало йому претендувати на роль головного реформатора мови «руського» письменства в Галичині[47]. Левицький стверджував, що до середини XVII ст.

---

46 [Zubrzycki D.] Apologia Cyryliki czyli Azbuki ruskiej. O zaprowadzeniu abecadła polskiego zamiast Cyryliki do ruskiej pisowni [1 października 1834 r.]. Опубл.: Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького… С. 128–142. З науковою діяльністю Дениса Зубрицького (1777–1862) пов'язане формування в Галичині місцевої консервативно-просвітницької руського-української школи історієписання. Історичні дослідження учений підпорядковував актуальним завданням тогочасного руського-українського національного руху – пошуку лінії власного історичного розвитку, обґрунтуванню відмінності галицьких русинів від поляків (зокрема, ролі в цьому Церкви) та з'ясуванню їхнього місця в загальноруському просторі. Увага дослідника була зосереджена передусім на давньоруському й річпосполитському («польському») періодах в історії Галицької Русі. Найбільш значущими працями Д. Зубрицького стали «Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому ж королівстві» («Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi i hierarchji cerkiewney w temże krolestwie», 1837 р.), «Хроніка міста Львова» («Kronika miasta Lwowa», 1844 р.) і тритомна «Історія стародавнього Галицько-руського князівства» («Исторія древняго Галичско-Русского княжества», 1852–1855 рр.). Докладніше див.: Аркуша О., Мудрий М. Історичні дослідження в інтелектуальних та політичних контекстах підавстрійської Галичини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2014. Вип. 50. С. 19–41.

47 У 1834 р. Й. Левицький видав у Перемишлі працю «Grammatik der ruthenischen, oder kleinrussischen Sprache in Galizien». Цей німецькомовний посібник став першою друкованою граматикою української мови. Кілька років Левицький очолював єпископську друкарню в Перемишлі, де побачила світ Шашкевичева брошура «Азбука і abecadło», згодом працював священником на Дрогобиччині – спочатку в Ґрушеві (1844–1848), а від 1853-го до несподіваної смерті (інфаркт) – у Нагуєвичах (там хрестив Івана Франка). У 1848 р. був організатором Руської ради і Руської гвардії в Дрогобичі, учасником львівського «Собору руських учених», засновником у Львові культурно-освітнього товариства «Галицько-руська матиця». У Нагуєвичах налаштував проти себе значну частину парафіян. У конфлікті

«руська мова й азбука» була фактично державною в двох третинах Речі Посполитої, її використовували в листуванні представники великих магнатських родин. Прийняття латинського алфавіту, на думку Й. Левицького, порушить природу «руської мови», невиправдано кине її в «безодню виру, яким став латинський алфавіт». У контексті досліджуваної теми на особливу увагу заслуговує заключна фраза Й. Левицького, у якій той в дещо завуальованій (водночас і зневажливій) формі закликав розірвати з практикою полонізації українських текстів через використання латиниці, натякаючи на розвинутий попит на такі тексти: «З тих самих причин ми, русини, повинні й надалі писати так, як писали наші прадіди. Якщо комусь ідеться про те, щоб його руські твори крамарі під час храмових свят швидко збували, може піти протореним собі шляхом [писання латиницею]»[48]. Це зауваження може свідчити про значну популярність, яку здобула в першій третині XIX ст. практика видання українських текстів латиницею. Вихід у світ праці Й. Левицького, як перед тим Й. Лозинського, став можливим завдяки підтримці єпископа Івана (Снігурського).

Наймолодшим критиком Й. Лозинського став Маркіян Шашкевич (1811–1843). У той час – вихованець Львівської греко-католицької духовної семінарії з доволі суперечливою серед керівництва цього навчального закладу і церковної влади загалом репутацією порушника дисципліни й вільнодумця, організатор і натхненник культурно-просвітнього гуртка «Руської трійці»[49]. Не маючи можливості публікуватися у Львові, Шашкевич подався до Перемишля. У виданій 1836 р. полемічній брошурі «Азбука

Й. Левицького з нагуєвицькими селянами добре видно патерналістське ставлення руської інтелігенції (перших так званих національних будителів) до селянства. Див.: Шашкевич М. Повне зібрання творів / упоряд. і ред. М. Шалата. Дрогобич: Коло, 2012. С. 484–486; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Видавництво «Часопис "Критика"», 2006. С. 251.

48 [Lewicki J.] Odpowiedź na zdanie… [S. 1–4].

49 Тершаковець М. Маркіян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження / упоряд.: Ф. Стеблій, О. Турій; наук. ред. В. Мороз. Львів: Видавництво УКУ, 2021. 464 с. + 12 іл.; Arkusza O., Stępień S. Szaszkiewicz Markijan. *Polski Słownik Biograficzny* / Polska Akademia Nauk; Polska Akademia Umiejętności. Warszawa; Kraków, 2010. T. XLVII. Zesz. 192. S. 148–151; Шалата М. Перший соборник України. *Маркіян Шашкевич. Повне зібрання творів* / упоряд. і ред. М. Шалата. Дрогобич: Коло, 2012. С. 3–34. Про напрями діяльності й світогляд представників «Руської трійці» див.: Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». [2-ге вид., попр. і доп.]. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. 422 с.

і Abecadło» він апелював до минулого як сукупності почуттєвого досвіду, робив наголос на характерних для епохи Романтизму ментальних відмінностях між народами, виразом яких у новочасну епоху вважав мову й літературу (загалом «Руська трійця» брала за взірець сербську лінгвістичну реформу Вука Караджича, яка передбачала вироблення народно-розмовного матеріалу до рівня літературної мови[50]). Згідно з уявленнями доби Романтизму, на які спирався М. Шашкевич, протиставлення «русини – поляки» мало вчуватися з самих основ народного життя, бо, мовляв, було вкорінене в ньому. Виразом самодостатнього народного життя романтики вважали передусім письменство у його зв'язку з історичним розвитком. Відтак Шашкевич трактував мову як важливий етновизначальний показник, символ і чинник власної індивідуальності

50 Уперше це виразно виявилося при укладенні «Руською трійцею» збірки авторських поезій «Сынъ Русѣ» (1833 р.), яка залишилася в рукопису (тривалий час цей рукопис зберігався в особистому архіві Антонія Петрушевича). Опубл.: Син Русі 1833: Перша рукописна збірка віршів Маркіяна Шашкевича / упоряд., передм. і прим. Є. Нахліка. Львів: ТзОВ «Львівські новини», 1995. 43 с. Включені до збірки півтора десятка поезій засвідчують, що вже тоді мовно-літературні пошуки перебували у зв'язку з питанням українсько-польських відносин. Це добре видно на прикладі поезій Михайла Мінчакевича. Його підпис (криптонім *М. М.*) фігурує під п'ятьма віршами: «Сатира», «Розсвіт», «Роксолян ілі танець рускі», «Розлука», «Думка». У «Сатирі» він змалював образи впертого русина і гордого поляка, які на загальний подив ворогують між собою («брат не хоче брата знати») і не помічають, як австрійцям вдалося підкорити обох. Кирило Студинський так схарактеризував цей текст: «Віршик сей цїкавий не лише як вірна характеристика думного Поляка і податливого Русина, але також як сьвідоцтво, що вже в р. 1833 заводжено національні спори, які з часом, що раз більше розростали ся і заострювали ся. Всяка еманципація з під польського впливу, який загорнув був тодї широкі круги руської суспільности, мусїла довести з обох сторін до національних спорів і антаґонїзмів» ([Студинський К.] Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835–49 / Видав Др. Кирило Студинський. Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка; З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1909. (Збірник Фільольоґічної секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XI–XII). С. VI–VII). Мінчакевич народився у 1808 р. в селі Бережниці Вижній біля Самбора в сім'ї сільського священника. Навчався у Львівській греко-католицькій духовній семінарії. Працювати священником розпочав у 1835 р. у парафіях в селі Загочев'я Балигородського деканату Перемишльської єпархії та містечку Ліську неподалік Сянока. Був членом польського революційного гуртка «Союз друзів народу», а згодом «Співдружність польського народу», за що в 1838 р. потрапив до в'язниці. Декілька років провів у Шпільберґу. Згодом був змушений працювати у віддалених від культурних центрів Ґаличини селах на Сяноччині. Помер всіма забутий у 1879 р. Див.: Возняк М. Як пробудилося українське народнє життя… С. 78–79; Стеблій Ф. Михайло Мінчакевич – фольклорист, поет, конспіратор. *Феодосій Стеблій. Галичина на перехрестях історії. Постаті*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 109–113.

народу. «Література будь-якого народу є образом його життя, – писав М. Шашкевич, – його способу мислення, його душі; тому вона повинна проклюнутися, вирости з власного народу й заквітнути на тій самій ниві, щоб не уподібнитися до того райського птаха, про котрого кажуть, що не має ніг, а тому постійно висить у повітрі». М. Шашкевич вказував на давні, що сягали княжих часів, історичні корені руської літературної мови. За його словами, «псування руської мови під впливом зіпсутої польщини» відбулося щойно в XVII–XVIII ст. Відсутність граматики М. Шашкевич вважав тільки питанням часу, оскільки «вона повинна бути не законодавцем мови, а її найточнішим відображенням»[51]. Робота М. Шашкевича була видана в Перемишлі стараннями Я. Головацького й завдяки фінансовій підтримці того-таки єпископа Івана (Снігурського).

Правописна дискусія показала наявність альтернативних до формули *gente Rutheni, natione Poloni* моделей національного розвитку галицьких русинів. Відомі нам виступи проти запровадження латиниці, написані в 1834–1836 рр. Д. Зубрицьким, Й. Левицьким і М. Шашкевичем, були не тільки науковими працями, автори яких доводили хибність поглядів Й. Лозинського про європеїзацію української мови за рахунок запровадження латинського алфавіту, а й публіцистичними творами – усі мали глибоке політичне значення, вказували на зв'язок мови з ідентичністю. Правописна дискусія 1834–1836 рр. внесла розлам у середовище «русинів польської нації». Це добре видно на прикладі позиції, яку зайняв стосовно ідеї Й. Лозинського тодішній редактор офіційного часопису «Gazeta Lwowska» та екстраординарний професор польської мови й літератури Львівського університету Миколай Михалевич, русин за походженням. «По благоволенію къ своимъ единовѣрцамъ» він розіслав відбитки роботи Й. Левицького передплатникам редагованої ним газети. Це, очевидно, стало причиною усунення М. Михалевича від редакції і призначення на його місце «настоящого поляка» Яна Камінського[52]. «Азбучна війна» 1834–1836 рр. змусила й частину греко-католицького духовенства чи не вперше задуматися про відношення між мовними практиками і національністю. І навіть якщо для парафіяльного священника це питання з'являлося з практичного (не інтелектуального) боку (природно,

51 [Szaszkiewicz M.] Азбука і Abecadło… S. 1–30.

52 [Головацький Я.]. Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ… С. 20.

що священник уважав своїм підставовим життєвим інтересом орієнтуватися на позицію церковної влади, зокрема єпископа), то все ж воно увиразнювало маркери колективних ідентичностей. Ця «дисципліна» дала результат у 1848 р., коли церковній владі вдалося об'єднати більшість греко-католицького духовенства під проводом Головної руської ради. Остаточно відмовитися від латинського алфавіту вищу греко-католицьку ієрархію змусили побоювання, що запровадження латиниці призведе до втрати духовенством контролю над суспільними низами.

Перемога прихильників кирилиці у правописній дискусії 1834–1836 рр. ще не означала усунення польського впливу на мовно-літературний розвиток галицьких русинів. Польська література 30–40-х років XIX ст. мала виразний вплив на формування ідейно-філософських засад українського національного руху, зумовила переплетення у світогляді діячів українського «національного відродження» філософських ідей Просвітництва з новими світоглядними концепціями, що їх висували ідеологи Романтизму. Польський літературно-інтелектуальний доробок притягував тогочасну українську інтелігенцію широтою поставлених питань, які йшли в руслі характерного для епохи Романтизму зацікавлення простим народом, зокрема його мовою. Польська художня література стала зразком для літературних починань діячів «Руської трійці». Наприклад, у поезії Маркіяна Шашкевича «Слово до чтителей руского язика» (або «Дайте руки, юні други…», 1833), у настрої й самій формі цього твору, не можна не бачити перегуку з «Одою до молодості» (1820) Адама Міцкевича. «Русалка Дністровая» (1837) багато в чому нагадувала альманах молодих польських романтиків «Ziewonia» (Львів, 1834; наступні випуски: Прага, 1837; Страсбург, 1839). Разом із «зєвончиками» молоді українці вірили в існування в далекому минулому ідеальної слов'янської культури, рідної і досконалої, утопічне бачення якої накреслив польський фольклорист Зоріан Доленґа-Ходаковський (Адам Чарноцький)[53].

53 Poklewska K. Galicja romantyczna (1816–1840). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976. (Historia i Teoria Literatury. T. 40). S. 179–181; Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд., текстол. Інтерпрет. і комент. О. І. Дея; атрибуція автографів і копій та передм. Л. А. Малаш і О. І. Дея. Київ: Наукова думка, 1974. 782 с. Пор.: Шашкевич М. Твори / упоряд., підгот. текстів, вступ. ст. та прим. М. Й. Шалати. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1973. 192 с.

Саме ідея слов'янської взаємності в 1830–1840-х роках була сильним провідником «польськості» в русько-українській літературі Галичини. Іван Вагилевич, один з чільних представників «Руської трійці», до останнього вірний філософсько-естетичним концепціям Романтизму, згідно з якими ідея повинна панувати над реальністю, навіть намагався з'ясувати історичні підвалини українсько-польської літературної взаємодії. У 1843 р. він підготував рукопис праці «Pisarze polscy Rusini», де представив резюме публікацій низки авторів XVI–XVIII ст., які належали до кола русько-української культури, але писали польською[54].

Через брак української пропозиції польське літературне й наукове оточення формувало й водночас обмежувало талант українських діячів. Богдан Дідицький, описуючи з висоти прожитого життя свої мовно-літературні пошуки напередодні «Весни народів», підкреслював притягальну силу польської літератури і при тому вказував на перепони[55]. Тогочасні ініціатори галицько-руського «відродження» хотіли позбутися інтелектуальної залежності від польського простору і водночас розуміли, наскільки міцно вони пов'язані з ним. «Час уже ляхам перестати, а нам, русинам, зачинати», – так інтуїтивно сформулював цю залежність семінарист Й. Острожинський, вписуючись до заведеного М. Шашкевичем альбому «Руська Зоря»[56]. Від початку українські діячі намагалися трактувати польські запозичення вибірково й інструментально – як засіб власного зміцнення. Це був ефективний спосіб подолати небезпеку повної асиміляції з польською культурою, але за таких

54 Уперше опубліковано: Wagilewicz J. D. Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini / do druku przygotował i przedmową poprzedził Rostysław Radyszewśkyj. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1996. 320 s.

55 «…я тогда (зъ г. 1844 до весны 1848) больше всего былъ занятъ Польщею, и прекрасныи стихотворныи лады-склады Мицкевича, Словацкого, Ант. Мальчевского и Богдана Залеского были для мене идеаломъ поэтичного совершенства. И чейже само посѣданіе такого идеала не давало менѣ тогда близше застановлятися надъ форменнымъ розличіемъ межь поэзіею польскою а русскою, яко и надъ тѣмъ, яковó оно розличіе, малое чи великое? Супротивъ сего моего польско-поэтичного идеала майже ничѣмъ были для мене даже прекрасныи наши простонародныи пѣсни, думки и коломыйки…» ([Дідицький Б.] Своежитьевыи записки Богдана А. Дѣдицкого / Оттискъ изъ «Вѣстника Народного Дома». Львовъ: Печатня Ставропигійского Института, подъ управл. М. Рефця, 1906. Часть I: Где-що до історіи саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси. С. 27).

56 Возняк М. Як пробудилося українське народнє життя… С. 77.

умов було важко уникнути поверхневості. З ідейного багажу польських романтиків українців цікавили лише ті елементи, які через виразно емоційне звернення до минулого полегшували їм відчуття своєї етнокультурної самобутності. Все інше відкидалося. Показовим у цьому плані було ставлення українських романтиків до представників «української школи» в польській літературі. Іван Головацький, наприклад, підкреслював мистецько-інтелектуальну вартість поезій Богдана Залеського, але відкидав їхнє надміру раціоналізоване пропольське спрямування: «Язик пливе як водою, народові із губів вийняті гадки, но лиш спольщені, та до розуму промовляють, але до серця не прив'яжуть!»[57]. Головним критерієм оцінки літературного твору для Якова Головацького було відображення в ньому «духу народу». Він критикував писані українською мовою твори Тимка Падури як своєрідні «підробки під дух народу», стверджуючи в їхнього автора брак «серця українця»[58]. Однак ця вибірковість у трактуванні не завжди була результативною. Поступово запозичення почали усвідомлюватись і як певна приреченість. «Така то наша доля, що по чужих щеблях лізти мусимо, аби ся свого дохрапати», – писав у контексті польських і німецьких запозичень для розвитку української народної словесності в Галичині Я. Головацький[59].

Українське селянство у фокусі уваги польських революціонерів. Після повстання польські революціонери, розчаровані байдужістю селянства до змагань за відновлення Речі Посполитої, взялися шукати спеціальні ключі до настроїв українських селян. Зрозумілою і прийнятною, як їм здавалося, формою взаємодії з нижчими верствами суспільства були відозви, написані народною мовою, але латинськими буквами. Використання народно-розмовного варіанта мови мало полегшити селянству розуміння програми польських революціонерів, а латиниця (у польській транслітерації) – спрямувати процес емансипації руського селянства в пропольське русло. У віддаленій перспективі ж україномовна продукція польського чи полонофільського походження обернулася проти

57 «Русалка Дністрова»… Док. № 141. С. 235–236 (Лист до Я. Головацького, Відень, 20 лютого 1844 р.).

58 Kozik J. Ukraiński ruch narodowy… S. 42.

59 «Русалка Дністрова»… Док. № 151. С. 242 (Лист до Осипа Бодянського, Чернівці, 5 грудня 1845 р.).

польських революціонерів, які намагалися діяти відповідно до формули двоступеневої ідентичності: «русинів польської нації» (*gente Rutheni, natione Poloni*). Ці тексти засвідчили придатність народної мови до вираження складних абстрактних понять, пов'язаних із суспільно-політичною тематикою, а відтак дали поштовх для розвитку українофільської течії, яка виокремилася зі складної суміші світоглядних уявлень галицьких русинів[60].

Розглянемо кілька показових прикладів, які показують наміри польських революціонерів та способи, якими вони прагнули втягнути до руху українське селянство. Активно діяли в цьому напрямі українець Петро Коткевич (1803–1838), що народився в Борщові Чортківського округу в селянській сім'ї, і поляк Ігнацій Кульчинський (1798–1839), що народився на Волині в сім'ї невеликого землевласника. Обидва брали участь у польському Листопадовому повстанні 1830 р. До революційної пропаганди серед селянства вони залучили Каспера Ценґлевича, який походив зі збіднілої шляхетської родини, та Юліана Горошкевича, сина управителя шляхетського маєтку. Обидва в 1848 р. стали членами Руського собору і називали себе «русинами польської нації» (*gente Rutheni, natione Poloni*). Інтерес польських революціонерів до селянства був наслідком дилеми, яка намітилася в польському русі Галичини відразу після повстання, але виразно виявилася в наступне десятиліття: аграрна, селянська революція одночасно проти австрійського уряду й шляхетських маєтків або національне повстання за незалежність зі збереженням провідної ролі землевласників і фільваркового господарства. Особливо гострою ця дилема була в Східній Галичині, де соціальний та етнічний поділи накладалися. З боку польських революціонерів фактично йшлося про прищеплення українському селянству польської національно-політичної свідомості, тобто про націоналізацію селянства на засадах *gente Rutheni, natione Poloni*. За словами історика Мар'яна Тировича (Marian Tyrowicz), П. Коткевич у справі залучення українського селянства до майбутнього революційного зриву пішов на повну співпрацю з польським рухом. Революційна пропаганда серед українського селянства виявилася

60 Про мовні концепції «русинів польської нації» та значення польської україномовної революційної літератури в історії української мови див.: Мозер М. Українська («руська») мова галицьких поляків… С. 562–601.

невдалою передусім через опір самого селянства, серед якого переважали австрофільські настрої. Переслідування з боку австрійської влади привели П. Коткевича й І. Кульчинського до самогубства[61].

Налагодження відносин з українським селянством виявилося для полонофілів найскладнішою (у підсумку – неподоланою) проблемою. З одного боку, середовище «русинів польської нації» підживлювали в австрійський період сентиментальні почуття, навіяні світлими спогадами про життя польської шляхти в оточенні українського селянства. Ці почуття набували особливої сили як спогад про дитинство. Опубліковані Вацлавом з Олеська (Залеським) у 1833 р. латинськими літерами українські пісні, за його власним признанням, нагадували йому про дитинство, проведене на селі, збуджували милу серцю ностальгію «за тим родинним маєтком, за тими липами, під якими хлопцем так вільно бавилося»[62]. З іншого боку, ліберально-демократичні гасла польських революціонерів створювали певний взірець для порівняння. Уже згадуваний о. Дезидерій Гречанський, який у 1834 р. належав до створеного Іваном Сілецьким у Львівській генеральній греко-католицькій духовній семінарії таємного товариства з метою відродження Польщі в республікансько-федеративній формі в кордонах перед поділами, після закінчення семінарії вирішив добровільно викрити товариство. Поштовхом до цього стало те, що дідич у селі часто говорив про свободу й рівність, а сам, на думку о. Д. Гречанського, безжально гнобив підданих[63]. У відносинах із селянським середовищем польські революціонери (особливо руського походження), попри заклики до повалення монархічної влади та усунення соціальної нерівності, мимоволі були змушені порушувати й питання етнокультурної ідентичності. Збережені історичні джерела не дають відповіді, як самі селяни сприймали революційну пропаганду. Але тексти, з якими революціонери зверталися до селян, добре відображають світогляд самих революціонерів, зокрема їхні уявлення про статус русько-українського населення у майбутній Речі Посполитій.

---

61 Tyrowicz M. Próby wciągnięcia wsi wschodnio-galicyjskiej do konspiracji demokratyczno-rewolucyjnej (1833–1839). *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne V*. Kraków, 1970. Zesz. 35. S. 133–144; Steblij F. I. Polskie spiski… S. 111–117.

62 [Zaleski W.] Pieśni polskie i ruskie… S. IV.

63 Студинський К. Польські конспірації… T. LXXX. C. 88–99; [Студинський К.] Львівська духовна Семинария… C. CLVI–CLXXXI; Kozik J. Ukraiński ruch narodowy… S. 59–60.

Аналіз революційних відозв до українського селянства, авторами яких були К. Ценґлевич і Ю. Горошкевич, свідчить про значну розвинутість у Галичині в 1830-х роках двоступеневого українсько-польського дискурсу. «Chto rusyn z rodu, chto na Rusy sia wychowaw, toj czy win obriedku greckoho, czy łatyńskoho, wse rusyn i wse polak, bo Ruś czasteju Polszczi, je sestra, błyźniuczka czerez pietsot lit do Polski pryrisła. Tak mazur polakom je, tak i my polakamy», – писали І. Кульчинський і К. Ценґлевич у відозві «Narode Ruskij» (бл. 1835 р.)[64]. У цій та інших програмних відозвах до селянства[65] знайшли місце майже всі аргументи, які в період «Весни народів» були використані як ідеологічна основа для створення Руського собору. Можна припустити, що актуалізація в 1830-х роках формули *gente Rutheni, natione Poloni* була реакцією не в останню чергу на потребу залучити до руху за відновлення Речі Посполитої селянство, яке у світлі ідей Романтизму набувало суспільної ваги – фольклор і селянський побут ставали підставою національного життя. Якщо пропольське спрямування освіченої частини галицько-руської спільноти, як здавалося тогочасним революціонерам, було самоочевидним і зрозумілим, зумовленим самою логікою історії, то селянам цей вибір

64 Повний текст відозви див.: Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku / Польское общество и попытки возобновления вооруженной борьбы в 1833 году / [red. tomu W. A. Djakow, S. Kieniewicz, W. Śliwowicka, F. S. Steblij]. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. (Polskie ruchy społeczno-polityczne i życie literackie 1832–1855. Studia i materiały / Польское общественное движение и литературная жизнь 30–50 годов XIX века. Исследования и материалы). S. 659–663. Відозва була знайдена і вилучена австрійською поліцією в 1837 р. в Кирила Слоневського, випускника богословського факультету Львівського університету; текст анонімний, авторство існує як припущення. Аналіз мови цього маніфесту, створеного в середовищі польських революціонерів, див.: Мозер М. Українська («руська») мова галицьких поляків… С. 584–590. Згідно з висновком Міхаеля Мозера, це був знаковий текст, який чи не вперше (ще до «Русалки Дністрової») поєднав суспільствознавчий, причому відносно абстрактний, зміст з українською народною мовою галицького зразка. Польські революціонери першими пустили в народ численні твори, скомпоновані розмовною українською мовою. Правда, у 1830-х роках вони призначалися для безіменних українських селян, у яких поляки ще не бачили ознак політичної свідомості. Про галицьку революційну публіцистику 1830–1840-х років з позиції так званої української радянської історіографії див.: Гербільський Г. Ю. Розвиток прогресивних ідей… С. 218–246.

65 Найважливіші з відозв: «Łysty do pryjateliw myru» (Ю. Горошкевич, 1837 р.), «Instrukcya dla nauczycieli ludu ruskiego» (К. Ценґлевич, 1837–1838 рр.), «Myru! Twoja przyszłist» (К. Ценґлевич, 1837–1838 рр.), «Adzow k bratiam» (Ю. Горошкевич, 1837 р.). Опубл.: Społeczeństwo polskie… S. 663–697.

ще належало пояснити; йшлося, по суті, про те, щоб укласти власні аргументи, які існували на рівні почуттів і не потребували додаткових текстів, у зрозумілі для селян словесні формули. Перелом 1830-х років полягав саме в тому, що через завдання емансипації селянства двоступенева українсько-польська ідентичність, яка на той час уже характеризувала світогляд дрібної руської шляхти, світської інтелігенції та деякої частини греко-католицького духовенства, була виражена відносно зрозумілою мовою – у відозвах, адресованих селянству. Для польських революціонерів залучення селянства до руху за відновлення Речі Посполитої та встановлення в ній ліберального республіканського устрою було життєво необхідною умовою – тільки громадсько активне селянство могло, на їхню думку, подолати перевагу консервативно-монархічних сил, обтяжених архаїчними практиками минулого, які свого часу призвели до втрати польської державності.

У Центрально-Східній Європі емансипаційний проєкт польських революціонерів – здобути національну державу в збройній боротьбі з імперіями та одночасно досягти соціального визволення селянства – став безпрецедентним явищем. Утім, пряме зіткнення національного руху із селянською проблемою (по суті, зіткнення польських революціонерів із «своїми» селянами) виявилося зовсім не таким, яким його бачили автори численних революційних відозв. У 1846 р. польські революціонери, осередок яких був у Парижі, організували повстання у вільному місті Кракові та підавстрійській Галичині. Думали, що повстання поширяться на польські терени у складі Російської імперії і разом з революціями у Франції, Німеччині та Італії, на які очікували, започаткує радикальні соціальні й політичні зміни в усій Європі. Краківське повстання, утім, завершилося не тільки збройною поразкою (повстанці не могли чинити опір регулярній австрійській армії), а й зумовило драматичні, страхітливі події – польські селяни замість приєднатися до повстанців взялися за ціпи, вила, коси і сокири, аби допомогти урядовим військам розбити повстанські загони. Гнів селян був спрямований проти землевласників, управителів панських маєтків, дрібної шляхти і навіть ксьондзів. Упродовж кількох днів лютого і березня 1846 р. збройні загони селян пограбували і знищили близько 500 панських дворів. Убито, часто найжорстокішим способом, більше тисячі осіб. Незважаючи на те, що учасниками «галиць-

кої різанини» 1846 р. були селяни-поляки (адже заворушення охопили в основному Тарнівську, Бохенську, Ясельську, Сандецьку округи; у Східній Галичині вони мали місце лише на Сяноччині й у маєтку Горожанна на Самбірщині), у свідомості польської суспільності «рабацію» приписано українському селянству, а страх її повторення перенесено у площину українсько-польських відносин. Із цим страхом поляки й зустріли «Весну народів». Описуючи з відстані часу березневі події 1848 р. у Львові, незнаний на ім'я сучасник зазначав: «…з'явилася тривожна чутка, що руські селяни у великій кількості прямують до Львова, щоби мордувати шляхту, як у 1846 р. Наляканий натовп переміщався містом, вимагаючи зброї» («…powstała zatrważająca pogłoska, że chłopi ruscy ciągną w wielkiej ilości na Lwów, aby mordować szlachtę jak w r. 1846. Bojaźliwe tłumy przeciągały miasto żądając broni»)[66]. Аби не втратити вже опрацьований проєкт національної спільноти (яку тепер не мислили без селянства), польські революціонери мимоволі були змушені переносити наголос з питань внутрішнього стану польського суспільства на українсько-польські відносини, увиразнюючи в такий спосіб національні відмінності[67].

Польське повстання 1830–1831 рр., яке називають Листопадовим, мало значний вплив на ідейний клімат і політичну ситуацію в Галичині, хоча й розгорталося поза її межами. Воно сформувало нову якість суспільного простору, пробудило його з пасивності, увиразнило взаємозв'язок між національними і соціальними процесами. Відтак актуалізована повстанням суспільна проблематика стала рушієм розвитку не тільки польського, а й українського руху. Завдяки повстанню культурна й політична фази національного руху фактично розпочалися одночасно. Утім, в історіографічному плані (особливо в українській історіографії) це повстання по суті й досі залишається в тіні двох пізніших подій – Весни народів 1848 року і Січневого повстання 1863 року.

66 Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu). Rkps 11560/I: Ruchawka lwowska w marcu 1848. Brulion źródłowego opracowania [Автор невідомий, не раніше 1892 р.]. S. 5–7.

67 Докладніше про події 1846 р. в Галичині та їхнє відображення в суспільній свідомості див.: Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проєкти і галицьке село у середині XIX століття. Київ: Критика, 2007. С. 25–75; Rok 1846 w Krakowie i Galicji: odniesienia, interpretacje, pamięć / pod red. K. K. Daszyka, T. Kargola i T. Szuberta. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2016. 314 s.

З-поміж іншого Листопадове повстання дало поштовх для формування серед польського громадянства виразного зацікавлення українською («руською») проблематикою. Поразка повстання зумовила сплеск у монархії Габсбурґів конспіративної активності поляків. І хоча польські революціонери, учасники конспірацій 1830-х років, ще не піднімали українську проблематику до рівня «українського питання» («kwestii ruskiej»), як це сталося після 1848 р., а розглядали дуже епізодично, усе ж вони наділяли українську людність важливими смислами і ролями – бачили її учасницею проєктованих соціальних і навіть політичних перетворень, які мали привести до відновлення Речі Посполитої. Прагнучи залучити до руху за відновлення Речі Посполитої українське населення, зокрема селянство, польські революціонери формували концепцію двоступеневої ідентичності «русинів польської нації» (*gente Rutheni, natione Poloni*). Саме тоді, у 1830–1840-х роках, було створено модель польсько-українських відносин, яка фактично проіснувала до кінця XIX ст.

Водночас польський революційний рух (як ідейно, так і організаційно) змусив і самих українців поглянути на себе по-новому. Легенда Листопадового повстання, оповита ореолом жертовності за ідеали свободи, захопила й частину активної української молоді, яка не знаходила відгуків на свої новочасні уявлення в галицько-руському середовищі. Українська молодь живилася і надихалася революційними ідеями, які нуртували серед польських конспіраторів. Зокрема, післяповстанська дійсність поставила питання про народну мову, яка прагне літературного вираження. А націоналізація соціального простору, що відбулася під впливом повстання, від початку як сприяла, так і руйнувала подвійні ідентичності. А вже напевно – робила їх короткочасними. Події і 1846, і 1848 року в Галичині великою мірою увібрали в себе риси Листопадового повстання.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-7

Станіслав Стемпень

Розділ 7

Січневе повстання 1863 року в Україні: джерела, стан досліджень, перебіг повстання та царські репресії

Січневе повстання в Україні до сьогодні не отримало ґрунтовного історичного аналізу. До піонерів дослідження цього повстання на українських землях належить один із його учасників, київський історик і публіцист Францішек Равіта-Гавронський (Franciszek Rawita-Gawroński). Він є автором першої синтетичної праці з історії польського визвольного повстання 1863 р. на українських землях, а саме: двотомника «Рік 1863 на Русі», перший том якого присвячений залученню польського суспільства Галичини до підтримки повстання[1], а другий – перебігу повстання в трьох українських підросійських губерніях: Київській, Волинській та Подільській[2]. Він також написав конкурсну роботу, оголошену Правлінням Польської національної ліги з нагоди 50-ї річниці повстання, під назвою «Боротьба за свободу в 1863 році»[3]. Хоча вона викликала багато критики як з боку учасників повстання, так і з боку історичних кіл, описані автором події значною мірою наближають історію повстання, а згадана критика не завжди мала фактологічний характер[4]. Равіта-Гавронський Ф., який не лише мав у своєму розпорядженні власні спогади, а й під час підготовки згаданих вище праць зібрав значний архівний матеріал про Січневе повстання, згодом використав цей матеріал при публікації низки менших за обсягом історичних, публіцистичних та літературознавчих праць, присвячених подіям

1 Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. Ruś Czerwona i Wschód. Lwów, 1902. T. 1.

2 Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. Ukraina, Wołyń, Podole. Lwów, 1903. T. 2.

3 Rawita Gawroński F. Walka o wolność roku 1863. Lwów, 1913.

4 Див.: Koko E. Powstanie styczniowe życiu, twórczości i działalności Franiczka Rawity-Gawrońskiego. *Powstanie styczniowe. Odniesienia, interpretacje, pamięć* / red. T. Kargol. Kraków, 2013. S. 191–200.

1863 р. в Україні[5]. Він також є автором багатьох узагальнюючих праць про Січневе повстання, які публікував після 1918 р.[6]. У міжвоєнний період було написано низку праць про польське повстання за незалежність 1863–1864 рр., але події в Україні згадуються їхніми авторами лише побіжно. Не менш цікавою є публікація Едварда Малішевського (Edward Maliszewski) про організацію повстання на всій території, охопленій воєнними діями, включно з українськими губерніями[7]. Ґрунтовні дослідження Січневого повстання були проведені після Другої світової війни, зокрема, Стефаном Кенєвичем (Stefan Kieniewicz)[8], Ліґіушом Козловським (Ligiusz Kozłowski)[9], Євгеніушом Небельським (Eugeniusz Niebelski)[10], Маґдаленою Міцінською (Magdalena Micińska)[11], Вікторією Сливовською

5 Див.: Rawita-Gawroński F. Wyprawa wołyńska. Epizod z roku 1863. Warszawa, 1914; Idem. Młodzież kijowska na przełomie połowy XIX wieku. *Tygodnik Ilustrowany.* 24.V.1913. Nr. 21. S. 406–408; Idem. Powstanie za Dnieprem w r. 1863. *Słowo Polskie.* 21.I.1913. Nr. 34. S. 6.

6 Koko E. Powstanie styczniowe... S. 191–200.

7 Maliszewski E. Organizacja powstania styczniowego. Warszawa (публікація мала кілька видань: 1919, 1922, 1923).

8 Kieniewicz S. Spiskowcy i partyzanci 1863 roku. Warszawa, 1967; Idem. Powstanie styczniowe. Warszawa, 1972, 2 wyd. 1983; Idem. Warszawa w powstaniu styczniowym. Warszawa, 1983; Idem. Manifest 22 stycznia 1863 roku. Warszawa, 1989; Idem. Powstanie styczniowe 1863–1864. *Trzy powstania narodowe* / red. W. Zajewski. Warszawa, 2000. Дві його публікації вийшли французькою мовою: Les insurrections polonaises du XIX-e siècle et le problème de l'aide de la France. Warszawa, 1971 oraz: Les chances de l'insurrection polonaise de 1863. Warszawa, 1973. Він також є автором багатьох статей про перебіг Січневого повстання на українських землях.

9 Kozłowski E. Bibliografia Powstania Styczniowego. Warszawa, 1964; Idem. Historia oręża polskiego 1795–1939 (współautor M. Wrzosek). Warszawa, 1984.

10 Niebelski E. Krzysztof Szwermicki – proboszcz irkucki i misjonarz Syberii. Polacy w Irkucku w XIX i XX w / oprac. E. Niebelski. Lublin, 2020. S. 193–208; Idem. «Lepsza nam kula niźli takie życie!» Polskie powstanie nad Bajkałem w 1866 roku. Lublin, 2018; Idem. Malarze Syberii i Sybiru, zesłańcy 1863 roku – Stanisław Wroński i Maksymilian Oborski. *Rok 1863 w kilku odsłonach* / red. E. Niebelski. Lublin, 2016. S. 281–312; Idem. Miszycha 1866. Tragedia polskiego powstania nad Bajkałem. *Polskie powstanie nad Bajkałem 1866 roku. Nowe odsłony* / oprac. E. Niebelski. Lublin, 2022. S. 111–187; Idem. Rybałko Michaił. Konfirmacja gen. Michaiła Korsakowa wyroku sądu wojskowego na głównych przywódców powstania. *Polskie powstanie nad Bajkałem 1866 roku. Nowe odsłony* / oprac. E. Niebelski. Lublin, 2022. S. 67–79; Idem. Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku. Wrocław, 2011; Idem. Wobec roku 1863. Księża w powstaniu styczniowym i ich losy. Lublin, 2015; Idem. Zesłańcy pokolenia 1863. Siedem historii. Lublin, 2019; Nieski Z. [Niebelski E.]. Rozstrzelany w Irkucku za «bunt» 1866 roku – Gustaw Szaramowicz. *Polacy w Irkucku w XIX i XX wieku* / oprac. E. Niebelski. Lublin, 2020. S. 119–136.

11 Micińska M. Galicjanie – zesłańcy po powstaniu styczniowym. Warszawa, 2004.

(Wiktoria Śliwowska)[12]. Однак вказані автори не приділяють значної уваги повстанській діяльності в українських губерніях Російської імперії. З іншого боку, виданням, повністю присвяченим подіям на українських землях у складі Росії, є монографія історика Григорія Марахова, опублікована наприкінці 1960-х років, «Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине»[13]. Зазначений автор також проаналізував участь студентів Київського університету як у Січневому повстанні, так і в польських змовах[14]. Заслуговує на увагу синтетична праця російського історика Михайла Миска (Михаил Миска)[15]. Хоча висновки в обох працях мають на меті показати революційні устремління польських змовників у тісному союзі з російськими та українськими діячами, ці роботи ґрунтуються на солідному архівному пошуку, а їхній фактологічний пласт не викликає жодних заперечень.

В українській історіографії спробу узагальнити повстанську діяльність на українських землях зробив Микола Лещенко у праці «Яскраві сторінки спільної боротьби. До сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні»[16]. «Довідник повстанців 1863 року ув'язнених у Київській фортеці», укладений українським істориком Михайлом Міцелем, є важливим, але лише біографічним виданням, що містить лаконічні й основні персональні дані про 1 640 учасників Січневого повстання, ув'язнених у згаданій вище фортеці, пристосованій для використання як в'язниця[17]. Це стало поштовхом до подальших біографічних досліджень учасників Січневого повстання на українських землях, проведених у Південно-Східному науковому інституті автором цієї статті. У результаті постала ґрунтовна публікація «Повстанці Січневого повстання,

12 Śliwowska W. Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Warszawa, 1998; Idem. Syberia w życiu i pamięci Gieysztorów – zesłańców postyczniowych. Wilno-Sybir-Wiatka-Warszawa. Warszawa, 2000.

13 Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1967.

14 Ibid: Киевский Университет в революционно-демократическом движении. Киев, 1984. S. 47–84.

15 Миско М. Польское восстание 1863 г. Москва, 1962.

16 Лещенко М. Яскраві сторінки спільної боротьби: До сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні. Київ, 1963.

17 Spis powstańców 1863 roku więzionych w Twierdzy Kijowskiej / oprac. M. Micel. Przemyśl, 1995.

ув'язнені в Київській фортеці. Біографічні нариси»[18]. На сторінках «Польського біографічного словника» було увічнено багато біографій учасників січневого повстання, які боролися в Україні[19].

Перебіг Січневого повстання в Україні неможливо зрозуміти без аналізу соціальної структури та процесів національної емансипації українського населення у XIX ст., що міститься в публікаціях французького історика Даніеля Бовуа (Daniel Beauvoisa)[20] та українського дослідника польсько-українських відносин Богдана Гудя[21].

---

18 Powstańcy styczniowi więzieni w Twierdzy Kijowskiej. Zarysy biogramów / oprac. S. Stępień przy współpr. M. Micela. Przemyśl, 2022.

19 Див.: Janik M. Bniński Roman (1826–1912). *Polski słownik biograficzny* (dalej – PSB). T. II. 1936. S. 147–148; Sujkowski A. Chalecki Jan (zm. ok. 1883). *PSB.* T. III. S. 249; Turkowski T. Czekanowski Aleksander Piotr (1833–1876). *PSB.* T. IV. 1938. S. 321–323; Sokulski J. Czerwiński Gracjan. *PSB*. T. IV. 1938. S. 353; Kotarski S. Gruszecki Michał Jan Ignacy (1814–1892). *PSB.* T. IX. 1960–1961. S. 61–62; Grzegorczyk P. Henkel Dionizy (1842–1920). *PSB*. T. IX, 1960–1961. S. 393; Iwaszkiewicz J. Iwański August (1832–1921). *PSB*. T. X. 1962–1964. S. 180–181; Stocki E. Jachimowicz Felicjan Jan (1831–1915). *PSB*. T. X. 1962–1964. S. 266–267; Kozłowski E. Jarocki Włodzimierz Oktawiusz (1834–1904). *PSB*. T. X. 1962–1964. S. 634–635; Sierotwiński S. Kędrzycki Julian Belina (1827–1889). *PSB*. T. XII. 1966–1967. S. 358–359; Kozłowski E. Krzyżanowski Platon (ok. 1793–1863). *PSB.* T. XV. 1970. S. 614–615; Ostrowska T. Lasocki Wacław Ignacy Michał (1837–1921). *PSB*. T. XVI. 1971. S. 549–550; Kozłowski E. Lichtański Karol Wincenty (1835–1898). *PSB*. T. XVII. 1972. S. 296–298; Kowalska K. Łagowski Józef (mylnie Ignacy) (1820–1870). *PSB.* T. XVIII. 1973. S. 191–192; Kieniewicz S. Padlewski Władysław Ludwik (ok. 1814–1863). *PSB*. T. XXI. 1979. S. 810; Kieniewicz S. Różycki Tadeusz Edmund Dominik (1827–1893). *PSB.* T. XXXII. S. 513–515; Kalinowski L. Sokołowski Marian Seweryn Wilhelm (1839–1911). *PSB.* T. XL. 2000–2001. S. 161–165; Brus A., Poletajew H. Szaramowicz Gustaw Edward (1835–1866). *PSB.* T. XLVII. 1972. S. 64–65; Brus A., Grzebień L. Święcicki Julian (1879–1912). *PSB*. T. LI. S. 446–448; Stępień S. Teleżyński Alojzy Henryk (1843–1906). *PSB*. T. LIII. S. 102–104; Domański C.W., Orman E. Trachtenberg Adolf (1832 lub 1834–1892). *PSB*. T. LIV. S. 513–514.

20 Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. Paryż, 1987; Idem. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Lublin, 2011; Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914. Sejny, 1996. Prace te wydane zostały także w ukraińskim przekładzie: Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ, 1996; Битва за землю в Україні 1863–1914. *Поляки в соціо-етнічних конфліктах.* Київ, 1998.

21 Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. Львів, 2006; Idem. Меандри спільної історії. Українці й поляки в другій половині XVI – першій четверті XX століття / Meandry wspólnej historii. Ukraińcy i Polacy w drugiej połowie XVI i w pierwszej ćwierci XX wieku. Львів / Lwów, 2021 (zwłaszcza s. 84–92). Див. також: Idem. Вступ до проблеми. Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення. *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів* / за ред. І. Кривошея, Н. Моравець. Умань, 2014. S. 6–25, oraz idem. Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Warszawa, 2018. S. 145–170.

Цінним доповненням до згаданих досліджень є мемуарна література, але навіть вона не дуже рясна інформацією щодо українських земель. Серед найважливіших польських мемуарів, що стосуються цього періоду, варто зазначити праці Францішека Равіти-Гавроньського «Мої пригоди в Києві» (Варшава, 1922), Зигмунта Одрживольського (Zygmunt Odrzywolski) «Київський в'язничний тунель. З польського повстання 1863 року від очевидця» (Львів, 1869), Августа Іванського-старшого (August Iwański seniora) «Щоденник 1832–1876» (Варшава, 1968) та два твори невідомих авторів – «Спогади з Київської цитаделі в травні 1864 року» (Літературний вісник. 1866. № 52. С. 821–823) або «Рік 1863 в Україні» (ред. Е. Козловський. Краків, 1979). Спогади та некрологи про повстанців друкувалися також перед Першою світовою війною в польськомовній галицькій пресі, а в міжвоєнний період – по всій країні. Вони публікувалися в колективних працях, як, наприклад, безцінні для дослідження Січневого повстання роздуми в'язня Київської фортеці Станіслава Августа Вацовського (Stanisław August Wacowski) «У напівкруглому Бастіоні. Спогади про 1863 рік»[22].

З археографічних публікацій варто згадати колективну працю «Суспільно-політичний рух на Україні в 1863–1864 рр.» (Київ, 1964), що вийшла в серії «Січневе повстання. Матеріали і документи». Цінний джерельний матеріал знаходимо в урядовому російському тижневику «Киевские губернские ведомости», що виходив в Києві у 1838–1917 рр.[23]. На його сторінках після вибуху повстання публікували багато інформації про заходи урядових карних експедицій проти «польських бунтівників» на території Польського королівства, а також литовських і білоруських губерніях. Тижневик передруковував також повідомлення із московських, петербурзьких, віленських чи варшавських часописів «Голос», «Московские ведомости», «Русский инвалид», «Виленский вестник». Початково до друку не допускали матеріали, які б натякали на антиросійські

22 Wacowski C. W półokrągłej Baszcie. Wspomnienia z roku 1863. *Powstańcy styczniowi w Twierdzy Kijowskiej. Zarysy biogramów* / oprac. S. Stępień przy współpr. M. Micela, Przemyśl, 2022. S. 383–407.

23 За змістом «Киевские губернские ведомости» поділялися на дві частини: у першій друкували офіційні розпорядження та оголошення уряду і місцевої влади, у другій – різноманітні місцеві новини, інформацію про політичне та культурне життя, науково-популярні статті і навіть практичні медичні, сільськогосподарські та побутові поради.

настрої в Україні. Лише від середини 1863 р. після активних польських збройних дій в Київській, Волинській, Подільській губерніях редакція почала розміщувати згадки про «польських бунтівників». Тоді ж на сторінках «Киевских губернских ведомостях» розпочали друкувати «Сведения о лицах, арестованных за участие и поприкосновенности к вспыхнувшемуся в Киевской губерни и мятежу». Списки засуджених повстанців мали форму таблиці, яка складалася із двох частин, позначених літерами А і В.

До частини А входили ті, хто перебував під слідством у Києві й там був засуджений. Друга частина В (іноді також позначена літерою С) містила інформацію про повстанців, ув'язнених у Кам'янці-Подільському, Житомирі, Володимирі-Волинському, Полтаві й навіть Курську. Згадані таблиці містили такі дані: прізвище та ім'я (або імена), дуже рідко ім'я батька, вік, соціальне походження (іноді професію), територіальна належність (губернія), а також термін і характер покарання[24]. Уперше інформацію з таблиць проаналізував український історик Михайло Міцель, якому вдалося встановити імена 1640 повстанців, заарештованих царською владою на території трьох українських губерній – Київської, Волинської та Подільської. Ці дані опубліковано 1995 р. у праці «Список повстанців 1863 р., ув'язнених у Київській фортеці», виданій Південно-Східним науковим інститутом у Перемишлі.

Значна джерельна база для біографічних досліджень повстанців Січневого повстання упорядкована в Інституті історії Польської академії наук у Варшаві. Її формування розпочали наприкінці 1970-х рр. з ініціативи Вікторії Сливовської (Wiktoria Śliwowska). Картотека січневих повстанців сформувалася в результаті пошуків у російських, білоруських, литовських і меншою мірою українських архівах із залученням дослідників із країн, де знаходилися згадані вище архіви. Особливу роль у цьому дослідженні відіграв російський історик, дослідник історії антицарських змов середини XIX ст. Володимир Дьяков (Владимир Дьяков). Станом на сьогодні сформовано картотеку з близько 200 000 карток, яка охоплює інформацію про близько 40 000 повстанців у Королівстві Польському і на так званих захоплених землях. Інформація, як правило, є лаконіч-

24 Див.: Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej / oprac. M. Micel. Przemyśl, 1995.

ною, найчастіше, крім персональних даних, вона стосується терміну покарання та маршруту заслання. На основі даних картотеки та існуючої літератури із вказаної тематики вдалося встановити, що безпосередню участь у повстанні в Київській, Волинській та Подільській губерніях взяли близько 6 тис. осіб, з яких щонайменше половина воювала зі зброєю в руках[25].

Дослідження показало, що в тогочасних умовах виступ був передусім повстанням шляхти. Шляхта, зокрема так звана загродова[26], становила близько 90% повстанців, проте серед них є також міщани і селяни, а також євреї[27]. Серед перших двох груп певну частку становили чиновники, унтер-офіцери та офіцери царської армії, які перейшли на бік повстання, а також студенти Київського університету[28].

Повстанські змови в Україні зароджувалися вже у 1860 р., переважно під впливом інформації про патріотичні виступи у Варшаві та інших містах підросійської займанщини, що надходила до Києва. Найактивнішою групою виявилися студенти Київського університету Святого Володимира. Саме вони за підтримки досить численної польської громади створили на початку 1861 р. підпільний Київський комітет, який з часом отримав назву Центральний комі-

25 Giller A. Historia powstania narodu polskiego w 1861–1866 r. Paryż, 1867. T. I–II. S. 100. Отже, переконання про 12 000 повстанців було дуже перебільшеним. Нещодавні дослідження встановили, що лише в Київській фортеці було ув'язнено 2070 повстанців, захоплених росіянами. Див.: Powstańcy styczniowi więzieni w Twierdzy Kijowskiej. Zarysy biogramów / oprac. S. Stępień przy współpr. M. Micela. Przemyśl, 2022, passim. Із уже згаданих публікацій Михайла Міцеля поіменно відомо про лише лише 1 640 «польських бунтарів. Див.: Spis powstańców 1863 roku więzionych w Twierdzy Kijowskiej / do druku przyg. i przedmową poprzedził M. Micel. Przemyśl, 1995.

26 В оригіналі «однодворці» – російська соціальна категорія, перенесена в період після поділів на литовські, білоруські та українські землі. Її застосовували переважно до бідної польської шляхти, яка не змогла довести свою шляхетність. Частина цієї шляхти переїхала до міст як «міщани», а частина набула статусу «однодворців». Інтенсифікація дій царату в цьому напрямі почалася особливо після 1831 р. (указ від 9 жовтня 1831 р.). «Однодворці» стояли вище в соціальній ієрархії, ніж «кріпосні», хоча в матеріальному плані вони мало чим відрізнялися. Від селян їх, як правило, відрізняли віросповідання та рідна мова. Докладніше див.: Z papierów po Wł. Milowiczu. Wydawnictwo materiałów do historii Powstania 1863–64. Lwów, 1894. T. 4. S. 9.

27 Ураховано лише ті соціальні групи, які становили більш ніж 1% складу учасників Січневого повстання.

28 Докладний аналіз соціального походження та роду занять подав М. Міцель у передмові до публікації: Spis powstańców 1863 roku... S. 10–11.

тет на Русі (Centralny Komitet na Rusi), відомий також як Руська рада (Zarząd Rusi). Він намагався координувати патріотичні виступи і підготовку антиросійського повстання в Північно-Західному краї, як у російській номенклатурі називали Київське генерал-губернаторство, що охоплювало Київську, Подільську та Волинську губернії. У серпні 1862 р. з Руського центрального комітету постала Національна рада руських земель (Zarząd Narodowy Ziem Ruskich), яка встановила й підтримувала регулярний зв'язок із Центральним комітетом у Варшаві. Після початку повстання 22 січня 1863 р. її перетворили на Тимчасовий національний уряд. Бажаючи мобілізувати не лише поляків, того самого дня уряд видав «Маніфест», у якому закликав усе тогочасне суспільство, незалежно від національності чи віросповідання, до боротьби з російськими окупантами. Серед іншого в ньому зазначалося:

> Отже, до зброї, народе Польщі, Литви і Русі, до зброї!
> Бо наближається година нашого спільного визволення,
> наш старий меч витягнутий,
> Священний стяг Орла, Язичника і Архангела розгорнуто!
> (*Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni!*
> *Bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła,*
> *stary miecz nasz wydobyty,*
> *święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty!*)[29]

Згодом була видана «Прокламація», яка підтверджувала створення Національного уряду 10 травня 1863 р. Національний уряд визначив, що метою повстання було: завоювання та забезпечення повної незалежності земель Польщі, Литви і Русі; надання виборчих прав селянам Польщі, Литви і Русі відповідно до декрету від 22 січня; рівність перед законом усіх мешканців Польщі, Литви та Русі, незалежно від стану та віросповідання; забезпечення якнайширшого розвитку національності та мови сусіднім народам Литви і Русі, які приєднані до Польщі; визнати Литву і Русь частинами, цілком рівноправними з Короною, що разом мали становити єдину державну одиницю – Польщу[30].

У цій прокламації національний уряд оголосив печаткою герб, який складався з трьох частин, розміщених на одному щиті,

29 Wprowadzenie. Powstańcy styczniowi więzieni w Twierdzy Kijowskiej... S. 13.

30 Цит. за: Maliszewski E. Organizacja… S. 42–43.

а саме: Орла, Пого і Мікеланджело, увінчаний королівською короною Ягеллонів. Навколо герба по колу запропонували написи: угорі «Національний уряд», а внизу девіз: «Свобода – Рівність – Незалежність»[31]. У пошуках релігійного символу для об'єднання поневолених народів колишньої Речі Посполитої увагу звернули на святого Йосафата Кунцевича, уніатського архиєпископа з Волині (на той час ще не канонізованого), з культом якого жорстоко боровся царизм[32].

Повстанці прагнули апелювати до козацьких традицій і Гадяцької унії 1658 р. Тому на початках повстання з ініціативи землевласника з Бердичівщини Адама Вилежинського було організовано загін козаків, який мав взяти участь в експедиції генерала Антонія Єзьоранського на Люблінщину. Як у формі, так і в організації, з поділом на десятки і сотні, він безпосередньо відсилав до традицій козацького війська. За задумом організаторів, це мав бути кадровий загін майбутньої російської армії. Підрозділ організовано зі студентів Київського університету та двох найстаріших класів Житомирської гімназії, розформованої у 1862 р. Планувалося, що кожен солдат стане сотником, а сотник – сотником. Коли план експедиції на Люблінщину провалився і повстанська влада розпустила партію Єзьоранського, підрозділ було включено до складу корпусу полковника Едмунда Ружицького (Edmund Różyckie), про який йтиметься далі[33].

Широка підтримка повстання українським населенням на той час була ще неможливою через політичні та соціально-економічні умови – усюдисущий царський режим, а також накопичення землі в руках польських землевласників. Та й сама повстанська влада, в якій спочатку домінувало «біле» угруповання, з великою пересторогою підходила до повстанської агітації серед народних мас. Лише після початку бойових дій керівництво перейшло до рук «червоних». Було розроблено та розповсюджено по селах декрет про надання виборчих прав, так звану «Золоту грамоту».

Царський режим, передбачаючи спалах «польського повстання», вжив низку заходів, спрямованих на протиставлення польської

31 Ibid. S. 43.

32 Stępień S. Wprowadzenie... S. 14–15; Zob. także: Pilipowycz D. Kult św. Jozafata Kuncewicza w kościele rzymskokatolickim w Polsce. «Politeja». 2024 (у друці).

33 Maliszewski E. Organizacja ... S. 103.

шляхти та українського селянства. На це була спрямована й виборча реформа 1861 р., яка створювала враження, що царський чиновницький апарат є захисником і оборонцем селянства. Напередодні Січневого повстання російська адміністрація в багатьох повітах створила так звану «озброєну охорону», до якої селян примусово мобілізували через брак добровольців. У деяких селах і містечках до цього режимного формування, яке мало протистояти повстанцям, було призвано близько третини чоловіків[34]. Інша річ, що члени цих «бригад» часто керувалися у своїх діях не політичними, а антифеодальними мотивами й під приводом боротьби з повстанцями нападали на майно, що належало навіть росіянам, іноді навіть на місцеву поліцію[35]. Отже, коли почалося повстання, відозва «До братів русинів», видану його керівниками 5 лютого 1863 р., не призвела до очікуваного селянського повстання. Однак деякі селяни з українських земель приєдналися до лав повстання.

Негативно на перебіг повстання на українських землях вплинуло те, що воно розпочалося значно пізніше, ніж у Польському Королівстві та в Литві. Повстання в Київській, Волинській і Подільській губерніях спалахнуло лише пізньої весни 1863 р. Перший повстанський загін (300 осіб) на чолі з Владиславом Боровським (Władysław Borowski) вийшов з Києва в ніч на 9 травня. Він складався переважно зі студентів та гімназистів. Наступного дня він з'єднався з другим київським загоном під командуванням Владислава Рудницького (Władysław Rudnicki) (Козака Сави), за яким слідував Ромуальд Ольшанський (Romuald Olszański) на чолі стособової кінноти. Останній загін (150 осіб) вийшов з Києва майже неозброєним[36].

Росіяни уважно стежили за пересуванням повстанських загонів. Уже 9 травня ввечері вони переважаючими силами атакували загін Ольшанського у Верхолевську (Радомишльський повіт), майже повністю його розбивши. Близько 40 повстанців було вбито, 68 взято в полон. Після погрому вціліло лише 50. Через кілька

34 Micel M. Uczestnicy Powstania Styczniowego na Ukrainie w kijowskiej twierdzy Kosyj Kaponir. *Niepodległość i Pamięć*. 1995. Nr. 1 (2). S. 66–67.

35 Див.: Stępień S. Społeczny czy polityczny charakter stosunku Ukraińców do Powstania Styczniowego. *Studia Historyczne.* 1984. Z. 3. S. 511–516; Познанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года. *Киевская старина.* 1885. Т. XIII. С. 583–584.

36 Podhorodecki L. Dzieje Kijowa. Warszawa, 1982. S. 172; Див. також: Zeznania śledcze o Powstaniu Styczniowym / oprac. S. Kieniewicz. Wrocław, 1956.

днів другий загін розбито також під Верхолевським. Керівники повстання Боровський, Ольшанський і Рудницький потрапили до російського полону. Подібна доля спіткала й інші повстанські загони на Київщині та Поділлі. Лише на Волині повстанцям вдалося протриматися довше. Це, безперечно, було заслугою Едмунда Ружицького (Edmund Różycki), сина Кароля Ружицького, відомого командира полку «Волиняки» 1831 р. Підрозділ Е. Ружицького був нетиповою формацією. Його командир прагнув залучити місцеве населення. Так, за свідченням письменника та історика Францішека Равіти-Гавронського (Franciszek Rawita-Gawroński), одного з учасників повстання в Україні, у загоні Ружицького: «…Поруч з польськими мовою і командуванням там часто звучала русинська мова, над лавами часто линула русинська пісня, в таборі часто звучала русинська мова, а дружнє ім'я, яким називали в таборі улюбленого вождя, було не іншим, як "батько"»[37].

Саме загін Ружицького, що налічував 500 осіб, під селом Салихою провів єдину переможну битву української кампанії[38]. На жаль, і він, притиснутий переважаючими силами ворога, був змушений перейти австрійський кордон. Наприкінці червня і на початку липня його слідами пішли не розбиті раніше інші невеликі повстанські загони. Відтак повстання в Україні занепало. Повстанці, які походили з українських земель, воювали також за межами Київської, Волинської та Подільської губерній, на територіях Королівства Польського, а також у білоруських та литовських губерніях. Символічними постатями польсько-українського братерства стали Андрій Потебня, голова Комітету російських офіцерів, який, очолюючи атакуючий підрозділ, загинув героїчною смертю під Пісковою Скелею біля Кракова 4 березня 1863 р.[39], та Микола Нечай, лікар і повстанський офіцер, застрелений росіянами під Краснаставом 13 березня 1863 р.[40].

---

37 Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. Lwów, 1903. T. 2. S. 265–266; Див. також: Dubiecki M. Edmund Różycki – szkic biograficzny. Kraków, 1895.

38 Micel M. Uczestnicy Powstania Styczniowego... . S. 67.

39 Kieniewicz S. Potiebnia (Potebnia) Andrzej. S. 718–719; див. також: Diakow W., Miller I. Ruch rewolucyjny w armii rosyjskiej a Powstanie Styczniowe. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1967; Demiańczuk J. Ukraińcy galicyjscy wobec Powstania Styczniowegoю *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1937. Nr. 6. S. 29–33.

40 Bender R. Doktor Mikołaj Nieczaj. *Więź*. 1967. Nr. 5. S. 113–117.

Схоплених в Україні повстанців росіяни трактували дуже жорстоко. Місцевим селянам дозволяли знущатися над ними та грабувати їх. У такий спосіб розпалювали ненависть до «польських панів», називаючи їх так, хоча деякі з них не були польського походження і не належали до шляхетського стану. Таке «тавро» ставили навіть православним міщанам, євреям або завербованим для участі в повстанні селянам. Після приниження «повстанців» садили в найближчі в'язниці Кам'янця-Подільського, Житомира, Володимира-Волинського і навіть Полтави. Іноді їх там і судили. Однак переважно цілі партії в'язнів відправляли до Києва, до вже підготовлених казематів Київської фортеці. Дорога до в'язниці мала стати ще одним приниженням. Її яскраво описав Францішек Равіта-Гавронський: «Деякі йшли пішки, зв'язані мотузками, інші, слабші, сиділи на возах. Колона солдатів оточувала партію. Всі були в пилюці, бліді, виснажені. Загалом, всі перевезення військовополонених робилися з якоюсь демонстративністю, показовістю, їх вели головними вулицями міста серед брутальних витівок натовпу, немов навмисне хотіли зробити ефектну демонстрацію своєї сили і наслідків для бунтівників»[41].

Тодішня Київська фортеця була потужним оборонним комплексом, що складався з укріплень, фортів, бастіонів і казарм, підземних ходів, оточених валами і ровами. Фортеця мала стати оплотом південно-західних рубежів Російської імперії. Як і багато європейських фортець, вона не мала мілітарного значення, оскільки з використанням нарізного ствола в артилерії ці типи казематних цегляно-земляних споруд втратили своє оборонне призначення. Натомість вона стала велетенською для свого часу в'язницею. Через її каземати пройшло кілька тисяч повстанців[42]. Лише протягом 1863 та 1864 рр. у Київській фортеці було засуджено та ув'язнено понад 2 тис. повстанців[43].

Для ув'язнення такої великої кількості повстанців російська влада була змушена пристосувати будівлі фортеці. Крім приміщень головної гауптвахти, Північної та Прозоровської веж, під цілі в'язниці використовували лікарняні корпуси – капоніри гос-

41 Rawita-Gawroński F. Moje przygody w roku 1863–1864 w Kijowie. Warszawa, 1922.

42 Центральный государственный военно-исторический Архив Российской Федерации в Москве (далі – ЦГВИА РФ). Ф. 1769. Оп. 26. Спр. 16. Арк. 10–37, 48–82, 115.

43 Див.: Powstańcy styczniowi więzieni w Twierdzy Kijowskiej..., passim.

пітального укріплення[44]. Згідно з документом «*Справа Київського інженерного командування Київського військового округу*», роботи із пристосування цих споруд для утримання в'язнів розпочалися ще 30 квітня 1863 р.[45]. Головнокомандувач військами, генерал Ніколай Анненков[46] постійно наполягав на прискоренні адаптаційних робіт, оскільки до Києва прибували нові групи полонених повстанців. Він, зокрема, писав: «Передаючи актуальне розпорядження командира Київської інженерної комендатури, прошу Вас зв'язатися з першим комендантом Києва щодо виведення з експлуатації складів у капонірах першого і другого полігонів та Косого Капоніру і негайного пристосування їх для утримання полонених бунтівників. В першу чергу слід встановити пересувні нари і закрити металеві решітки на вогневих і вентиляційних отворах. Роботи повинні бути виконані в найкоротші терміни»[47].

Командир Київського інженерного командування доповідав 10 травня: «У капонірах Госпітального укріплення, призначених для розміщення польських повстанців на рухомих нарах, можна розмістити: у капонірах 1-го полігону – 110, 2-го полігону – 110 і в Косому Капонірі – 220 осіб»[48]. Так, на першому етапі діяльності Воєнно-слідчої комісії та Воєнно-польового суду (наказ № 92 від 1 травня 1863 р. генерала Анненкова)[49] приміщення фортеці були переповнені. Лише, коли кількість ув'язнених у фортеці помітно зменшилася в результаті поспішного винесення вироків і відправки засуджених на заслання[50], з'явилася можливість розмістити решту

---

44 Капонір – італ. *copaniere*, напівкругле укріплення, розташоване між валами фортеці, з вогневими отворами для піхоти та артилерії. У Київській фортеці найвідомішим був Косий капонір. Сьогодні музей «Київська фортеця», див.: Rok 1863 na Ukrainie... ; Padlewski W. Listy przedzgonne / oprac. S. Kieniewicz. *Regiony*. 1977. Nr. 3. S. 5–42.

45 ЦГВИА РФ. Ф. 1819. Оп. 1. Спр. 374.

46 Микола Миколайович Аннєнков (Николай Николайович Анненков) (1799–1865), російський генерал, учасник війни 1830/1831 рр., із 1862 р. – військовий генерал-губернатор Київський, Подільський і Волинський, у 1863–1865 рр. – командувач Київського військового округу.

47 ЦГВИА РФ. Ф. 1819. Оп. 1. Спр. 374. Арк. 20.

48 Там же. Арк. 21.

49 Суспільно-політичний рух на Україні в 1863–1864 рр. Київ, 1964. Т. 2. С. 90–91.

50 ЦГВИА РФ. Ф. 1769. Оп. 26. Спр. 16. Арк. 115.

в'язнів у Косому Капонірі, реконструкція якого під тюремні камери була завершена лише 1865 р.[51].

Умови перебування в'язнів у 1863–1864 рр. були дуже важкими. З ними поводилися грубо, а санітарні умови Київської фортеці були жахливими через переповненість камер і недостатнє харчування ув'язнених. Один з учасників Січневого повстання, в'язень фортеці Станіслав Август Вацовський (Stanisław August Watsowski) згадував: «На утримання кожного в'язня держава щоденно витрачала десять копійок. Тож коли частина цих нещасних копійок залишалася в кишені наглядача, а його помічники і кухарі, які готували їжу, ще щось собі відскубували, можна собі уявити, який жалюгідний прожиток ми могли мати з тих недоїдків, що залишалися. На обід нам давали невеликий шматок м'яса, вагою не більше п'яти лотів (російська одиниця вимірювання маси, що дорівнювала 13 грамам – *С. С.*), нестерпно смердючий борщ або суп, який насправді був загущений додаванням невеликої кількості борошна, води, в якій варилося м'ясо, і огидної каші, в якій ми іноді знаходили паразитів, званих тарганами, або навіть мишей. На вечерю нам давали дуже рідкий суп, але це, коли в нього додавали сухий хліб, вже вважалося делікатесом, і ми їли його з апетитом. Таке утримання тривало більше півроку, і тільки тоді, коли внаслідок поганого харчування, тісноти і незручних умов ми почали втрачати сили і серед нас спалахнула епідемія цинги. В той же час відбулася зміна коменданта фортеці і на місце колишнього коменданта і головного доглядача в'язниць, поляка-перебіжчика, генерала Мусінського прийшов полковник [Даниїл] Почитонов, людина більш розважлива, то умови нашого життя трохи покращилися. Бо хоча ми отримували ту саму їжу, але вона була більш ситна, чиста і досить смачна, тож і епідемія незабаром вщухла»[52].

Тривалий час в'язнів не викликали на допити, а письмові свідчення, надіслані з провінцій, часто губилися. Генерал Анненков у другій половині листопада 1863 р. навіть змушений був письмово пояснювати шефу жандармерії та начальнику III Відділення Володимиру Олександровичу Долгорукову неефективну роботу

51 Там же. Ф. 349. Оп. 18. Спр. 5610.

52 Muzeum Narodowe w Warszawie (далі – MNW). Zbiory Ikonograficzne i Fotograficzne (далі – ZIF). Rkps 1133/1. S. 19.

військово-слідчого апарату з придушення польського повстання. У листі Анненкова йшлося про те, що в Київському військовому окрузі було створено п'ять польових судів, а також воєнно-польові суди і воєнно-слідчі комісії в Житомирі, Володимирі-Волинському, Кам'янці-Подільському та Балті. Крім того, було наказано створити воєнний суд і слідчу комісію в Крем'янці. Важливу роль у системі воєнно-польових судів відігравав інститут ревізорів (аудиторів), про що повідомляв Анненков: «У штаті ввіреного мені округу є лише один штатний ревізор, інший відряджений за наказом військового міністра. Маючи такі обмежені можливості, я твердо приходжу до висновку, що не маю можливості вирішувати питання, від яких залежить життя і доля підсудних, швидше, ніж це робиться у ввіреному мені окрузі. При створенні польових судів, воєнних та слідчих комісій необхідно також подбати про те, щоб ці інституції були забезпечені засобами, необхідними для ефективної роботи. Адже швидкий розгляд справ абсолютно не сприяє і не гарантує правильного вирішення цих питань»[53].

Згодом ефективність російських слідчих органів сповільнилася. Якщо раніше суди мали справу з людьми, затриманими зі зброєю в руках, то через певний час їм довелося розглядати справи на основі непрямих доказів: доносів, припущень, свідчень обвинувачених або свідків. Судові органи були змушені збирати набагато більше матеріалу, необхідного для обвинувачення. Проте ці суди все ж діяли до травня 1867 р., а в окремих випадках навіть довше. Як наслідок, протягом п'яти років після початку Січневого повстання до смертної кари або ув'язнення в Київській фортеці було засуджено більш ніж 2 тис. осіб; лише одиницям вдалося уникнути покарання через брак доказів вини[54].

Згідно з «Регламентом суду над учасниками повстання», затвердженим 11 травня 1863 р. царем Олександром II, усіх повстанців залежно від характеру злочину та станового походження поділили на п'ять категорій. До першої належали лідери повстанського руху та солдати царської армії, які перейшли на бік повстанців. Друга категорія складалася з чиновників, великих землевласників і духовенства. Третю становили міщани, селяни та ремісники, четверту –

53 Див.: Micel M. Uczestnicy Powstania Styczniowego... S. 69.

54 Powstańcy styczniowi więzieni w Twierdzy Kijowskiej.., passim.

люди, які підтримували повстання матеріально, і п'яту – повстанці, які покаялися перед російською владою.

Тих, хто належав до першої категорії, засуджено до смертної кари, довічного чи довготривалого (від 12 до 20 років) ув'язнення. У Київській фортеці страчені: Маврикій Дружбацький (Maurycy Drużbacki), Адам Зелінський (Adam Zieliński), Ромуальд Ольшанський (Romuald Olszański), Владислав Падлевський (Władysław Padlewski) (батько генерала Зигмунта Падлевського (Zygmunt Padlewski), страченого у Плоцьку 15 травня 1863 р.), Тадеуш Раковський (Tadeusz Rakowski), Кароль Рудзький (Karol Rudzki) і Платон Кшижановський (Platon Krzyżanowski)[55]. Представників другої категорії засуджили до каторжних робіт на шахтах і фабриках (до 10 років). В'язнів третьої категорії заслали до Західного Сибіру, Оренбурзького краю чи мобілізували в цивільні каральні (арештантські) роти на термін від 1 до 5 років. Четверту та п'яту категорії засудили до повернення на місце проживання під нагляд поліції.

Осіб, засуджених до смертної кари або тривалого ув'язнення, одночасно позбавили станової суб'єктності з конфіскацією майна. Останнє покарання позбавляло засобів матеріального існування не тільки засудженого, а і його сім'ю. Відомо, що таких повстанців серед в'язнів Київської фортеці було щонайменше 45. Крім засуджених до смертної кари, маєтки втратили: Анджей Бачинський (Andrzej Baczyński), Марцелій Дубінський (Marceli Dubiński), Паулін Ганицький (Paulin Ganicki), Семфоріон Гдовський (Semforion Gdowski) та ін.[56]. Депортованих часто супроводжували дружини. Так було у випадку з Юліаном Вінцентієм Ципріаном Моржицьким (Julian Wincent Cyprian Morzycki) з Волинського повіту. Його дружина Марія з Обуховських (Maria z Obuchowskich) поїхала на заслання разом із дітьми[57].

На цей час недостатньо матеріалів про національне та релігійне походження повстанців з України. Інформацію про це рідко можна знайти в архівних документах. Для російської адміністрації поділ повстанців за національною ознакою не був суттєвим. Тому джерела не містять даних про національність та віросповідання

55 ЦДІАУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 15зв. 27, 28, 53зв; Ф. 489. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 13–14зв.

56 Powstańcy styczniowi w Twierdzy Kijowskiej..., passim.

57 Ibid. S. 187–188.

засуджених. Однак відомо, що українці з Київської, Волинської та Подільської губерній становили другу після поляків етнічну групу учасників повстання, яка, безперечно, перевищувала 100 осіб[58]. Це були переважно дрібні шляхтичі та селяни: Данило Трохимчук, Йосип Якубенко, Єфрем Кучеренко, Данило Макарович, Василь Блажко, Михайло Рибак та ін. У матеріалах справ іноді вказували православне віросповідання, що було тягарем для засудженого. У такому разі він завжди отримував більший термін ув'язнення.

Солідарність засланих поляків та українців зазначив у своїх спогадах Францішек Равіта-Гавронський: «...Ідеальні відносини панували між нами і тими русинами, які разом скуштували там солодкість в'язничного життя, а потім, можливо, зламаними пройшли решту свого життя. Ідея спільного майбутнього, без взаємних заздрощів та історичних образ, облагороджувала обидві сторони. Ми співали тоді з ентузіазмом і вірою:

Ще не вмерла Україна,
І щастя, і воля.
Ще нам, братці-молодці,
Обізветься доля!
(Szcze ne wmerła Ukraina,
I szczastie i wola.
Szcze nam bratci-mołodci
Obizwet'sia dola!)»[59]

Серед повстанців, а відтак ув'язнених і засуджених були й євреї. Під час повстання вони діяли переважно як інформатори, зв'язкові, постачальники їжі та зброї. Страчений у Київській фортеці Владислав Падлевський дуже тепло писав про них в одному з листів до дружини. Уболіваючи, що, будучи релігійними людьми, євреї намагалися зберігати кошерність їжі, він зазначив: «З нами сидять два Богу духа винні євреї. Але яка сила їхньої віри, уяви – чотири місяці живуть – склянка чаю і булка, більше нічого – краще би було, якби їм приносили якісь єврейські обіди. ... Ми їм тут допомагаємо, але теж не можемо, бо є ще інші внески.., а вони сидять бідні, і жоден з них не скаржиться, спокійні, вони для нас приклад»[60].

58 Див.: Łossowski P., Młynarski Z. Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w Powstaniu Styczniowym. Wrocław, 1959.

59 Rawita-Gawroński F. Moje przygody... S. 74.

60 Padlewski W. Listy przedzgonne... S. 37–38.

Близько 90% ув'язнених і засуджених у Київській фортеці походили з українських земель (Волинської, Київської та Подільської губерній). Решту становили крулев'яти (кенігсбержці), галичани, пруські піддані та шляхтичі з білоруських і литовських земель, а також іноземці: французи, італійці, німці, росіяни та представники інших народів, як, наприклад, Абдул Ібрагім Огла, імовірно, азербайджанського походження, який після переходу в католицизм став Владиславом Косумханом (засланий до Сибіру). Раніше він служив у Закавказькому мусульманському кінному полку[61].

Січневе повстання на українських землях під російською займанщиною справило значний вплив як на польську, так і на українську місцеві спільноти. Воно значною мірою прискорило процес формування модерних націй, а у випадку українців – зміцнило їхню окремішність від російського народу. Повстання також прискорило формування прошарку інтелігенції: позбавлені за царськими вироком своїх маєтків поміщики та придворні службовці (ад'ютанти, канцеляристи, бухгалтери) переїжджали до міст у пошуках роботи в інтелуктуальних та промислових сферах.

Галичина, яка мала автономний статус у складі Габсбурзької монархії, пропонувала найкращі можливості для цього. Через царські репресії на Правобережжі деякі поляки вирішили переїхати на Лівобережну Україну, щоб працювати вчителями, ремісниками та промисловцями, переважно в містах. Туди ж емігрувала і молодь, яка продовжувала навчання. Царські репресії, накладені на Київський університет, призвели до того, що студенти більш охоче вступали до набагато ліберальнішого Харківського університету або щойно відкритого Новоросійського університету в Одесі.

Сучасна пам'ять про Січневе повстання в Україні – це не лише музейні експозиції, картини та гравюри із зображенням сцен повстання, портрети його учасників, як-от роботи пов'язаного зі Львовом Артура Ґроттґера, але передусім могили ветеранів. Найвідоміші та належним чином вшановані знаходяться на території Східної Галичини. Багато повстанців походили з Галичини, а ті, хто прибув з інших анексованих територій, знайшли там притулок. Це були і ті, хто, відтіснений російською армією, перетнув російсько-австрійський кордон під час повстання, і ті, хто втік із

61 Киевские губернские ведомости. 1863. 3 окт. № 40. С. 319.

розбитих загонів або потрапив у полон після звільнення з в'язниці чи відбування покарання. У Галичині вони знаходили роботу, поповнювали ряди місцевої інтелігенції, а після смерті були з почестями поховані. Сьогодні найбільша кількість могил січневих повстанців знаходиться на Личаківському цвинтарі у Львові, де спочиває понад 700 ветеранів, більшість з них – 230 могил – у спеціальній секції на так званій Повстанській горі. Також є могили повстанців на Янівському цвинтарі[62]. На інших українських цвинтарях збереглося не так багато старих могил січневих повстанців. Зокрема 16 надгробків збереглося на старому цвинтарі в Коломиї, могили також можна віднайти в Яворові, Комарно, Івано-Франківську, Тернополі та багатьох інших українських містах. Багато з них були відновлені вже за часів незалежної Української держави.

62 Див.: Stępień S., Czornowoł I. Powstańcy styczniowi we Lwowie. Przemyśl, 2022. Wyd. 2. S. 56–62.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-8

Оксана Карліна

Розділ 8

«В чужому краю»? Волинь у житті та творчості Юзефа Ігнація Крашевського

Життєва доля багатьох українців та поляків тісно переплелася з волинським краєм, що відображено в їхніх біографіях та творчому спадку. Серед них особливе місце посідає польський письменник, публіцист, історик і громадський діяч Юзеф Ігнацій Крашевський (1812–1887), який жив у Волинській губернії майже 20 років: спочатку в с. Омельне, Городок і Губин Луцького повіту, потім у губернському центрі Житомирі. З його життям також пов'язані с. Осова і Городець Рівненського, Киселі та Писарівка Старокостянтинівського повітів. Із листів Ю. Крашевського до рідних (батьків, братів, бабусі та прабабусі)[1], численних літературних творів та систематичних дописів до періодичних видань повстає цілісна картина життя волинян різних соціальних станів 1830-х – 1850-х років.

Листи Ю. Крашевського розглядаються як носії інформації про пережите, які в письмовій формі відображають реальну дійсність минулого часу. У них містяться не тільки історичні відомості, але й особистісна індивідуалізація подій (явищ, процесів), учасником або спостерігачем яких був автор. До того ж, пишучи про них, Ю. Крашевський переслідував певну мету, тому виявляв лише ті дані про об'єктивну реальність, які необхідні були для вирішення особистих завдань. Також його листи послідовно розкривають процес самоусвідомлення письменника та стосунки з іншими особами.

У низці прозових творів Ю. Крашевського образ селянина репрезентується у різних аспектах, із певною об'єктивністю й гостротою[2].

1 Kraszewski J. Listy do rodziny. 1820–1863. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. Cz. 1: W kraju / oprac. W. Danek. 534 s.

2 Див., наприклад: Крашевський Ю. І. Повісті / пер. з пол. Київ: Дніпро, 1979. 426 с.

Поза увагою не залишились і міста та містечка. Письменник створив цикл повістей, позначених реалістичним відтворенням дійсності. Вони містять також цікаві історичні та етнографічні матеріали про життя і традиційно-побутову культуру мешканців краю. Осмисленню в історичному контексті також підлягають публіцистичні, подорожні та мемуарного змісту твори автора[3].

Юзеф Ігнацій Крашевський народився 1812 р. у Варшаві в родині Яна та Зоф'ї Крашевських гербу «Ястршембець». Виховувався у батьківському маєтку Довге на Гродненщині та Романові біля Влодави під опікою бабці та прабабці. Учився у школах в Бялій Підляській, Любліні, закінчив гімназію у Свіслочі. У 1829 р. сімнадцятирічний Ю. Крашевський вступив до Віленського університету на факультет медицини, але через певний час перейшов на факультет риторики і вільних мистецтв. Його приваблювала література, іноземні мови, історія. Проте уже у грудні 1830 р. він був арештований як організатор патріотичного студентського товариства Мнезерів (Мислителів), члени якого збиралися для обговорення літературних і філософських питань, але з початком повстання у Варшаві у листопаді 1830 р. готувалися до збройної акції проти царських військ. Юзефа Крашевського виключили з університету і мали вислати рядовим до одного з російський полків на Кавказ[4]. Однак він захворів і опинився у військовому лазареті. Рідні звернулися до вищих владних інституцій із проханням переглянути вирок. Юзефа Крашевського було помилувано і звільнено в березні 1832 р., про що він з радістю і вдячністю повідомив батьків у листі[5]. Певний час Ю. Крашевський залишався під наглядом поліції, а згодом почав наполегливо працювати в архівах Вільна, маючи намір написати історію міста. Результатом його роботи стане чотиритомне дослідження «Wilno od początków jego do roku 1750».

Уперше на Волинь Ю. Крашевський вибрався у березні 1834 р. Метою поїздки було ознайомлення з матеріалами бібліотеки Антонія Урбановського в Городці Луцького повіту[6], однієї

3 Детальніше див.: Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Warszawa: Ludowa społdzielnia wydawnicza, 1985. 382 s.; Kraszewski J. I. Wieczory wołyńskie. Lwów: drukarnia Zakładu im. Ossolińskich, 1859. 189 s.

4 Rabiniczówna S. Wilno w powstaniu roku 1830/31. Wilno: Wydawnictwo magistratu m. Wilna, 1932. S. 21–23, 26–28.

5 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 34.

6 Ibid. S. 49.

з найкращих приватних книгозбірень того часу. Вона налічувала майже 13 000 томів різними мовами, виданих провідними друкарнями Європи[7], а у мистецькій галереї зберігалось до 500 полотен непересічних художників[8]. У «Wspomnieniach Wołynia, Polisia i Litwy» Ю. Крашевський присвятив кілька сторінок опису бібліотеки[9]. Про свої враження від роботи в бібліотеці він так писав батькові: «Бібліотека є для мене таким великим відкриттям, що цього собі не можна уявити. Все, що мені потрібно, сам пан Урбановський шукає, надає мені і вже до тієї історії Вільна я зробив дуже важливих виписок у 5 зошитах»[10]. Він підготував для Урбановського також «… каталог його французьких книжок, який написав, не дивлячись на відмову не братися до такої праці, бо це список усіх книжок, розташованих внизу, а таких немало»[11].

Перебування Ю. Крашевського у Городці, заповнене подіями і планами щодо одруження із Зоф'єю Вороніч, родичкою Урбановських, затягнулося на кілька місяців. Воно сприяло поглибленню історичної та мистецької освіти майбутнього письменника і художника. Тоді Волинь він не сприймав як чужий край, бо у родині Урбановських його приймали як приятеля, хоча «з дрижанням» він вперше переступав поріг вишуканого магнатського дому, який вирізнявся зацікавленістю історією та наукою[12]. Волинь, як іншу землю, Ю. Крашевський описав у листі до матері у жовтні 1836 р., коли потрапив у с. Киселі Старокостянтинівського повіту, яке також належало до володінь Урбановських. Південна Волинь зачарувала його своїми краєвидами. Увагу притягували широкі поля, гаї, але насамперед пагорби, які він називав горами: «…гори – найперша оздоба волинських пейзажів». Ця частина Волині для нього була справді «новим краєм».

---

7 Рабчун О. Праці Юзефа Ігнаци Крашевського у складі родової книгозбірні Урбановских-Стажинських як джерело вивчення історії польського народу. *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2005. Вип. 10. С. 426.

8 Chmielowski P. Józef Ignacy Kraszewski. Zarys historyczno-literacki. Kraków: G. Gebethner i Sp., 1888. S. 59.

9 Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polwesia i Litwy. S. 97–101.

10 Ibid. S. 50–51.

11 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 51; Климчук А. Приватні книгозбірні польської шляхти історичної Волині. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліографія та інформаційні технології.* 2014. Вип. 8. С. 260–261.

12 Kraszewski J. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 61.

Юзеф Крашевський зауважив, що «дивився на Волинь з цікавістю, ніби мав би її описувати». І дійсно, як вмілий художник, він змалював краєвид с. Городище біля Шепетівки: «…внизу великий став, оточений порослими пагорбами і хатами, розташованими на пагорбах. На одному пагорбі – красивий великий костел, нині церква. Ще особливим видалось мені те місце, бо я до нього доїжджав у ночі, і світло, розсипане по пагорбах, відбивалось у воді; зірки на захмареному небі, вогні, запалені на берегах ставу, дивовижно прикрашували краєвид»[13]. Акцентувати на казковості пейзажного опису мала «історія», почута від місцевого фурмана, про те, як церква, яка стояла на місці монастиря, одного разу на Великдень перейшла через став і стала на другому боці на віддаленому пагорбі. А доказом правдивості чуда слугувала балка, що плавала по ставу, яку церква загубила, переходячи через нього. Цьому чудовому місцю, «…гідному берегів Рейну», автор протиставив «…ночівлю у великій мурованій корчмі, брудній та запущеній, а що гірше, заповненій п'яними солдатами, які мені цілу ніч у вікна гукали, співали і верещали так, що заснути не міг»[14].

Із таким же замилуванням, як про Городище, Ю. Крашевський писав і про Киселі. Йому навіть здавалось, що не знайде слів для передачі краси цього села: «Киселі такі гарні, що цього описати не можна: вода, пагорби, хатки, лісочки чудові, а до того ж це все оздоблене з таким смаком, підтримуване в такому порядку ... З вікон будинку видно село, розсипане побіленими хатами по пагорбах, далі зелені поля, далі ліси по пагорбах». У самій резиденції Урбановських автор виділив «…парк в англійському стилі, невеликий, але красивий ... Шедевром можна назвати каплицю, яка стоїть на краю пагорба і так вписана у місцевість, що в ній є альтанка, гробовець і місце для молитви. З кожного боку її щоразу по-іншому і краще видно»[15]. Чудові краєвиди південної Волині Ю. Крашевський відтворив у пейзажних замальовках.

У згаданому листі до матері Ю. Крашевський назвав кілька містечок Південної Волині, через які переїжджав; у кожному з них вказав на варті уваги об'єкти. Так, у Шепетівці «…є мінеральні

13 Kraszewski J. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 68.
14 Ibid. S. 69.
15 Ibid.

води», у Грицеві – «…старий відновлений палац, кілька нових гарних будівель», у Славуті – «…гарний великий князівський палац, костел Святої Дороти, єврейська бібліотека, велика мурована ратуша». Але для нього на той час Славута – це насамперед столиця «…волинського єврейства, яка від XVI століття всю Волинь кормила книжками своєї єврейської друкарні»[16].

Надовго затриматися на півдні Волині Ю. Крашевський не міг, оскільки отримав повідомлення, що серед семи наукових робіт кандидатів на посаду професора кафедри польської літератури, яка мала бути заснована в недавно відкритому Університеті св. Володимира в Києві, його роботу визнали найкращою, тому поспішив додому, щоб зібрати потрібні документи[17]. Проте незабаром виявилось, що він даремно сподівався отримати державну посаду. За розпорядженням влади запланована кафедра не була відкрита.

Наприкінці 1837 р. Ю. Крашевський оселився у с. Омельне Луцького повіту, яке батько взяв в оренду для нього від графа Красіцького для створення власного кутка майбутньої сім'ї сина[18]. Поріг омелянської садиби дружина Юзефа Крашевського Зоф'я з Воронічів переступила у 1838 р. Із цього часу почалося майже п'ятнадцятирічне господарювання Ю. Крашевського на Волині: спочатку як орендаря земельного маєтку, а згодом як середньо заможного шляхтича.

Уже перший лист до батька засвідчив, що оренда дрібного маєтку не гарантувала стабільного доходу. Село було розорене попереднім орендарем, обтяжене боргами і несплатою державних податків. Тому відразу після одруження і народження доньки Констанції молодий шляхтич почав шукати можливості купити фільварок у власність. Судячи з його листів до матері та бабусі, на продаж було виставлено чимало земельних володінь. У виборі він, як покупець, брав до уваги якість ґрунтів, кількість залежних селян, доступ до сплавних рік, наявність товарного лісу, відсутність межових спорів із сусідами маєтку. Так, фільварок Корчин у кле-

16 Ibid. S. 69–70. Єврейська друкарня і бібліотека була закрита в 1838 р. за розпорядженням місцевої влади (див.: Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні. II. Розгром. Київ, 1926. 15 с.)

17 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 75–76.

18 Про поширення земельної оренди в поміщицьких господарствах в XIX ст. див.: Лобко О. А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX – початку XX ст. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 65: Історичні науки. С. 17–25.

ванському ключі, який продавав князь Константи Чарторийський, «…має найгіршу землю, межову проблему, проте є дуже гарний ліс, товарний, і досить багато людей, а до того ж лежить над сплавною рікою Горинню»[19].

Часом і місцем укладання угод щодо купівлі-продажу маєтків залишалися Хрещенський ярмарок у Дубні (або дубенські контракти). Він починався 7 січня і тривав місяць. Тоді до Дубна з'їжджалися тисячі гостей (магнатів, шляхтичів, купців і різних ділків). У звіті за 1839 р. волинського губернатора зауважено, що «…ближчі до цього міста поміщики і особливо ті, котрі мають справи з домом князів Любомирських, щорічно у відомий час з'їжджаються до Дубна для [укладання] різних між собою угод і розрахунків»[20]. У Дубні продавали і купували маєтки, ліси, збіжжя, фабричні вироби; вигравали і програвали у карти великі та малі маєтки, а грошові обороти сягали мільйонів рублів. Відбувалися бенкети, концерти, приїздили трупи акторів, наприклад, «драматичне товариство» Северина Малиновського у січні 1840 р. показало майже 20 п'єс[21].

На дубенських контрактах 1840 р. Ю. Крашевський купив «… сільце, розташоване біля Луцька, яке налічує 130 душ, з доброю землею, з усіма вигодами, за 130 000 злотих. Називається це село Городок. Куплене від Подгородецьких ... маємо більше 70 корців висіву озимини, ліс, воду, дім, город, сіно для овець і т. д»[22]. Цей маєток знаходився на віддалі «…одного дня дороги від сплавного Буга, має достатньо лугів, пасовищ і значну площу чорного лісу, добре збереженого»[23].

На контрактах у Дубні Юзеф Крашевський мав змогу познайомитися з місцевими князями і графами: Антонієм Яблоновським (1793–1855), Генріком Любомирським (1777–1850), Мечиславом Ходкевичем (1807–1851) та іншими; його запросив до замку князь Юзеф Любомирський (1785–1870) та його син Марцелій (1810–1865). Волинська аристократія була прихильною до

19 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 90.

20 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 789 «а». Спр. 89. Арк. 11.

21 Карліна О. Театральне життя у повітових містах Волинської губернії в першій половині XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2013. № 21(269). С. 29.

22 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 94.

23 Ibid. S. 96.

молодого господаря, хоча надалі він тримався від «великих панів» здалека, «…бо для шляхтича завжди небезпечно».

Після купівлі маєтку на Волині, «в чужому краю», Ю. Крашевський, який ідентифікував себе як литвин, у листі до матері зауважив, що «…вже тепер на волинянина став перероблением», але не з власної волі, а в силу життєвих обставин. А через дев'ять років, коли він, продавши Городок, відправився до Дубна на контракти, щоб купити нову нерухомість, писав до брата Люціана, що «…ні, я ще не є волинянином, має серце литовське»[24].

Маючи у власності маєток, Ю. Крашевський уже не вважав себе бідним вигнанцем «в раю молодості й мрій», а господарем і літератором одночасно; він прагнув поєднати заняття літературною творчістю з необхідністю дбати про матеріальне забезпечення родини, бо переконався, що «в нас література не дає і не може дати хліба», а тому працював «однією рукою на хліб, а другою на почтиву славу».

У листах Ю. Крашевського до родини майже не згадуються російські чиновники, які служили в губернських і повітових владних органах Волинської губернії, але результати їхньої діяльності він відчував на собі та своїй сім'ї. У західних губерніях ще з кінця XVIII ст. російська влада проводила широкомасштабну ревізію прав шляхтичів на дворянство, посиливши її після Листопадового повстання 1830 р. З ініціативи київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова у 1840 р. була створена центральна ревізійна комісія для трьох південно-західних губерній імперії, яка забрала від депутатів Волинського дворянського зібрання право подавати схвалені ними кандидатури шляхтичів до Герольдії на затвердження дворянських прав[25]. З огляду на загрозу втрати шляхетського стану, Ю. Крашевський почав вивчати генеалогію свого роду, що зайняло у нього чимало часу і коштів[26]. У липні 1845 р. з'явився указ[27], у якому йшлося про

---

24 Ibid. S. 165.

25 Казначеєва Л. М. Волинське дворянське зібрання – короткий етап від самоврядування до імперської залежності (1830–1840 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. праць. Київ, 2006. Вип. 12. С. 146.

26 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 97–98, 130, 135, 142, 153, 182.

27 О лицах бывшей польской шляхты непредставивших в определенный срок дополнительных о дворянстве документов и о подсудности лиц бывшей польской шляхты. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1845. Июля 3. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое.* Санкт-Петербург, 1846. Т. 20. С. 506–507.

те, що мешканці західних губерній, які називають себе дворянами і які до 1 січня 1844 р. не подали документів на підтвердження свого дворянського походження, не володіли нерухомими маєтками з підданими до 19 жовтня 1831 р. та не володіють таким маєтками після цієї дати, будуть зараховані до стану однодворців або «граждан». Власники населених маєтків, що не подали документів на підтвердження дворянства, мають бути внесені в особливі списки для розгляду Сенатом їхніх прав на дворянство[28]. Юзеф Крашевський, незважаючи на свої володіння, міг опинитися серед декласованих, тому в листі до батька, написаному у жовтні 1845 р., він дав волю емоціям, благаючи того надіслати потрібні «свідоцтва»: «Сімдесятий номер "Tygodnika [Petersburskiego]" з указом про шляхту вдарив мене, як грім. Без сумніву, ми в тій категорії, яка тимчасово буде записана [у шляхетство]. У нас з усією точністю виконаний указ і певні маєтки підуть в адміністративне управління»[29].

Як дідич, до своїх підданих селян у Городку Ю. Крашевський ставився доброзичливо: ліквідував виконання ними «даремщизни» і «данини». Обсяг цих повинностей волинських селян він описав у «Wspomnieniach Wołynia, Polesia i Litwy»: «дають вони … данину грибами, горіхами, ягодами, хмелем, яйцями, курями, висівками вівса і жита. Прядуть мотки, вибивають задарма льон, коноплі і т. д. та багато інших робіт вони зобов'язані робити без винагороди, що називається даремщизною»[30].

У 1847–1848 рр. Ю. Крашевського також хвилювало запровадження на Волині т. зв. Інвентарних правил – положень, які визначали розмір селянського наділу, кількість панщинних днів та уніфікували повинності кріпосних селян[31]. Із підвищенням подушного

28 Це означало, що критерієм поділу шляхтичів на фальшивих і справжніх залишалося володіння земельними маєтками, а не походження (див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / пер. з фр. З. Борисюк. Київ: Інтел, 1996. С. 341).

29 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 129.

30 Ibid. S. 85.

31 Відповідно до Інвентарних правил, за селянами закріплювалася надільна земля, залишаючись власністю вотчинників. Панщина обмежувалася для тяглих домогосподарств трьома днями чоловічими та одним жіночим на тиждень, а для піших – відповідно двома та одним. Але під час посівів, збору врожаю, косовиці встановлювалась на рівні п'яти–шести днів за рахунок «згінних днів» (див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор… С. 102–110; Кошулаб Н. В. Сутність, основний зміст та

податку їх введення утруднювало господарювання, призводило до зменшення доходів. Інвентарні правила Ю. Крашевський сприйняв без застережень, вважаючи, що такий своєрідний контракт між паном і селянином буде «…кращим для людей», хоча його піддані «…очікують того без нетерпіння і говорять, що не дуже їм спішиться до тих змін»[32]. Очевидно, селяни не бачили у «взірцевій панщині» поліпшення свого становища.

У листах Ю. Крашевського чітко визначено джерела доходів, на які могли розраховувати волинські шляхтичі від своїх маєтків. Господарство у фільварках залишалося орієнтованим на вирощування збіжжя (пшениці та жита) для збуту на внутрішньому ринку, а частково й на зовнішньому (в Галичину в роки сприятливої кон'юнктури). Частина зерна перероблялась на борошно або горілку. Існував також стійкий попит на вовну. Так, тільки придбавши Городок, молодий дідич писав, що «…з усіх сил мушу братися до господарства і відразу будувати гуральню (до якої маю вже готову мідь і обладнання), але важче буде мені дістати овець, бо їх тут можу тримати і мушу тримати близько тисячі, а зараз маю лише четверту частину від цієї кількості»[33].

Однак кожний наступний рік показував, що надії на високі доходи не справджувалися. Волинь не обходили стихійні лиха: сильні морози у лютому, безсніжні зими, проливні дощі у жнивну пору, а в липні 1842 р. – «…бурі з градом і ураганом, які перейшли через значну частину нашої Волині, і навіть багато сіл, полів, містечок знищили»[34]. Природні катаклізми суттєво впливали на урожай зернових, що визначало ринкову ціну на товарне зерно. Так, якщо в 1843 р. за корець жита давали тільки 2 злотих 20 грошів, то у серпні наступного року – вже 6 злотих, а восени 1845 р. ціни на зернові були ще вищими: жито – по 16 злотих, пшениця – по 20, овес – по 10 за корець[35]. Однак врожаї були настільки мізерними, що «…я цього року, – писав Ю. Крашевський, – ніби навмисно навіть продати не

особливості впровадження інвентарних правил у Правобережній Україні в 1847 р. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2010. Вип. 3. С. 114–121).

32 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 144, 153.

33 Ibid. S. 96.

34 Ibid. S. 107.

35 Ibid. S. 119, 122, 130.

маю що, а вівса мушу купити»[36]. Не краще його справи йшли і наступного року: високі ціни на збіжжя трималися: за корець пшениці платили по 22–23 злотих, жита – 15–16, але зерна для продажу не мав[37].

Волинь у Ю. Крашевського – це також край, де регулярно повторювались великі епідемії. Найбільших втрат спричиняла холера. Особливо трагічною вона була у 1848 р. У листі до матері Ю. Крашевський 15 серпня того року повідомляв: «Всюди тут на Поділлі й Волині страшно владарює холера, особливо в містечках, але є приклади, що і по селах з пануючої дизентерії виникає холера. Смертність велика, і це усамітнення, розірвання стосунків, тиша, мовчання серед страшних відголосків є чимось дуже приголомшуючим. Бо яка звістка звідкись прилетить, то й перебільшена часом, і по суті вражаюча. В Кам'янці [смертність] безприкладна, в Дубні величезна, в Луцьку, в Торчині, хоча менша, але завше ще велика. Люди помирають й помирають»[38]. Коли епідемія дійшла і до Городка, то дружина Ю. Крашевського «…рятувала олією переважно і содовими порошками з камфорою»[39]. Епідемія спричиняла сповільнення, а то й припинення внутрішньої торгівлі. У 1850-х роках також холера поширювалась на Волині[40]. У липні 1855 р. Ю. Крашевський повідомив братові, що «…тут холерище гірше, ніж у Королівстві [Польському] по містечках і по селах, так що почавши від Устилуга, далі в Усичах, де я був, в Луцьку, у маршалка Пйотровського, до якого заходив, в Острозі, в Заславі і аж Старокостянтинові – всюди ця біда»[41].

Неврожаї, дорожнеча та епідемії приводили навіть до голоду серед селян Волинської губернії, особливо в її північній частині. Так, у червні 1854 року у листі до батька Ю. Крашевський писав: «У нас тут в деяких частинах губернії голод і дорожнеча. У самому Житомирі ще не надто дорого, але біля Луцька і Ковеля навіть голод серед людей відчувається»[42].

36 Ibid. S. 130.
37 Ibid. S. 138.
38 Ibid. S. 156.
39 Ibid. S. 163.
40 Ibid. S. 241, 246,
41 Ibid. S. 306.
42 Ibid. S. 268.

Неефективне ведення господарства у Городку підштовхнуло Ю. Крашевського до продажу маєтку влітку 1848 р. Виявилось, що «Городок, хоча й дуже гарний, але через гористе розташування і малу кількість орного поля ніколи не приносив стільки доходу», на який сподівався[43]. Уже тоді він мав намір переселитися із сім'єю до міста, щоб забезпечити дітям отримання належної освіти. Читати і писати польською і французькою мовами вони вчилися вдома з гувернантками, а семирічний син Ясь, «…як чоловік, котрий до практичного життя готується», ще й російською[44]. Однак на той час Ю. Крашевський все-таки вирішив купити маєток, який би гарантував стабільний дохід для родини. Він дуже хотів придбати с. Медведівка у Старокостянтинівському повіті, у якому було 340 «ревізьких душ» (залежних селян чоловічої статі), ставки, млин, 100-пудова гуральня, 500 овець, велика пасіка, господарські будівлі «та у рік по 2 000 кіп озимини»[45]. Такий маєток коштував приблизно 51 тис. рублів. Юзеф Крашевський не мав усієї суми грошей, але ринок нерухомості давав змогу вибрати володіння відповідно до фінансових можливостей покупця. На продаж виставлялися окремі села, які належали до складу великих земельних володінь, тобто спостерігалось подрібнення магнатської власності[46].

У січні 1849 р. Ю. Крашевський набув «маєток на віддалі тільки двох миль від Городка, званий Губин, в прекрасній волинській землі», у якому налічувалось «душ 121, волок землі 113, в ланах 180 плюс мінус орної землі, близько сто корців висіву пшениці, … 35 волок лісу»[47]. У межах цього маєтку знаходилося поселення чиншової шляхти, відоме як Будки Губинські. Досить скоро виявилося, що для обробітку фільваркової землі у новому володінні бракувало робочих рук, тому доводилось наймати людей і забезпечувати їх реманентом та робочою худобою[48].

---

43 Ibid. S. 154.

44 Ibid. S. 153.

45 Ibid. S. 159, 161.

46 Про причини розпорошення (демагнатеризацію) володінь магнатів у кінці XVIII – першій третині XIX ст. див.: Кривошея І. І. Демагнатеризація латифундій Правобережної України (перша третина XIX ст.): уманські маєтки Потоцьких. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.:* зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 6. С. 56–69.

47 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 166.

48 Ibid. S. 170, 172–173.

На початку губинського періоду Ю. Крашевський у листах до родичів часто писав про стан справ у маєтку. До прикладу, у березні 1849 р. у листі до брата Луціана Юзеф повідомляв: «Видатки маю величезні, а ще і молотарка, і ремонт будівлі мене чекає. Не знаю як дам тому раду». Запрошував брата на гостину: «маю 1000 моргів лісу, а в ньому сарни, вепри, тетеруки, зайці, а на полях стая куріпок, котрих [пес] Брись, йдучи за мною, даремно полохає»[49]. Економічні умови не дозволяли середньому за розмірами господарству бути монокультурним, тому на фільваркових полях Ю. Ігнацій висіяв жито, пшеницю, овес, ячмінь, а «…ще посію гречки з 15 [корців], а крім того, різного дрібного зерна, льону, ріпаку і т. д.»[50].

Письменник жваво взявся до роботи, чи то з гонору, чи то доводячи сусідам і, головно, родині, що хоч є літератором, але справиться з незвичною для нього сільською роботою. Повідомляв матері: «Я й за економа працюю …, сам все контролюю, об'їжджаю, обходжу», скаржився на низькі ціни на жито, вовну та «інші продукти»[51]. У кінці червня цього ж 1849 р. Ю. Крашевський писав про нестачу робочих рук у фільварку, відзначав, що врожай першого року буде непоганий, але ярина спалена сонцем, а пшениця і жито вродили посередньо[52]. Наступний рік виявився ще важчим через неврожай зернових і падіж худоби[53].

Труднощі у веденні господарства та потреба навчати дітей підштовхнули Ю. Крашевського до того, щоб здати маєток в оренду та переселитись у місто. Продавати Губин він не хотів і сумнівався, що колись на це наважиться, розуміючи, що земельне володіння залишається гарантованим джерелом доходів родини, а причини його економічних невдач полягають у «…нездатності до господарства»[54].

Уже навесні 1853 р. Ю. Крашевський вирішив переселитися до Житомира. У листі до батька він писав: «…маємо до вибору тільки Рівне, Житомир або Київ. З них ми повинні вибрати Житомир як найдешевше і найзручніше [місто], і не через бажання, а через необхідність», а свій вибір пояснював існуючим у державі порядком:

49 Ibid. S. 169.
50 Ibid. S. 172.
51 Ibid. S. 170.
52 Ibid.. S. 173.
53 Ibid. S. 192–193.
54 Ibid. S. 235.

«…дітей не можна виховувати де-небудь, тільки в тому науковому окрузі, до якого належать», тобто в межах Київського навчального округу[55]. Письменник брав до уваги наявність навчальних закладів у цих містах і можливість того, що сини «…тут відразу підуть до університету і таким чином лише після його закінчення потраплять на службу, яка для них обов'язкова»[56]. Він добре орієнтувався в асиміляторській політиці російського самодержавства щодо польського дворянства, ініціатором якої був генерал-губернатор Д. Бібіков. Указ від 21 квітня 1852 р. узаконив обов'язкове несення державної служби синами, батьки яких володіли понад 100 кріпаками[57]. А тому цей «…указ про службу шляхти змушує Яся і Франя [синів письменника] вчитися в університеті, щоб не таким молодим розпочинати службу»[58]. До появи цього указу Ю. Крашевський розглядав можливість осісти у Варшаві[59], щоб бути ближче до батьків, але «…тепер щоразу більші труднощі непереборні».

Ще однією причиною переїзду до Житомира у серпні 1853 р. могло бути сподівання Ю. Крашевського на отримання посади куратора Житомирської гімназії, на яку його вибрали. Однак неза-

55 Ibid. S. 239. Після Листопадового повстання 1830 р. у Волинській губернії був закритий Волинський (Кременецький) ліцей та всі школи, які утримували отці-василіани і місцеві землевласники; також припинили роботу 48 шкіл різного рівня, фінансовані Римо-Католицькою Церквою, зокрема гімназія отців-піярів у Межиричах, повітові школи при Бердичівському кармелітському і Теофіпольському тринітарному монастирях (див.: Державний архів Житомирської області. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 5, 128, 143). Від січня 1833 р. почала діяти Житомирська (Волинська) губернська шестикласна гімназія з російською мовою викладання. Ще одна гімназія була відкрита у Луцьку, але через два роки перенесена до Клеваня, а з 1839 р. – до Рівного (Див.: Державний архів Рівненської області. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 18 зв.). У листопаді 1833 р. вийшов указ про заснування університету в Києві. Щоб не відштовхнути місцеву шляхту від новоствореного університету, в ньому оголошувалось про переведення до Києва Волинського ліцею та перейменування його в Університет св. Володимира (див: Об учреждении в Киеве университета с именованием Императорским Университетом Св. Владимира; об уставе и штате оного. *Сборник постановлений по Министерству народного образования.* 2 изд. Санкт-Петербург, 1878. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое. 1825–1839. № 272).

56 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 239.

57 Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор… С. 352–353.

58 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 240.

59 У квітні 1853 року в листі до матері він навіть підкреслив, що мріяв переїхати до Варшави (див.: Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 241).

баром виявилось, що воно не справдилося, бо влада не затвердила результатів виборів[60].

Треба зауважити, що Ю. Крашевський не раз бував у губернському місті. Ще в кінці лютого 1842 р., повертаючись із контрактового ярмарку в Києві, гостював у Житомирі в Густава Олізара (1798–1865) та Генріка Жевуського (1791–1866), відомих літераторів[61]. Потім звертався особисто до канцелярії губернатора з проханням видати паспорт, який був потрібний, щоб виїхати за межі губернії[62]. У нарисі «Wieczory wołyńskie» Ю. Крашевський майстерно відтворив губернський центр і побут житомирян: «Місто займає величезний обшир, що закінчується на всі боки не передмістями, а сільськими фільварками, хатами, розсипаними по гаях, будиночками в садах, там, що колись було саме місто. Його оточують такі володіння колишніх міщан, в яких ще не зустрінемо вілл на кшталт закордонних, зате є садиби і престарі хати. Багато дерев і зелені надають цим околицям вигляду веселого парку. З наближенням до центру і ринку зникають садиби і дерев'яні будинки, а нові кам'яниці видніють звідусіль … Ринок невеликий, старий, від якого вела до замку давня вулиця, нині звана Кафедральною, вже оточена мурованими будинками»[63].

Юзеф Крашевський поселився у Житомирі у вересні 1853 р. У придбаному будинку разом із невеликим садком на вулиці Мала Бердичівська облаштував свій кабінет. Зенон Фіш, який писав під псевдонімом Тадеуш Падаліца, у «Листах з подорожі», опублікованих на сторінках «Gazety Warszawskiej», так його змалював: «Кабінет Крашевського заповнений багатьма книгами, газетами, паперами, стародавньою зброєю і археологічними предметами, папками малюнків, портретів і олійних картин, тобто всім тим, що його захоплює, про що пише, над чим працює, що має певне значення з художнього, літературного або археологічного погляду»[64].

60 Ibid. S. 243.

61 Ibid. S. 104.

62 Єршов В. О. Юзеф Ігнаци Крашевський в Житомирі. Нові дані. *Велика Волинь: Юзеф Ігнаци Крашевський як явище світової культури:* наук. зб. Житомир, 2002. Т. 28. С. 100.

63 Kraszewski J. I. Wieczory wołyńskie. Lwów: drukarnia Zakładu im Ossolińskich, 1859. S. 57–58.

64 Padalica T. Listy z podróży. Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1859. T. 1. S. 46.

Через кілька місяців після переїзду в Житомир сім'я Крашевських посіла ще один власний маєток – с. Киселі. Його заповіла Ельжбєта Урбановська, яка доводилась дружині Юзефа Крашевського тіткою. За володіння Киселями Ю. Крашевський мав сплатити значні суми іншим близьким родичам заповідачки[65]. Новий маєток був значно більший від попереднього. У листі до батька він повідомляв, що в ньому налічується 530 «ревізьких душ», 800 моргів орної землі, п'ять корчм, шість ставів, три млини, гуральня, пивварня, цегельня, близько тисячі овець, немало великої рогатої худоби і коней. За словами Ю. Крашевського, станом на 1854 р. такий маєток вартував 130 тис. рублів, а губинський – всього 40 тис.[66]. Киселі стали для родини Ю. Крашевського місцем, де вона проводила літні місяці.

У Житомирі Ю. Крашевський як уже відомий письменник відразу потрапив у вир міських буднів[67], але перші місяці життя у губернському центрі не приносили радості від переїзду[68]. Йому здавалося, що місто знаходиться «…вже на самому кінці світу, … зовсім невеселе й негарне, … велика пустка для літератури і місце вигнання мистецтва, тут ніхто цим не цікавиться, карти у великій моді»[69], але з іншого боку, «…Житомир є досить добрим і не дуже дорогим містом … Розташування сприятливе для здоров'я і гарне для споглядання»[70]. Незабаром Юзеф Крашевський познайомився з відомими житомирянами, серед яких були художник і письменник Казимир Якса Коморницький (1812–1856), родина Стецьких, художники Францішек Завадський, Проспер Горський[71]. На той час Житомир справді не був «великою пусткою для літератури»: тут мешкали та творили лікар і літератор, засновник Товариства волинських лікарів Кароль Качковський (1797–1867), лікар і письменник Едвард Мар'ян Галлі (1816–1893), поет Алєксандер Кароль Гроза (1807–1875), драматург, автор п'єси «Повернення запорожців з Трапезунду», однієї з перших п'єс на українську тематику, Кароль Август Гейнч (1810 – після 1860), адвокат і поет

65 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 256, 259.
66 Ibid. S. 269–270.
67 Ibid. S. 249. 251, 253.
68 Ibid. S. 242, 250.
69 Ibid. S. 249, 251, 253.
70 Ibid. S. 250.
71 Gazeta Warszawska. 1853. Nr 330.

Ян Прусіновський (1818–1892), письменник, перший перекладач творів Тараса Шевченка польською мовою Леонард Совінський (1831–1887) та інші[72].

Місто вимагало від Ю. Крашевського іншого способу життя, де в чому алогічного, позбавленого традицій гармонійного сільського світу Омельного, Городка, Губина чи Киселів. Міська метушня, карнавальність етикету, світська унормованість побуту дратували письменника[73]. Розлучення із сільським світом було для нього болісним, але вже восени 1854 р. він активно включився в громадську роботу.

Юзефа Крашевського було призначено головою Волинського губернського статистичного комітету – установи, завданням якої була підготовка матеріалів для щорічних звітів губернатора та ведення різнопланової статистики населення, господарської, культурно-освітньої діяльності у губернії для забезпечення державних структур усіма необхідними даними. До комітету належали посадові особи губернського рівня на громадських засадах. За розпорядженням волинського губернатора Миколи Синельникова Юзефу Крашевському було доручено зробити рисунки пам'яток історії та культури Волинської губернії[74]. Подолавши за 4 тижні 450 верст, він власноручно замалював багато архітектурних пам'яток Волині. Альбоми з рисунками митця зберігаються зараз у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

З огляду на активну участь Ю. Крашевського в культурному та громадському житті Житомира в наступні роки, можна припустити, що волинські губернатори чимало контактував зі знаним літератором, але у листуванні Ю. Крашевського лише раз зустрічається згадка про М. Синельникова (1 листопада 1855 р.): «Зараз переведено від нас губернатора Синельникова, яким всі були задоволені, невідомо, хто буде на його місці»[75]. У цій висловленій мимохідь думці немає вираження особистого ставлення до високопосадовця, який розгорнув бурхливу діяльність у місті. Так само

72 Ширше про літературне оточення Ю. Крашевського див.: Єршов В. О. Польська література доби романтизму: генологія мемуаристичності. Житомир: Полісся, 2008. С. 269–339.

73 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 251, 287, 293.

74 Див.: Rewski Z. Kraszewski jako inwentaryzator zabytków Wołynia. Łuck, 1939.

75 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 314.

«Записки сенатора» авторства М. Синельникова не містять згадок ні про Ю. Крашевського, ні про інших помітних осіб, які тоді творили духовний світ губернського центру Волині. Очевидно, культурний простір польських інтелектуалів, які в середині 50-х років XIX ст. осіли в Житомирі, залишався ментально чужим для російських чиновників, волею долі закинутих на далеку Волинь.

Того ж 1854 р. Ю. Крашевський увійшов до складу губернського тюремного комітету. Обов'язками його як громадського діяча був нагляд за станом утримання, харчування і лікування в'язнів. Через два роки Ю. Крашевський вдруге був обраний і згодом затверджений на посаді куратора Житомирської губернської гімназії. А 31 травня 1856 р. він писав брату Каєтану: «Сьогодні вранці … знову одноголосно був обраний куратором і зараз працюю над моїм формуляром для затвердження, складніша річ для написання порівняно з чотиритомною повістю, бо тут важливо з нічого щось зробити»[76]. Письменник сумлінно ставився до своїх обов'язків, з повною віддачею займався дорученими справами. Він «ревізував школи і пансіонати, контролював утримання учнів, старався про допомогу для найбіднішим», «під час екзаменів щоденно чотири години зранку і стільки ж після обіду вислуховував їх, а самою своєю присутністю, безсумнівно, заохочував до старанності як учителів, так і учнів»[77]. Його дім став місцем зустрічі талановитих гімназистів. Серед них був Костя Михальчук, у майбутньому видатний український мовознавець. На літературних вечорах відомих волинських літераторів, де, окрім господаря, були Александер Гроза та Адамс Плуг (Антоній Петкевич), учнівська молодь знайомилась не тільки з новими творами польського красного письменства, а й українського[78].

Юзеф Крашевський організував благочинний концерт скрипаля-віртуоза Аполлінарія Контського (1825–1879), на якому вдалося зібрати чималу суму грошей для допомоги бідним учням гімназії[79].

---

76 Ibid. S. 330.

77 Chmielowski P. Józef Ignacy Kraszewski... S. 282–283; Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 422–423.

78 Єршов В. О. Польська література доби романтизму: генологія мемуаристичності. Житомир: Полісся, 2008. С. 275.

79 Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: nakł. księgarni L. Idzikowskiego, 1914. S. 159; Bar A. A. J. I. Kraszewski na Wołyniu. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1935. T. 4. S. 47.

Водночас приділяв велику увагу формуванню фондів гімназійної бібліотеки, адже через відсутність належного фінансування відкрита 1835 р. Житомирська публічна бібліотека мала мізерний книжковий фонд: у 1857 р. – всього 2 952 томи[80]. Як зазначав губернатор у звіті того року, «у бібліотеці немає нових книг, тому вона ніким не відвідується і через те позбавлена будь-яких засобів для свого існування; за 1857 рік бібліотека поповнилася лише журналами міністерств»[81]. Відомо, що за сприяння Ю. Крашевського для навчального закладу було закуплено книжок щонайменше на 232 рублі 65 копійок[82].

Відзначаючи високі інтелектуальні та організаторські здібності письменника, місцева адміністрація невдовзі призначила Ю. Крашевського директором доброчинного товариства та дворянського клубу, а в січні 1857 р. – ще й художнім директором місцевого театру. Публічний театр на Волині бере свій початок у Житомирі. Саме тут 1803 р. на вул. Великій Бердичівській, навпроти Пилипонівської, за кошти волинської шляхти була збудована дерев'яна оштукатурена будівля театру з ґанком і портиком. Спочатку вона використовувалася для організації виступів мандрівних акторів, а перша постійна театральна трупа у Житомирі з'явилася у 1808 або 1809 рр., коли з Тульчина Подільської губернії на Волинь з групою акторів прибув Антоні Жмійовський (або Змійовський), де в маєтку Станіслава Щесни Потоцького він був директором дворового театру[83]. Очевидно, протягом 1815–1833/1834 рр. він керував постійним театром[84]. До розвитку театрального життя у Житомирі в першій половині XIX ст. спричинився також актор й антрепренер Антоні Шитлер (? – серпень

80 ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 34. Опр. 1440. Арк. 18 зв.

81 Там само. Див. також: Карліна О. М. Становлення і розвиток Житомирської публічної бібліотеки та її культурно-освітній потенціал у XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2008. № 11. С. 29–35.

82 Єршов В. О. Польська література доби романтизму... С. 276.

83 Лобас П. О. Змійовський Антон Петрович. *Українська Літературна Енциклопедія*: у 5 т. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К. С. 273; Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. Wrocław [etc.]: Ossolineum; PAN, 1985. S. 27, 74.

84 Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. S. 82; ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1604. Арк. 75.

1844) із родиною, Северин Малиновський, подружжя Зелінських: Пауліна-Єфросинія та Войцех (Альберт)[85].

Від середини 1840-х років дальшому розвитку театрального життя в губернському центрі заважала відсутність належного приміщення для постановки спектаклів. Будівля театру перебувала в аварійному стані. Прослуживши майже пів століття, на початку 1850-х років вона була закрита через небезпеку повного руйнування. Під загрозою опинилося перебування в місті постійної театральної трупи. Тоді серед місцевої освіченої публіки почався збір коштів на будівництво нового театру. Актори з Житомира вирушили на гастролі в міста Волинської та Подільської губерній[86]. Нову будівл театру зводили на вул. Панянській (Дівочій), недалеко шпиталю сестер милосердя; на той час там формувався аристократичний район міста. Проєкт театру на 650 місць підготував архітектор Іван Штром (1825–1887)[87]. Уже в жовтні 1855 р. новий театр відкрив двері[88]. Велика, двоповерхова, у плані прямокутна будівля, покрита низьким чотирисхилим дахом, ззовні нічим особливо не вирізнялася. Скромний класичний фасад із трьома входами увиразнював лише невисокий портик, опертий на чотири колони; він підтримував терасу, на яку можна було вийти із фойє другого поверху. Інтер'єр виглядав привабливішим: великий зал із партером, ложами у два поверхи, прикрашений позолоченими свічниками і люстрами. Будівля вирізнялася доброю акустикою. На сцені новозбудованого Житомирського театру у 1857–1859 рр. було зіграно кілька творів Ю. Крашевського: «Портрет», «Репутація в містечку», «Легше зіпсувати, ніж виправити», «Старі історії»[89]. Очевидно, їх поставив режисер театру Владислав Лозинський. До обов'язків Ю. Крашевського

85 ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 6208. Арк. 29–30; Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. S. 84; Konstancja Szytler. *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965.* Warszawa: PWN, 1973. С. 724; Волосатих О. Ю. Музична й театральна культура Поділля першої половини XIX століття. *Часопис національної музичної академії України імені П. І. Чайковського.* 2011. № 1(10). С. 101–114.

86 Ян Прусіновський про Житомирський театр 1808–1864 років / пер. В. Ліпінський. *Gazeta Polska. Газета Польська.* 2011. № 47(379). С. 7; Kurier Warszawski. 1855. Nr 40.

87 Штром Іван Васильович. URL: http://uk.wikipedia.org/wikiШтром_Іван_Васильович

88 Stupkiewicz S. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu. *Przegląd Humanistyczny.* 1966. Nr 3. S. 51.

89 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 350; Єршов В. О. Польська література доби романтизму... С. 279–280.

як художнього керівника театру належало оновлення декорацій і костюмів, встановлення цін на квитки, залагодження різних господарських справ тощо[90].

Виконання численних обов'язків займало чимало часу і сили. Ось як про це Юзеф Крашевський писав у листі від 6 грудня 1857 р. до брата Каєтана: «Нині, до прикладу, о 10-ій був у мундирі в маршалка (мусів приймати у себе професорів і всю гімназію), далі о пів на 11-у в губернатора, в єпископа, у віце-губернатора, і в палаці, і архієрея [православного єпископа]. Завтра – Театральний комітет о 10-ій, Тюремний комітет – об 11-ій, увечері – вибори в клубі [дворянському], а сьогодні – театр урочистий, бо це 6 грудня, [Святого] Миколая. Так майже кожного дня, як не то, так інше, і тричі я починав писати повість до «Gazety [Codziennej]», а в тих постійних відриваннях не можу нічого зліпити. Навіть дуже мене таке життя підкосило. Не маю хвилини часу. Маю зобов'язання написати нову шкільну програму, а може пізніше й організацію початкових шкіл». Однак Ю. Крашевський радіє з того, «що з цієї праці, для мене тяжкої, може бути якась користь для людей. Роблю, що можу, і це мене тішить. Що там література, коли йдеться про біду, про освіту і важливіші для суспільства завдання»[91].

Початково шляхетські кола толерантно ставилися до того, що Ю. Крашевський на сторінках своїх повістей представив позитивні образи селян, не вказували на неприваблиі портрети провінційної шляхти, бачили в ньому лише письменника, а не автора, здатного впливати на їхній реальний світ. Із цікавістю, навіть поблажливістю вони спостерігали за діяльністю Ю. Крашевського. Місцеві шляхтичі були переконані, що на почесних посада, які займав письменник, йому не вдасться зробити щось доброго[92].

Щоразу частіше ставало очевидним, що чергові ініціативи письменника сприймаються без ентузіазму. Для нього також ставало зрозумілим, що шляхтичі уникають із ним розмов, ставляться до нього так, ніби він не був жителем Волині, навіть бояться його як утопіста[93]. Це яскраво проявилось наприкінці 1850-х років у ході

90 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 357.

91 Ibid. S. 381.

92 Dubiecki M. Na kresach i za kresami. S. 175.

93 Dr Antoni J. [Antoni Rolle]. Zatarg wołyński 1859 r. Kartka z życia J. I. Kraszewskiego, *Przewodnik Naukowy i Literacki (dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»).* 1889. R. XVII. S. 112.

підготовки аграрної реформи 1861 р. Нею займалося кілька державних органів. Серед них був Головний комітет із селянських справ, який функціонував у тісному зв'язку з дворянськими губернськими комітетами з поліпшення побуту поміщицьких селян. Надіслані губернськими комітетами проєкти реформи впорядковували дві Редакційні комісії. Саме проєкт, розроблений у Редакційних комісіях, став основою селянської реформи[94]. Волинський дворянський комітет із поліпшення побуту поміщицьких селян діяв упродовж 8 липня 1858 – 8 лютого 1859 рр. Відповідно до закону, він складався з двох вибраних у кожному повіті шляхтичів, які мали власність у цьому повіті, і двох впливових землевласників губернії, призначених губернатором[95].

Кандидатуру Юзефа Крашевського початково не підтримали на виборах до згаданого комітету[96], але він вирішив надіслати предводителю дворянства Луцького повіту Вікентію Корвін-Пйотровському записку із селянського питання, у якій виклав своє бачення проблеми. У ту епоху документ видавався дуже ліберальним, але насправді він містив помірковані пропозиції, які мали на меті поєднати вимушене звільнення селян від панщини із заходами, направленими на порятунок обтяжених боргами шляхетських господарств від банкрутства[97]. Проти Ю. Крашевського об'єдналися волинські шляхтичі, які намагалися сповільнити роботу комітету із селянського питання, вважаючи, що таким чином не допустять суттєвих змін в аграрних відносинах. Безпосередній привід до обурення позицією письменника вони виразили 1 січня 1859 р. після прем'єри комедії «Stare dzieje», яку Ю. Крашевський поставив на сцені Житомирського театру. Розповідь про графа, врятованого від банкрутства підданими селянами, який у вдячність дарує їм волю й реформує відносини власності у своєму маєтку, була сприйнята як відвертий заклик до переведення на чинш волинських селян.

94 Захарченко П., Прус В. Місце Редакційних комісій у підготовці проекту селянської реформи 19 лютого 1861 р. *Соціологія права*. 2011. № 2. С. 20–25.

95 Шевчук А. В. Волинський дворянський комітет: турбота про майбутнє кріпаків чи захист інтересів поміщиків (1859–1861)? *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.* 2007. Т. 17: На пошану професора В. П. Газіна. С. 188.

96 Bar A. Józef Ignacy Kraszewski na Wołyniu. Równe, 1935. S. 22.

97 Чималі фрагменти подано в: Chmielowski P. Józef Ignacy Kraszewski... S. 287–289.

Твір закінчується словами графа, який вертається до селян: «… земля, на які сидите, від нині ваша, немає і не буде за неї панщини. Оцінимо її та розрахуємося по-божому. Мені ще залишиться шмат землі, на якій за дрібний гріш, по старій дружбі, поможете мені господарювати. Від нинішнього дня ми є сусідами. Немає пана і підданих, але залишається опіка і сердечний зв'язок назавжди»[98].

Кульмінації «волинська суперечка» досягла в наступних тижнях січня 1859 р., коли до рук волинян потрапити примірники «Gazety Warszawskiej», у якій у дев'яти номерах був опублікований цикл листів письменника до редакції[99]. У них він звинувачував волинську шляхту в пасивності у вирішенні нагальних справ, відсутності активної життєвої позиції, турботі лише про власне господарство. Рішення Ю. Крашевського писати про волинські справи до «Gazety Warszawskiej» обурило волинян. Вони сприйняли його виступ як зраду свого середовища, як зречення шляхетських традицій. Не вдаючись до суті конфлікту, губернський предводитель дворянства Кароль Мікуліч побачив у листах Юзефа Крашевського лише вияв нереалізованих амбіцій письменника[100]. Як пізніше згадував Антоні Ролле, конфлікт Юзефа Крашевського з волинською шляхтою був найважливішою темою дискусій жителів «південних провінцій» упродовж кількох місяців 1859 р.[101]. Як активний учасник публіцистичних дебатів, Ю. Крашевський у своєму найближчому оточенні був одним із багатьох шанованих шляхтичів, але майновий статус і мистецькі твори, на думку його земляків, не давали Ю. Крашевському бути беззастережно критичним коментатором поточних подій.

Юзеф Крашевський не вирізнявся стійкістю поглядів щодо селянського питання. Тадеуш Бобровський, який сам брав активну участь у роботі селянського комітету, у спогадах писав, що Юзеф Крашевський, з одного боку, розумів потребу в ліквідації кріпацтва, а з іншого – боявся, щоб аграрна реформа не підірвала соціально-економічних позицій шляхти[102]. Можна припустити, що

98 Kraszewski J. I. Stare dzieje: Komedja w czterech aktach. Poznań: nakł. J. K. Zupańskiego, 1859. S. 140.

99 Gazeta Warszawska. 1859. Nr 29, 54, 61–62, 99, 104–105, 114–115.

100 Gazeta Warszawska. 1859. Nr 129.

101 Dr Antoni J. [Antoni Rolle]. Zatarg wołyński 1859 r. … S. 1.

102 Bobrowski T. Pamiętniki. Lwów: nakładem Jana Nepumucena Niewiadomskiego, 1900. T. 2. S. 215.

наприкінці 1850-х років письменник змирився з невідворотністю змін у становищі селян, під час яких мали зникнути патріархальні відносини між селом і панським двором[103]. Усвідомлюючи, що не вдасться зупинити хід історії, Ю. Крашевський вважав за можливе збереження за шляхтою ролі опікуна над звільненим селянством. Тому він не міг погодитися з тим, що для шляхти земля перестає бути вартістю сама по собі, а набуває форми оборотного капіталу. У «Wieczorach wołyńskich» він писав: «Давніше зовсім іншим було розуміння землі, володіння нею і обов'язки, які вона накладала. Право ніде не записало того, що було у звичаях і традиції, але тим не менше земельний спадок вважався не лише джерелом доходу, але й символом приналежності до краю, дідівським спадком»[104]. Дещо далі він додав: «Тепер … маєток став дійною коровою, матеріалом для спекуляції, джерелом доходів і не більше. Якщо хтось добре заплатить, продаємо його, хоча би [разом] з ним збути прийшлося малий костел, поставлений дідом»[105]. Отже, неоднозначність позиції Ю. Крашевського щодо аграрної реформи була наслідком розуміння ним неможливості погодити традиційні відносини на селі з викликами часу.

Юзеф Крашевський, перебуваючи у внутрішній опозиції до царської Росії, був і залишався польським патріотом, але в тих умовах, у яких він тоді перебував, шукав будь-яку можливість для того, щоб і творити, і вести громадську, освітню, культурницьку діяльність. Не буде перебільшенням сказати, що ця його плідна, багатогранна, натхненна літературна та суспільна праця дала змогу створити образ Житомира як «духовної столиці Волині», а період життя тут польського письменника визначити як «епоху світлого розквіту міста»[106].

Самотність Ю. Крашевського в Житомирі поглиблювалася. На конфлікт зі шляхетським середовищем накладалися враження від подорожі в Західну Європу. Письменника лякали цивілізаційні

---

103 Kijas J. Kraszewski wobec kwestii chłopskiej w latach 1840–1862. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Seria Nauk Społecznych, Filologia. Prace Historyczno-Literackie.* Kraków, 1957. Nr 13. Z. 3. S. 147.

104 Kraszewski J. I. Wieczory wołyńskie. Biały Dunajec; Ostróg, 2015. S. 21.

105 Ibid. S. 23.

106 Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. Житомир: Полісся, 2010. С. 223–229.

зміни, які ставали виразнішими з розвитком індустріалізації. З цієї подорожі він також привіз спогад про образу, якої він зазнав під час аудієнції в папи Пія IX, коли був згаданий як автор неморальних повістей. До цього треба додати і сімейний конфлікт, зумовлений фінансовими справами, і переживання, викликані смертю матері[107]. Очевидно, що 1859 р. був для письменника особливо важким у його житті. Тому його рішення взятися за редагування «Gazety Polskiej», яку видавав Леопольд Кронеберг[108], і пов'язаний із ним переїзд до Варшави, видавалися прийнятним виходом із ситуації. Цей свідомий вибір Ю. Крашевського, письменника-шляхтича, який свою активність на літературному полі трактував як обов'язок, закривав волинський період у його житті. На початку 1860 р. Ю. Крашевський виїхав до Варшави, де приступив до виконання обов'язків редактора «Gazety Codziennej»[109], залишивши всі волинські справи за межами своїх зацікавлень.

Мешкаючи на Волині, Ю. Крашевський написав сотні художніх, історичних, публіцистичних, наукових та інших праць[110]. Це один із найнапруженіших періодів у творчості митця. Важливим доробком письменника є «Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy» (Вільно, 1840) – приклад твору в жанрі подорожніх описів, де на першому плані документального репортажу виступає сам оповідач з його враженнями[111]. Цей жанр характерний для періоду романтизму, часу захоплення історією і пам'ятками давними, коли закладалися основи краєзнавства і пам'яткознавства. У «Wspomnieniach...» вміло поєднуються пізнавальність і мистецька майстерність автора.

Текст твору Ю. Крашевський поділив на вступ, 21 розділ та додав примітки. У заголовки винесено, коли це було можливо, назви населених пунктів: Степань, Серніки (Сирники), Чарторийськ, Оконськ, Городець, Пінськ, Славута, Межиріч Корецький, Олика, Луцьк, Млинів, Дубно, Острог. Один із розділів присвячений замкам, але

107 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 407, 411, 413, 415, 417.

108 Див.: Józef Ignacy Kraszewski – Leopold Kronenberg. Korespondencja: 1859–1876 / oprac. M. Dynowska. Kraków: Cebethner i Wolff, 1929.

109 Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. S. 423, 425.

110 Див. бібліографію письменника: Józef Ignacy Kraszewski. Zarys bibliograficzny / oprac.: S. Stupkiewicz, I. Śliwińska, W. Roszkowska-Sykałowa. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1966. 277 s.

111 Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. 383 s.

в ньому міститься лише їх перелік (Городець, Кричильськ, Степань, Чарторийськ, Колки, Губків, Четвертня) і короткий опис залишків укріплень Каменя-Каширського та йдеться здебільшого про генеалогію волинських родин, причетних до цих замків[112]. Деякі розділи зображують побутові сцени разом із прямою мовою, інші є викладом історичних подій, що чергуються з легендами або ліричними відступами, із описом побаченого в дорозі. В одному з розділів автор подав огляд господарства краю, виділив три типи господарів («старозаконний господар», «господар на двох кріслах», «нео-господар») і дав їм характеристику[113].

Перші історичні відомості про населені пункти містяться в розповіді про Чарторийськ і Колки[114]. Юзеф Крашевський описав замок, «з якого тепер залишились тільки голі мури з орлами на верху», його розташування, монастир та костел домініканців, а далі зауважив, чому містечко Романів стало називатися Колки.

Із розповіді про містечко Корець дізнаємося про принцип містобудівної композиції, про окремі споруди, зокрема замок та його власників[115]. Опис Городця є прикладом типового розташування поліського села[116]. У Славуті мандрівникам автор радить подивитися фабрики сукна, ковдр, фланелі і паперу, князівський палац Сангушків і недобудований костел св. Дороти. У Межирічі Корецькому автор виділив костел піярів, «які тут давно утримували славну школу». Добре враження на подорожнього справили містечка Гориньгород і Рівне.

Олика привабила Ю. Крашевського своїм замком, «хоча життя давно покинуло цю стародавню будівлю», оборонні вали, які оточували колись місто, руїни ратуші з вежею, колегіальний костел, «цей славний з дорогого мармуру пам'ятник ще нині найбільше оздоблює і вирізняє місто». Опис цього костелу – один із небагатьох прикладів оцінки письменником реставрації архітектурного творіння. У тексті названо архітекторів костелу, перелічено надгробки визначних осіб, у додатку процитовано епітафії[117]. Автор у достат-

112 Ibid. S. 135–140.
113 Ibid. S. 83–87.
114 Ibid. S. 69–71.
115 Ibid. S. 91–95.
116 Ibid. S. 97.
117 Ibid. S. 169–170, 300–303.

ній повноті виклав історію роду Радзивіллів, для яких Олика було центром однієї з трьох їхніх ординацій.

Найбільше уваги Ю. Крашевський приділив Луцьку. Він описав в'їзд до міста зі сходу, виклав враження від його забудови, розташування замку (датував його не старшим XVI ст.), зазначав, що панорама міста «недалеко від монастиря василіанів є найгарнішою», розповів про історію міста, починаючи з 986 року, згадав «про славний з'їзд 1429 року», перелічив численні монастирі, виклав біографії єпископів. Багато сторінок у своєму творі автор присвятив ролі князя Вітовта в історії Луцька та Волині. У додатку він опублікував два написи із пресвітерія Луцького кафедрального костелу латинською мовою і в перекладі польською. У першому викладена історія кафедрального костелу, а в другому розповідається про роль у відбудові кафедри після пожеж 1803–1813 рр. єпископа Каспера Цецішевського. Далі вміщено фундаційний напис із Луцької церкви Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господня та надгробний текст Яну Каролю Ходкевичу в Острозі. Текст про Дубно містить згадку про ратушу і храми, перелік монастирів і костьолів, коротку історію міста, літературний опис нападу на місто татар. В Острозі автор виділив дві його частини, описав замок із церквою св. Трійці, руїни колегіуму єзуїтів. Сусідній із Острогом Межиріч чомусь не залишив у нього гідних уваги вражень. Недоступний, захований серед боліт і лісів, позбавлений доріг і мало ким відвідуваний – таким постає створений письменником образ Полісся, яким він мандрував на возах та човнах. Читач переконується, що цей край відрізняється від Волині.

У варшавському виданні твору «Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy» 1985 р. додано рисунки, створені Ю. Крашевським з натури під час його подорожі для ілюстрації своєї книжки. Вони (наприклад, «Руїни замку в Чарторийську», «Костел у Казимирці», «Замкова брама в Луцьку» чи «Дубенська брама в Острозі») суттєво доповнюють словесні описи місцевостей, дають змогу відтворити втрачені фрагменти пам'яток.

Для Ю. Крашевського характерне цілком приязне ставлення до баченого, до краю, місцевих людей та їхньої культури. І все ж не можна не помітити, що в його очах поселення Волині переживали занепад. Усе величне, що колись було створене, перетворювалось у руїни, а громадськість переважно була байдужа до пам'яток своєї історії.

Показові волинські реалії знайшли відображення у низці прозових творів Ю. Крашевського, над якими він працював у 1840-х – 1850-х роках. Усі побутові замальовки, ескізи, окремі елементи оповіді знаходяться на другому плані, поступаючись місцем стрункій епічній композиції із складною, доведеною до логічної розв'язки фабулою. Юзеф Крашевський відмовився від традицій сентиментальної прози і романтичної проблематики. Увага до фактів реального життя, тяжіння до широких узагальнень привело його до створення соціальних повістей – «Уляна», «Історія Савки», «Остап Бондарчук», «Ярина», «Історія кілка в плоті»[118]. Та, мабуть, найвідомішим твором є «Хата за селом» («Chata za wsią», 1852), повість із циклу т. зв. його «українських повістей і оповідань»[119]. Вона присвячена зображенню життя незалежної родини, де поєднано долі цигана та української селянки, які живуть за селом із дочкою, поза циганською й українською селянською громадами, а отже, приречені на самотність[120]. Тут наявна нетипова ситуація, нехарактерним є й основний конфлікт твору. Михайло Старицький, переробивши досить вільно для українського театру цю повість польського автора, центральною трагічною постаттю зробив саме молоду циганку Азу, другорядний персонаж у повісті Юзефа Крашевського, і саме її ім'ям назвав свою п'єсу.

Юзеф Крашевський нідé не використовує специфічних фольклорно-етнографічних реалій із українського життя, що якраз і було особливо модним та поширеним на той час у творах деяких польських авторів-романтиків. Усно-поетичні традиції, етнографія цікавлять його лише в широкому контексті з усіма іншими атрибутами й аспектами народного буття. Ті текстуальні фольклорні елементи, які письменник включає до своїх «селянських повістей», є, як правило, органічною частиною їхньої сюжетно-композиційної і стильової фактури, їх використовують з метою типізації обставин і дійових осіб. Прозу Ю. Крашевського 1840-х – 1850-х років характеризують як реалістичну, оскільки в ній наявне широке проблематичне коло, загострений соціаль-

118 Ці повісті опубліковані в українському перекладі в: Крашевський Ю. І. Повісті / пер. з пол. Київ: Дніпро, 1979. 426 с.

119 Крашевський Ю. І. Хата за селом. Київ: Дніпро, 1967. 315 с.

120 Гуменюк В. Художній світ роману Юзефа Ігнація Крашевського «Хата за селом». *Слово час.* 2015. № 9. С. 72–77.

ний аналіз, змальовані нові соціально-психологічні типи, що їх зумовлюють зміни у суспільному устрої, сформована нова концепція героя, доля якого демонструє типові риси людини своєї епохи, утверджені нові жанрові різновиди[121].

«Wieczory wołyńskie» займають особливе місце у творчому доробку письменника. У цьому творі є розділ «Риси Волині», який містить географічну, етнографічну, історичну, культурно-освітню характеристику краю. Волинь у ньому описана як самодостатнє явище, до певної міри персоніфіковане, зі своїми цінностями[122]. Постійне звернення до історії, поєднання наукового погляду з точною фіксацією деталей довкілля, зіставлення сільського і міського укладів, національного й соціального дало змогу авторові показати Волинь як окремий культурний простір.

У розділах «Розкіш» та «Минуле й майбутнє», композиційно незвичних, філософські роздуми не мають часової визначеності. У них невимушено поєднуються два простори: минуле й сьогодення, які існують не у вертикальному, а горизонтальному вимірі. Автор дав гостру оцінку тогочасного суспільства. Він з гіркотою писав: «Вдаємо себе за багатих, жертвуючи майбутнім, видаємо себе за високо народжених, видаємо, нарешті, за освічених людей, і цей снобізм руйнує нас і принижує … Не маємо сорому, де його належало б мати, не соромимось відмовлятись від святих обов'язків, а фальшивий сором бідності, походження, стосунків викривлює нас і паралізує все життя»[123].

Отже, листи Ю. Крашевського до близьких родичів та низка художніх і публіцистичних творів, написаних упродовж 1830-х – 1850-х років, є цінним джерелом інформації про волинян і Волинь, де письменник проживав понад двадцять років. У них Волинь представлена як край давньої Речі Посполитої, де збереглася сформована у попередні віки соціальна ієрархічна структура, у якій шляхта, євреї та селяни займають традиційні суспільні ніші. Шляхетське середовище змальоване яскраво диференційованим:

---

121 Косякевич К. Юзеф Ігнацій Крашевський як майстер романтичного опису українських селян XIX століття. *Юзеф Крашевський в культурній спадщині України та Польщі:* зб. наук. праць. Житомир, 2017. С. 76–79.

122 Kraszewski J. I. Wieczory wołyńskie. Lwów: drukarnia Zakładu im. Ossolińskich, 1859. S. 6–46.

123 Ibid. S. 135.

верхній щабель займали магнати, від них здалека трималися дрібні й середні землевласники, а нижня сходинка відводилася для чиншової шляхти. Основною формою організації господарства на селі залишаються фільварки. У маєтках засновувались невеликі підприємства для переробки сільськогосподарської продукції: млини, гуральні, оліярні. Місцем залагодження майнових справ були щорічні контракти в Дубні. У листах Ю. Крашевського опосередковано відображена діяльність російської адміністрації, направлена на обмеження чисельності шляхти. На Волині для Ю. Крашевського немає культурних чи мовних бар'єрів для спілкування з місцевими шляхтичами, найчастіше з тими, хто поділяв його погляди на історію та літературу. Віддаленість краю від відомих культурних і наукових центрів не заважала Ю. Крашевському активно займатися громадською, літературною та науковою роботою, а тихий провінційний Житомир у роки його перебування в губернському місті перетворився у значний осередок польської культури. Вагомий внесок Ю. Крашевського в опис, дослідження, пропаганду культурної спадщини Волині, те, що йому вдалося зберегти невтомною працею для наступних поколінь відомості про неї, дає підстави для увічнення пам'яті про нього. Життєвий шлях Ю. Крашевського, письменника, історика, етнографа та громадського діяча, є прикладом служіння Волинському краю.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-9

Олег Павлишин

Розділ 9

Виступи співаків-українців на сценах Варшави наприкінці XIX – на початку XX століття

У другій половині XIX ст. Варшавська опера стала, без перебільшення, центром польського музичного і культурного життя. Під пануванням російського царату тільки зі сцени (як, втім, із амвону) могла публічно лунати польська мова[1]. Більшість польськомовного репертуару виконувалася у Великому театрі. Важливим складником європейської оперної творчості став романтичний націоналізм[2]. Значний вплив на глядацьку аудиторію мала популяризація творів Станіслава Монюшка та Владислава Желенського. Протягом XIX – на початку XX ст. їх опери стали культовими серед поляків. Варшава вперто відстоювала роль польської столиці, незважаючи на утиски з боку росіян. Тенденція переманювання співаків та акторів із Галичини до Варшави свідчила про справжню притягальну силу митрополії[3]. У місті над Віслою шанували спів Соломії Крушельницької, Олександра Мишуги та Адама Дідури, які були широко відомі історикам та шанувальникам оперного співу. Ці артисти тріумфально виступали також на інших провідних сценах світу, утверджуючи високий рівень української вокальної традиції.

Чи не першим із українців сольним виконавцем на варшавській сцені став **Іларіон-Іван Дилінський**. Відомо, що співак народився 1855 р. у с. Ляшки Горішні (тепер – Миколаївський район Львівської області). Вокальну освіту здобув приватно у Львові. На професійній

1 Kieniewic S. Warszawa w latach 1975–1914. Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1976. S. 278.

2 Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ.: П. Таращук, О. Коваленко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 549.

3 Тер Ф. Польський театр у Львові 1842–1914 років. Соціальні конфлікти і репертуар. *Україна модерна*. 2003. Ч. 8. С. 51.

сцені починав як соліст Львівської опери (1874–1875, 1878–1879) й Краківської оперети (1875–1876). Його сценічне амплуа: бас-баритон та актор. У 1880–1919 рр. І.-І. Дилінський виступав на сцені Великого театру у Варшаві, де виконував комедійні і драматичні ролі: Дон Бартоло («Севільський цирульник» Джоаккіно Россіні), Яґо («Отелло» Джузепе Верді), Валентин («Фауст» Шарля Ґуно). В операх С. Монюшка виконував партії Збігнєва («Зачарований замок), Дземби («Галька») та Хорунжого («Графиня»). На концертах у Львові, Ходорові виконував твори українських композиторів і народні пісні. Від 1890 р. продовжив творчу діяльність у Варшаві, займаючись режисурою[4].

Не менш знаним був оперний співак (бас) та артист театру, музичний педагог й режисер **Адам Дідур, який** народився 24 грудня 1873 р. (за іншими даними – 1874 р.) у с. Воля Сенькова Сяноцького повіту на Лемківщині. Навчався мистецтву співу у 1892–1895 рр. у консерваторії Галицького музичного товариства у Львові й у Мілані. Дебютував 1894 р. у ролі Мефістофеля в опері Шарля Гуно «Фауст». У 1899–1903 рр. розпочав виступати на головній сцені польської столиці в операх С. Монюшка у партіях Стольника («Галька») та Збігнєва («Зачарований замок»)[5]. Виступи у Варшаві стали своєрідним трампліном для подальшої оперної кар'єри А. Дідура. Незабаром тричі дістав анганжемент на виступ у міланському театрі «La scala». Особливий успіх мав в опері «Вільний стрілець» Вебера; за контрактом мав також виступи в Південній Америції[6]. У розквіті кар'єри також гастролював на сценах міст світу, відомих оперними традиціями: Київ, Львів, Мілан, Нью-Йорк, Одеса, Санкт-Петербург, Харків та ін. Музичні критики відзначали широкий діапазон його голосу, першокласну вокальну техніку, виразну дикцію та неповторність сценічних образів.

Серед українців Львова ходили чутки, що Адам Дідур був селянським сином із Сяніцького повіту і звався насправді Андрій Дідух, свого часу закінчив дяківську школу в бурсі Ставропігійського

4 Помер Ділинський 2 липня 1919 р. у Варшаві. Див.: Дилінський Іларій. *Мистецтво України: біографічний довідник* / упоряд. А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський за ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1997. С. 204.

5 Мазепа Л. Дідур Адам. *Мистецтво України. Біографічний довідник*. С. 206.

6 Адам Дїдур, славний басїст і наш земляк (про гастролі оперного співака). «*Дїло*». 1905. 15 (28 червня). Ч. 133. С. 3.

інституту[7]. Водночас національна ідентичність А. Дідура була не кристалізована. Співак не зважав на своє українське походження, а натомість, із приватних міркувань, акцентував на приналежності до поляків[8]. Відомо, що А. Дідур зробив символічний для польського руху жест – пожертву на «Dar Grunwaldzki»[9]. Відтак польська преса наполягала на його польській ідентичності[10]. У концертному репертуарі А. Дідура – твори українських, російських та західних композиторів. У 1920 р. він записав на грамплатівку дві українські народні пісні в обробці Цимбаліста[11]. Здійснив кілька постановок опер, зокрема «Зачарований замок» Станіслава Монюшка, «Фауст» Шарля Ґуно, «Аїда» Джузеппе Верді, «Тоска» Джакомо Пуччіні.

Поза численними і регулярними закордонними гастролями, А. Дідур прагнув пов'язати своє життя зі Львовом – придбав тут будинок. Втім на початку Другої світової війни перебрався до Варшави. У 1939–1944 рр. – художній керівник Великого театру у Варшаві, професор Варшавській консерваторії і Польського музичного товариства; від 1945 р. – професор Консерваторії та директор Оперного театру в м. Катовіце. Знявся у низці кінострічок. Помер А. Дідур 7 січня 1946 р. у м. Катовіце.

Наприкінці XIX ст. на варшавській сцені засяяла зірка **Миколи Стефана Левицького**. Співак та музичний педагог народився 1870 р. у Тернополі (за іншими даними – у Снятині). Навчався у Консерваторії Галицького музичного товариства (1894). Як виконавець розпочав виступати в українських музичних середовищах. Влітку 1889 р. брав участь у музично-декламаційній експедиції львівських студентів по Галичині під керівництвом священника та композитора Остапа Нижанківського. У 1892 р. виступав у музичних виставах театру Товариства «Руська бесіда» у Львові. У 1892–1898 рр. – учасник хору і соліст львівського хорового товариства «Боян». У 1895 р. разом із Соломією Крушельницькою вперше вико-

7 Шах С. Львів – місто моєї молодости. Мюнхен: Християнський Голос, 1956. Ч. III: «Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія». С. 272.

8 Антін Рудницький відзначив, що вважати А. Дідура представником українського мистецтва і культури «невірно й непотрібно» (Рудницький А. Українська музика. Історично-критичний огляд. Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1963. С. 265).

9 Театр і музика. «Rodak» чи «землякъ»? Рада. 1909. 14 жовтня. С. 4.

10 Адам Дідур і «Wiedeński Kuryer Polski». Діло. 1915. 1 мая. С. 7.

11 Про звукозаписи А. Дідура див.: Максимюк С. Бібліографія українських звукозаписів 1903–1995. 2-ге вид. випр. і допов. Львів, 2017. С. 27, 29, 61, 73, 91– 92.

нали кантату Генрика Топольницького «Хустина»[12]. Удосконалював свою вокальну майстерність у Мілані (1895)[13]. У 1895–1898 рр. виконував сольні партії у спектаклях Львівського театру. Вирізнявся потужним голосом широкого діапазону й неординарними драматичними здібностями.

Дістав запрошення до Варшавської опери (1898–1899, 1915), де прославився, як блискучий виконавець в опері «Гопляна» Владислава Желенського[14]. У 1899–1901 рр. співак виступав у театрах Італії, зокрема на сцені театру «Політеама» у Новій Ліґурії[15]. Поряд із світовою оперною класикою, на філармонічних концертах виконував вокальні твори українських композиторів – Миколи Лисенка, Остапа Нижанківського та Станіслава Людкевича[16]. У Варшаві працював й у міжвоєнний час[17]. Втім названі митці виразно не афішували свого українського походження й не брали участі у житті розрізненої української спільноти[18].

Найвизначнішою постаттю українського оперного співу ХХ ст. була сопрано **Соломія Крушельницька**, яка народилася 23 вересня 1872 р. у с. Білявинці Бучацького повіту у священицькій родині. Навчалася мистецтву співу у Львівській консерваторії (1893 р., клас Валерія Висоцького). У 1893–1894 рр удосконалювала професійну майстерність у Мілані, 1895 р. – у Відні. Виконувала оперні партії на сценах провідних театрів світу. Сценічні виступи розпочала в концертах Львівського «Бояна». Дебютувала 1893 р. на сцені Театру Скарбека у Львові партією Леонори («Фаворитка» Ґаетано Доніцетті). Набувала майстерності на сценах багатьох оперних театрів світу, зокрема у містах: Кремоні (1895–1896), Трієсті (1895; обидва – в Італії) та Одесі (1896–1897). Під час виступів у Великому

12 Левицький Микола. *Мистецтво України. Біографічний довідник.* С. 359.

13 Нашû артисты-спѣваки. *Дѣло.*1901. 12 (25) жовтня. С. 2.

14 Рускû спѣваки оперовû. *Дѣло*. 1898. 1 (13) жовтня. С. 3; Нашû спѣваки оперовû. *Дѣло*. 1898. 3 (15) жовтня. С. 3.

15 Нашь землякъ п. Никола Левицькій. *Дѣло*. 1901. 13 (26) червня. С. 3; Нашû артисты-спѣваки. *Дѣло*. 1901. 12 (25) жовтня. С. 2.

16 Левицький Микола. *Мистецтво України. Біографічний довідник.* С. 359.

17 У міжвоєнну добу у працював Варшаві як музичний педагог та режисер-постановник. У польській столиці знайшов місце спочинку. Помер 1 серпня 1944 р.

18 Павлишин О. «Почнемо своє культурне життя серйозно, вдумливо і скромно…»: Товариство «Українська Громада у Варшаві» (1909–1915). *Український альманах 2022*. Варшава, 2022. С. 68.

театрі Варшави у 1898–1901 рр. й стала однією з найулюбленіших співачок[19], зокрема у ролі Гальки, Графині, Ганни («Галька», «Графиня», «Зачарований замок» С. Монюшки), Баллядини, Ґопляни (однойменна опера В. Желенського).

На відкритті театрального сезону 1898 р. у виставі опери Владислава Желенського «Ґопляна» брали участь двоє українських співаків – Соломія Крушельницька в партії Баллядини і Микола Левицький у партії Ґрабця[20]. Рецензенти варшавського щоденника відзначили сміливе трактування партії обома артистами[21]. У березні 1899 р. тріумфально пройшов бенефіс співачки в опері «Галька»[22].

Українська співачка зачарувала не тільки варшавську публіку. У 1901 р. Крушельницька разом із іншими п'ятьма артистками Великого театру отримала від перського шаха, який у той час гостював у Варшаві, в дарунок золотий перстень[23]. Варто відзначити і матеріальний аспект сценічних контрактів оперних «зірок», які сягали майже 10 тисяч російських рублів на рік. У той час, як пересічний артист заробляв кількасот рублів, статист – значно менше[24]. Влітку 1905 р. управління варшавських театрів провело перемовини з С. Крушельницькою з приводу її запланованих виступів у Великому театрі на початку наступного оперного сезону. Співачка погодилася виступати й попередньо вона домагалась гонорару за вихід по 2 500 франків. Згодом зменшила вимогу до 2 000 франків, за умови, що вона виступить не менше 12 разів. Таким чином, виступи примадонни мали обійтися варшавському театральному керівництву в 9 000 російських карбованців[25].

Соломія Крушельницька блискуче виконала партію Баттерфляй на спеціальне запрошення Джакомо Пуччіні в його опері «Чіо-Чіо-Сан» у театрі «Ґранде» на півночі Італії (1904 р.). Раніше дебютна

19 Рудницький А. *Українська музика…* С. 267.

20 Рускû спѣваки оперовû. *Дѣло*. 1898. 1 (13) жовтня. С. 3.

21 Нашû спѣваки оперовû. *Дѣло*. 1898. 3 (15) жовтня. С. 3.

22 Якою симпатією и якимъ признанємъ тѣшить ся у Варшавянъ наша землячка панна Саломея Крушельницка. *Дѣло*. 1899. 11 (23) марта. С. 2.

23 П.-на С. Крушельницка, наша землячка, артистка-спевачка оперова у Варшаве. *Дѣло*. 1900. 8 (21) червня. С. 3.

24 Kieniewic S. Warszawa w latach 1975–1914. S. 279.

25 С. Крушельницкая въ Варшавѣ. *Галичанинъ*. Львôвъ. 1905. 10 (23) іюня. С. 3.

вистава цієї опери у театрі «Ла Скала» не мала успіху. Після тріумфу Батерфляй С. Крушельницька стала першою виконавицею провідних партій у низці оперних вистав на сценах Італії. У її творчому доробку також є виступи в різних куточках світу: Санкт-Петербург (1899–1901); Париж («Ґранд-опера», 1902); Буенос-Айрес («Колон», 1906, 1910, 1913) та ін.

Оперна зірка світового рівня неоднозначно виявляла свою українську ідентичність і була заангажованою в український рух: листувалася з Михайлом Павликом, Василем Стефаником, вітала Івана Франка з 25-літтям його літературної діяльності[26] Коли у часописі «Край» з'явився пасквіль на С. Крушельницьку, що нібито вона все признавалася до українства – публіка на це не зважала. А одна з варшавських газет надрукувала такі слова: «Znakomita artystka nigdy się z tym nie kryła, że jest Rusinką. To jej przywiązanie do biednej podkarpatskiej narodowości należy uszanować»[27].

Із українських виконавців найтриваліше й різнопланово у Варшаві працював **Олександр Мишуга**, який народився 7 червня 1853 р. у с. Новий Витків Радехівського повіту в родині шевця Пилипа. Від 1868 р. навчався у дяківській школі при соборі св. Юра у Львові, згодом – в учительській семінарії. Закінчив Консерваторію Галицького музичного товариства (1881), удосконалював вокальну майстерність у консерваторії Мілану (1883). Дебютував 1880 р. у Львові як учасник постановки фрагментів опери С. Монюшка «Страшний двір». Як вокаліст представляв італійську традицію тенорів бельканто, вирізнявся сценічним талантом та блискучою музичною культурою. Був солістом Великого театру у Варшаві у 1884–1890 рр.[28]. Дебютний виступ Олександра Мишуги Болеслав Прус відзначив у щоденнику: «У Варшаві з'явився новий тенор, пан Мишуга. Голос у нього не великий, але дуже милий. Мишуга передусім вміє співати, розуміє і відчуває, що він співає. Лишається лише подякувати директорові опери, що

26 Крамар Ростислав. Незрівняна Галька, шляхетна Графиня. Український акцент в історії польської опери. *Соломія Крушельницька. Шляхами тріумфів. Статті та матеріали*». Тернопіль: Джура, 2008. С. 130. Ґрунтовнішу розповідь про виступи С. Крушельницької у Варшаві див.: там само. С. 116–133.

27 Цит. за: Ілюстрований музичний Калєндар на рік звичайний 1905 з додатком II. накладу музичного альманаха з року 1904 / зложив і впорядкував Р. Зарицкий. Львів, 1905. С. 11.

28 Рудницький А. *Українська музика...* С. 265.

придбав такого знаменитого співака…»[29]. На варшавській сцені з незмінним успіхом виконував провідні ролі ліричного та драматичного тенора. Утім найбільший успіх припав на вокальних партіях Йонтека в «Гальці» і Стефана в «Страшному суді» С. Монюшка, Янека – в однойменній опері В. Желенського[30].

Натомість особисте життя співака було драматичним. Перший його шлюб був невдалим. Пізніше закохався у драматичну артистку Марію Вісновську, їх зв'язок мав трагічний та резонансний фінал. На одному з прийнять, які в честь знаменитої артистки влаштував один із її прихильників – російський офіцер, той із ревнощів застрелив її з револьвера. У день похорону М. Вісновської мав відбутися й виступ О. Мишуги в опері «Фаворитка». Як згадував Лука Мишуга: «А як вістка про це рознеслася по Варшаві, величезні товпи народу облягли театр, бо хотіли бути на виставі, дарма, що дирекція ще в останній хвилині вечером хотіла відкликати виставу після того, як виломано одні з входових дверей і важко було вдержати порядок. Та на виставу прибув уже генерал-губернатор, і годі було її зміняти»[31]. Відтак О. Мишуга зумів зібратися з силами й виступив, але в останньому акті не втримався і розридався. Публіка співчутливо плакала разом із ним[32]. На судовому процесі, коли йшлося про присягу О. Мишуги як свідка, відмовся складати її у православному форматі, сказавши, що він вихований у польському дусі. За таку позицію керівництво театру, під впливом російського начальства, покарало співака відмовою продовжити контракт.

У наступні роки О. Мишуга з великим успіхом виступав на сценах Мілана, Кракова, Відня, Лондона, Берліна, Стокгольма, Парижа, Санкт-Петербурга, Києва та ін. З часом за співаком закріпилося сценічне псевдо на італійський манір – «Філіппі-Мишуга». Олександр Мишуга повернувся до Варшави щойно в 1904 р. Вже наприкінці травня того року з'явилася інформація про призначення його професором вищого курсу оперного співу Музичного товариства у Варшаві[33]. У найближчому театральному сезоні на сцені Великого

29 Цит. за: Головащенко М. Пісень дивних чародій. *Олександр Мишуга: спогади, матеріали, листи* / упоряд. М. Головащенко. Київ: Музична Україна, 1971. С. 5–41.

30 Там само. С. 14.

31 Мишуга Л. Олександр Мишуга, як я його бачу. *Олександр Мишуга: спогади, матеріали, листи*. С. 61–62.

32 Там само. С. 62.

33 П. Олександер Мишуга. *Дїло*. 1904. 29 мая (11 червня). С. 3.

театру внаслідок перемовин між дирекцією театру і артистом було домовлено, що О. Мишуга відтворить свої найліпші вокальні партії у таких оперних спектаклях: «Галька», «Страшний двір», «Фауст», «Ромео і Юлія», «Фаворит» та ін.[34].

Невдовзі митець розпочав виступи на найбільшій сцені польської столиці. Присутній на концерті український шанувальник оперного співу описав свої враження від виступу співака так: «Хоч я сам незабавки, вертаю до Галичини, преці вражінє, яке я вчера винїс з варшавскої опери під час виступу нашого земляка п. Александра Мишуги, заслугує щоби ним скоріше подїлитись з Впов. читачами «Дїла». П. Александер Мишуга виступав вчера в опері Монюшка «Страшний двір» в партиї Стефана, в котрій він перед 20 роками представив ся перший раз варшавскій публиці яко знаменитий її інтерпретатор. Коли артист виступав на сцену, трудно було своїм очам і ухам вірити, аби той молодик з легкими елястичними рухами, що так невимушено викидає такі високі тони як la, si, мав за собою вже двайцять років артистичної праці. Тут, здається, зуб часу, що звичайно «робить своє», не мав сьмілости чіпитись такого скарбу, голос дорогого нашого земляка. Тож як той голос вчера звучав! Солодким металїчним тенором чарував слухачів і просто приневолював до невмовкаючих оплесків по кождім слові, а вже в третім актї по славній арії з курантами, повстав в амфітеатрі такий ентузиязм, який рідко, хоч би й найбільшим артистам лучаєць. Мишугу прямо закидано цьвітами. В кульоарах та в фоає театру підчас антракту чути було лиш такі слова як: mistrz, bajeczny, niezrównany – а все то під адресою нашого славного земляка»[35].

Свою національну ідентичність О. Мишуга засвідчував участю у численних Шевченківських концертах у Станиславові, Львові, Кракові, Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та Тернополі. Співак висловлював великий жаль, що не може працювати в українській опері. В одному з листів він писав: «Я мушу заробляти на чужій території і помагати тим, що на своїй будуть колись працювати»[36].

---

34 П. Александер Мишуґа. *Дїло*. 1904. 9 (22 вересня). С. 3.

35 Іван Григорович, Триюмфи п. Мишуги. З Варшави… *Дїло*. 1904. 18 вересня (1 жовтня). С. 2.

36 Цит за: Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. Буенос Айрес, 1959. С. 990.

Михайло Рудницький зі слів Дрималика, відзначив, що Олександр Мишуга багато розказував про свої концертні мандри: «Коли хтось заздрив, що він знає так багато гарних столиць і нових країн, він завжди підкреслював, що ця приємність коштує багато нервів. Він страждав від того, що на чужині не хотіли нічого чути про те, що він українець, часто іронічно розпитували його: "Що це таке?". Тоді жодний сценічний тріумф не тішив його. "З одного боку, – казав він, – треба, щоб якнайбільше наших земляків їздило за кордон і жило на чужині, а з другого, свідомість, що там дивляться на тебе, як на приблуду, доводить до скаженої люті. Поки в нас не буде власної держави і в наших паспортах не буде записана наша дійсна національність, треба перед від'їздом у Європу одягати на себе шкуру гіпопотама"»[37].

Поряд із підтримкою молодих перспективних талантів митець давав пожертви на український рух. За словами Олекси Приходька, «серед польського громадянства є і вороже настроєні до Мишуги як до українця (читав я в якійсь польській газеті, де писалося, що мовляв, Мишуга заробляє у поляків гроші у Варшаві і посилає їх "своїм гайдамакам" у Галичину»[38].

Олександр Мишуга був блискучим музичним педагогом. У 1905–1910 рр. викладав у Київській музично-драматичній школі М. Лисенка. Пізніше він переїхав до Варшави, де викладав мистецтво співу у 1911–1913 рр. у Музичному інституті (перейменований у Вищу музичну школу імені Шопена Варшавського музичного товариства). У польській столиці співак придбав власний будинок на Краківському передмісті (будинок № 6), де давав лекції сольного співу[39]. У листі з Варшави, датованому 1911 р., до Т. Корчинського, що мешкав у с. Новий Витків, він писав: «Так обтяжений щоденними заняттями (не виключаючи й свят) що ради собі дати не можу»[40].

Про цікавий випадок, який демонстрував ставлення Олександра Мишуги до специфіки виступів у варшавській столиці, згадував керівник хору «Української Громади» у Варшаві Олекса Приходько. На одну з репетицій хору завітав й славетний співак. Хор саме

37 Рудницький М. Олександр Мишуга. *Олександр Мишуга: спогади, матеріали, листи*. С. 270.

38 Приходько О. Щаслива мить. *Олександр Мишуга: спогади, матеріали, листи*. С. 240.

39 Там само. С. 239.

40 В. Кук. Листи О. П. Мишуги. Архіви України. 1967. № 2. С. 85.

готувався до виступу на сцені оперного театру, де мав відбутися черговий студентський концерт-бал. За спогадами О. Приходька, «Співали ми відому "Верховину" Миколи Лисенка, де були такі слова:

"Єсть у мене топір, топір
Та кована бляшка,
Не боюся я ні німця,
Ані того ляшка".

Прослухавши уважно наш спів, Мишуга сказав, що не добре виступати в польському театрі і грозити полякам. Радив нам змінити кінець приспіву так:

"Полюбив я дівчиноньку,
Гарненьку, як ляшка".

З оплесками прийняв хор цю пораду і перемінив "гнів на милість"»[41].

Специфікою вокальної творчості та музично-педагогічної діяльності був науковий підхід до майстерності співу, задля того вивчав анатомію голосового апарату. Серед учнів Олександра Мишуги – Єва Бандровська-Турська, Марія Гребінецька, Марія Донець-Тессейр, Софія Мирович, польська співачка Яніна Королевич-Вайдова. Серед учениць маестро були: Е. М. Рубалова, яка співала український репертуар у Варшаві[42], співачка з Галичини Олександра Любич-Пархоняк[43]. Асистенткою маестро Олександра Мишуги у Вищій музичній школі стала польська співачка Гелена Бжостовська[44].

Польська преса ставила Олександра Мишугу в один ряд із найкращими співаками його доби – Енріко Карузо, Маттіа Баттістіні, Федомр Шаляпіним[45]. Коли у Варшаві 1912 р. готувалася ювілейна 700-та вистава опери «Галька», організатори запросили О. Мишугу виконати партію Йонтека, незважаючи на досить похилий вік співака. У такий спосіб віддано шану тому, хто спричинився до над-

41 Приходько О. Щаслива мить. *Олександр Мишуга: спогади, матеріали, листи*. С. 238–241.

42 Ю. Б. Українська Громада у Варшаві. *Рада*. 1912. 21 декабря. С. 3.

43 Любич-Пархоняк О. Мій незабутній учитель. *Олександр Мишуга: спогади, матеріали, листи*. С. 191–192; Приходько О. Щаслива мить. С. 239.

44 Чехович І. Честь його пам'яті. *Олександр Мишуга: спогади, матеріали, листи.* С. 248–249.

45 Головащенко М. Пісень дивних чародій. С. 14.

звичайної популярності цієї опери і був визнаний найкращим виконавцем її головного героя. Публіка, як і колись, із захопленням і сердечно вітала свого улюбленця[46]. У роки Першої світової війни маестро переїхав до Стокгольма[47]. Польський історик, перелічуючи зірок Варшавської опери на зламі XIX ст., серед п'яти артистів назвав трьох українських виконавців: А. Дідура, О. Мишугу та С. Крушельницьку[48].

Поряд із виступами в оперному театрі, співаки практикували участь у камерних концертах у філармонії, яку відкрито у Варшаві 1901 р. Наприклад, О. Мишуга навесні 1904 р. виступав як соліст у концерті Варшавської філармонії, виконавши арію з опери «Кармен» Жоржа Бізе, романс із «Ромео і Джульєта» Шарль Гуно, арію з «Гальки» Станіслава Монюшки, окремі партії з «Янки» Владислава Желенського та «Мазепи» Адама Мінхгаймера[49]. Популярні арії та українські пісні виконувала також менш знана артистка Варшавської опери А. Пиринська[50].

Виступи співаків українського походження мали широкий резонанс у Варшаві завдяки високій виконавській майстерності співвітчизників. За творчими здобутками названих виконавців пильно слідкували українські спільноти у Варшаві й в Україні, закономірно пишаючись міжнародним визнанням української вокальної школи. Сценічні досягнення видатних артистів у свій спосіб скріплювали український рух не тільки на рідній землі, але й за її межами.

---

46 Там само. С. 15; Мишуга Л. Олександр Мишуга, як я його бачу. С. 63–64.

47 З 1919 р. О. Мишуга викладав мистецтво співу у власній музичній школі в Стокгольмі. Помер 9 березня 1922 р. у м. Фрайбург (Німеччина). Похований, згідно заповіту, у рідному селі.

48 Див.: Kieniewic S. Warszawa w latach 1975–1914. S. 279.

49 П. Олександер Мишуга. *Дїло*. 1904. 28 лютого (12 марта). С. 3.

50 Павлишин О. Почнемо своє культурне життя серйозно, вдумливо і скромно… С. 68.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-10

Олег Жерноклеєв

Розділ 10

Римо-католицьке чернецтво у Східній Галичині на початку XX століття[1]

Історія Церкви та чернецтва в Україні останнім часом привертає все більшу увагу науковців. Свідченням цього стала й ціла серія монографічних і першоджерельних видань у рамках програми Українського католицького університету «Київське християнство», започаткованої Ігорем Скочилясом, а також наукових проектів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, присвячених монастирським обителям Карпатського регіону та Галицької землі, під керівництвом Миколи Кугутяка. З іншого боку, неабияку актуальність зберігає вивчення різноманітних аспектів минулого й сьогодення національних спільнот в Україні, й зокрема в її західному регіоні. Адже для східнохристиянської традиції галицьких русинів-українців це був простір «зустрічі» як із гебрайським світом – «Атлантидою» XX ст.[2], так і з римо-католицькою духовністю, представленою, серед іншого, й численними осередками католицьких чернечих орденів у майже півтори сотні населених пунктів Східної Галичини на зламі XIX–XX ст.

Поліетнічний характер Галичини впродовж багатьох століть її новочасної історії зумовив тривалу присутність тут різноманітних структур Римо-католицької церкви. Серед них помітним явищем було численне католицьке чернецтво, яке значно переважало за кількісними параметрами аналогічні інститути греко-католи-

1 Текст розділу є доповненим варіантом статті: Жерноклеєв О. Римо-католицьке чернецтво у Східній Галичині на початку XX ст. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник.* Львів: Логос, 2018. Вип. 28. Ч. 1.С. 474–486.

2 Див.: Соловка Л., Оришко С. 150 із 150 тисяч... : Голокост євреїв Прикарпаття як складова етнодемографічної Катастрофи Східної Галичини / наук. ред. Максим Гон. Івано-Франківськ: Фоліант, 2019. С. 33.

цизму. Ця обставина важлива також і з того погляду, що монахи як богопосвячені особи нерідко виступали значно ефективнішим інструментом апостольської та харитативної діяльності Церкви, ніж обтяжене родинними й суспільними обов'язками світське, одружене священство.

Вітчизняні науковці досліджували історію окремих католицьких чернечих орденів, особливо це стосується найбільших і найактивніших із них – францисканців, домініканців, єзуїтів та інших[3], як і загалом основні віхи розвитку римо-католицизму в Україні та зокрема її західному регіоні[4]. Різні аспекти теми досить детально висвітлені в польській історіографії[5]. Однак український погляд на римо-католицьке чернецтво в Галичині як суспільний феномен є не менш важливим і необхідним, хоча б з огляду на наявні в літературі прямі закиди щодо полонізаційних впливів Римо-католицької церкви (РКЦ), і зокрема чернечих орденів, на місцеве

3 Сінкевич Н. Laudare benedicere praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. Київ: Кайрос, 2009. 408 с.; Чорний М. Домініканський орден у Центрально-Східній Європі в XIII – першій половині XV ст.: Автореф. … канд. іст. наук. 07.00.02/ Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2002. 17 с.; Боднарюк Б. Католицькі чернечі ордени доби розвинутого середньовіччя: тенденції організаційної стратифікації та початок корпораційної стагнації. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.* 2018. Т. 28. С. 71–97; Стасюк А. Ordo Fratrum Minorum: утворення, становлення та організація францисканців у першій третині XIII ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* Івано-Франківськ, 2014. Вип. XV. С. 183–188; Ферков О. Ліквідація ордену єзуїтів (Товариства Ісуса) та її наслідки для Ужгородського єзуїтського колегіуму. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2022. Вип. 1. С. 108–118 *та ін.*

4 Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / за ред. П. Яроцького. Київ, 2001. Т. 4: Католицизм. С. 116–122; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX–перша половина XX ст.). Рівне, 2003. 480 с.; Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль, 2009. 416 с.; Опря І. Православно-католицькі відносини у Правобережній Україні у другій половині XIX–на початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2021. Т. 33. С. 42–51; Zulyak I., Klish A. Social and Political Orientation of the Rome-Catholic Higher Clergy in Galicia in the Early 1900's. *History Pages*, 2021. No. 52. P. 104–111 *та ін.*

5 Див.: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2001–2015. T. 1–23; Kłoczowski, J. Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce. Lublin, 2010; Zakony franciszkańskie w Polsce / red. Jerzy Kłoczowski. Kraków: Prowincjałat OO. Frantisekanów Konwentualnych Prowincji św. Antoniego i bł., 1983 *та ін.; див. також:* Szymczak, D. Kościół, religia i religijność a polskie życie polityczne w Galicji doby autonomii. Stan badań i postulaty badawcze. *Galicja. Studia i materiały.* Rzeszów, 2023. № 9, S. 9–28.

українське населення[6]. Захищені останнім часом дисертації та відповідні публікації їх матеріалів не лише заповнили певні лакуни у вітчизняній науковій картині минулого, а й підтвердили актуальність цієї теми[7]. Завданням вказаного нарису є окреслення загальних кількісних, структурних і соціально-демографічних характеристик римо-католицького чернецтва Східної Галичини у складі Галицького коронного краю Австро-Угорщини на початку XX ст.

Поява римо-католицького чернецтва в Галичині історично пов'язана, щонайменше, з двома основними чинниками. Першим із них була активна місіонерська діяльність жебрущих чернечих орденів, історичні витоки якої в Південно-Західній Русі вірогідно сягають середини XIII ст.[8]. Іншим істотним чинником, особливо в Новий час, стала наявність на українських землях Галичини численного польського населення, яке сповідувало римо-католицизм. Меншою мірою це стосувалося німецького елементу, частка якого, порівняно з польським, наприкінці XIX – на початку XX ст. була незначною, до того ж чимало німців належало до протестантських конфесій.

У 1900 р. усе населення Галицького коронного краю Австро-Угорщини складало 7,3 млн осіб[9]. Край лише умовно поділявся на

---

6 Див., наприклад: Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Львів: Свічадо, 2008. С. 121, 122, 124–125.

7 Гуменяк А. Місіонерська діяльність домініканців Львівської архідієцезії в другій половині XIX–30-х рр. XX ст. *Український історичний збірник.* Київ, 2017. Вип. 19. С. 136–148; його ж. Центри діяльності домініканців у Львівській архідієцезії. *Гілея: науковий вісник.* Київ, 2019. Вип. 149 (№ 10). Ч. 1. С. 51–58; Яцків О. Жіночі осередки францисканства в Галичині у другій половині XIX–на початку XX ст.: історіографія проблеми. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* К., 2020. Вип. 153. С. 228–232; Jackiw O. Działalność edukacyjna żeńskich zgromadzeń franciszkańskich na obszarach Galicji w drugiej połowie XIX–na początku XX wieku. *Wschodni Rocznik Humanistyczny.* № 4: T. XVII (2020). S. 189–198; Петраш А. Товариство Ісуса і консолідація марійських содаліцій у Львівській архідієцезії в кінці XIX–на початку XX ст. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 4(10). С. 803–816; Петраш А., Жерноклеєв О. Ідея, структура і суспільне значення марійських содаліцій у Галичині в кінці XIX–на початку XX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість та державність*. 2023. № 37. С. 67–79 *та ін.*

8 Стасюк А. Францисканська місія в Галичі XIII століття: історія та легенда. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2023. Вип. 2 (49). С. 8–14; його ж. Огляд джерел до історії францисканських місій на Русі в XIII–першій третині XV ст. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.* 2023. Т. 41. С. 30–51.

9 *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. Lwów: Krajowe biuro statystyczne, 1905. T. XX. Zesz. II. S. 10–11.

Східну (українську) Галичину з центром у Львові та Західну (польську), для якої історичним, політичним і духовним центром залишався Краків. Межа між ними приблизно збігалася з етнографічним кордоном між поляками й українцями. Оскільки Східна Галичина охоплювала понад дві третини території та населення коронного краю, тоді як Західна – лише третину, а столицею всього коронного краю був Львів, цим пояснювалося значення Східної Галичини для поляків у боротьбі за збереження домінування в регіоні, тим паче на тлі значної активізації українського національного руху. Не останню роль у цьому змаганні відігравала релігія та Церква.

За офіційною статистикою 1900 р., понад 1 млн мешканців (близько 23% населення) Східної Галичини сповідували римокатолицизм[10]. При цьому майже 800 тис. римо-католиків проживало в сільських громадах, складаючи 21% сільського населення[11]. Основними центрами скупчення польського населення були поміщицькі маєтки та міста. На 1900 р. у понад 3 тис. поміщицьких маєтків краю мешкало 196 тис. осіб, у тому числі 81 тис. римо-католиків (42%) і 65 тис. греко-католиків (33%)[12]. Серед міського населення Східної Галичини поляки складали понад третину, помітно переважаючи українців. Так, у 58 містах і містечках із кількістю жителів понад 5 тис. у 1900 р. римо-католиків налічувалося 33%, греко-католиків – 27%, юдеїв – 39%, а в семи найбільших містах (понад 20 тис. мешканців) – відповідно 44, 19 і 36%[13]. У Львові станом на 1910 р. мешкали 101,3 тис. римо-католиків, 56,8 тис. юдеїв і лише 34,5 тис. греко-католиків[14].

Менталітет поляків Галичини, як зазначав Ярослав Дашкевич, характеризувався низкою міфологем, що передбачали «право» на відбудову Польщі в «історичних межах», польську модель католицизму як форпосту християнства проти варварства (до якого відносили не лише православ'я, але й уніатство), ідеї культуртрегерства для позбавленого західної культури українського народу та

10 Історичні передумови возз'єднання українських земель / Ф.І. Стеблій, Я.Д. Ісаєвич та ін. Київ: Наук. думка, 1989. С. 306.

11 Панейко В. Національні відносини Галичини. *Записки НТШ.* 1908. Т. 84. Кн. 4. С. 190.

12 Bujak F. Galicya. Lwów–Warszawa, 1908. T. 1. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. S. 74–75.

13 Ibid.

14 *Діло.* 1911. 29 (16) серпня.

шляхетської вищості над українцями. Етнічні міфологеми витворили специфічну ментальність[15]. Разом із тим, на зламі XIX–XX ст. поступово формувалися єдині ментальні особливості, як і спільна духовна й політична культура поляків усіх трьох частин поділеної на той час Польщі[16]. Водночас римо-католицьке населення Східної Галичини не можна цілковито ототожнювати з польським. Наприклад, за підрахунками відомого українського діяча та вченого Володимира Охримовича, принаймні 193 тис. осіб серед римокатоликів у 1900 р. були україномовними (т.зв. латинники)[17].

На церковній мапі тодішньої Габсбурзької монархії Галицький коронний край був представлений чотирма римо-католицькими дієцезіями: Львівською, Перемишльською, Тарнувською та Краківською[18]. Українські терени Східної Галичини охоплювала головним чином Львівська архідієцезія, а також частково Перемишльська дієцезія. Паралельно на цих же теренах діяла митрополія Греко-католицької церкви у складі Львівської, Перемишльської та Станиславівської єпархій. У цьому розділі розглянуто становище чернецтва у межах Львівської архідієцезії РКЦ, враховуючи також можливість певного порівняння з приблизно відповідними їй греко-католицькими Львівською і Станиславівською (без врахування Буковини) єпархіями, усвідомлюючи при цьому всю відносність та умовність такого підходу.

Після періоду скорочення й занепаду внаслідок державної політики епохи Просвітництва, нове відродження римо-католицького чернецтва в Галичині, як і на сусідніх польських землях у складі Російської імперії, розпочалося в другій половині XIX ст. Воно характеризувалося: 1) відновленням старих орденів; 2) заснуванням та швидким поширенням нових чернечих згромаджень; 3) неабиякою активізацією соціальної праці чернецтва в дусі вчення папи

---

15 Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. *Україна в минулому.* Київ;Львів, 1994. Вип. 6. С. 84–85.

16 Фалькович С. Политическая и культурная общность поляков в трех частях разделенной Польши (конец XIX–начало XX вв.). *Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика* / отв. ред. О.В.Хаванова. М., 1997. С. 174.

17 Охримович В. Про фалшованє національної статистики при попередніх конскрипціях. *Діло.* 1910. 24, 26, 27 груд.; див. також: Павлишин О. Дилема ідентичности, або історія про те, як «латинники» (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина XIX–перша половина XX ст.). *Україна модерна.* 2014. Ч. 21. С. 179–218.

18 Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IV. Die Konfessionen. Wien, 1995. S. 72–73.

Лева XIII (роки понтифікату 1878–1903) та розвитку соціальної доктрини РКЦ[19]. Катехизація дітей та молоді, робота на парафіях, у народних школах і лікарнях, утримання виховних закладів для сиріт і бідних, різноманітних благодійних установ – усе це стає атрибутом повсякденного життя та діяльності римо-католицького чернецтва на досліджуваних нами теренах[20].

За даними шематизмів і офіційними інформаціями духовної влади, станом на кінець 1898 р. у Львівській архідієцезії РКЦ існувало 35 чоловічих монастирів із 357 мешканцями (серед них 185 священиків) та 118 жіночих із 1045 монахинями. Цікаво, що водночас на цих же теренах діяло лише 9 чоловічих монастирів ГКЦ (48 ченців і братів, з них 32 священики) і 2 жіночі (26 монахинь)[21]. Наприкінці 1911 р., за даними нових шематизмів та інформаціями галицького Намісництва, загальна картина зазнала помітних змін: римо-католицьке чернецтво Львівської архідієцезії РКЦ мало вже 54 чоловічі монастирі з 496 мешканцями (у тому числі 225 священиків) та 246 жіночих із 1714 монахинями. Отже, разом це складало 300 чернечих домів із 2210 монахів і монахинь. У цей же час ГКЦ мала тут 11 чоловічих (78 монахів, у т.ч. 26 священиків) і 28 жіночих монастирів із 196 черницями[22]. Урахування статистики Перемишльських єпархій РКЦ і ГКЦ (практично однакових за кількістю віруючих) принципово не змінить тенденцію співвідношення між церквами, оскільки й там римо-католицьке чернецтво значно переважало греко-католицьке.

Церковна статистика Галичини початку XX ст. свідчила про вагоміше місце й значення чернецтва в місцевих структурах РКЦ, ніж ГКЦ. Якщо на одного душпастиря в усіх чотирьох римо-католицьких дієцезіях припадало в середньому близько 2,3 тис. вірних (причому по Краківській та Перемишльській дієцезіях цей показник сягав 2,6 тис.), то в митрополії ГКЦ – біля 1,6 тис. Натомість

19 Див.: Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). Львів: Свічадо, 1998. С. 13, 22, 51–52.

20 Kłoczowski, J. Dzieje chrześcijaństwa polskiego. Paryż: Editions du Dialogue, 1991. Tom II. S. 16, 48, 82–83; Dębowska, K. Historia życia zakonnego w Polsce. URL: http://zakony-zenskie.pl/index.php/historia/34-historia/66-historia-ycia-zakonnego-w-polsce (13.02.2016).

21 Podręcznik statystyki Galicyi wydany przez Krajowe biuro statystyczne pod redakcyą dr. Tadeusza Pilata. Lwów, 1900. T. VI. Cz. 1. S. 67.

22 Ibid. Lwów, 1913. T. IX. Cz. 1. S. 63.

щодо чернецтва пропорція була зовсім іншою. Одна богопосвячена особа в римо-католиків припадала на 634 вірних, тоді як у греко-католиків – на 6331[23]. У цілому в Галицькому коронному краї, за нашими підрахунками, РКЦ мала вдесятеро більше монастирів та в 20 разів більше монахів і монахинь, ніж ГКЦ.

Тогочасний польський діяч і науковець Францішек Буяк писав, що значна кількість монастирів частково компенсувала брак світського духівництва в РКЦ, порівняно з ГКЦ. Наводячи факт наявності на терені Львівської архідієцезії близько 2 тис. українських церков і лише 312 костелів, він вважав, що ксьондзів і костелів украй замало, латинські парафії надто розлогі й польському селянинові задалеко діставатися до храму, тому замість того, щоб іти 2–3 милі до костелу, він іде на Службу до церкви, яка є практично в кожному селі. У всьому коронному краї він нараховував на 110% більше греко-католицьких парафій, ніж латинських, та на 32% більше світського духовенства в ГКЦ, ніж РКЦ. Отже, Ф. Буяк фактично пояснював цим причини переходу поляків у греко-католицький обряд та їхню денаціоналізацію, стверджуючи, що для виправлення ситуації та нейтралізації існуючих недоліків (з погляду польського «стану посідання») необхідно було б число парафій РКЦ подвоїти, а костелів – збільшити втричі[24]. З іншого боку, усе це посилювало суспільну роль римо-католицького чернецтва, особливо у східній частині коронного краю.

Структура та соціальний портрет галицького римо-католицького чернецтва характеризувалися низкою цікавих рис. Суттєва перевага жінок серед богопосвячених осіб у Галичині була фактом, але загалом не була особливістю галицького чернецтва. Так, у всій Ціслейтанії (австрійській частині дуалістичної монархії Габсбургів) у 1910 р. налічувалося 640 чоловічих чернечих домів (понад 11 тис. монахів) та 2316 жіночих (27,4 тис. монахинь)[25]. Проте перевага жіноцтва, як свідчать наведені вище статистичні дані, серед галицького чернецтва була ще відчутнішою, ніж у Ціслейтанії в середньому.

Щодо внутрішньої структури римо-католицького чернецтва у Східній Галичині на початку XX ст., і зокрема розподілу його осеред-

23 Ibid.

24 Bujak F. Galicya. Lwów–Warszawa, 1908. T. 1. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. S. 77.

25 Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IV. Die Konfessionen. S. 120–121.

ків між орденами й конгрегаціями, докладне уявлення дає нам шематизм Львівської архідієцезії РКЦ за 1905 р. Так, серед жіночих спільнот богопосвяченого й апостольського життя за кількісними показниками лідирували Сестри милосердя св. Вікентія де Поля (286 монахинь). Вони мали 27 своїх осередків, найбільші з яких – у Львові (6 домів, разом 130 сестер), Маріямполі (12 сестер), Роздолі (12), Білому Камені (11), Чорткові (11), Будзанові (10), Залізцях (10), а також у Станиславові, Тернополі, Рогатині, Бурштині та ін.[26]. Сестри займалися головно доглядом за хворими в шпиталях і навчанням дітей-сиріт.

Найбільшу кількість осередків (65) мали представниці іншої конгрегації – Сестер-служебниць Пресвятої Діви Марії (разом 236 сестер). Щоправда, усі їхні осередки були невеличкими за кількістю мешканок, у середньому 3–4 сестри в кожному домі[27]. До найчисленніших слід віднести й Конгрегацію сестер францисканок Родини Марії (27 домів, 174 сестри разом із новичками – дівчатами й жінками, які жили в монастирі й готувалися до офіційного вступу). Представниці цього згромадження головним чином працювали в народних школах. Якщо не брати до уваги Львова (6 домів, 68 монахинь і 26 новичок), решта їхніх осередків мали в середньому по 3–5 монахинь[28].

Окрім згаданих конгрегацій, жіноча гілка римо-католицького чернецтва у Східній Галичині була також представлена бенедиктинками, кармелітками, членами регулярних третіх орденів францисканок і домініканок та низкою інших згромаджень. Так, згаданий шематизм подає відомості про три згромадження сестер регулярного Третього чину св. Франциска, а саме: Конгрегацію св. Йосифа, Конгрегацію Пресвятої Діви Марії Страждальної та Конгрегацію капуцинок св. Фелікса з Канталіціо (т. зв. феліціанок). Перша з 1882 р. утримувала у Львові дім праці для вбогих та заклад для невиліковно хворих і тих, хто відновлювався після хвороби (з 1884 р.). Ця конгрегація мала кілька домів-філій у Львові, Любачеві, Сокалі, Зборові, Калуші (всього 9) та нараховувала разом 83 сестри, з них 63 – у Львові (у тому числі 16 у новіціаті)[29]. Друга мала два доми – у Стрию (заснований 1897 р.), де сестри були зайняті

26 Catalogus universi venerabilis cleri saecularis et regularis Archidioecesis Leopoliensis rit. lat. pro anno Domini MCMV. Leopoli, 1905. P. 217, 222–231.

27 Ibid. P. 244–253.

28 Ibid. P. 257–265.

29 Ibid. P. 254–256.

освітою і вихованням малих дітей, та в Перемишлянах (з 1898 р.), де доглядали за хворими в повітовій лікарні[30]. Феліціанки мали 16 домів, з них 6 у Львові (з 1885 р., зокрема заклад для бідних дівчат і дитячий притулок), а також у Сокалі, Снятині, Збаражі, Жовкві, Белзі та інших населених пунктах, налічуючи разом 115 сестер[31].

Досить численним було й домініканське терціарство того часу, переважно жіноче. Так, у всій Ціслейтанії на початку XX ст. нараховувалося 24 доми Третього ордену домініканок із 355 сестрами[32]. Шематизм Львівської католицької архідієцезії за 1905 р. також фіксує наявність 2 домів сестер Третього ордену св. Домініка з 12 терціарками: у Раві-Руській (зведений 1887 р.) та Журові (1889 р.). У першому з них, названому на честь св. Антонія Падуанського, мешкало вісім сестер, у другому (Св. Ісусового Серця) – чотири[33]. Джерело не вказує на характер їхньої діяльності, але принаймні в першому випадку, судячи з освітньої кваліфікації усіх сестер («шкільна вчителька»), можна припускати, що це було шкільництво. Прізвища вказують на переважно польське і, можливо, німецьке (або австрійське) походження терціарок. Сестри були молоді, лише одній з них на той час було вже 57 років, середній вік решти не досягав і 32 років. Більшість із них складали професію (урочисті обітниці) в останнє десятиліття XIX ст. у віці 19–20 років, що свідчить про їхній свідомий вибір на користь свого покликання.

Серед чоловічих орденів найчисленнішим у Галичині було францисканське чернецтво, поділене на три гілки: брати менші св. Франциска, мінорити конвентуальні та капуцини. Разом вони у Львівській архідієцезії станом на 1905 р. мали 19 конвентів і резиденцій, при них налічувалося 118 священиків і монахів та 51 брат, який ще мав мирянський статус[34]. Найбільші францисканські осередки існували у Львові, а також у Збаражі, Сокалі та деяких інших населених пунктах.

Помітно представлений був і Орден проповідників св. Домініка. Станом на 1905 р. лише у Східній Галичині існувало 9 чоловічих

30 Ibid. P. 267–268.

31 Ibid. P. 233–236.

32 Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. IV. Die Konfessionen. S. 121.

33 Catalogus universi venerabilis cleri saecularis et regularis Archidioecesis Leopoliensis rit. lat. pro anno Domini MCMV. P. 243.

34 Ibid. P. 195, 272.

домініканських монастирів (Львів, Підкамінь, Жовква, Чортків, Богородчани та ін.) із 37 священиками, 8 клірикамі й 33 братами світського статусу[35]. Окрім названих, діяли також ордени єзуїтів (або Товариство Ісуса – 4 монастирі, серед монахів – 36 священиків), кармелітів (4 монастирі, 17 священиків), Конгрегація місіонерів св. Вікентія де Поля (7 домів, 26 священиків), Конгрегація Воскреслого Господа Нашого Ісуса Христа (т. зв. «змартвихвстаньці»; 1 дім, 6 священиків)[36].

Загалом, за шематизмом 1905 р., з усіх 263 ченців-священиків тільки 67 служили на парафіях, вони становили 14% парафіяльного кліру Львівської архідієцезії (не враховуючи Буковини)[37]. Решта, судячи з усього, здійснювали своє служіння в монастирях, які існували, за нашими підрахунками, у 35 населених пунктах. Якщо ж урахувати й жіночі монастирі, то загалом римо-католицьке чернецтво було присутнє в понад 130 міських і сільських поселеннях Східної Галичини. При цьому у Львові діяло щонайменше чотири десятки чернечих резиденцій, різноманітних установ та благочинних закладів, при яких мешкали й працювали римо-католицькі монахи й монахині, у Станиславові – сім, у Тернополі та Коломиї – по п'ять, одразу по декілька відповідних інституцій діяло в цілій низці інших населених пунктів.

Найбільшим центром католицького чернечого життя був Львів, у якому станом на 1914 р. були представлені 17 жіночих чернечих згромаджень (із загалом 24, які діяли в архідієцезії) та 9 (із 14) чоловічих[38]. Апогей їхнього розвитку в передвоєнний період припав саме на початок XX ст., коли предстоятелем Львівської архідієцезії став архієпископ Юзеф Більчевський, канонізований пізніше Католицькою церквою як святий, що вважався покровителем бідняків і бездомних (роки архієпископського служіння 1900–1923). У цей період в архідієцезії утворено понад 100 нових парафій і збудовано понад три сотні костелів. РКЦ була важливим виразником патріотичних почуттів і державницьких прагнень галицьких поляків. На богослужіннях у львівських костелах вшановувалася пам'ять загиблих

35 Ibid. P. 195, 198–204, 272.

36 Ibid. P. 195, 272.

37 Підраховано за: Ibid. P. 274–275.

38 Історія Львова: У 3-х т. / редкол. Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. С. 290.

борців за польську державу, особливо урочисто й за активної участі молоді відзначалися ювілейні дати польської національної історії[39].

Отже, помітна частка поляків серед населення Східної Галичини кінця XIX–початку XX ст. обумовила наявність у регіоні численного римо-католицького чернецтва, яке значно переважало за кількісними показниками відповідні структури Греко-католицької церкви. Його характерними рисами були виразні гендерні диспропорції, і зокрема значна перевага жіночої гілки, а також активна соціальна праця серед потребуючих. Загалом, за слушними висновками етнополітолога Івана Монолатія, саме релігія відігравала в регіоні найвагомішу роль у функціонуванні дихотомії «свій» – «чужий», оскільки вона була важливим складником повсякденного життя основної частини населення міст і сіл[40]. Однак, попри існування міжетнічної соціокультурної дистанції, взаємне сприйняття християнського населення різних національностей не мало бар'єрного забарвлення, маркуючись назагал нейтральною констатацією «іншості»[41]. Разом із тим, ситуація етнокультурного та етноконфесійного «порубіжжя», із притаманною йому амбівалентною ідентичністю, за характеристикою Ігоря Чорновола, була зоною діалогу культур і традицій, де відбувалися взаємні запозичення, пристосування (акультурація) та засвоєння однієї культури іншою[42]. Одним із яскравих прикладів цього, на нашу думку, було й виникнення третіх чинів як мирянських гілок у чернечих згромадженнях ГКЦ[43]. Неупереджене наукове вивчення та висвітлення особливостей міжкультурного діалогу окресленого хронотопу може сприяти подальшому подоланню стереотипів і проблемних моментів українсько-польських міжнаціональних відносин.

---

39 Там само. С. 291.

40 Монолатій І. Етнопериферійність. Участь суб'єктів західноукраїнської етнополітичної сфери в міжетнічній взаємодії, міждержавних конфліктах і культурі пам'яти. Дрогобич: Посвіт, 2022. С. 24.

41 Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. С. 614.

42 Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий та вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2015. С. 263, 266, 268.

43 Жерноклеєв О. Третій чин мирян у Греко-католицькій церкві як феномен етноконфесійного порубіжжя Галичини кінця XIX–початку XX ст. *Ponad podziałami. Wspólne perspektywy i dążenia w polsko-ukraińskiej współpracy naukowej* / red. Nauk. Leszek Pawelski, Marek Rembierz. Szczecinek – Dąbrowa Górnicza: Polskie Stowarzyszenie Nauczycieli Twórczych, Akademia WSB Dąbrowa Górnicza, 2021. S. 350–361.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-11

Олена Аркуша

Розділ 11

Українці в баченні польських політичних середовищ Галичини другої половини XIX – початку XX століття: приклад ліберал-демократів

Формування ліберальної течії в польському політичному русі в Галичині проходило не без труднощів, з якими її ідеологи та чинні політики на даному історичному етапі так і не справилися. Хоча становлення польського лібералізму відбувалося у властивому часі та в політичному просторі, який сприяв вільним дискусіям, дослідники цієї теми нерідко ставлять питання, яке влучно сформулював польський політолог Ришард Скажинський: «Чи лібералізм був у Польщі взагалі можливим?»[1]. Найзагальнішою відповіддю на питання, чому польські ліберали XIX ст. розминулися з часом, є те, що вся польська політика періоду поділів зосереджувалася навколо національного патріотизму та відновлення державності. Продиктований цими завданнями й цінностями спосіб мислення, хоча й не прямо, однак достатньо виразно, конфронтував із ліберальною ідеологією, зокрема в питаннях переваги збірних інтересів над особистими, або ж у схильності надавати перевагу романтичним образам минулого і майбутнього перед їх раціоналізацією. Також першочерговість національних завдань відсувала на дальший план такі засади лібералізму, як конституційне обмеження влади, поділ її гілок та й загалом функціювання правової політичної системи[2].

Були й більш конкретні та об'єктивні причини, які гальмували зростання популярності польського лібералізму в підавстрійській

1 Skarzyński R. Czy liberalim był w Polsce w ogóle możliwym? *Tradycje liberalne w Polsce* / oprac. R. Benederciuk; R. Kołodziejczyk. Warszawa: DiG, 2004. S. 15–26.

2 Nowak L. Liberalizm a tradycje polskiego patriotyzmu. *Myśl polityczna*. 2023. Nr 2 (18). S. 32.

Галичині. Тут прихильники цієї ідеології, хоча й ніколи не заперечували зв'язку з західноєвропейським лібералізмом, здебільшого називали себе просто демократами (демократичним сторонництвом або ж демоліберадами), підкреслюючи опозиційність щодо консерваторів. Щоб пройти шлях від ідеології до політичного руху лібералізму в аграрній Галичині бракувало соціальної опори – промислової буржуазії. Попри свій інтелектуальний потенціал і поступове оволодіння політичними технологіями, інтелігенція не могла конкурувати з буржуазією за обсягом матеріальних ресурсів, а отже й можливостей. Тож ліберал-демократи входили в політичне життя, значно поступаючись головним конкурентам – консерваторам (які, особливо у Кракові, залишалися цілком конкурентноздатними в інтелектуальній площині). З іншого боку, коли ліберал-демократи взялися за роботу серед ширших верств у містах, вони програли боротьбу за впливи соціалістам, чиї гасла виявилися привабливішими для чисельнішої аудиторії.

Чималу роль у стримуванні популярності галицької ліберал-демократії відігравало й становище їх найближчих ідеологічних партнерів – ліберальних рухів у Габсбурзькій монархії. Конституційні реформи 1860-х років і спричинені ними перетворення кількох наступних десятиліть видавалися справжнім тріумфом австрійського лібералізму. Культурній еліті Відня, тісно пов'язаній з підприємницькою і політичною верхівкою, вдавалося своєрідно поєднувати провінціалізм і космополітизм, традиціоналізм і модерн, а відчуження інтелектуалів від решти суспільства відбувалося повільніше, ніж у Західній Європі. Та все ж період лібералізму в Австрії виявився коротшим, ніж у західноєвропейських країнах. Уже в період *Fin de siècle*, за твердженням американського історика Карла Шорске, класичний лібералізм втратив свій визначальний вплив, а ріст нової високої культури відбувався наче в теплиці, підігрів якої забезпечувала постійна політична криза[3].

Окрім викликів модернізму, над австрійськими лібералами тяжіла незавершеність конституційних реформ, після яких зберігалася доволі сильна влада монарха. Складовою частиною їх політичної діяльності неодмінно ставала лояльність до цісаря, а певною

3 Schorske K. Fin de siècle Vienna: Politiks and Culture. New York: Vintage Books Edition, 1981.

мірою й до уряду, що здебільшого складався з аристократів і консерваторів. Лояльність посилювало також і те, що ліберали мусили підтримувати економічні реформи держави, які відкривали шлях промисловому розвитку. Це відрізняло їх від класичного англійського лібералізму, який відстоював невтручання держави в економіку (у Габсбурзькій монархії таке невтручання лише консервувало б неефективне поміщицьке господарство та застарілі соціальні відносини), робило союзниками державного централізму, а, відповідно, й ставило в опозицію до федералістів. Врешті-решт ліберали виявилися заручниками спроб офіційного Відня шукати вихід із політичних криз та об'єднувати країну навколо неполітичних проєктів, розуміти під модернізацією конструювання нової високої культури, в якій політичні відносини відігравали б роль лише одного з багатьох сегментів. У підсумку це змушувало їх до політичної пасивності[4].

Динаміка відносин між лібералізмом і націоналізмом розивалася від єднання до розходження. Спершу лібералізм уважався природним союзником національних рухів. Та їх ідеологи зауважили суперечності між ліберальними цінностями й завданням об'єднати суспільство навколо національної ідеї, свободою особистості та потребами спільноти, толерантністю до інших народів і культур та власними національними інтересами. Шляхи лібералізму й націоналізму розійшлися. У Галичині це стало помітним наприкінці XIX – на початку XX ст. із виокремленням польських націонал-демократів з далекою від засад лібералізму ідеологією. І хоча ще напередодні цього відділення галицький демократичний табір міг видаватися сторонньому спостерігачеві єдиним, уже невдовзі між націонал- та ліберал-демократами розгорілися неминучі світоглядні дискусії. Тож в умовах зростання зі середини XIX ст. значущості національної ідентичності класичний лібералізм зіткнувся з непередбаченими труднощами. Як ствердив польський дослідник галицького демолібералізму Мацєй Яновський, «ліберали в Центрально-Східній Європі ніколи не мали легкого життя»[5].

4 Stoczewska B. Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z oo. – Oficyna Wydawnicza AFM, 2013. S. 151.

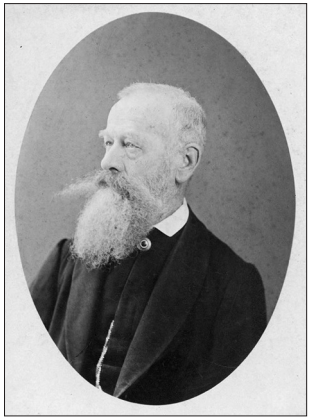
5 Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1996. S. 11.

Хоча сучасники і пізніші дослідники загалом приходили до висновку про те, що реальний вплив ліберал-демократів у Галичині сильно відставав від їх політичних амбіцій (Вільгельм Фельдман визначав його як «слабкий результат»[6]), усе ж дослідження як галицьких демолібералів, так і дещо ширших загальнопольських контекстів показали, що це політичне угруповання мало самобутню ідеологію і пропонувало власний погляд на розв'язання важливих питань. В останніх десятиліттях XIX ст. (аж поки цю роль не перебрала на себе націонал-демократія) саме ліберал-демократи були основними опонентами галицької «партії влади» – краківських консерваторів, а в окремі періоди вони намагалися впливати й на середовища східногалицької шляхти. Вони відважно відстоювали мрію про відновлення польської державності, заперечували проти її замовчування або ж відкладення на дальші полиці заради поточної австрійської політики. Не менш відважні проєкти ліберал-демократи пропонували й щодо польсько-українських відносин. Щоправда, ці пропозиції не були регулярними й належали радше до виняткових виступів окремих осіб, та все ж вони не тільки не суперечили ідеології та світогляду ліберал-демократів, а й безпосередньо з неї виводилися. Красномовно свідчить про це той факт, що напередодні Світової війни ліберал-демократи опинилися серед ключових союзників намісника Міхала Бобжинського у його спробах добитися порозуміння з українцями.

Початки польського лібералізму. Боротьба за федералізацію Габсбурзької монархії та політична еволюція лідерів

Початки польського лібералізму відносять ще до другого десятиліття XIX ст. і пов'язують з першим досвідом конституційного життя в Краківській Республіці та Королівстві Польському, завдяки якому діячі з ліберальними поглядами змогли об'єднатися навколо ідеї конституційного ладу. З часів Краківської Республіки політичні середовища Кракова винесли досвід взаємин між парламентською більшістю та опозицією, дебатів про такі важливі для лібералів речі, як свобода слова, справедливе судочинство і т. ін., який за кілька деся-

6 Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846–1906. Kraków: Spółka Nakładowa «Książka», 1907. T. 2. S. 1.

Францішек Смолька
З колекції Наукової бібліотеки ПАУ і ПАН (Biblioteka Naukowa PAU i PAN) Республіки Польщі, м. Краків

тиліть «пригадали» в інших історичних умовах[7]. Та організаційне оформлення ліберал-демократів у Галичині суттєво розтягнулося в часі. Головною причиною була підготовка й реалізація кількох поспіль польських повстань, які зосереджували на собі всі зусилля, диктували спосіб дій. Лише після того, як краківські консерватори (станьчики) підвели риску під орієнтацією на повстання[8], почалося організаційне оформлення ідеологічних політичних угруповань.

Знаковою постаттю для витоків галицької ліберал-демократії вважається Францішек Смолька, виходець зі змішаної польсько-угорської родини, уродженець прикарпатського Калуша, один із найвпливовіших польських політиків свого часу. Про заслуги Ф. Смольки промовисто свідчить той факт, що з-поміж усіх польських політиків у Габсбурзькій монархії лише йому та Аґенорові Ґолуховському громада столичного Львова спорудила пам'ятники. Власник адвокатської канцелярії у Львові, він з молодих років долучився до польського підпілля. У 1841 р. був заарештований та ув'язнений, а за 4 роки засуджений до страти, яку одразу ж замінили амністією та звільненням, однак без права на адвокатську практику (на деякий час). Уже в 1846 р. він відмовився брати участь у повстанні, а під час «Весни народів» став на шлях легального реформування Габсбурзької монархії. (Прокласти місток до переорієнтації йому допоміг шлюб із донькою австрійського чиновника високого рангу в Чернівцях Леокадією Беккер. За свідченням сина подружжя, знаного історика Станіслава Смольки, для родинного й товариського середовища його матері «Відень

7 Bernacki W. Liberalizm polski 1815–1939. Studium doctryny politycznej. Kraków: Historia Iagellonica, 2004. S. 11–15.

8 Докладніше про краківських консерваторів див.: Аркуша О. Краківський консерватизм та проблема українсько-польських взаємин у Галичині на початку XX століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2008. Т. 256. С. 282–315.

був альфою та омегою культури», відблиски якої, поєднавшись у провінції з польськими національними ідеалами, робили їх польськими патріотами[9]). Під час «Весни народів» Ф. Смолька був обраний президентом австрійського парламенту, який працював у Кромержижі над проєктом конституції. Згодом виступав за федералізацію Австрії. За оцінкою польського історика Збіґнева Фраса, у 1860-х роках за популярністю Ф. Смолька перевершив навіть лідера краківських консерваторів Адама Потоцького та відзначався вмінням наполягати на своїй точці зору, навіть усупереч волі уряду чи думці більшості[10].

На середину XIX ст. припало перше зіткнення ліберал-демократів з проблемою польсько-українських відносин. Вона набула в Галичині актуальності не лише у зв'язку з польськими повстаннями, а й у контексті «Весни народів», конституційних реформ і початку парламентського життя, на арені якого виступили й українські депутати. Це не давало попередніх можливостей замовчувати «руську справу», або ж згадувати про неї лише ситуативно. Польські політики потребували вироблення концептуальних підходів, набуття досвіду співпраці та контактів, формулювання аргументів на користь своєї позиції, які можна було б згодом озвучувати у пресі та з парламентських трибун. Пошуки рішень мали й ширші, загальнонаціональні контексти: вони співпали з виникненням і поширенням на Галичину модерної (шевченківської) культури України, формуванням народовської течії та ідеології українського руху, що передбачало не лише проєктування майбутнього, а й осмислення минулого.

Від початку 1840-х років українська тема потрапила в поле зору польського емігрантського середовища, яке гуртувалося навколо князя Адама Чарторийського (центром і символом польської «великої еміграції», спричиненої поразкою Листопадового повстання, став паризький готель «Лямбер», який у 1843 р. придбав А. Чарторийський). Його тогочасні плани були пов'язані з близькосхідною кризою та надією на союз із Османською імперією. У цих планах особливо важливими ставали землі Півдня

9 Smolka S. O ojcu i jego listach. *Dziennik Franciszka Smolki 1848–1849 w listach do żony*. Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1913. S. XXIII–XXVI.

10 Фрас З. Демократи в політичному житті Галичини 1848–1873 рр. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. С. 182–183.

України. 1841 р. в порозумінні з А. Чартористським місію в Стамбулі почав Міхал Чайковський (Садик-Паша), великий прихильник козацтва, який саме в той час пройшов еволюцію від демократа до монархіста й пошановувача «короля Адама». Водночас серед польських політиків з'явилося розуміння того, що для успіху чергового повстання необхідно залучити на його бік ширші народні верстви. Таке розуміння змушувало приглянутися до українців уважніше. А. Чартористський публічно закликав поляків шанувати русинів («на русинів впали найжорсткіші переслідування нашого гнобителя, і вони на багатьох місцях показали стійкість, гідну мучеників»), пам'ятати про багатовікове змішування крові й своє руське походження, не повторювати історичних помилок і розуміти справу визволення як спільну («русини, як і литовці, є нашими братами»)[11].

Коли плани емігрантського центру опинилися на грані згортання через невдале краківське повстання 1846 р. і галицьку (тарнівську) різанину, відповідальність за які австрійський уряд частково поклав на А. Чартористського, новий імпульс зацікавленню Україною надав польський етнолог Францішек Духінський. Сформувавши свої погляди в Києві, він долучився до польського емігрантського середовища. На його думку, модерне національне самовизначення українського народу було вже доконаним фактом (пов'язував його з діяльністю кирило-мефодіївців), і виходячи з цього факту він пропонував будувати польсько-українські відносини (затьмарювали цей план лише перші ознаки польсько-українського конфлікту в Галичині)[12]. Як етнолог Ф. Духінський відстоював тезу про неслов'янське (монгольське) походження росіян, доводив, що слов'яни сформувалися на просторі між Віслою і Дніпром. Він виступав за відновлення Києво-Руської державності та польсько-литовсько-руської унії, вважав, що українці відіграють ключову роль у протистоянні між поляками й росіянами, та прогнозував, що повстання матиме шанси на успіх лише тоді, коли розпочнеться «на Русі». Під час «Весни народів» ініціював видання на території Західної Європи часопису, який мав пропагувати ідею польсько-української співпраці проти Росії (план видання не був

11 Handelsman M. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską. Warszawa, 1937. S. 108.

12 Ibid. S. 109–111.

реалізований). Хоча концепція неслов'янського походження росіян не була підтримана науковим світом, усе ж Ф. Духінський доволі успішно критикував російський панславізм і претензії Російської імперії на історичну спадщину Київської Русі, а також транслював свої погляди на західне, зокрема французьке, наукове середовище, привертаючи його увагу до ідеї відновлення Речі Посполитої[13].

Погляди Ф. Духінського мали значний вплив на польську революційну молодь Правобережної України. Центром ідейних імпульсів, які розходилися на польські й українські землі, був Університет св. Володимира в Києві. Університетське середовище стало важливим осередком польського революційного руху, а що розгортався він на теренах Правобережної України, то неминуче стикався з організованими формами українського руху. Визначну роль у цій взаємодії відігравав Володимир Антонович, який поставив питання про історичну відповідальність Польщі та обов'язки польської шляхти перед українським народом. Контакти В. Антоновича з такими визнаними авторитетами, як Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш, надавали його постаті першорядного політичного значення. Напередодні Січневого повстання на базі гуртків польської молоді в Університеті св. Володимира було створено провінційні громади – українську (для правобережних губерній), литовську (для литовських і білоруських земель) та коронну (для Польського королівства).

Складовою частиною діяльності цього середовища стало хлопоманство, яке посилювало увагу до української теми. За спогадами Леона Сирочинського, активного учасника польської конспірації, а згодом – професора Львівської політехніки, рухові було надано «виразно демократичний і крайово-русинський характер, що враховувало національні права руського населення. На ті часи, коли в шляхетському суспільстві безроздільно панувало замилування привілеями, це було великим і слушним поступом»[14]. Щоправда, учасники польських гуртків ставили метою відновлення Речі Посполитої в історичних кордонах, з визнанням «провінційної» самобутності Русі. По суті, ігноруючи становлення новочасного українського національного руху, вони не бачили потреби в нала-

13 Rudnytsky I. L Franciszek Duchiński and His Impact on Ukranian Political Thought. *Harvard Ukrainian Studies*. 1979–1980. Vol. 3–4. P. 690–705.

14 Syroczyński L. Z przed 50 lat. Wspomnienie b. studenta kijowskiego Uniwersytetu, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie. Lwów, 1914. S. 22.

годженні контактів з його представниками. Сам факт укладення в минулому Люблінської унії вони визнавали цілком достатнім для побудови українцями й поляками спільного політичного майбутнього[15]. Натхнення ці діячі черпали у творчості «співця козаччини» Томаша (Тимка) Падури.

Увага до стану й настроїв народних мас створювала передумови для співпраці між польським і українським демократичними середовищами. Антипольські репресії російської влади після поразки Січневого повстання та антиукраїнський Валуєвський циркуляр витісняли щойно народжені проєкти польсько-української співпраці разом із їх носіями та ідеями за межі Правобережжя, до конституційної Галичини, в якій демократичну течію українського руху представляли ранні народовці («молода Русь»). Після закриття петербурзької «Основи» на їх часопис «Мета», що виходив у Львові в 1863–1865 рр. за редакцією Ксенофонта Климковича, було покладено завдання стати органом українського руху по обох боках кордону. «Мета» відстоювала незалежність українського народу як від російського, так і від польського та розвивала ідею входження України до федерації центральноєвропейських народів. Передбачалося, що розбудовувати таку федерацію почне Габсбурзька монархія, а українці, своєю чергою, вважатимуть її «гравітаційною точкою для руського народу»[16]. Ця програма перегукувалася з концепцією федералізації Австрії Ф. Смольки, що створювало платформу для взаємодії. Український правник Олександр Іскрицький, котрий на початках входив до вузького кола, яке визначало видавничу політику «Мети», контактував із польськими демократами з оточення Ф. Смольки та виголошував «горячі промови на їх зборах в ратуши»[17]. (Згодом О. Іскрицький, який працював адвокатом у Сяноку, згадував, що в студентські роки був секретарем «демократичного товариства»[18].)

Саме з редакцією «Мети» наприкінці 1863 р. налагодила контакти група колишніх польських студентів Університету

15 Ibid. S. 33.

16 Середа О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 210–211.

17 Ревакович Т. Переписки письменників 1860-х років в Галичині. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1913. Т. 117–118. С. 272–273.

18 Z ruchu przedwyborczego. *Gazeta Sanocka*. 1895. Nr 5. 23 września.

св. Володимира, які опинилися у Львові після поразки повстання. Усі вони походили з родин правобережної шляхти, володіли українською мовою. За образним твердженням Кирила Студинського, «з їх слів і постатей бив аромат української землі та вишневих садів, а в їх оповіданнях дослухалися галицькі українці повіву вітру з українського степу, з-над Дніпра й Чорного моря»[19]. Поміж ними були вже згаданий Л. Сирочинський (публікувався під псевдонімом Левко Гончаренко), а також Станіслав Жуковський, Міколай Міхал Загурський та Павлин Свєнціцький. Л. Сирочинський одразу включився в галицьку публіцистику. У своїх працях він відстоював життєздатність польсько-литовсько-української унії, закликав до виправлення «гріхів минулого», спільного протистояння російському імперіалізму. Він засуджував галицьких українців за вимогу поділу Галичини. У його очах ця вимога з'явилася через те, що галичани не розуміли наддніпрянців і поетики степу зі спільними могилами польських і українських воїнів[20]. До принципових тез цієї групи належало обґрунтування права польської шляхти виражати інтереси українського населення на підставі її територіального походження (те ж стверджувала й східногалицька шляхта), а також наголос на тому, що за терени України постійно тривала боротьба між Росією та Польщею і що Україна може перемогти в цій боротьбі лише в союзі з Польщею (що зображало Україну радше як об'єкт історичного процесу).

Польські хлопомани з Наддніпрянщини відвідували деякі засідання редакції «Мети», а інколи до них приєднувалися (або ж зустрічалися в інших місцях) Платон Костецький (публіцист, письменник, один із яскравих представників групи «gente Ruthenus, natione Polonus, автор знаменитої «Нашої молитви») і деякі діячі «демократичного сторонництва». Своїм завданням на цьому етапі вони вважали зняття гостроти в українсько-польському діалозі, а зокрема припинення нападок польської преси в Галичині на український рух[21]. Щоправда, сама редакція «Мети» ставилася до польських ініціатив прохолодно та з недовірою. На важливість утримання такої дистанції вказував, зокрема, Пантелеймон Куліш. У листі до

19 Studziński C. Powstańcy polscy z r. 1863 w redakcji ukraińskiej «Mety». *Ziemia Czerwieńska*. Lwów, 1937. Zesz. 1. S. 72.

20 Ibid. S. 76–91.

21 Ревакович Т. Переписки письменників 1860-х років в Галичині… С. 273.

редакції «Мети» 1863 р. він закликав галичан триматися подалі від «божевільних» польських планів (очевидно, йшлося про Січневе повстання) і не давати підстав запідозрити участь у них українців: «Нехай хто хоче воює і руйнує, а намъ треба пахати та сіяти, бо лежить наша рідна земля великимъ перелогомъ»[22].

Про певну прохолоду у взаєминах між українськими й польськими діячами може свідчити також і те, що під впливом польських емігрантів з Наддніпрянщини наприкінці 1863 р. у Львові було створено вже винятково польський за складом учасників «Руський гурток приятелів Русі» («Kółko ruskie przyjaciół Rusi»), який налічував близько 30-ти членів. Гуртківці збиралися щотижня по приватних помешканнях. Своєю метою гурток визначив добиватися визнання польською спільнотою «народности рускої і впливати на усмиренє ненависти поляків до рускої народности». Проєкт статуту «Руського гуртка приятелів Русі» поліція виявила під час обшуків у майбутнього лідера галицьких демоліберал Тадеуша Романовича. Після введення в Галичині наприкінці 1863 р. військового стану, арештів ряду учасників Січневого повстання та виїзду більшості емігрантів з Наддніпрянщини далі на захід, гурток збирався все рідше, а невдовзі розпався[23].

Коли на середину 1860-х років у Габсбурзькій монархії відновилися дискусії про продовження реформ, значний вплив на польсько-українські відносини справило бажання польських політиків перебрати у свої руки провінційну автономію. Вони поспішали використати вікно можливостей, щоб найкраще забезпечити свої національні інтереси. Удруге призначений галицьким намісником А. Ґолуховський застосовував свій величезний досвід державного управління для інституційного оформлення польського характеру Галицької автономії, а сейм швидко ухвалював законопроєкти, які гарантували польській мові панівне становище в адміністрації та освіті[24]. Щоразу стикаючись із протестами українців, польські депутати шукали для себе аргументи, щоб послідовно відхиляти їх вимоги. Рупором такої позиції

22 Студинський К. Слідами Куліша. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1928. Т. 148. С. 261.

23 «Молода Русь» в роках 1860–1866. Діло. 1892. Ч. 35. 22 лютого.

24 Піяй С. Політика Аґенора Ґолуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 роках та її наслідки. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 246–267.

став землевласник, літератор і сходознавець граф Александр (Лєшек) Дунін-Борковський. По лінії матері він належав до Дзєдушицьких, народився в родинному маєтку в с. Городок поблизу Заліщик, був учасником Листопадового повстання.

Ім'я А. Дунін-Борковського здобуло популярність після публікації в 1840-х роках повісті «Парафіяльність» («Parafiańszyzna», у значенні провінційність), у якій автор розкритикував звичаї польської галицької шляхти, заявивши, що соціальна й інтелектуальна верхівка суспільства, замість того, щоб служити прикладом патріотизму й самовідданості, ставиться до загарбників лояльно і сліпо копіює чужу культуру[25]. За твердженням польського історика Романа Таборського, під час Весни народів, поряд із Ф. Смолькою та Ф. Земялковським, А. Дунін-Борковський очолював ліве крило польської делегації в австрійському парламенті, був з-поміж поляків найкращим оратором, боровся проти віденського централізму та мав репутацію «червоного графа»[26]. Якийсь час він цікавився слов'янофільством, однак швидко розчарувався, надавши перевагу боротьбі за визволення польського народу. Захоплення романтизмом та історією, поетична творчість, уміле володіння образним письмом забезпечували йому більшу популярність, ніж у багатьох інших польських політиків, позаяк його аргументи легко знаходили шлях до читачів і слухачів, пробуджували емоції[27].

У 1861 р. А. Дунін-Борковський був обраний депутатом Галицького сейму, де виголосив низку промов щодо польсько-українських відносин. Їх основним змістом було заперечення національної самостійності русинів-українців («при сьогоднішньому стані наук і географічних знань, уже сама потреба доводити освіченим людям факт існування якогось народу не в Африці, але в Європі, є найкращим доказом того, що такого народу ніколи не було й нема»[28]), і доведення того, що вони є частиною польського

25 [Dunin-Borkowski L.]. Parafiańszczyzna. Wrocław, 1843. T. 1; Poznań, 1849. T. 2.

26 Taborski R. Polacy w Wiedniu. Wrocław, Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1992. S. 75.

27 Półchłopek T. Motyw wielokulturowej cywilizacji europejskiej w twórczości literackiej i publicystycznej Leszka Dunina Borkowskiego. *Pogranicza, Kresy, Wschód a idee Europy*. Białystok: Książnica Podlaska im. L. Górnickiego, 2013. S. 259–276.

28 Stenograficzne Sprawozdania Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1865–1866. [Lwów, 1866]. T. 1. S. 60.

народу («Ви є народом! Ніхто не настільки сліпий, щоб це заперечити. Ви є народом, але єдиним з нами народом»[29]). Мовні та культурні відмінності українців він пояснював як провінційні розбіжності в рамках великого цілого, а утримання єдності вважав запорукою спільного майбутнього, налагодження системи управління й запобігання хаосу. По суті, такі аргументи збігалися з позицією російської імперської влади. У Росії також було прийнято прирівнювати національні рухи на своїй території до провінційних відмінностей у Франції чи Англії та стверджувати, що їх подолання лише посилило ці держави, стало ознакою модерності.

Українська преса, як народовського, так і русофільського напрямів, була одностайна в обуренні голосом «нещасливого генія старої Польщі», який пролунав «у столиці Русі»[30]. Той факт, що впливовий польський політик-демократ заперечив існування українського народу з трибуни крайового парламенту, а польська сеймова більшість відреагувала на його промову мовчазною підтримкою або й оплесками, нищив паростки порозуміння між польськими демократами та українськими народовцями. Анонімний оглядач народовського руху прямо пов'язував із цим виступом найближчі політичні невдачі народовців, а «Мета» звинуватила поляків у відступі від ідеалів боротьби «за нашу і вашу свободу»[31]. Висновок про те, що досягнути польсько-українського порозуміння не вдасться, змусив народовців засумніватися в доречності міжпартійної боротьби в галицько-руському суспільстві. У підсумку це привело їх до тривалої співпраці зі «старою партією» на засадах національної солідарності. Така співпраця, своєю чергою, підживлювала звинувачення всього українського руху в русофільських симпатіях.

На середину 1860-х років український рух, що намагався відстояти своє місце в майбутній федерації центральноєвропейських народів, виявився зусібіч затиснутим у лещата. Невдовзі після Валуєвського циркуляра було заборонено ввіз і розповсюдження «Мети» на території Російської імперії. Поза увагою російського

29 Ibid. S. 63.

30 Докладніше див.: Mudryi M. Dylematy narodowościowe w Sejmie Krajowym galicyjskim (na przykładzie posłów formacji gente Rutheni, natione Poloni. *Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX–XXI wiek* / pod red. J. Moklaka. Kraków: Historia Iagellonica, 2006. S. 71–73.

31 «Молода Русь» в роках 1860–1866. *Діло*. 1892. Ч. 33. 18 лютого

уряду не залишилося те, що часопис, хоча й у завуальованій формі, та все ж пропагував відрив українських земель від Російської імперії, тож у відповідь російські газети звинуватили «Мету» в пропаганді українського сепаратизму як можливої причини війни між Росією та Австрією. Послідовними противниками «Мети» виступали старорусини. Керуючись як логікою політичної конкуренції, так і проросійськими та проімперськими симпатіями, вони звинувачували редакцію часопису в революційності, писали доноси і всюди, де тільки могли, чинили труднощі на шляху розповсюдження видання, що стрімко зменшувало його читацьку аудиторію та, врешті-решт, наприкінці 1865 р. призвело до закриття через фінансові труднощі[32].

На цьому тлі куди перспективнішою від невдалого дебюту співпраці між галицькими народовцями й польськими демократами виглядала позиція краківських консерваторів, проголошена статтею Бернарда Каліцького «Про руське питання» на сторінках їх нещодавно створеного органу «Przegląd Polski» (раніше Б. Каліцький працював секретарем у відомого львівського історика Кароля Шайнохи, де й сформував свої історичні погляди[33]). «Згідно з нашими переконаннями, – стверджувалось у цій статті, – немає як щодо польської, так і щодо руської справи нічого більш невідповідного, неслушного та згубного, ніж нехтування Руссю, ніж твердження, що руська народність – це лише фікція, яка не має жодної реальної підстави та є лише плащиком московських агітацій або австрійсько-бюрократичних вигадок з метою пригноблення й розкладу польської народності»[34]. Б. Каліцький вважав, що обмеження тісними галицькими рамками лише розширює «нещасливу прірву» між русинами-українцями й поляками. Він закликав визнати, що руський народ має всі ознаки національної окремішності: «між берегами Дністра і Дніпра, і значно далі за Дніпро, на південь до берегів Чорного моря, на північ аж під Вільно, проживає народ, який називається руським і який уважає поляка, ляха іншим народом, а москаля – ворогом»[35].

---

32 Середа О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців… С. 212–213.

33 †Bernard Kalicki. Nowa Reforma. 1884. Nr 220. 24 września.

34 Kalicki B. O kwestyi ruskiej. *Przegląd Polski*. 1866–1867. T. 3. S. 323.

35 Ibid. S. 324.

Перед обличчям цієї реальності, на думку Б. Каліцького, будь-які історичні аргументи втрачали значення. Безсумнівним був зв'язок цієї статті зі згаданим виступом А. Дунін-Борковського: Б. Каліцький прямо критикував погляди з українського питання «наших ультра-демократів», котрі вважають, що за сучасних обставин вижити можуть тільки здатні постояти за себе «народи-мужі», а «народи-діти» без соціальної верхівки, як-от українці, приречені підпорядкуватися найближчому потужному сусідові[36]. Він ствердив, що українська інтелігенція значно чисельніша та сильніша, ніж це подають її недоброзичливці, і що протягом останніх десятиліть Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та інші її представники підняли українську літературу на високий рівень. На думку Б. Каліцького, після пробудження українського руху на Правобережній Україні прагнення місцевої шляхти втримати польський характер краю (нібито «той край повинен бути польським, бо ми, поляки, тут живемо»[37]), як і погляд на український рух як черговий поділ Речі Посполитої, стали абсурдними і безперспективними. Єдиною місією Польщі «На Русі» він уважав підтримку українського руху для запобігання зросійщенню краю, а в перспективі – польсько-українську федерацію як систему «гідну XIX століття, що забезпечує власні права та шанує права інших»[38].

Хоча польські демократи завжди завзято й послідовно критикували краківських консерваторів, вони не могли безкінечно довго ігнорувати політичну реальність: повстання виснажили польський патріотичний рух, спричинили втрати, репресії, конфіскацію власності, виштовхали багатьох учасників у еміграцію. Перспективи нового збройного виступу проти імперій найближчим часом виглядали провально, тоді як співпраця з австрійським урядом на етапі впровадження конституційних свобод відкривала певні можливості, хоча б ті, які були пов'язані з легальним організаційним оформленням політичних сил. Уважається, що Ф. Смолька одним із перших «надихнув молоде покоління галицьких політиків до активності в рамках існуючого устрою»[39] і проклав шлях до

36 Ibid. S. 325–326.
37 Ibid. S. 329.
38 Ibid. S. 333.
39 Bernacki W. Liberalizm polski 1815–1939... S. 17.

програми «органічної праці». Він проголосував за відомий адрес Галицького сейму до Трону від 10 грудня 1866 р., у якому польська сеймова більшість декларувала лояльність до австрійського цісаря словами «При Тобі, Найясніший Пане, стоїмо і хочемо стояти» (цікаво, що проти цього адресу проголосували як українські депутати, так і А. Дунін-Борковський)[40]. У 1868 р. Ф. Смольку обрали головою новоствореного Національно-демократичного товариства у Львові, яке намагалося об'єднати розрізнені демократичні середовища в наближеній до партійної структури. Авторитет політика не лише в Галичині, а й у всій монархії, одразу надав товариству значущості[41].

В українському питанні ліберал-демократи у другій половині 1860-х років продовжували підтримувати контакти з польськими емігрантами з Правобережної України. Хоча це середовище як організоване розпалося під час запровадження в Галичині військового стану, а більшість емігрантів поїхали далі на Захід, до Львова, після короткочасного навчання у Віденському університеті, в середині 1860-х років повернувся Павлин Свєнціцький, який став помітною постаттю в культурно-інтелектуальному житті краю. У 1865 р. він співпрацював з народовським часописом «Нива», писав вірші, прозу та публіцистику та вважався одним із представників «української школи» в польській літературі, продовжувачем традицій М. Чайковського і Т. Падури. В історичних творах послідовно оминав теми польсько-українських конфліктів, а також не йшов услід за «шляхетським» чи «козацьким» прочитанням минулого, а ставив у центр оповіді український простолюд, що відображало його демократичні погляди. Саме народ, а не шляхту, П. Свєнціцький бачив як основу національного розвитку, тож почуття самобутності серед українського простолюду він уважав надійною запорукою майбутнього України.

У 1866–1867 рр. П. Свєнціцький видавав часопис «Sioło. Pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym uraińsko-ruskim», який відображав погляди проукраїнських польських політичних кіл у Галичині. Як редактор він підтримував контакти з польськими

40 Grodziski S. Sejm Kajowy galicyjski. 1861–1914. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1993. T. 2: Źródła. S. 254–257.

41 Фрас З. Демократи в політичному житті Галичини 1848–1873 рр... С. 227.

емігрантами в Парижі та мав кореспондентів на Наддніпрянщині. Часопис був розрахований на польського читача, якого переконував у тому, що підтримка самостійності українського народу відповідає польським інтересам. Аргументами, між іншим, мали служити передруки творів українських авторів (Т. Шевченка та ін.), які самі по собі показували зрілість української культури. «На просторі від Балтики до Чорного моря, – стверджувалося у вступній статті часопису, – від Кавказу й за Карпатами бачимо осілий п'ятнадцятимільйонний народ, який говорить однією мовою, має спільні звичаї та обряди, всюди вірний своїм традиціям і плекає одну надію»[42]. Слов'янську Україну-Русь у майбутньому П. Свєнціцький бачив як нездоланний мур між Європою та Росією, яка, на його думку, привласнила історичні права України-Русі, але згодом неминуче мала б зійти з європейського шляху. Твори українських авторів та історичні джерела в часописі передруковували латинкою, та й загалом П. Свєнціцький, мабуть, уважав прийняття українцями латинки бажаним. Його переклади постійно критикували за полонізми та українізми.

Уся творчість і громадська праця П. Свєнціцького були підпорядковані бажанню зменшити дистанцію між українцями й поляками, згладити історичні кривди. В умовах кризи народовського руху, падіння одного за одним народовських видань і дедалі виразнішого переходу «Слова» на русофільські позиції, «Sioło» якийсь час навіть розглядалося як чи не єдиний захисник української окремішності. Утім, як і у випадку попередніх спроб польських діячів говорити від імені українського руху, народовці не сприймали П. Свєнціцького за «свого» (хоча й одним із літературних псевдонімів він обрав для себе «Павло Свій»), і він так і залишився у статусі «поляко-русина» з подвійною ідентичністю. Та й загалом серед галицьких українців було прийнято з підозрою ставитися до будь-яких закликів до братерства з польського боку, в яких вбачали приховані наміри полонізування.

Так само прохолодно зустріли «Sioło» й польські політичні угруповання, кожне з яких формувало своє бачення української справи, що складалося з актуальних політичних розрахунків і численних дрібних нюансів. У львівському польському політичному

42 Słowo wstępne. *Sioło*. 1866. Zesz. 1. S. 1.

середовищі П. Свєнціцького вважали «надто радикальним українофілом»[43]. Тож, як влучно підмітив його біограф Володимир Радзикевич, «із “Sioła” так і віє свіжим, здоровим, щирим демократичним подувом, так і звенить високий, піднесений тон одушевлення до справи. Тільки того одушевлення не було серед галицької суспільности, наслїдком чого в результаті мусїв вийти немилий дісонанс»[44]. Видання «Sioła» обмежилося кількома випусками: вважалося, що воно виконало поставлене завдання. Після цього П. Свєнціцький став редактором літературного часопису «Nowiny», викладав у Львівській академічній гімназії українську мову та літературу (отримав посаду за протекцією А. Ґолуховського), претендував на кафедру слов’янської філології (не була відкрита) і, після звільнення Я. Головацького, ймовірно, на кафедру «руської словесности» у Львівському університеті (невдало). 1876 р. у 35-річному віці помер, залишивши без відповіді питання про ймовірні шляхи еволюції власної національної ідентичності та виконання ролі посередника між українськими народовцями і польськими демократами[45].

Національно-демократичне товариство діяло неповних чотири роки. Під час «резолюційної кампанії» воно відстоювало найбільш радикальну програму федералізації Габсбурзької монархії. Чималою була заслуга товариства в переході галицької політики із салонів у площину легальних політичних організацій[46]. Тогочасний Львів, на противагу консервативному Кракову, уважався вогнищем демокра-

---

43 Świerczyńska D. Paulin Święcicki: dramat pisarza pogranicza. *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne, poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. 1996. Nr 87. S. 203.

44 Радзикевич В. Павлин Свєнцїцкий. Публїцистична, наукова та лїтературна його дїяльність. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1911. Т. 101. Кн. 2. С. 135.

45 Радзикевич В. Павлин Свєнцїцкий. Публїцистична, наукова та лїтературна його дїяльність. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1911. Т. 101. Кн. 1. С. 109–12; Кн. 2. С. 127–147; Кн. III. С. 113–190; Середа О. Павлин Свєнціцький у суспільному житті Галичини: до історії польського українофільства. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006–2007. Вип. 15. С. 475–486; Studziński C. *Powstańcy polscy z r. 1863 w redakcji ukraińskiej «Mety»*… S. 69–111; Świerczyńska D. Paulin Święcicki: dramat pisarza pogranicza... S. 199–212; Mazur A. «Na Ukrainie za owych dobrych czasów» – Przed laty. Powieść ukraińska Paulina Święcickiego. *Annales Universtatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria*. 2020. Nr 20. S. 209–221; Święcicki P. Opowieści stepowe. Pisma prozą / red. naukowa J. Ławski, M. Mordań, K. Korotkich. Białystok: Prymat, 2020.

46 Фрас З. Демократи в політичному житті Галичини 1848–1873 рр… С. 258.

тії. Демократичні середовища гуртувалися навколо редакцій газет. Органом Національно-демократичного товариства став «Dziennik Lwowski» (виходив із підзаголовком «Демократичний орган»). Одним із провідних демократичних часописів тоді була й редагована Яном Добжанським «Gazeta Narodowa», що згодом перетворилася на рупор консервативної шляхти. Багатьох майбутніх східногалицьких консерваторів об'єднувало з ідейними ліберал-демократами бажання протистояти австрійському лоялізму станьчиків. Вони все ще вірили в поглиблення децентралізаційних реформ.

Однією з найгучніших спроб проголошення федералістської програми було ініційоване (а частково й профінансоване) Ф. Смолькою відзначення в 1869 р. 300-річчя Люблінської унії, складовою частиною якого стало спорудження на Замковій горі у Львові однойменного кургану. Ідею запозичили від насипаного на початку 1820-х років у Кракові кургану Тадеуша Костюшка. Ф. Смолька запропонував широку програму урочистостей, розраховуючи привернути увагу європейських політиків. Його задум полягав у тому, щоб протиставити австрійській імперській ідеї принцип федерації вільних і рівних народів, який спирався б на історичний досвід Речі Посполитої (т. зв. Яґеллонську ідею). Організація святкувань була предметом широких обговорень між польськими та українськими політичними середовищами й представниками австрійської влади. Символізму ситуації додавало те, що Замкова гора, на якій залишалися сліди укріплень княжих і королівських часів, від 1851 р. носила ім'я цісаря Франца Йосифа. Врешті-решт розмах первісних задумів був суттєво обмежений. Офіційним приводом для цього стали протести українців, які дали підставу втрутитися органам австрійської влади.

Щоб провести захід, Ф. Смольці довелося змінити його статус із громадського на приватний. 11 серпня 1869 р. урочистості на Замковій горі таки почалися з відкриття наріжного каменя з написом «Вільні серед вільних і рівні серед рівних – Польща, Литва і Русь об'єднані Люблінською унією 1569 року». Після цього присутні почали зводити курган, кидаючи землю з різних місць, пов'язаних з історією Речі Посполитої. Першу жменю кинув сам Ф. Смолька, говорячи про символ «нерозривного примирення між братніми народами, котрі живуть на цій землі». Участь у заходах взяв і П. Костецький. Водночас по Львову розгорнулися протести, організовані українськими народовцями, під час яких

поширювали брошуру, видрукувану віденським видавництвом «Зоря слов'янська»[47]. Насипання кургану, для якого були використані залишки середньовічних мурів, затягнулося до 1900 р. Щоразу згадуючи про нього, українська преса стверджувала, що «як унія, так і її памятники, будовані на піску, мусить розсипатись!»[48].

Прийнята Національно-демократичним товариством федералістська програма Ф. Смольки передбачала перебудову Австрійської імперії в союз «історично-політичних індивідуальностей». Обґрунтовуючи відповідну пропозицію в Галицькому сеймі 1868 р., Ф. Смолька виділив чотири суб'єкти майбутньої федерації (краї корони св. Стефана, св. Вацлава, німецькі землі та Королівство Галичини й Лодомерії з Великим князівством Краківським). Галичина, стверджував він, «була органічною частиною давньої Речі Посполитої, тієї великої історично-політичної індивідуальності, яка 1000 років виконувала й ще виконує видатну місію в історії Європи»; втративши державність, вона продовжує жити повним національним життям поміж інших народів[49]. Тож неподільність Галичини не ставилася під сумнів, більше того, її бачили тим «пунктом кристалізації, на який уся Польща зможе опертися». Місія ж відновленої польської держави полягала б у тому, щоб служити передмур'ям Європи, покликаним забезпечити її стабільність і цивілізацію[50].

Суперечність засади неподільності Галичини з політичними прагненнями українців ліберал-демократи долали аргументами з історії, які спирали на тезу про добровільне об'єднання трьох братніх народів Люблінською унією. Закликаючи українців пам'ятати, що Русь значно більша від кількох галицьких повітів, видавці «Dziennika Lwowskiego» стверджували: «Ми, Польща, п'ять століть поєднані з Руссю, маємо спільного ворога … Цілі наші однакові, і знають їх як литовські бори, так і українські степи, зверхності

47 Prokopowycz M. Kopiec Unii Lubelskiej: imperialna polityka i rocznice narodowe w Habsburskim Lwowie / przetłumaczyła A. Wylegała. Ece-urban. Seria publikacji elektronicznych Centrum historii miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej we Lwowie. Nr 3. Lwów, 2008. S. 1–34.

48 Унія, будована на піску, мусить розсипатись! Діло. 1888. 15 травня.

49 Stenograficzne Sprawozdania Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1868. [Lwów, 1868]. S. 361.

50 Ibid. S. 413.

над братами не хочемо та зрікаємося її, а отже суперечки між нами немає та не може бути»[51]. В основу ж сучасних польсько-українських відносин ліберал-демократи пропонували покласти гасло Французької революції «Свобода, рівність, братерство». Виходячи зі змішаного національного складу населення Галичини, неможливості українізувати поляків чи виселити їх «за Сян», вони вважали пошук порозуміння неминучим і закликали прислухатися до бажань українців, щоразу ставлячи себе на їхнє місце: «Маймо лише відвагу застосувати засаду свободи не тільки до себе, а й до тих, хто вимагає її від нас»[52].

Видавці «Dziennika Polskiego» пропонували не протидіяти культурним, мовним і освітнім прагненням українців, керуватися щодо них почуттям справедливості, яке належало до основних принципів демократії. Українсько-польське порозуміння вони вважали достатньою та надійною протидією поширенню москвофільських настроїв: «Хвиля, у якій поляки визнали би права Русі, стала б найважчою поразкою для Москви, яка потирає руки, дивлячись, яка незгода сьогодні між нами панує». З-поміж інших польських політичних сил ліберал-демократи присвоювали собі виняткове право на порозуміння з українським національним рухом: «до проведення поєднання з Русинами покликана передусім польська демократія, і вона найшвидше зможе довести до його результату». Аргументом на користь цього служив демократичний характер українського національного руху, з чого випливало, що «союз польської демократії з руською демократією є природною необхідністю»[53].

Польські демократичні середовища Галичини не обмежувалися Львовом і намагалися створити потужний осередок у Кракові, щоб уже на місцевому ґрунті вступити в боротьбу з краківськими консерваторами. Однак зробити це було не просто. У 1868 р. президент Кракова Юзеф Дітль інформував Ф. Смольку, що в місті немає жодного демократичного товариства, хоча самих демократів не бракує. Коли наступного року в Кракові було засновано газету демократичного спрямування «Kraj», більшість з-поміж її видавців

51 Do Rusi. *Dziennik Lwowski*. 1867. Nr 13. 16 stycznia.

52 Kwestya ruska. II. *Dziennik Lwowski*. 1869. Nr 121. 26 maja.

53 Kwestya ruska. III. *Dziennik Lwowski*. 1869. Nr 124. 29 maja

і працівників редакції склали некраків'яни, переважно колишні польські повстанці[54]. Значний вплив на газету мав князь Адам Сапєга. Протягом наступних десятиліть саме він відіграватиме чи не визначальну роль у спробах польсько-українського порозуміння. Сапєги, які належали до родовитої польської аристократії, пов'язали свою долю з Галичиною після конфіскації Російською імперією родинного маєтку в Теофіполі за їх участь у Листопадовому повстанні. Леон Сапєга, батько Адама, придбав ренесансний замок у Красічині неподалік від Перемишля. Цей замок став важливим осередком польського політичного життя, об'єднавши навколо себе землевласників, особливо зі смуги етнічного пограниччя.

У Галичині Сапєги конкурували за політичні впливи з Потоцькими, які створили родинні маєтки навколо Ланьцута і Кракова[55]. Якщо Потоцькі були політично пов'язаними з краківським консерватизмом (що врешті-решт привело їх до високих австрійських державних посад), то Сапєги, роблячи ставку на дистанціювання від австрійського двору й розширення галицької автономії, намагалися об'єднати опозицію, частиною якої були ліберал-демократи. Л. Сапєга, який був першим маршалком Галицького сейму, чимало зробив для становлення автономії Галичини (за образним висловом Станіслава Тарновського, багато років «творив наш світ поволі з нічого»[56]). Він одним із перших зрозумів, що налагодження відносин із українським національним рухом стане для польських політиків неминучим і непростим завданням, і таке розуміння передав своєму синові. Підхід Л. Сапєги полягав у тому, щоб розбивати «українське питання» на безліч дрібних справ, вести навколо них безкінечні дискусії та періодично йти на поступки, якомога далі відтягуючи «вирішальну битву» за поділ Галичини, якої, на його думку, не можна було уникнути[57]. Сапєги також розу-

54 Fras Z. Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848–1873. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. S. 206–207.

55 Kieniewicz S. Środowisko rodzinne Adama Stefana Sapiehy. *Księga Sapieżyńska. Archidiecezja krakowska za pasterzowania Adama Stefana Sapiehy* / pod red. ks. J. Wolnego. Kraków, 1982. T. 1. S. 23–29.

56 Tarnowski S. Przedmowa. *Sapieha L. Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.)* / z przedmową S.Tarnowskiego; wydał, wstępem i wyjątkami z korespondencyi zaopatrzył B.Pawłowski. Lwów, 1912. S. XXXIII.

57 ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 103 (Архів Сапєг). Спр. 778/IV-е. Арк. 341–341 зв. (лист Л. Сапєги до А. Сапєги, 4 січня 1866 р.).

міли важливість формування польсько-українських відносин без зовнішнього втручання і стверджували, що поляки й українці не повинні взаємно знищувати одне одного[58].

Газета «Kraj», яка виходила протягом 1869–1874 рр., була важливим явищем у формуванні польської ліберал-демократії. Дослідники включають її до трійки найвпливовіших періодичних видань Кракова періоду автономії Галичини (поряд із такими відомими виданнями, як «Czas» і «Nowa Reforma»). Відображаючи двоподіли провінції між львівським і краківським середовищами, з одного боку, та між консерваторами й демократами, з іншого, польська гумористична газета «Szczutek» до найвжливіших політичних прогнозів на 1873 р. зарахувала те, що «"Gazeta Narodowa" точно посвариться з "Dziennikiem Polskim", а "Kraj" з "Czasem"»[59]. Редактором «Kraju» був відомий польський соціолог та історик права Людвік Ґумплович, котрий походив з полонізованої єврейської родини. Демократичні погляди Л. Ґумпловича, його критика католицизму (був протестантом-кальвіністом) закрили йому шлях до університетської кар'єри в Кракові (згодом виїхав до австрійського Ґрацу, де й здобув славу в європейському науковому світі). Постать Л. Ґумпловича забезпечила газеті «Kraj» добре редагування та популярність, яку власники намагалися втримати й розвинути. Даючи настанови редакції, А. Сапєга рекомендував: не зачіпати духовенство, не дражнити галицьку шляхту (основну базу підписників) «іронічними шпильками», розміщувати матеріали зі Львова і Східної Галичини та загалом кореспонденцію з провінції, у полеміці використовувати холодні й розважливі аргументи, дотримуватися позиції «лівого центру»[60].

У програмі газети «Kraj» стверджувалося, що поляки вже протягом ста років після поділу Вітчизни зберігають відданість своїй національній та державній ідеї. Завдяки цьому «ніхто не перестав говорити про Польщу як про країну та про поляків як про народ».

---

58 Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-ті роки XIX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 1997. Вип. 3–4. С. 74.

59 Prorocrwa «Szczutka» na rok 1873. *Szczutek*. 1873. 4 stycznia. Nr 1.

60 ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 103 (Архів Сапєг). Оп. 1. Спр. 7053 (Матеріали видавничого архіву газети «Kraj». Арк. 24–24 зв. (лист А. Сапєги та К. Хлаповського до редакції газети «Kraj», 9 червня 1869 р.).

Тому, стверджували видавці газети, сучасні кордони можна вважати умовними. Головною ідею видання було названо, з одного боку, «зміцнення єдності духу», «цілісності Польщі», а з іншого – визнання релігійної, політичної та економічної свободи та рівності прав усіх членів спільноти. Газета мала сприяти творенню єдиного польського національного сторонництва[61] та відрізнятися від інших видань виходом за рамки провінційної політики («дедалі більше стає галичан, познанчиків, литовців, коронних і русинів, а дедалі менше поляків»), інформувати читачів про всі землі «давньої Польщі» та дбати про її «добро». На думку видавців «Kraju», міжнародна ситуація в Європі найближчим часом мала загостритися, що посприяло б постановці «польського питання». Краків визнано найвідповіднішим містом для газети як «центральний пункт для всіх трьох частин»[62]. Утім, попри намір формувати загальнопольську програму, основна частина матеріалів газети все ж була присвячена федералізації Габсбурзької монархії та розширенню автономії Галичини.

Видавці «Kraju» оперували поняттям політичного простору колишньої Речі Посполитої, який ототожнювали з польським. Відповідно й готовність визнавати за українцями рівні національні права мала межу – руйнування політичної спільноти народів Речі Посполитої. Засуджуючи русофільські тенденції, видавці газети бачили бажаний для себе український політичний табір як союз народовців із представниками групи *gente Rutheni, natione Poloni*, з-поміж яких виділяли Зиґмунта Савчинського, Евзебія Черкавського, Тому Баревича й Тому Полянського. Якби не сильний тиск кількох русофілів-святоюрців, стверджував «Kraj», «поміркована партія русинів» уже давно б порозумілася з поляками, адже добре знає «чим є москалі» й розуміє, що «постійне роздвоєння з нами ні до чого не веде». Вільне використання руської мови газета не вважала загрозливою й навіть стверджувала, що в Речі Посполитій частина шляхти, яка володіла лише руською мовою, отримувала високі посади. Видавці газети підкреслювали, що поляки погоджуються на розвиток лише «справжньої» руської

61 Там само. Арк. 6–7 (програма політичної, літературної, щоденної газети [«Kraj»], 1868 р.).

62 Там само. Арк. 8–9 зв. (лист від організаційного комітету на підтримку газети «Kraj», Краків, 27 березня 1868 р.).

народності та мови, без московських впливів і без намірів поділити Галичину, бо такі наміри лише послаблюють як поляків, так і самих русинів, перед австрійським урядом[63].

Однак на зламі 1860–1870-х рр. вікно можливостей для реформування Австрії закривалося, а федералістська програма зупинилася на реалізації австро-угорського дуалізму. Також перемога Пруссії у франко-прусській війні та утворення Німецької імперії погіршили міжнародні перспективи «польської справи». На цьому тлі кілька спроб створити політичне об'єднання, спираючись на середовища «Gazety Narodowej», «Kraju» та інших часописів демократичного кола, послідовно зазнавали невдачі. Так, лише близько року проіснував Клуб резолюціоністів. Його програмою стала ухвалена у вересні 1868 р. резолюція Галицького сейму, яка була реакцією на «грудневу Конституцію» 1867 р. й домагалася правового закріплення автономії («національного самоуправління») Галичини[64]. Клуб резолюціоністів діяв на базі депутатського об'єднання в Галицькому сеймі та намагався розширити число прихильників. До нього входили представники інтелігенції, заможного міщанства та східногалицької шляхти, для яких автономія Галичини передбачала збереження контролю над українським рухом. Приєдналися до Клубу й представники групи «Gente Rutheni, natione Poloni» Е. Черкавський та З. Савчинський. Клуб резолюціоністів уклав передвиборчий союз із Національно-демократичним товариством, у якому цю спілку підтримав, зокрема, Т. Романович. Цей союз виконав головне завдання – позбавив впливів у сеймі групу Флоріана Земялковського (так званих мамелюків), які схилялися до порозуміння з австрійським урядом. Після цього Клуб резолюціоністів «швидко та несподівано зник»[65].

Так само невдалими виявилися спроби створити політичне об'єднання у Кракові. Уже за кілька місяців після появи «Kraju», його видавці ініціювали створення Політичного кола, яке було остаточно оформлене наприкінці 1869 р. в характері дискусійного клубу. Керівниками Політичного кола стали Шимон Самельсон, Мечислав Дзєдушицький та Владислав Сємєнський. До товариства

63 Ugoda z Rusinami. *Kraj*. 1869. Nr 1908.

64 Tzw. Rezolucja z 23–24 IX 1868 r. *Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski*. 1861–1914. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1993. T. 2: Źródła. S. 313–315.

65 Fras Z. Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848–1873... S. 197–206.

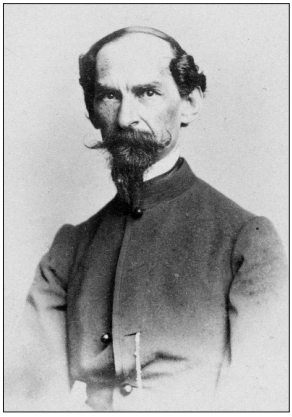
вступили також Ю. Дітль, Л. Ґумплович та ін. У 1870 р. Політичне коло ініціювало у Львові з'їзд демократичних товариств, на якому пропонувало прийняти спільну програму. Однак Національно-демократичне товариство саме тоді досягнуло домовленостей із Клубом резолюціоністів, тож питання ідеології виявилися не на часі. Діячі ж краківського Політичного кола зазнали поразки на виборах до Галицького сейму 1870 р., які загалом у Кракові характеризувалися низькою явкою та апатією виборців. Після цього товариство розпалося[66]. Наступного року припинило існування й Національно-демократичне товариство. Газета «Kraj» була закрита в 1874 р. Її редактор Л. Ґумплович виїхав із Галичини, змінивши, за висловом В. Фельдмана, позицію невизнаного краківського публіциста на роль наукової європейської знаменитості. Падіння «Kraju» закріпило за Краковом статус фортеці краківського консерватизму та монопольне становище «Czasu» як найвпливовішої польської щоденної газети[67].

Єдиним чинним політиком, який символізував собою вже не сам демократичний табір, а радше згадки про нього, несподівано виявився Флоріан Земялковський. Уродженець села на Збаражчині, син кухаря, він піднявся з соціальних низів до барона й австрійського міністра. Політичну діяльність починав як революціонер і конспіратор, як і Ф. Смолька, мав за собою скасований вирок страти, про який пам'ятав усе життя, а після поразки повстання 1863 р. став на шлях порозуміння з австрійським урядом і зблизився з консерваторами. Пропонуючи польським політичним середовищам тактику лавірування й малих кроків для відстоювання польських інтересів, продемонстрував чималі успіхи на цьому шляху. За підтримки А. Ґолуховського піднімався вверх щаблями бюрократичної кар'єри, яка в 1873 р. привела його до посади міністра до справ Галичини (безперервно обіймав її протягом наступних 15-ти років, спершу в ліберальному уряді Карла Ауерсперґа, а пізніше в консервативному уряді Едуарда Таффе). Завдяки реаліям свого часу, власній спритності, гнучким поглядам і вмінню знаходити компроміси, виявився більш затребуваним політиком, ніж Ф. Смолька, який зберіг відданість федералістській програмі, незважаючи на її

66 Ibid. S. 206–209.

67 Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi... T. 2. S. 19.

очевидну безперспективність. Відносини Ф. Земялковського з краківськими консерваторами були напруженими. Так, у травні 1873 р. краків'яни намагалися бойкотувати урочистий обід за його участі, влаштований з нагоди відкриття Академії знань[68].

Флоріан Земялковський

З колекції Національної бібліотеки (Biblioteka Narodowa) Республіки Польщі, м. Варшава

Утім, висока посада робила своє, і ця напруга часами спадала. Найближчим політичним соратником Ф. Земялковського став один із лідерів східногалицьких консерваторів Станіслав Поляновський. Персональний союз диктував і бачення польсько-українських відносин, яке поширювали на загал через підконтрольну пресу. Львівський «Dziennik Polski», що деякий час залишався під впливом Ф. Земялковського, намагався поєднувати демократичні засади з інтересами східногалицької шляхти та перебувати в опозиції до краківських консерваторів. Подібно до східногалицьких консерваторів Ф. Земялковський уважав русинів частиною польського народу, яка відрізнялася лише релігійним обрядом. Прийнятним для нього розвитком польсько-українських відносин була б мовна асиміляція українців. Ф. Земялковський приписував собі одноосібну заслугу протидії поділу Галичини в 1848 р. (потребу якого українці нібито обґрунтовували «одвічною смертельною ненавистю між поляками та русинами»[69]). Він доводив право польських політиків представляти українців у парламенті («виступаючи проти руських священників, які узурпували представництво від Русі, відстояв це право також для себе як депутат зі Львова, а отже руський депутат»[70]). Працюючи в уряді, Ф. Земялковський доклав чималі зусилля до того, щоб усунути питання українського національного розвитку зі сфери уваги Відня, закріпити за ним статус «домашньої» галицької справи.

68 Szymczak D. Galicyjska «ambasada» w Wiedniu. Dzieje ministerstwa dla Galicji 1871–1917. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2013. S. 111.

69 Ziemiałkowski F. Pamiętniki. Kraków, 1904. Cz. 1. S. 12.

70 Ibid. S. 14.

Розбіжності щодо майбутнього польсько-українських відносин були провісниками глибших розколів у середині польського демократичного табору, які стали очевидними вже на зламі XIX–XX ст. Це, зокрема, показала поява в Галицькому сеймі в 1875 р. законопроєкту Іґнація Камінського. У ньому, «зважившись, що в нашому краю живуть дві народності, польська та руська, пов'язані між собою спільною історією та численними взаєминами», було запропоновано розробити закон, який би на справедливій і постійній основі регулював польсько-українські відносини в Галичині[71]. Автор законопроєкту, багаторічний бургомістр Станіслава І. Камінський, колишній учасник польського конспіративного руху, за твердженням локальної преси, належав до «щиро демократичного сторонництва» і в деяких питаннях мав у ньому «вирішальний голос»; завжди виступав «палким прихильником угоди з русинами»[72]. Законопроєкт І. Камінського підписали такі відомі представники ліберал-демократів, як Ф. Смолька, Фердинанд Вайґель (майбутній президент Кракова та голова демократичного клубу в Галицькому сеймі), Тадеуш Рутовський (майбутній президент Львова), історик мистецтва та підприємець Отто Гауснер та ін., а з боку українців найпомітнішою постаттю був Степан Качала.

Хоча далі пропозиції цей законопроєкт не просунувся, Ф. Земялковський, довідавшись про порушення в Галицькому сеймі питання про польську-українську угоду (уважав, що за кулісами стояв А. Сапєга, який намагався побудувати на «руській справі» політичну кар'єру), дістав, за його визнанням, «через переживання такого головного болю, що ледь міг бачити і писати». У законопроєкті він вбачав навіть «не дурницю, а злочин», який зводив нанівець зусилля по визнанню австрійським урядом Галичини «польським краєм», визнавав, що в ньому живе інший народ з власними прагненнями та інтересами. На думку Ф. Земялковського, автори законопроєкту мали б зазнати публічного осуду[73]. Посаду міністра для Галичини Ф. Земялковський обіймав аж до 1888 р. та був відправ-

71 Stenograficzne Sprawozdania Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1875. [Lwów, 1875]. S. 453.

72 †Dr. Ignacy Kamiński. *Kurjer Stanisławowski*. 1902. Nr 870. 25 maja.

73 Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbiory specjalne. Korespondencja Leona Chrzanowskiego. Rkps 7898 (list F. Ziemiałkowskiego do L. Chrzanowskiego, Wiedeń, 21 maja 1875 r.).

лений у відставку на хвилі зміцнення позицій краківських консерваторів, за твердженням яких необхідність такої зміни вже давно відчувалася. Хоча його політична позиція з роками неухильно зближувалася зі східногалицькими консерваторами, тогочасні ліберал-демократи не зреклися зв'язку з ним. Українські політики вважали його одним із найзатятіших противників, котрий «зараз на вступі заняв супротив Русинів крайно вороже становиско»[74]. 1900 р. вони бойкотували похорони Ф. Земялковського у Відні[75].

На 1880-ті роки два символи польської демократії – Ф. Земялковський та Ф. Смолька, обидва вже поважного віку, були повністю інтегровані в систему управління Габсбурзькою монархією, яка, своєю чергою, спиралася на консервативну парламентську коаліцію «залізного кільця» (1879–1893), створену австрійським прем'єром і другом дитинства цісаря Франца-Йосифа Е. Тааффе. Ця коаліція почасти була заслугою і Ф. Смольки, що дало йому змогу повернутися у велику політику. У 1879 р. його було обрано віце-президентом, а в 1881–1893 рр. він працював президентом палати депутатів австрійського парламенту. На цій посаді користувався неабияким авторитетом, забезпечував надійну підтримку уряду, протидіяв спробам радикалізувати парламент. Давнє минуле лідерів демократії, їх жертовність задля польської справи здавалися молодшому поколінню забутими легендами[76].

Така еволюція активних у минулому революціонерів і до того ж критиків краківських консерваторів залишала відкритим питання про ідейні засади й реалізацію програмних вимог польської ліберал-демократії. Фактично їх довелося відбудовувати від основ. Оцінюючи через кілька десятиліть безуспішні спроби створення міцного демократичного об'єднання в 1860-х роках, тогочасний лідер польських демократів Т. Романович пояснив ці невдачі особистою боротьбою між Ф. Смолькою та Ф. Земялковським, яку так і не вдалося припинити та через яку замість потужної організації вони передали у спадок наступникам тільки протоколи

74 Студинський К. Листи мін. Фльоріяна Зємялковского до еп. Івана Ступницького. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1908. Т. 85. С. 114.

75 Fras Z. Florian Ziemiałkowski (1817–1900). Biografia polityczna. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1991. S. 195.

76 Kieniewicz S. Franciszek Smolka jako prezydent parlamentu w Wiedniu. *Przegląd Historyczny*. 1992. Nr 83/2. S. 267–279.

зібрань і роздрібнені осередки. За його висновком, хоча наприкінці XIX ст. з демократичної «старої гвардії багатьох уже покрила могила, а молодші тоді діячі стоять з добряче посивілими головами, фатальні наслідки того розбиття тривають по сьогоднішній день»[77].

Заснування газети «Reforma» («Nowa Reforma») та спроби порозуміння між польськими й українськими демократами на початку 1880-х років

Поштовх організаційному та ідейному оновленню ліберал-демократичного напряму на початку 1880-х років дало видання газети «Nowa Reforma» (у 1881 – до листопада 1882 р. – «Reforma»). Газета, яка до 1928 р. незмінно виходила в Кракові й була помітним явищем у житті міста, стала об'єднавчим осередком ліберал-демократичного руху, формувала й оприлюднювала його ідеологію. Ініціатором видання і його першим власником став Ян Червінський. Понад 20 років він працював лікарем у Фюрстенгофі поблизу м. Ґрац в австрійській Штирії. За свідченням Олександра Барвінського, якийсь час він багато спілкувався зі Степаном Качалою, котрий проходив у нього лікування, й таким чином зацікавився та перейнявся темою польсько-українських відносин, яка голосно пролунала під час заснування газети[78]. Сам Я. Червінський доволі докладно описав обставини її творення. Він стверджував, що повернувшись після довгої перерви в Галичину та відвідавши засідання сейму, був вражений поведінкою краківських консерваторів, які, обговорюючи адміністративну реформу, не дбали про розширення самоврядних прав, а необачно ставили місцеве самоврядування під контроль урядової вертикалі.

Уважаючи концепцію потрійної лояльності станьчиків смертельно небезпечною для польського майбутнього, Я. Червінський запропонував об'єднати демократів із групою «атеньчиків» – діяльнішою частиною східногалицьких консерваторів, які гуртувалися навколо Войцеха Дзєдушицького (прийняли назву від його історич-

77 Wiec miast i miasteczek. *Nowa Reforma*. 1889. Nr 100. 1 maja.

78 Барвінський О. Спомини з мого життя / упоряд. А. Шацька, О. Федорук. Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004. Ч. 1–2. С. 305–306.

ного роману «Атени») і програми розширення автономії Галичини. Платформою для об'єднання мала бути опозиція до краківських консерваторів у дусі повстанських традицій (виступати не під чорно-жовтим, а під біло-червоним прапором). На нараді представників обох угруповань, Я. Червінський переконав їх, що об'єднати розкиданих по краю депутатів, які ненадовго зустрічаються під час сеймових засідань, та забезпечити їм вплив на суспільство можна тільки за посередництвом газети. Коли ж зібрані політики запропонували створити таку газету у Львові, Я. Червінський відповів: «Ні! Газета має бути проти станьчиківства, а воно поширюється з Кракова й від Кракова охопило західну половину краю та вже перетинає Сян. Зі Львова його вже багато й навіть надто сильно обстрілювали, однак марно. Результативно боротися зі станьчиківством можна тільки в його осередку – у Кракові»[79].

Перша назва газети – «Reforma» також стала викликом краківським консерваторам, які називали себе сторонництвом адміністративної реформи. За зовнішньою формою (форматом, друком, папером, рубриками) газета мала наслідувати краківський «Czas», сподіваючись (цей розрахунок не справдився) витіснити його з видавничого ринку[80]. Передбачалося, що під тиском критики краківські консерватори включать до програми більше ліберальних положень, а навколо нової газети об'єднаються лівоцентристи[81]. Хоча Я. Червінський узяв на себе всю роботу по організації редакції та видання, підшукав її працівників і кореспондентів, орендував приміщення й закупив обладнання, у Галичині він залишався не відомою постаттю, яка не могла забезпечити газеті популярність. Тож першим видавцем «Reformy» був оголошений польський письменник і публіцист, учасник Січневого повстання Адам Асник. Уродженець Великопольщі, він був змушений емігрувати після поразки повстання, а 1870 р. оселився у Кракові, де вів активну громадсько-політичну діяльність. До редакції також увійшли Мєчислав Ґвалберт Павліковський, Болєслав Лютославський і Т. Рутовський (у статусі відповідального редактора).

79 [Czerwiński J.]. Psychopatya kraju przez lat 35 od stańczykostwa do – sconcentrowanej demokracji. Napisał autor «Polityki nerwów». Kraków, 1901. S. 4.

80 Ibid. S. 14.

81 Ibid. S. 17.

Заснування «Reformy» стало, без перебільшення, визначною подією в історії галицької ліберал-демократії. Після кількох десятиліть спроб і невдач створити газету з виразним ідеологічним обличчям, саме «Reforma» / «Nowa Reforma» змогла міцно утвердитися на читацькому ринку, завоювати авторитет, послідовно формувати й відстоювати ліберально-демократичні ідеї. Левова частка успіху корінилася в культурно-інтелектуальному середовищі Кракова, яке виявилося значно гнучкішим для сприйняття ліберальних ідей, аніж львівське. Не в останню чергу це було заслугою станьчиків, у світогляді яких простежувалися ліберальні впливи, краківської історичної школи та загалом наукового й університетського середовища. Перші випуски газети (наклад становив 5000 примірників) швидко розходилися, а прибічники «Czasu» швидко зауважили гідного конкурента, ствердивши: «Ми думали, що "Reforma" нам дошкулятиме, а вони нахабно пишуть так, нібито є поважною газетою і справді зібралися нас реформувати!»[82].

Газета з'явилася одночасно з новою спробою об'єднати галицьких демократів. Намагання вийти на ширший політичний простір супроводжувалося як рядом відкритих програмних виступів, так і закулісними контактами з можливими партнерами, поміж якими опинилися й ідеологічно близькі за соціальною програмою українські народовці. Виданий 1882 р. політичний маніфест Яна Червінського «Політика нервів» («Polityka nerwów») у переважній частині був присвячений польсько-українським відносинам. Таке намагання сформулювати програму щодо українців для польських демократів об'єктивно назріло, адже вони досі не мали цілісного плану дій. Водночас до висловлювань на цю тему їх підштовхували події в Галичині. Влітку 1882 р. у Львові проходив судовий процес Ольги Грабар, на якому ряд русофілів було звинувачено в державній зраді. Хоча прямих доказів шпигунства на користь Росії тоді не виявили, процес усе ж показав глибину проблеми, підтвердив, що в Галичині діяли російські агенти, які шкодили австрійським державним інтересам і польсько-українським відносинам[83], а також і те, що значна частина руської інтелігенції, невдоволена станом справ після конституційних реформ, формувала відповідні настрої серед ширших верств.

82 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz: Listy i wspomnienia. Lwów, 1934. S. 57.

83 Kraków, 31 lipca. *Reforma*. 1882. Nr 173. 1 sierpnia.

Польські політичні угруповання схилялися до потреби укласти угоду з українцями[84]. Один із ідеологів краківських консерваторів Павел Попєль ствердив: «Руська справа набуває такого ґвалтовного характеру, що неодмінно в найближчому майбутньому мусить бути або розв'язана, або розрубана»[85]. Ліберал-демократи намагалися перехопити ініціативу: Я. Червінський згадував, що після переїзду до Кракова Т. Романович відхилив запрошення на щотижневі «четверги у П. Попєля», на яких краківська інтелігенція обговорювали важливі політичні питання. Так він продемонстрував своє небажання інтегруватися в пов'язані зі станьчиками середовища та намір вести самостійну політику[86]. Тож «Reforma», хоча й порівнювала «руську справу» з «важкою відкритою раною в нашому суспільному організмі», а ситуацію в Галичині – з громадянською війною, одразу ж засумнівалася у продуктивності угоди, укладеної за старими взірцями, на зразок акції Ю. Лаврівського 1869 р.[87]. За твердженням видавців газети, руська інтелігенція зійшла на цілковите бездоріжжя і знайти серед неї партнерів для порозуміння стало неможливим, тому залишилося тільки шукати згоду з руським народом на підставі історичних актів – Люблінської унії, Конституції 3 травня та засади «вільні з вільними, рівні з рівними». Для такої згоди, стверджувала газета, польська інтелігенція повинна опікати руську мову та культуру, як рідну, не давати їм зійти на манівці, виграти конкуренцію з «Добрянськими і Площанськими»[88].

Тоді ж немале замішання в Галичині спричинив Пантелеймон Куліш, який з'явився у Львові в грудні 1881 р. (за його ж зізнанням, ініційована ним «справа с Поляками 1882 року наробила між Русинами колоту»[89]). 1882 р. вийшла у світ його «Хуторна поезія», де він, між іншим ствердив, що модернізація українського руху «росколе Империю на самій серцевині» і що українська справа відіграє ключову роль у визначенні геополітичної ситуації в регіоні («полське повстаннє єсть ніщо, як порівняти ёго с повстаннєм літературнёі Украіни»; на думку П. Куліша, письменники

84 Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000. С. 81.
85 [Popiel P.]. List otwarty do Stanisława Polanowskiego. Kraków, 1882. S. 3.
86 [Czerwiński J.] Psychopatya kraju przez lat 35... S. 21.
87 Kraków, 2 sierpnia. *Reforma*. 1882. Nr 175. 3 sierpnia.
88 Kraków, 3 sierpnia. *Reforma*. 1882. Nr 176. 4 sierpnia
89 П. Куліш про свою справу з Поляками. *Народ*. 1892. Ч. 22–23. 8 декабря. С. 239.

українського народу мали замістити його вищу верству)[90]. У березні 1882 р. П. Куліш опублікував програму польсько-українського порозуміння під назвою «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року». Амбітний план автора проглядався вже у присвяті цього політичного памфлету «мученикам чоловіколюбства» Тарасу Шевченку й Адаму Міцкевичу. Автор перелічував взаємні історичні кривди поляків та українців і стверджував, що звинувачувати за них варто «нікого або всіх» («Винуваті й Русини, винуваті дуже за своє розбишацьке буяннє серед краю, котрого за собою не вдержали і своїм власним заходом не впорядкували. Винуваті й пани Ляхи за деспотичний надмір свій у перевазі над руською простотою, перевазі часто лукавій і ехидній»[91]). П. Куліш робив висновок, що українці й поляки мусять негайно примиритися, щоб «не сконати в неволі» на рідній землі, яка стала для них уже «постидною ареною», а з ініціативою такого примирення мали б виступити поляки як багатші й потужніші[92].

Відображаючи свої та відомі йому тогочасні контакти, П. Куліш у «Крашанці…» натякав на те, що польська інтелігенція вже почала розмірковувати над способами поєднання з українцями, аби уникнути нової неминучої біди[93]. У Львові П. Куліш справді налагодив контакти з деякими польськими політиками, а також зав'язав листування зі знаним письменником Юзефом Іґнацієм Крашевським (писав не лише художні, а й історичні твори та публіцистику). Ю. І. Крашевський був доволі впливовим діячем з буремною біографією. Виходець із варшавської шляхти, він брав участь у підготовці Січневого повстання у складі ліберально-консервативного крила (так званих білих). Жив на Волині та у Вільні, під час повстання емігрував до Дрездена, пробував оселитися в Галичині, однак не отримав дозволу на проживання у Львові та не зміг утвердитися в контрольованому консерваторами Кракові, де програв суперництво за кафедру польської літератури Яґеллонського університету молодшому та значно менше тоді відомому Станіславу Тарновському

90 Куліш П. Зазивний лист до Українськоі Интеллігенціі. *Хуторна поезія*. Львів, 1882. С. 131–132.

91 Куліш П. А. Крашанка Русинам и Полякам на Великдень 1882 року. Львів, 1882. С. 36.

92 Там само. С. 37–38.

93 Там само. С. 38.

і невдало спробував купити газету «Czas». Із П. Кулішем він був заочно знайомим з 1840-х років через спільного приятеля, польського письменника і критика Міхала Грабовського, а в 1882 р. звернув увагу на його діяльність і написав йому лист[94]. Контакти між П. Кулішем та Ю. І. Крашевським вилилися в короткочасне листування, в якому обидва письменники обговорювали «велику справу зближення й поєднання» між польським і українським народами. У дусі нещодавніх праць П. Куліш доводив, що поляки повинні заопікуватися українцями як «меншим братом», в іншому ж випадку він уважав «польське майбутнє дуже сумнівним» [95].

З польськими політиками П. Куліш почав переговори про свій переїзд до Галичини та фінансування видань у дусі польсько-українського поєднання. За його твердженням, усі співрозмовники визнавали, що роздратували галицьких українців своїм тлумаченням конституційних свобод, і що напругу потрібно згладити. Позаяк польсько-українське порозуміння в Галичині не могло відбутися без участі австрійського уряду, П. Куліш поїхав до Відня, щоб поговорити з «достойним всякої шани паном Смолькою». Однак цей «поважно-довгобородий дідусь», з яким П. Куліш зустрівся у стінах астрійського парламенту, не захотів обговорювати справу, а скерував його до Ф. Земялковського. Міністр для Галичини, хоча й двічі поспілкувався з П. Кулішем привітно на різні теми й «говорив дуже розумно про австроруський люд», також не сказав нічого по суті (що цілком зрозуміло, якщо зважити на його погляди на український рух, з якими П. Куліш на момент прийому, мабуть, не був докладніше знайомий). Так безрезультатно завершилися контакти П. Куліша з давніми лідерами польських демократів у Галичині й так само швидко перервалося його листування з Ю. І. Крашевським, який перестав відповідати на листи[96]. Дії П. Куліша не підтримали й львівські народовці, які мали власне бачення польсько-українських відносин, що спиралося на модерне розуміння нації. Дещо пізніше орган українських радикалів «Народ» оцінив цей епізод як акцію двох «поетів у політиці», які мали застарілі й різні уявлення

94 Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2-х т. Київ: Український письменник, 2007. Т. 1. С. 367.

95 Павлик М. Куліш та Крашевский. Причинок до історіі руско-польских відносин. *Народ*. 1892. Ч. 21–22. 8, 22 падолиста. С. 222.

96 П. Куліш про свою справу з Поляками… С. 240.

про українсько-польські відносини, мислили категоріями «історичної Польщі»[97].

Утім, публікація Кулішевої «Крашанки…» викликала значний резонанс у Галичині, на неї відгукнулася польська преса, а особливо прихильні коментарі помістили газети демократичного напряму – львівський «Dziennik Polski» та краківська «Reforma». Остання передрукувала «Крашанку…» в польському перекладі, ствердивши, що «ми завжди готові подати братню долоню до згоди, якщо заклик щирий та оповитий сердечним теплом». Позитивно відзначила газета й те, що «об'єктивні русини» визнають за поляками «вищість цивілізації, вищість інтелігенції»[98]. Акцію підхопив Я. Червінський, який уважав свою брошуру «Polityka nerwów» «найкращою відповіддю на Крашанку Куліша»[99]. Я. Червінський запропонував В. Барвінському, щоб «Діло» передрукувало фрагменти його брошури в українському перекладі (так, як це зробила «Reforma» щодо «Крашанки…» П. Куліша). Після цього для обговорення справи польсько-українського примирення Я. Червінський мав намір поїхати до Ф. Смольки та Ю. І. Крашевського, а в Галичині почати переговори з В. Барвінським і відновити контакти з давнім знайомим С. Качалою, якого на той час уже, щоправда, уважав «старим і апатичним», однак сподівався «якось з ним дійти до ладу»[100].

У брошурі «Polityka nerwów» автор повторював традиційні звинувачення станьчиків (як-от: їх ідеологія перебила патріотичний нерв національного духу, завдяки якому Польща ще існує, скинула ідеал вітчизни з п'єдесталу самопосвяти в болото утилітаризму і т. ін.), а також розвивав деякі екстравагантно-патетичні тези, закликаючи галицьких поляків об'єднатися «з божественним» та з «усією Польщею». Втім, основна її частина була присвячена налагодженню польсько-українських відносин, яким відводилася ключова роль у всьому плані дій. Ці відносини, на думку Я. Червінського, потрібно було врегулювати на загальнонаціональному рівні, однак усвідомлюючи відповідальність Галичини. Я. Червінський розкритикував тези галицької публіцистики щодо «руського питання»,

97 Павлик М. Куліш та Крашевский… С. 220.

98 Wezwanie do zgody. *Reforma*. 1882. Nr 83. 12 kwietnia.

99 Барвінський О. Спомини з мого життя / упоряд. А. Шацька. Нью-Йорк; Київ: Видавничий дім «Стилос», 2009. Т. 2. Ч. 3–4. С. 54.

100 Там само.

до яких відніс, з одного боку, невизнання національної самостійності українського народу, а, з іншого – заперечення польсько-українського конфлікту. Відзначивши небажання заглиблюватися в давню історію, він, утім, зауважив, що жалі та скарги Русі були частиною однієї великої рани Речі Посполитої, зануреної в безлад законодавства та адміністрації.

Новий відлік польсько-українських відносин Я. Червінський пропонував пов'язувати з «Весною народів», яка вдихнула в національні рухи нове життя. Він закликав якнайшвидше укласти широку угоду з русинами, яка охоплювала б суспільні, політичні й законодавчі справи. На його думку, в історії давно не було настільки сприятливого для цього моменту. Ключовою особою для польсько-українського порозуміння Я. Червінський назвав Ф. Смольку. Поляки, за його твердженням, мали подати українцям братню руку допомоги негайно, поки ті (після процесу О. Грабар) переживали «сором і порожнечу»: «Як жінка не може першою без втрати репутації освідчитися чоловікові, як наші, будучи слабшою стороною, не можуть без приниження почати угодову акцію з росіянами, так само не від русинів, а від нас повинні вийти перші угодові кроки. Це питання політичного такту»[101]. Стратегією угоди було поділитися з русинами порівно всім, що залишилося полякам у час національної неволі. Така ідея, на думку автора, виконала б акт історичної справедливості, адже русини століттями вкладали зусилля в розвиток Польщі, а в підсумку втратили точку опори, залишилися без історії та без імені.

У розвиток своєї думки Я. Червінський пропонував конкретні заходи, а насамперед обов'язкове вивчення польської та української мов у всіх галицьких школах, що допомогло б взаєморозумінню та посприяло перемішуванню кадрів. Галицький сейм мав бути поділений на польську й українську курії, які б окремо ухвалювали рішення щодо національних питань, а для остаточних ухвал необхідною була б згода обох курій. Водночас Я. Червінський висловився проти поділу Галичини за етнографічним принципом, який вважав величезною кривдою для національних меншостей в обох частинах. Так само він заперечив можливість переселень як порушення засади гостинності. Українці, на його думку, також мали б зробити

101 A. Z. [Czerwiński J.]. Polityka nerwów. Kraków, 1992. S. 23.

кроки назустріч: прийняти григоріанський календар і латинський правопис. Символом порозуміння Я. Червінський вважав перейменування «Королівства Галичини та Лодомерії…» на «Польсько-Руський край», що, на його думку, повернуло б русинів як народ на міжнародну арену: «Історичного життя для Русі! Історії для неї!.. Даймо Русинам ім'я, даймо їм цей плодотворний символ національної самостійності – в ім'я віри і прагнення, щоб він одночасно став символом нашої єдності на майбутнє»; «при імені – герб. При білому орлі – святий архангел Михаїл, архангел в очікуванні Погоні»[102].

Лідер народовців В. Барвінський відповів Я. Червінському статтею «Політика шовинизму» в «Ділі», уже назва якої показувала роздратування. У ній чимало уваги було присвячено саме ліберал-демократам. Реакцією на твердження «Reformy» про те, що серед української інтелігенції в Галичині немає гідних партнерів для переговорів, стало припущення про появу «самозванців», які намагаються говорити від імені народу, у польському таборі. За кулісами роздратування насправді стояло роздоріжжя, на якому опинився лідер народовців. Ще на початку 1882 р., відображаючи свій внутрішній стан, він у листі до брата Олександра писав: «Я стою сам оден на світі серед бур, тучи і громів, що насуваються не задля моєї особи, а задля нашої великої Родини – нашої Руси-України»[103]. Невдовзі, на тлі вичерпання надій на зміну політики галицької адміністрації та сейму на приязнішу до українців, між лідерами народовців і русофілів почалися переговори про союз проти спільних ворогів. Судовий процес О. Грабар завдав їм удару, однак вони не були розірвані[104].

Улітку 1882 р. В. Барвінський відвідав усі судові засідання процесу й особисто вів нотатки, готуючи програмну статтю в «Ділі». Її текст він писав, перебуваючи на лікуванні в Карлсбаді (сьогодні – м. Карлові Вари в Чехії), та публікував у «Ділі» під назвою «По процесі о головну зраду»[105]. У статті доводив, що насправді на лаві підсудних опинилися як українці, так і поляки та й усі суспільні відносини в Галичині. Він застерігав польську пресу перед поширенням накле-

102 Ibid. S. 25–26.

103 Барвінський О. Спомини з мого життя… Ч. 1–2. С. 299.

104 Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2002. Т. 243. С. 653–685.

105 [Барвінський В.]. По процесъ о головну здраду. І. *Дѣло*. 1882. Ч. 57. 24 липця (5 серпня).

пів на український рух та загалом «крикливістю», ствердивши, що продовження в тому дусі віддалить, а то й унеможливить примирення[106]. В. Барвінський дорікав галицьким полякам за небажання прийняти відповідальність за значущість польсько-українських відносин у Галичині для загальнонаціональних перспектив: «Они здаются не розумъти, що тутъ въ Галичинъ єсть ся точка Архимеда, зъ котрои може успъшно подвигнути Русинъ свою, а Полякъ свою національну справу»[107]. Утім, публікація статті, яка вочевидь мала завершуватися якимись програмними висновками, несподівано була обірвана. За свідченнями сучасників (О. Барвінський посилався на співробітника «Діла» Корнила Устияновича), «деякі провідники народовців» змусили В. Барвінського не йти на відкритий розрив з русофілами[108].

Утім, погодившись із таким сценарієм, В. Барвінський водночас обмірковував питання про можливих союзників з-поміж польських політичних сил. У вересні 1882 р., повертаючись із Карлсбада у Львів через Краків, він завітав до редакції «Reformy» для знайомства. Цей візит заохотив Я. Червінського до встановлення прямих контактів із лідером народовців, навіть попри критику його брошури в уже згаданій статті «Політика шовинизму». Вістря цієї критики було спрямоване в політику «реставрації» давньої Речі Посполитої, яка, на думку її автора, збивала польських політиків на хибний шлях «вірити в то и пробувати зробити то, що вже стільки разів и так тяжкими досвідами оказалося неимовірним, безнадійним і неможливим», змушувала їх жити минулим, а не сучасним і майбутнім. Також передчасним він уважав мислити в умовах поділів загальнонаціональними категоріями, натомість пропонував залишатися на «реальному ґрунті» та навести лад в окремих дільницях, почавши з Галичини, де поляки отримали можливість створити обриси українсько-польського союзу на практиці[109].

Несподівано високо у статті були оцінені станьчики, як представники реальної політики «органічної праці» та єдина «партія»

106 [Барвінський В.]. По процесъ о головну здраду. II. Дъло. 1882. Ч. 58. 28 липця (9 серпня).

107 [Барвінський В.]. По процесъ о головну здраду. V. Дъло. 1882. Ч. 66. 26 серпня (6 вересня).

108 Барвінський О. Спомини з мого життя… Ч. 1–2. С. 305.

109 [Барвінський В.]. Политика шовинизму. I. *Дъло*. 1882. Ч. 78. 9 (21) жовтня.

з політичною програмою, «а коли она не алярмує свъта своєю идеєю польскои державности, то чинить се не длятого, щоби єи виръкалась, але длятого, що добре розумъє непрактичнôсть будовы даху попереду фундаментôвъ»[110]. Інші ж політичні сили, на думку автора, будували програми лише на критиці краківських консерваторів, на практиці відрізняючись кількома гучними фразами про польську державність, що прирікало їх на другорядність і слабкість: «ось чому у нас нема доси нъ демократичнои, нъ "либерально-поступовои" партіи польскои, хочь часами много говорится по поступъ и демократизмъ»[111]. Автор підкреслив, що польські політичні сили демократичного напряму, які виникали в Східній Галичині, не могли розвинутися, бо не знаходили соціальної опори в етнічних українцях та в підсумку породжували «политику шовинизму». Тож висновок із цієї публікації прямо стосувався польських ліберал-демократів: В. Барвінський бачив можливості порозуміння між ними й українськими демократами на умовах територіального розмежування та «органічної праці» в рамках Галичини, у ході якої були б сформовані конкретні форми польсько-української взаємодії. Саме вироблення таких правил, на його думку, мало б передувати «унії», а не навпаки, як це пропонував Я. Червінський[112].

Своює чергою, Я. Червінський 24 жовтня 1882 р. написав листи до С. Качали та В. Барвінського, в яких обґрунтовував свої тези та, зокрема, наполягав на першорядності унійної традиції, яка, на його думку, випливала зі «змішаної крові»[113]. С. Качала обмежився критикою закликів до українців змінити календар і правопис та не виявив інтересу до продовження діалогу[114]. Натомість В. Барвінський 4 листопада 1882 р. відповів обширним меморіалом, у якому насамперед дякував Я. Червінському за відверту постановку питання про політику поляків «щодо Русі», адже «поляки і русини, незважаючи

110 [Барвінський В.]. Политика шовинизму. II. *Дъло*. 1882. Ч. 79. 13 (25) жовтня.

111 Там само.

112 [Барвінський В.]. Политика шовинизму. III. *Дъло*. 1882. Ч. 80. 16 (28) жовтня

113 ЛННБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 11 (Барвінські). Спр. 3864. Арк. 1–1 зв. (лист Я. Червінського до С. Качали, 24 жовтня 1882 р.); спр. 3865. Арк. 1–2 (лист Я. Червінського до В. Барвінського, 24 жовтня 1882 р.).

114 Мудрий М. Польські ліберал-демократи та українське питання в Галичині у 80-х рр. XIX ст. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 1997. Вип. 32. С. 101.

на так близьке сусідство, знають про себе надто мало»[115]. Взамін, визнаючи значущість польсько-українського зближення для майбутнього обох народів, В. Барвінський пообіцяв щиро висловити думки і пропонував обговорити їх, не зважаючи на полеміку в пресі. Успіхи полонізації в автономній Галичині В. Барвінський уважав украй небезпечним процесом, за яким доводилося спостерігати «з невимовним болем». За його твердженням, польські політики, позицію яких виражала «Gazeta Narodowa», підмінили працю над економічним піднесенням і зміцненням обох народів братовбивчою війною на взаємне винищення, яку ведуть під «зовнішнім лоском особистих авансів, крикливою фразеологією про манію великості народної». Радіючи успіхам, вони «не бачать, що штовхають обидва народи в страшну безодню, не пам'ятають, що історія Польщі та Русі дала вже на таку політику надто сумну і вельми повчальну відповідь».

«Історико-географічним фактом» В. Барвінський визнавав те, що Польща та Україна лише у спільному державному союзі зможуть гідно протистояти німецькому й російському натиску. Однак він застерігав перед передчасним виступом проти Росії, бо «де могли б знайти (відшукати) Польщу і Русь у випадку, коли б Москва виграла»? Небажання українців долучатися до польських повстань він пояснював винесеними з історії уроками про ціну поразки, розумінням, що такі виступи потребують підготовки. В. Барвінський закликав розуміти значущість України для геополітичної ситуації в регіоні (про що свідчили антиукраїнські заходи царизму) та потенціал Галичини «бризнути світло нового життя на цілий простір обидвох народів». На його думку, польсько-український союз у Галичині, спільні протести проти утисків у Росії могли б похитнути російський «колос у своїй основі». Шляхом до порозуміння лідер народовців уважав не публічну полеміку, а допущення українських представників до рівних можливостей в органах влади, передусім у Галицькому сеймі. Для цього поляки мали б визнати, що вільний розвиток українського національного руху відповідає їх життєвим інтересам, а не чинити навпаки, штовхаючи українців «в обійми Москви». Тож, підсумовував В. Барвінський, українці не можуть «погодитись на

115 Барвінський О. Спомини з мого життя… Ч. 3–4. С. 855.

туманну унію», разом із поляками вони мають йти шляхом «гіркої, але правди», як «рівні з рівними»[116].

Одночасно з приватним спілкуванням тривала полеміка на сторінках газет. У ній прочитувалися як готовність продовжувати діалог, так і розбіжності, на подолання яких розраховувати не доводилося. Щоправда, «Діло» визнавало, що з-поміж усіх польських часописів «найбôльше однак "справою рускою" займаєся кракôвска "Reforma"» і що «"Reforma" пôднесла прапор "згоды" съ Русинами», тоді як консерватори лише витісняли українців з політичної арени. Однак плани польської інтелігенції працювати над піднесенням «руського люду» та укладати унію безпосередньо з ним викликали у видавців української газети обурення. «Мы, руска интелигенція, на скрôзь демократы… – стверджувало «Діло», – просто неможливо Полякамъ "поминути руску интелигенцію", усунути єи ôтъ вплыву на свôй людъ». Газета стверджувала, що порозуміння стане можливим лише тоді, коли кожний займеться справами свого народу, а польські демократи, зокрема, зосередяться на Західній Галичині[117]. Утім, такий підхід був для поляків неприйнятним. Газети не завжди рахувалися з реальністю, більше дбали про те, щоб реалізовувати політичні програми та відповідати суспільним настроям. Тi ж, своєю чергою, полягали у прагненні самоутверджуватися, зокрема й за рахунок конкурентних національних проєктів. «Інакше пишете приватно, а інакше друкуєте, – докоряв В. Барвінському Я. Червінський. – За листи хочеться Вас обійняти, а "Діло" що?»[118].

Хоча Я. Червінський ще спробував продовжувати спілкування з В. Барвінським і в наступних листах переконував його в необхідності перед усіма реформами та угодами впровадити поєднавчий, «унійний» настрій, об'єктивна ситуація на той момент не сприяла його розвитку. Народовці відновили переговори з русофілами, до успішного завершення яких обидві сторони спонукало набли-

116 ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Спр. 3430. Арк. 1–5 (лист В. Барвінського до Я. Червінського, 4 листопада 1882 р.); також цей лист в оригіналі (польською мовою) та в українському перекладі опубліковано у: Барвінський О. Спомини з мого життя… Ч. 3–4. С. 848–860.

117 Ôдповъдь «Reform-ъ». Дъло. 1882. Ч. 90. 20 листопада (2 грудня).

118 ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Спр. 3865. Арк. 7 (лист Я. Червінського до В. Барвінського, 19 листопада 1882 р.).

ження виборів до Галицького сейму 1883 р. Наприкінці листопада – на початку грудня 1882 р. преса обох напрямів поінформувала про створення спільного передвиборчого комітету, що свідчило про досягнення порозуміння[119]. Отже, момент виборів як слушної нагоди для польсько-українського примирення був упущений. Тоді ж «Reforma» розмістила лист, який нібито надійшов до редакції, як можна судити з його змісту, від діячів-русофілів. У ньому було сформульовано 10 вимог програми для порозуміння з поляками. У перших двох пунктах зазначалося, що метою русинів є велика слов'янська федерація, а найшвидше її можна зорганізувати під владою російського царя. У наступних пунктах йшлося про національну та релігійну рівноправність, значущість календаря і правопису («є для русинів єдиним пнем їх народності»), зняття гостроти взаємних претензій і звинувачень русинів у «зраді», спільну працю над економічним і просвітнім піднесенням, яку з боку русинів мало б вести русофільське Товариство ім. М. Качковського[120].

Метою розміщення цього (справжнього чи навіть вигаданого) листа було вкотре наголосити на безальтернативності польсько-українського порозуміння. Уже в наступному номері «Reforma» вщент розгромила план слов'янської федерації під протекторатом російського царя, ствердивши, що царат і вільний національний розвиток є взаємовиключними поняттями, бо єдине прагнення російської імперської влади полягає в асиміляції та знищенні національних особливостей[121]. Однак вплив Я. Червінського на польські політичні сили був незначним, і збільшити його енергією та ентузіазмом йому не вдалося. Між ним і редакцією «Reformy» наростали суперечності, які призвели до розриву: в тому ж номері, де газета критикувала програму русофілів, було розміщене повідомлення про складання всією редакцією повноважень і передачу відповідальності за газету її власникові Я. Червінському[122], який невдовзі видання припинив. Я. Червінський пояснював цей конфлікт перетворенням редакції в «партійку», що нібито змусило

119 Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року… С. 670–671.

120 Czego żądają Rusini? I. *Reforma*. 1882. Nr 269. 24 listopada.

121 Czego żądają Rusini? II. *Reforma*. 1882. Nr 270. 25 listopada.

122 Od Redakcyi. *Reforma*. 1882. Nr 270. 25 listopada.

його згорнути фінансування[123]. Докладніше причини розпиву не відомі, однак зрозуміло, що члени редакції не бажали пов'язувати себе з Я. Червінським. Утім, самі вони не розійшлися, а створили в такому ж складі редакції у Кракові газету «Nowa Reforma». Питання польсько-українських відносин не відігравало в редакційній політиці такої першочергової ролі, якої йому пробував надати Я. Червінський, і доволі швидко ліберал-демократи поступилися тут ініціативою краківським консерваторам.

Сам Я. Червінський після смерті Я. Добжанського в 1886 р. купив львівський часопис «Gazeta Narodowa», який, мабуть, виявився ближчим його світогляду, ніж краківське середовище. За спогадами Станіслава Ґломбінського, який працював у редакції газети на початку 1890-х років, під впливом цього «гарячого політика з неусталеною політичною лінією» газета еволюціонувала від демократично-міщанського органу до консервативного центру[124]. Наприкінці життя Я. Червінський оселився під Віднем. О. Барвінський, відвідавши його на початку XX ст., застав чоловіка «підхожого віку», який «був вельми живий, навіть палкий», жваво обговорював польсько-українське порозуміння, надалі вважав його вкрай важливим для геополітичної ситуації в регіоні та нарікав «на ріжних керманичів польських, котрі не мали потрібного зрозуміня для сеї справи»[125]. Я. Червінський передав йому листи В. Барвінського, завдяки чому питання їх контактів може бути докладно дослідженим. Частково листування між двома діячами було згодом опубліковане в часописах «Gazeta Narodowa» і «Руслан»; перша публікація (1885 р.) дала привід русофілам звинуватити народовців у закулісних переговорах з поляками.

Головною причиною обриву контактів між українськими й польськими демократами та й загалом провалу спроб польсько-українського порозуміння 1882 р. стала несподівана смерть у лютому 1883 р. В. Барвінського. Останній лист Я. Червінського залишився без відповіді. На вибори до Галицького сейму 1883 р., які попередньо розглядали як добру нагоду для польсько-україн-

123 [Czerwiński J.]. Psychopatya kraju przez lat 35 od stańczykostwa do – sconcentrowanej demokracji... S. 38.

124 Głąbiński S. Wspomnienia polityczne. Pelpin, 1939. Cz. 1: Pod zaborem austriackim. S. 22.

125 Барвінський О. Спомини з мого життя… Ч. 3–4. С. 54.

ського порозуміння, народовці пішли в союзі з русофілами. Загалом на цих виборах українці здобули рекордно низьку кількість мандатів (9 обраних депутатів). Раптова смерть В. Барвінського залишила відкритим питання, як він збирався діяти далі. Зрозуміло, що його головною метою було вивести народовців на шлях політичної самостійності[126]. Однак, союз з русофілами, який розглядався як тактичний, загальмував цей процес і дав змогу польським політичним середовищам у Галичині не шукати можливостей порозуміння з українськими під претекстом їх проросійських симпатій. З іншого боку, навіть провальний досвід контактів між українськими й польськими політиками початку 1880-х років був потрібний для досягнення угод у майбутньому. Саме в цей час обидві сторони почали усвідомлювати безперспективність втягування до польсько-українських відносин у Галичині всього тягаря історичних упереджень і потребу стати на шлях раціональної та реальної політики.

Ліберал-демократи між ідеями «історичної Польщі» та прагматичним підходом до українського питання наприкінці XIX ст.

У березні–квітні 1882 р. у Вроцлаві проходила таємна нарада повноважних делегатів ліберально-демократичних сил з усіх трьох частин поділеної Речі Посполитої. Її завдання полягало в налагодженні взаємодії на загальнопольському рівні з метою відродження державності, створенні у Варшаві організаційного осередку, що з часом мав би стати Національним урядом[127]. Задіяні в цьому процесі політики, спираючись на традиції польських повстань, прагнули протиставити свою організацію та ідеологію концепції «потрійної лояльності» поляків до імперських урядів, які розділили їх землі. Підсумковий документ під назвою «Кардинальні засади» був запропонований Варшавським клубом. У ньому стверджувалося, що головною метою організації буде «незалежність усієї Польщі, Литви та Русі». Окремим пунктом у «Кардинальних

126 Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року… С. 665.

127 ЛННБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 5 (Оссолінські). Оп. 1. Спр. 6826 (Папери Тадеуша Романовича. Політичні акти з 1882–1894 рр.). Арк. 2 (Кардинальні засади, 6 березня 1882 р., копія).

засадах» прописали питання кордонів. У ньому зазначалося: «Дотримуючись традиції Унії Польщі, Литви і Русі як такої, що виникла з волі вільних народів і не може вважатися завершеною, застерігаємо, що голос народів, якщо тільки буде справжнім виразом їх волі, завжди матиме першість перед усіма іншими міркуваннями і правами, включно з історичними. Ясніше кажучи, в зовнішній політиці, а зокрема у відносинах з Німцями й Москвою, будемо непорушно стояти при нашій традиції, але обороняючи свободу тих народів, які становлять із нами єдність і цілість, захищаємо їх без власного інтересу, тобто навіть тоді, коли вони не захочуть становити з нами державну єдність»[128].

У цих формулюваннях помітна спроба подолати ключову суперечність в ідеології ліберал-демократів щодо національного питання – між ідеєю «історичної Польщі» та правом народів на самовизначення, що належало до базових вимог лібералізму. Важливу роль в обговоренні цього пункту відігравала ситуація в Галичині, де польські політики з часу конституційних реформ мали змогу керуватися ним на практиці, однак демонстрували цілком відмінні підходи. Безперечно, цей уже двадцятирічний досвід підважував програму ліберал-демократів, і чи не єдиним виходом для них було покласти відповідальність за такий стан справ на консерваторів і протиставити йому власний успішний приклад порозуміння з українськими політиками. Член галицької делегації у Вроцлаві Ян Франковський, доповідаючи про наради, згадував про потребу зібрати інформацію щодо автора «Крашанки…», просив «повідомити нас, чи вдалося увійти в тісніше порозуміння з Русинами»[129] та обмірковував їх бажане перетворення на «щирих союзників»[130]. Утім, обговорення «Кардинальних засад», очевидно, викликало бурхливі дискусії і врешті-решт навпроти пункту про право народів на самовизначення з'явилася примітка «вилучаємо»[131].

Зіткнення концепції «історичної Польщі», згідно з якою незалежність потрібно було не так здобути, як відновити, з визнанням права народів на самовизначення повторювалося в галиць-

128 Там само. Арк. 1.

129 Там само. Арк. 12 (лист Я. Франковського до Т. Романовича, 25 квітня 1882 р).

130 Там само. Арк. 19 (лист. Я. Франковського до Т. Романовиича, 16 травня 1882 р.).

131 Там само. Арк. 1 (Кардинальні засади, 6 березня 1882 р., копія).

ких демоліберальних середовищах – з достатньо сумнівними результатами – ще неодноразово. З одного боку, воно випливало зі спроб поєднати романтичний і позитивістський світогляди, а, з іншого – демоліберали останньої чверті XIX ст. постали перед фактом докорінного переосмислення поняття націоналізму. Це безпосередньо заторкнуло їх політичну доктрину, адже від часу «Весни народів» терміни «нація» і «демократія» видавалися нерозривно пов'язаними. Цю гармонію порушило формування націонал-демократичної течії – загальнопольської політичної сили, яка прийняла і розвинула ідеологію правого націоналізму, що визнавав етнічний критерій як основний при формуванні народу та прагнув побудувати моноетнічну державу. Зі зламу XIX–XX ст. ідеологія націонал-демократії набувала дедалі більшої популярності[132], а інтегральний націоналізм витісняв постромантичні уявлення про народ.

За визначенням М. Яновського, існувало всього кілька способів розв'язання суперечностей між концепцією «історичної Польщі», ліберальною ідеологією та появою інтегрального націоналізму, які були застосовані польськими політичними середовищами Галичини щодо «українського питання». По-перше, визнати українців частиною польського політичного народу й оголосити, що національного конфлікту між українцями й поляками не існує, як це зробили більшість демократів та й консерваторів під час «Весни народів». По-друге, як стверджувала польська націонал-демократія, належало відмовитися від ідеї про спільні інтереси та визнати, що між польським і українським національними рухами існує конфлікт, який не можна подолати. По-третє, можна було відійти від ідеї «історичної Польщі» та обмежитися прагненням здобути її незалежність в етнографічних кордонах; до такого розв'язку схилялися соціалісти. І, по-четверте, зберегти прихильність до ліберальної концепції народу та «історичної Польщі», погодившись, що відновлена держава буде багатонаціональною[133].

Хоча ідейно галицькі демоліберали схилялися до четвертого варіанту, у практичній політиці в Галичині вони все ж відстоювали

---

132 Докладніше див.: Wątor A. Narodowa demokracja w Galicji do 1918 roku. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, 2002; Аркуша О. Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2005. Вип. 39–40. С. 149–202.

133 Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności… S. 39.

здобуту поляками перевагу чи, принаймні, не були готовими нею поступитися. Така позиція відповідала загальній ідейній кризі лібералізму в Габсбурзькій монархії, яка наростала в останній чверті XIX ст. та була пов'язана з відчуттям загрози національним інтересам. Воно охопило передусім німецькі політичні середовища, які занепокоєно спостерігали за зміцненням національних рухів інших народів імперії. Обґрунтовуючи свою непоступливість навіть щодо національно-культурних вимог українців, ліберал-демократи керувалися теорією про «історичні» та «неісторичні» (або ж «великі» та «малі») народи, яку в Галичині розробляв професор Яґеллонського університету і впливовий консервативний політик Станіслав Мадейський[134]. Попри те, що ліберал-демократи продовжували будувати свою політичну платформу на опонуванні краківському консерватизму, позиції обох політичних сил щодо «українського питання» їх зближували. Особливо помітним це стало на початку XX ст., коли вони опинилися перед необхідністю давати відповідь на виклики націоналізму.

В останній чверті XIX – перших роках XX ст. історія галицького демолібералізму нерозривно пов'язана з ім'ям його визнаного лідера, блискучого публіциста й непересічного політика Тадеуша Романовича. Авторка дослідження про початки політичної діяльності Т. Романовича Халіна Козловська-Сабатовська ствердила, що саме його біографія повинна служити канвою для вивчення ідейного й політичного обличчя галицької демократії, яка сформувалася в 1860-х роках і, на відміну від демократичних осередків ровесників у інших частинах поділеної Польщі, не була розпорошеною та увібрала в себе як елементи передповстанської ідеології, так і осмислення поразки[135]. Т. Романович (1843–1904) народився у Львові в сім'ї впливового адвоката й учасника польського конспіративного руху Пйотра Романовича та Юлії Краузе, доньки бродівського купця зі змішаної польсько-німецької родини, частина якої воювала на боці Наполеона. Завдяки тому, що батько вів юридичні справи Скарбеків, сім'я, в якій, крім Тадеуша, була ще донька Зофія

134 Ibid. S. 41; Malec D. O życiu i karjerze politycznej, naukowej i zawodowej Stanisława Madeyskiego 1841–1919. *Państwo i społeczeństwo*. 2004. Nr 4. S. 63–70.

135 Kozłowska-Sabatowska H. Między konspiracją a pracą organiczną. Młodość Tadeusza Romanowicza / Rozprawy habilitacyjne Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nr 111. Kraków, 1986. S. 9.

(згодом – авторка цінних особових джерел з історії Галичини), жила у великій квартирі в театрі Скарбека. Однак батько рано помер, після чого рівень матеріального забезпечення сім'ї суттєво знизився, а помешкання довелося змінити на менше.

В юнацькі роки Тадеуш і Зофія Романовичі долучилися до польського патріотичного руху, відвідували літературний салон Василевських у Львові, де обговорювали перспективи відновлення польської державності. Їх юність проходила в атмосфері «неспокою та очікувань»[136]. Наприкінці 1861 р. вісімнадцятирічний Т. Романович був уперше заарештований за редагування підпільних часописів. Невдовзі вийшов на свободу, навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Вже тоді вирішив присвятити життя визволенню Польщі та поринув у підготовку повстання за дорученням його демократичного крила (так званих червоних). Як згадувала З. Романович, «то були гарячі й прегарні роки», коли «молоді душі рвалися до постійного чину»[137]. Після вибуху Січневого повстання у складі загону, який вирушив на терени Російської імперії, взяв участь у кількох боях. Там, за його визнанням, «у блиску багнетів, у граді куль було щастя»[138]. Однак уже за кілька місяців Т. Романовичу довелося повернутися з відчуттям гіркоти поразки. А. Сапєга, котрий у цей час очолював Громадянський комітет з підтримки повстання в Галичині, не дозволив йому знову вирушити на поле бою і доручив організаційну роботу в краю.

Наприкінці 1863 р. Т. Романовича було знову заарештовано й засуджено до двох років ув'язнення, яке він відбував у Оломоуці. Категорично відмовився та заборонив родині звертатися до австрійської влади з проханням про помилування, хоча й перехворів тифом. В ув'язненні, між іншим, зустрівся зі Станіславом Тарновським, який навчив його англійської мови, що, безперечно, допомогло розвинути талант публіциста. Тут також зміцніла його дружба з Мєчиславом Ґвалбертом Павліковським, землевласником із Медики, згодом учасником ліберально-демократичного руху і співробітником Т. Романовича в редакції «Nowej Reformy». Особисті (був одружений з Хеленою Дзєдушицькою) й численні

136 Ibid. S. 20.

137 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz: Listy i wspomnienia... S. 12.

138 Ibid. S. 17.

товариські зв'язки М. Ґв. Павліковського в середовищі галицьких аристократів «не захитали в ньому ані на хвилю демократичних засад, вірність яким зберіг до останнього подиху»[139]. Подружжя Павліковських багато років жило в Кракові. Тут вони входили в середовище артистичної майстерні скульптора Париса Філіппі, яка була місцем зібрань творчої патріотичної молоді[140]. Тож і дім Павліковських у дільниці Клєпаж гостинно «збирав дружину літераторів, журналістів і митців»[141]. (Один із синів подружжя, Ян Ґвалберт Павліковський, економіст і професор Рільничої академії в Дублянах, пов'язав життя з ендецією, був співорганізатором і головою Національно-демократичного сторонництва в Галичині, а інший син, Тадеуш, – директором театрів у Кракові та Львові.) Перебування Павліковських у Кракові посприяло успішному становленню середовища «Nowej Reformy». Польський історик Стефан Кєнєвіч стверджував, що саме М. Павліковський порекомендував Я. Червінському Т. Романовича як ключового працівника для редакції «Reformy»[142].

Протягом ув'язнення Т. Романович «остаточно доріс до партнерства зі старшими та в той рівнорядний спосіб був відтоді трактований»[143], що відкрило йому шлях до політичної діяльності. На свободу він вийшов за амністією трохи раніше від завершення терміну, відновив навчання в університеті та поринув у просвітницьку й літературно-публіцистичну працю. Важко прийняв розгром повстання і відсутність надій на успіх у найближчому майбутньому, однак вимушено переорієнтувався на «органічну працю». Став співзасновником товариства «Gwiazda», що опікувалося дозвіллям і освітою міської працюючої молоді, вважався «душею того руху»[144]. Завдяки цьому здобув популярність серед львівського міщанства. Увійшов до виділу Національно-демократичного това-

139 †Mieczysław Pawlikowski. *Nowa Reforma*. 1903. Nr 294. 24 grudnia.

140 Kozłowska-Sabatowska H. Między konspiracją a pracą organiczną. Młodość Tadeusza Romanowicza… S. 112.

141 †Mieczysław Pawlikowski...

142 Kieniewicz S. Romanowicz Tadeusz. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. IRL: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/tadeusz-romanowicz-1843–1904-polityk-demokratyczny.

143 Kozłowska-Sabatowska H. Między konspiracją a pracą organiczną. Młodość Tadeusza Romanowicza… S. 94.

144 Kieniewicz S. Romanowicz Tadeusz...

Тадеуш Романович
З колекції Наукової бібліотеки ПАУ і ПАН (Biblioteka Naukowa PAU i PAN) Республіки Польщі, м. Краків

риства, у якому його дороги перехрестилися з Ф. Смолькою (В. Фельдман образно окреслив Ф. Смольку «майстром молодості» Т. Романовича)[145].

Захопившись громадською діяльністю, Т. Романович вирішив не продовжувати навчання в університеті для здобуття докторського ступеня та не спеціалізуватися, йдучи слідом батька, на адвокатурі, адже обом заняттям потрібно було присвятити кілька років життя. Втім, такі рішення вели до матеріальної скрути, адже публіцистика не забезпечувала гідного рівня життя. У 1870-х роках для матеріального утримання Т. Романовичу доводилося працювати на рядових посадах у банку та в Міському статистичному бюро у Львові. Тоді ж як представник демократів він увійшов до Центрального передвиборчого комітету та вперше балотувався до Галицького сейму від Самбірщини (невдало). Однак головним покликанням усе ж вважав публіцистику, твердячи, що за даних обставин «словом і письмом» може найкраще служити народові. У порозумінні з Ф. Смолькою працював у багатьох редакціях, зокрема був фактичним редактором демократичного часопису «Dziennik Lwowski»[146].

Т. Романович разом із майбутнім директором Галицької ощадної каси Францішеком Зімою та Бернардом Ґольдманом створили 1877 р. у Львові «Комітет безпеки», що мав на меті збирати сили для захисту польської справи та водночас стримувати передчасний виступ. Розрахунки були пов'язані з російсько-турецькою війною та змінами політичної карти Європи, над якими дискутував Берлінський конгрес 1878 р. Група намагалася тиснути на Польське коло в парламенті, щоб воно змінило «лякливу» політику на відкритий захист польських інтересів на міжнародній арені. У грудні

145 Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi... T. 2. S. 26.

146 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz: Listy i wspomnienia... S. 44.

1877 р. на додаткових парламентських виборах ці діячі підтримали кандидатуру Я. Добжанського, одного з чільних галицьких публіцистів, редактора «Gazety Narodowej», палкого прихильника відновлення Речі Посполитої, який, подібно до А. Сапєги, інколи визначав себе «русином» на підставі територіального походження[147], а часом сприймався сучасниками як «русин», хоча й не акцентував на своєму руському походженні (походив із полонізованого роду Добрянських)[148]. Ця ситуація привела групу Ф. Зіми до конфлікту з галицьким намісником Альфредом Потоцьким, одним із епізодів якого став 12-денний арешт Т. Романовича (вибори Я. Добжанський програв). Вийшовши з ув'язнення, Т. Романович написав звернення до Берлінського конгресу на захист польської справи, який зібрав у Галичині близько 30 тис. підписів, проте залишився без наслідків.

Від вересня 1878 р. до грудня 1879 р. група Ф. Зіми – Т. Романовича в порозумінні з представниками самбірської шляхти придбала в А. Сапєги газету «Dziennik Polski», а Т. Романович отримав визначальний вплив на його редакцію. Газета підтримувала польського демократа Отто Гауснера, ініціатора «сецесії» з Польського кола на знак протесту проти його угодової політики. Однак дії цієї групи не здобули популярності, і «Dziennik Polski» повернувся до А. Сапєги[149]. Загалом групи ліберал-демократів довго мали проблеми з розвитком своїх газет. Їх головною причиною був брак коштів, необхідних для великих видавничих проєктів. Тут демократична інтелігенція вже на старті програвала консерваторам, за якими стояли заможні демократичні роди. Їй доводилося або збирати кошти самотужки, що не забезпечувало стабільності, або ж шукати заможних спонсорів, які, своєю чергою, змушували журналістів до компромісів[150].

Для праці в редакції «Reformy» Т. Романович переїхав зі Львова до Кракова. За твердженням Я. Червінського, він з'явився в редакції «Reformy» не випадково, а внаслідок цілеспрямованих зусиль його прихильників з табору «червоних» (так подекуди ще називали

147 Świątek A. Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. S. 213.

148 Мудрий М. Gente Rutheni в Польській Центральній Раді Народовій 1848 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2008. Т. 256. С. 246.

149 Kieniewicz S. Romanowicz Tadeusz...

150 Kozłowska-Sabatowska H. Między konspiracją a pracą organiczną. Młodość Tadeusza Romanowicza… S. 114.

демократичне крило повстанців), які побачили в новій перспективній газеті шанс для утвердження на політичній сцені. Щоб добитися цього рішення та усунути конкурентів, вони не гребували персональними інтригами. Я. Червінський вважав, що Т. Романович поводився в редакції зверхньо, не прислухався до його порад, бо був уже визнаним блискучим публіцистом. Хоча власник газети бачив її як осередок центристських патріотичних кіл, частину яких пов'язував зі східногалицькими консерваторами, для Т. Романовича ключовим виявилося слово «демократія»[151]. Своєю чергою, Т. Романович спочатку вважав Я. Червінського, «може й диваком», але «шляхетною і доброю особистістю», з яким він може робити «все, що захоче»[152].

Життя в Кракові Т. Романович почав із критики краківських консерваторів. Цьому питанню він присвятив серію статей у «Reformi», яку згодом видав окремо. Автор заперечив їх право виступати від імені краків'ян (адже «тут довший час існувало політичне коло, яке завжди ставало з ними до боротьби»[153]), закликав керуватися патріотизмом і не ділити політичні сили на «львівські» і «краківські». Також він виступив проти приписування станьчиками собі заслуг за становлення автономії Галичини. На його думку, більшу роль відіграли об'єктивні обставини, а лави й популярність станьчиків зростали лише через притягальну силу «партії влади». Вістря критики було спрямовано в угодовство станьчиків і засудження ними повстанської тактики, в якому учасники повстань вбачали знецінення своїх патріотичних поривів, жертовних зусиль, полеглих товаришів («"Тека Станьчика"» була «мистецьким поданням тих самих блюзнірств, тієї ж насмішки над свіжими могилами, того ж засудження за низькі особисті мотиви тих, хто пожертвував життям»)[154]. Т. Романович звинуватив краківських консерваторів у вихолощенні змісту політичного життя, зведенні його на манівці дрібних здобутків та, у підсумку, в позбавленні польської спільноти надій на свободу.

Самовпевненості Т. Романовичу додавало те, що в 1880 р. він увійшов до кола найвпливовіших галицьких політиків, отримавши мандат депутата Галицького сейму (спочатку з курії великих

151 Ibid. S. 16–18.

152 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz: Listy i wspomnienia... S. 57.

153 [Romanowicz T.]. Polityka stańczyków. Odpowiedź na referat Prof. Dra Leona Bilińskiego «O stronnictwie stańczyków». Przedruk z «Reformy». Kraków, 1882. S. 8.

154 Ibid. S. 10.

землевласників, а згодом – перемагав на виборах у міській курії у Львові; сеймовим депутатом залишався до смерті в 1904 р.). Уважався одним із кращих ораторів[155], найбільше займався економічними й освітніми питаннями, місцевим самоврядуванням. Протягом чверті століття в сеймі був лідером демократичної опозиції[156]. Ніколи не зневірювався через розпад проєктів і груп соратників. Тогочасний політичний оглядач Станіслав Россовський (писав під псевдонімом *Monokl*) зауважував, що після поразки Січневого повстання нові покоління, вступаючи в публічне життя, були «втомлені вже від народження». Натомість Т. Романовичу вдавалося зберігати ентузіазм і підніматися після кожної поразки, дратуючи опонентів. Мав до того ж «дар нечуваної працьовитості. Орлині злети думки не перешкоджали йому бути робочим волом»[157]. За свідченням тогочасного польського консервативного політика та вченого Антонія Ґурського, саме Т. Романович «вдихнув новий дух у крикливу львівську демократію, він головно причинився до пожвавлення національного духа у львівському міщанстві»[158].

Формування позиції Т. Романовича щодо «українського питання» почалося ще на світанку його громадської діяльності і проходило під впливом імпульсів з Правобережної України. Як уже відзначалося, саме в нього поліція під час обшуків виявила проєкт статуту «Руського гуртка приятелів Русі» 1863 р. Чималий інтерес Т. Романович виявляв до часопису П. Свєнціцького «Sioło», вважав, що він відображає «напрям докладно демократичний, а при тому українсько-руський, що достатньо характеризує саму справу»[159]. Для популяризації часопису він опублікував рецензію в газеті «Dziennik Literacki», яку вважав концептуальною для польсько-українських відносин[160]. У рецензії вказував на загрози для поляків хибного розуміння «руської справи» через власні історичні упередження, з одного боку, та «злу волю її фальшивих пророків»,

155 Ibid. S. 55.

156 Kieniewicz S. Romanowicz Tadeusz...

157 Monokl [Rossowski S.]. Wizerunki sejmowe. Ludzie i sprawy. Przyczynek do historyi samorządu galicyjskiego. Lwów, 1903. S. 110–116.

158 Biblioteka Narodowa. Zakład Rękopisów. Rkps IV 9725 (Górski A. Praca o życiu politycznym w Galicyi). K. 25.

159 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz: Listy i wspomnienia… S. 39.

160 Ibid. S. 38–39.

з іншого. Натомість вітав «кожний чистий прояв руського життя» та підкреслював значущість розуміння занедбаного «українсько-руського народу». Саме наголос на житті простолюду, а не «історично-державний» чи «національний» підхід, Т. Романович уважав найціннішим здобутком видавця «Sioła»: «Той простолюд є руським, є окремим і відмінним від польського, а отже є Русь-Україна, а отже потрібно підносити той простолюд і працювати для нього»[161].

Під час боротьби за федералізацію Габсбурзької монархії та актуалізації ідеї слов'янської єдності Т. Романович відстоював перспективи взаємодії між слов'янськими народами та виступав проти російського панславізму. Загалом він поділяв думку, що зародком федерації слов'янських народів має стати Габсбурзька монархія, хоча вже тоді поміж його ідеологічними соратниками почав формуватися напрям, який уважав перспективнішою для поляків орієнтацію на Російську імперію (згодом цей напрям розвинули ендеки). Дискусії про слов'янську федерацію передбачали й обговорення «українського питання». У цей час «Dziennik Literacki» відстоював право русинів на «безумовну свободу», але водночас стверджував, що вони, хоча й дозріли до «суспільної свободи», однак ще не розвинулися до національної[162]. Тож, як бачимо, у ставленні до українців Т. Романович намагався керуватися ліберально-демократичними підходами, що передбачали визнання права народу на свободу, поділяв думку про їх національну окремішність, проте водночас не вважав український рух достатньо зрілим для рівноправного партнерства (свідченням чого вважав діяльність москвофілів), вказував на потребу працювати серед простолюду. Остання теза, яка передбачала ведення цієї роботи польською інтелігенцією, неминуче вела до зіткнення з українськими політичними силами.

Детальніше прояснити світоглядне підґрунтя поглядів Т. Романовича на «українське питання» дають змогу особові джерела, зібрані та створені його сестрою Зофією. Як свідчить частково опубліковане нею ж листування з братом, Тадеуш і Зофія протягом усього дорослого життя обговорювали не тільки приватні,

161 [Romanowicz T.]. Recenzje. Sioło. Pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim. Zeszyt pierwszy. Lwów: Nakładem Kornela Pillera. 1866. 192 str. *Dziennik Literacki*. 1866. Nr 31. 31 lipca. S. 493–494.

162 Kozłowska-Sabatowska H. Między konspiracją a pracą organiczną. Młodość Tadeusza Romanowicza… S. 140–141.

а й громадські справи, авторитетний брат не тільки спрямовував сестру (працювала вчителькою), а й радився з нею та просив висловлювати свою точку зору. Тривалий час Зофія вела щоденник, завдяки якому можна відслідкувати не лише її окремі спостереження, а їх еволюцію на тривалому часовому відтинку – від 1860-х років до початку XX ст. Проаналізувавши матеріали щоденника саме під кутом зору ставлення авторки до інших народів, польський дослідник Єжи Томашевський звернув увагу на те, що таких згадок доволі мало, хоча українці й євреї становили чисельні групи населення Львова, де З. Романович жила, не кажучи вже про галицькі села, де вона проводила літні канікули. Русини-українці на сторінках щоденника постають як простолюд із дуже «темними» уявленнями про суспільні процеси, над яким потрібно постійно працювати[163].

Напрям і характер цієї роботи показує нотатка З. Романович від 20 червня 1861 р. про її спілкування з молодою швачкою-русинкою. На думку авторки щоденника, дівчина «національного почуття не має зовсім – я говорила їй про любов до своєї землі, про Польщу, про те, як Русь, Литва й Польща були єдиним цілим, про гарні чини нашого народу, як боровся за віру – дала їй "Молитву за Вітчизну" […]. Дала їй "Dzwonek" і просила сумлінно читати там про польську історію»[164]. Цілком справедливим видається висновок Є. Томашевського про те, що З. Романович споглядала на сусідів-русинів у дусі концепції «gente Ruthenus, natione Polonus», вважала їх добрим, але темним простолюдом, який потрібно було виховати в польському національному дусі, та радше не була прихильницею самостійного розвитку української мови й національної свідомості[165]. Її замітки з початку XX ст., зроблені вже після смерті брата, під впливом вибухів українсько-польського протистояння (вбивства галицького намісника Анджея Потоцького, заворушень

163 Tomaszewski J. Polska inteligencja we Lwowie wobec mniejszości narodowych przed 1920 r. (Zofia Romanowiczówna, Dziennik lwowski 1842–1930, z autografu wydał, komentarzami, biogramami i wstępem opatrzył Zbigniew Sudolski. T. I: 1842–1887. Warszawa: Wydawnictwo Ancher, 2005. S. 717; nlb. 1. T. II: 1888–1930. S. 618; nlb. *Przegląd Historyczny*. 2006. Nr 97/3. S. 409.

164 Romanowiczówna Z. *Dziennik lwowski 1842–1930* / z autografu wydał, komentarzami, biogramami i wstępem opatrzył Zbigniew Sudolski. Warszawa: Ancher, 2005. T. 1: 1842–1887. S. 146.

165 Tomaszewski J. Polska inteligencja we Lwowie wobec mniejszości narodowych... S. 410.

у Львівському університеті) показують еволюцію уявлень у бік звинувачень українців у «дикунстві» та покладання на них однобічної відповідальності за загострення відносин[166]. Так, зокрема, в день вбивства Адама Коцка З. Романович записала: «Й то має бути способом здобуття собі університету. Адже їм ніхто в цьому не відмовляє, мають на це право, тільки того не можна зробити в одній хвилі і тільки нехай нашого нам не видирають, бо на нього вже ми маємо право, єдине, святе, незаперечне»[167].

Наприкінці XIX ст. в українському й польському національних рухах, не без впливу ідей соціалізму, міцнішали і створювали власні партії, ліволіберальні течії. Серед них були українські радикали (драгоманівці) та польські демократи, які гуртувалися навколо газети «Kurjer Lwowski», що вважалася на той час найрадикальнішою в польському русі. Обидві сторони тяжіли до співпраці на ґрунті демократичних ідей, економічного та освітнього піднесення селянства й робітництва. Михайло Драгоманов, який завзято намагався привнести в український рух ідеї західноєвропейського лібералізму, вже тривалий час перебував в еміграції, де долав труднощі облаштування, мав непрості відносини з київською Громадою, був відірваний від українського руху в Російській імперії, а лікарі забороняли йому хвилюватися й займатися політикою. Діяльність у Галичині стала «його останньою втіхою»[168]. На зламі 1880–1890-х рр. вона була пов'язана з виданням часопису «Народ», метою якого видавці вважали «утворити одну демократичну поступову партію з усіх чеснійших русинів, простих і світлих»[169]. Водночас «Kurjer Lwowski», в редакції якого працював І. Франко, пропонував створити «польсько-русинське демократичне товариство»[170]. Такий взаємний рух назустріч потрапив у поле зору лідерів польських демоліберaлів у Галичині та вилився в ініційовану ними спробу налагодити контакти.

Посередницьку роль у переговорах відіграв історик, доцент Львівського університету та кустош Національного закладу

166 Romanowiczówna Z. Dziennik lwowski 1842–1930... T. II: 1888–1930. S. 203–204, 218.

167 Ibid. S. 218.

168 Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і літера, 2019. С. 514.

169 Там само. С. 515.

170 Драгоманов М. Переписка / зібрав і зладив М. Павлик. Львів, 1901. Т. 1. С. 15.

ім. Оссолінських, виходець зі змішаної німецько-польської сім'ї (мати походила зі шляхетської родини Виговських) Александр Гіршберг. Він встановив контакти з М. Драгомановим, котрий на той час перебував на етапі зміни місця проживання з Женеви на Софію та ускладнення взаємин з Київською громадою. Приїхавши до М. Драгоманова, А. Гіршберг мав письмове уповноваження на переговори, підписане Т. Романовичем[171], а згадки в листуванні між діячами газети «Nowa Reforma» не залишає сумнівів у тому, що він діяв від імені галицьких демолібералів. Обставини переговорів відомі завдяки листуванню М. Драгоманова з українським політиком-радикалом Теофілем Окуневським, якого він порекомендував А. Гіршбергу як партнера в Галичині. У листі від 20 липня 1888 р. М. Драгоманов повідомив Т. Окуневського про приїзд цього делегата від польських демократів, який «був розумнішчиј, ніж можна було ждати»[172].

А. Гіршберг намагався з'ясувати позицію українців у випадку воєнного зіткнення Австро-Угорщини та Росії. Зі свого боку, він ствердив, що поляки підтримають Австро-Угорщину лише за кількох умов: звернення цісаря, формування збройних резервів та обіцянки, що лівий берег Вісли не буде переданий Німеччині. М. Драгоманов зустрів посланця прохолодно. Він відмовився виступати від імені галицьких українців та зауважив, що «не може допустити і в думці, шчоб увесь наш край до Старопільшчини міг відорватись від Россіїі»[173]. М. Драгоманов дав зрозуміти посланцеві, що значна частина українського руху розгортається на Лівобережній та Південній Україні, яким далекі й байдужі справи польської державності. Водночас він ствердив, що співпраця між українськими й польськими демократами була б бажаною пізніше, однак не через ймовірність якоїсь війни, а на постійній основі, задля «добра крайів і народів». На прощання М. Драгоманов вручив А. Гіршбергу видану в 1884 р. в Женеві брошуру «Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы», у якому обґрунтовувалися ідеї конституційних реформ у Російській імпе-

171 Мудрий М. Польські ліберал-демократи та українське питання в Галичині у 80-х рр. XIX ст. С. 106.

172 Драгоманов М. Переписка... С. 6.

173 Там само.

рії, а питанням національно-державного будівництва було надано другорядну роль[174].

За кілька місяців, 5 грудня 1888 р., А. Гіршберг повідомив М. Драгоманова, що брошура «Вольный Союз – Вільна Спілка» стала предметом «обширних і дуже поважних дискусій у гроні наших політичних приятелів»[175]. Ідею федерації у складі російської держави ліберал-демократи відкинули. Натомість вони наголошували на першорядності відродження тисячолітньої польської державності і важливості взаємодії з русинами на засаді «вільні з вільними та рівні з рівними», щоб протистояти германізму й російському панславізму. Визнаючи, що реформи в Російській імперії можуть на певному етапі відіграти позитивну роль для її народів, Е. Гіршберг наголошував, що навіть тактична співпраця поляків та українців на демократичних і самоврядних засадах мала б сенс, хоча даний момент здавався йому не відповідним для її започаткування, насамперед через різкий тон української галицької преси щодо поляків. Що ж до брошури «Вольный Союз – Вільна Спілка», то А. Гіршберг охарактеризував її, з одного боку, як запізнілу, а з іншого – передчасну. Як видається, таку характеристику можна було б загалом поширити на всі спроби угод між польськими й українськими демократами, адже їх політичні ритми так ніколи й не співпали. Не менш гумористично виринуло в листах і питання про контактну особу в Галичині: на пропозицію М. Драгоманова звернутися до Т. Окуневського, Е. Гіршберг відповів, що той «давно вже помер»[176] (насправді Т. Окуневський невдовзі став одним із найпомітніших українських політиків, був обраний сеймовим і парлментським депутатом і дожив до 1937 р., на кілька десятиліть переживши і М. Драгоманова, і Е. Гіршберга). Така ситуація могла свідчити лише про взаємну ізольованість українського й польського демократичних середовищ.

На початку 1889 р. М. Драгоманов відповів на цей лист пропозицією відкласти питання як майбутнього, так і минулого та зосередитися на сьогоденні. Його пропозиція повертала дискусію

174 Козирев О. С. Політична програма «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» як віддзеркалення політико-правових поглядів Володимира Мальованого. *Наддніпрянська Україна. Історичні процеси, події, постаті*. 2013. Вип. 11. С. 96–105.

175 Драгоманов М. Переписка… С. 7.

176 Там само. С. 9.

в те ж місце, на якому обірвалися контакти В. Барвінського з Я. Червінським: він закликав галицьких поляків задуматися над питанням про конкретні поступки українському руху. На «крайовому ґрунті», без побудови дальших геополітичних планів, які, за даних умов, могли б лише спричинити додаткові репресії проти національних рухів, М. Драгоманов уважав за можливе, як це пропонував «Kurjer Lwowski», заснувати «польсько-руське демократичне товариство». Щоправда, сам він до цієї ідеї ставився скептично, вважаючи, що ні українці, ні поляки не готові розірвати заради спільної демократичної програми зі своїми «національними партіями». М. Драгоманов погоджувався взяти участь в обговоренні програми такого товариства на сторінках газет «Nowa Reforma» чи «Kurjer Lwowski», однак не бачив себе в ролі посередника на українсько-польських переговорах, бо вважав, що не має достатнього впливу на місцеві політичні осередки[177].

Відповідь на цей лист Е. Гіршберг написав у березні 1889 р. Вона зводилася до того, що для заснування «польсько-руського демократичного товариства», як і започаткування спільних дій, потрібно підготувати суспільну думку та злагодити конфронтацію в пресі. З листа випливало, що ліберал-демократи обговорювали пропозицію М. Драгоманова використати як слушну нагоду вибори до Галицького сейму 1889 р., однак визнали це неможливим. «Нам не здається, – пояснював це рішення Е. Гіршберг, щоб уже на найближчих сеймових виборах ми могли виступити як союзники. Такий виступ був би передчасним і міг би тільки зашкодити нашій майбутній акції»[178]. На вибори ліберал-демократи пішли окремо, створивши на «Вічі міст і містечок», яке відбулося 28 квітня 1889 р. у Львові, власний виборчий комітет. Т. Романович з оптимізмом дивився на ці вибори, сподіваючись на розширення демократичного представництва (ще в 1886 р. демократи в Галицькому сеймі створили клуб сеймової лівиці). У листі до сестри він писав: «Про більшість не мріємо, але якщо чисельно зросте добре заступництво, то стане притягальною силою, а інші будуть соромитися перед чисельною репрезентацією тих, які говорять правду в очі»[179].

177 Там само. С. 9–14.

178 Там само. С. 14–17.

179 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz: Listy i wspomnienia... S. 79.

Хоча проголошення союзу між польськими й українськими демократами було визнане несвоєчасним, лідери демоліберал ів тримали двері відкритими. «Nowa Reforma» продовжувала писати про спільні польсько-руські цілі та братерство між двома народами, стверджувала (а точніше – повторювала), що сильна, самостійна Русь, вільна від московських впливів, відповідає інтересам Польщі, закликала надати галицьким русинам рівні права в мовно-культурній галузі[180], доводила, що хибні кроки окремих постатей не повинні «відводити від єдиної раціональної щодо Русі політики», якою мають керувати «факт існування національного руського руху, почуття справедливості, а також розуміння спільних інтересів»[181]. «Віче міст і містечок» ухвалило виборчу програму, в якій взаємини з українцями були виділені в окремий напрям. У ній стверджувалося, що перемоги на виборах заслуговуватимуть ті кандидати, які «будуть підтримувати слушні жадання русинів щодо визнання прав руської мови і загалом займатимуть щодо русинів становище, означене справедливістю та натхненне духом братньої згоди, зміцнюючи тим самим вузли, що так тісно пов'язують поляків із русинами»[182]. Створений на вічу виборчий комітет зобов'язувався протидіяти на виборах лише тим кандидатам-русинам, які «шукають свою Вітчизну поза межами Русі»[183].

Водночас програма засуджувала поділ політичних сил за інтересами соціальних верств та, по суті, наголошувала на першості загальнонаціонального інтересу перед класовим[184]. Саме ця теза і стала, з одного боку, провісником утвердження національно-демократичної ідеології, а з іншого – й негативною відповіддю на пропозицію М. Драгоманова подбати передусім про демократичні реформи. Спроби налагодження співпраці між руським клубом і польською лівицею на першій сесії обраного в 1889 р. Галицького сейму призвели лише до загострення взаємин і змусили ліберал-демократів висловитися категоричніше. Вони відкинули пропозицію українських депутатів об'єднатися для спільної політики

180 Na Nowy Rok. *Nowa Reforma*. 1889. Nr 1. 1 stycznia.

181 Rok 1888. III. *Nowa Reforma*. 1889. Nr 3. 3 stycznia

182 Uchwały Wiecu miast i miasteczek, odbytego we Lwowie dnia 28 kwietnia 1889 roku w sprawie wyborów. *Boroński L. O Sejmie i wyborach do Sejmu*. Lwów, 1889. S. 70.

183 Ibid. S. 71.

184 Ibid. S. 69.

у справах селянства, аргументувавши це незгодою на формування в сеймі фракцій за інтересами окремих верств населення. Щоправда, сеймова лівиця пообіцяла шукати порозуміння з українськими представниками в усіх селянських питаннях і підтримувати «будь-яку слушну справу, яку вони порушать»[185]. Саме наголос на «слушності» для підтримки національних вимог українців найближчим часом став для демолібералів визначальним і всіляко підкреслюваним. Утім, встановити критерій цієї «слушності» було неможливо.

Публічну відповідь на чутки про ймовірність угоди з українським представництвом демоліберали надали по закінченню сеймової сесії на шпальтах газети «Nowa Reforma». Вони заперечили можливість «військово-оборонного союзу лівиці з русинами на всі випадки життя», а причиною цього назвали перебування в руському сеймовому клубі як русофілів, так і прихильників «гострішого тону», вимоги яких нібито виходили поза межі «слушності» та «реальних стосунків». Окремі дії руських депутатів у сеймі, стверджувала газета, перетнули межі терплячості будь-якого польського угруповання (до прикладу була названа незгода на підвищення виплат ветеранам Листопадового повстання, запити на фінансування Товариства ім. М. Качковського та ін.). Дратуючи всіх поляків без винятку, підсумовувала «Nowa Reforma», українські депутати ускладнили становище тих, хто «в завершенні польсько-руських спорів і в корисному, вільному від сторонніх впливів національному розвитку русинів вбачає найжиттєвіший інтерес обох братніх племен»[186].

Тож зі зламу 1880–1890-х років з боку галицьких демолібералів помітне зменшення інтересу до польсько-українського порозуміння на засадах ідеалізації річпосполитських відносин та покладання на український рух одноосібної відповідальності за загострення міжнаціональної полеміки в Галичині. У 1889 р. «Nowa Reforma» опублікувала статтю історика Августа Соколовського (професора Яґеллонського університету, політично пов'язаного з консерваторами), де він, аналізуючи зміст календаря Товариства

185 ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6826. Арк. 427 (замітка Т. Романовича під назвою «Відповідь Русинам», 1889 р.).

186 Po Sejmie. II. *Nowa Reforma*. 1889. Nr 276. 30 listopada.

ім. М. Качковського на 1890 р., доводив зв'язок проросійської пропаганди в Галичині з посиленням антипольських настроїв в українському русі аж до зверхнього окреслення поляків «чужинцями». Зауваживши, що можна безкінечно сперечатися про історичну першість народів на етнічному пограниччі, історик водночас пропонував: «Даймо спокій історичним висновкам та приймімо як вихідний пункт сьогодення, в якому всі ми є своїми, а не чужими та вже не зможемо цього змінити». Він закликав український рух чітко визначити свої цілі, не утруднювати порозуміння з поляками та не паралізувати розвиток Галицької автономії, що використовують ті, хто насправді «чужі» для обох народів. «Польща, – підсумовував А. Соколовський, – зробила в руській справі великі політичні помилки, які тепер з труднощами й лише поступово можна виправляти. Однак для такого виправлення потрібна добра воля з обох сторін, а в Русинів ми її не дуже то й бачимо»[187].

Тим часом наприкінці 1890 р. кількарічні переговори між українськими й польськими політиками та австрійським урядом були фіналізовані в Галицькому сеймі проголошенням так званої нової ери, найзагальніший зміст якої полягав у розриві народовців із русофілами та їх переході до розбудови українського національного життя в Галичині на засадах «органічної праці», лояльності до австрійського уряду та примирення з поляками. Окрім краківських консерваторів, які фігурували в угоді як згуртована проурядова політична сила, визначну роль у її підготовці відіграли А. Сапєга, В. Антонович, О. Барвінський, а партнером з українського боку виступило народовське політичне товариство «Народна рада». Така конструкція угоди залишала демоліберalів поза її рамками, тоді як вони бачили себе єдиною силою, здатною порозумітися з народовцями. І хоча формально в новоерівських деклараціях українські представники нібито виконали все те, що самі демоліберали неодноразово називали передумовами для порозуміння, вони сприйняли «нову еру» з роздратуванням і розчаруванням, стверджували, що жодне окреме польське політичне угруповання не мало права діяти від імені всього польського народу. На їх думку, угода, що відбулася під тиском австрійського уряду, не мала пер-

187 Sokołowski A. Propaganda moskiewska na Rusi. *Nowa Reforma*. 1889. Nr 251. 31 października.

спектив, а полякам «не випадає поспішно хапати руку, з якої нам подано лише кінчик малого пальця»[188].

Протягом 1890-х рр. у керівництві, територіальних осередках та організації польських демоліберaлів у Галичині відбулися певні зміни. Т. Романович після виборів 1889 р. увійшов до керівного органу Галицького сейму – Крайового виділу, в якому займався питанням промисловості, а також представляв у сеймі крайовий бюджет. Такі обов'язки свідчили про його входження в число найвпливовіших політиків[189]. Робота у Крайовому виділі була на постійній основі, тож Т. Романович, трохи повагавшись, залишив редакцію «Nowej Reformy» та після 8-ми років відсутності, у грудні 1889 р., повернувся до рідного Львова. У Кракові з подружжям Романовичів (у 1887 р. Т. Романович одружився з краків'янкою Марією Навроцькою, дітей у шлюбі не було) прощалися з жалем, а М. Павліковський порівняв їх від'їзд із втратою «половини душі»[190].

Після від'їзду Т. Романович не перервав зв'язків з редакцією «Nowej Reformy», яка вважала його «справжнім творцем» своєї газети[191]. Лідерство перейшло до професора Вищої технічної школи, інженера Яна Роттера, який належав до найближчого оточення Т. Романовича. Після смерті в 1906 р. краківська преса назвала його «бійцем за демократичну ідею», якого консерватори ненавиділи чи не найбільше з-поміж усіх інших[192]. Видання газети «Nowa Reforma» було передане адвокатові й публіцисту Лєславу Боронському. По лінії матері він був племінником Ф. Вайґеля, керівника демократичних клубів у Галицькому сеймі та австрійському парламенті. Ф. Вайґель у 1874 р. став першим депутатом, який вийшов зі складу Польського кола на знак протесту проти його консервативної більшості, що закріпило за ним образ людини «незалежних переконань і сталих демократичних засад»[193]. Краківська група зберігала певну автономію, яка посилювалася через зростання в Східній Галичині ендецьких впливів.

---

188 Po Sejmie. *Nowa Reforma*. 1890.Nr 283. 10 grudnia.

189 Kieniewicz S. Romanowicz Tadeusz...

190 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz: Listy i wspomnienia... S. 83.

191 †Tadeusz Romanowicz. *Nowa Reforma*. 1904. Nr 123. 31 maja.

192 Bojownik idei demokratycznej. *Nowości Illustrowane*. 1906. Nr 30. 28 lipca.

193 †Dr Józef Ferdynand Weigel. *Kurjer Lwowski*. 1901. Nr 228. 4 października.

Галицькі демоліберали перед викликами націоналізму

Наприкінці XIX ст. у польському політичному середовищі стрімко розгорталися процеси, які проявилися вражаюче швидким виходом на політичну арену націонал-демократії[194]. Наприкінці 1880-х років серед польської демократичної інтелігенції йшли дискусії між прихильниками романтизму і позитивізму. Об'єднавчою платформою для них послужили поняття демократизації та модернізації. Об'єднання розрізнених демократичних груп з усіх частин Польщі почалося з заснування в 1887 р. у Швейцарії Польської ліги, з-поміж членів-засновників якої був, між іншим, і А. Гіршберг. Уже в її програмних документах було окреслено перехід від пасивного опору до чинної боротьби. У середині 1890-х років лідерство в Польській лізі перейшло до молодшого покоління радикально налаштованих діячів, поміж якими ключову роль відігравали Роман Дмовський, Ян Людвіґ Поплавський, Зиґмунт Баліцький. З перетворенням у 1893 р. Польської ліги в Національну, ця організація стала опорою ендеції.

У першій половині 1890-х років лідери Національної ліги з'явилися в Галичині, сповнені рішучості використати конституційні можливості для становлення й пропагування своєї ідеології. Тут майже 10 років (у 1895–1902 рр. – у Львові, у 1902–1903 рр. – у Кракові) виходив орган ендеції «Przegląd Wszechpolski»; були вперше видані твори, що обґрунтовували польський націоналізм – «Думки новочасного поляка» р. Дмовського і «Національний егоїзм та етика З. Баліцького. У «Думках новочасного поляка» р. Дмовський запропонував польській спільноті визнати першорядність національної справи й добиватися відродження польської державності на засадах суспільного солідаризму. Він назвав застарілим і слабким романтичне бачення національних рухів, закликав «відважно подивитися в очі правді та відкрити потреби нашого новочасного національного існування»[195]. р. Дмовський розкритикував «стару» польську демократію за нібито перетворення на філію

194 Докладніше див.: Wątor A. Narodowa demokracja w Galicji do 1918 roku. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2002; Аркуша О. Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 39–40. С. 149–202.

195 Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. Lwów, 1904. S. 37.

європейського лібералізму, схильність жертвувати національною справою заради свободи особистості[196].

Злам XIX–XX ст. став для ендеції часом «вростання» в політичне життя Галичини[197]. Хоча вона відразу сформувалася як загальнопольська політична сила, перебування її лідерів у Галичині, видання часописів, які реагували на поточні справи, неминуче втягували її у провінційну політику, де вона виборювала собі місце серед уже розподіленого політичного поля. Швидко зростаюча, особливо ж у Східній Галичині, популярність ендеції свідчила про те, що її ідеологія відповідала місцевим настроям, зокрема й завдяки позиції щодо українського руху. За визнанням лідера ендеції в Галичині, професора Львівського університету С. Ґломбінського, ендеки, з'явившись у краї, знайшли в його особі вже сформованого однодумця, хоча раніше він і не здогадувався про їхнє існування[198]. Прихильниками ендеції ставали міська інтелігенція та вихідці з подільської шляхти, яких не задовільняла консервативна ідеологія.

Ключовим для утвердження в Галичині для ендеків виявилося питання про відносини з ліберал-демократами, адже обидва угруповання мали одну соціальну базу та ідеологічні перегукування. Критику з боку націонал-демократів, їх претензії на політичне ліюдерство галицькі ліберали зустріли щонайменше зі здивуванням. Цей настрій влучно відтворив анонімний дописувач зі Східної Галичини до газети «Nowa Reforma», який брав участь у з'їзді Товариства народної школи (пол. Towarzystwo Szkoły Ludowej) у Кракові в травні 1904 р. Перед початком роботи він зустрів іншого делегата з-під Львова, який привітав його зі словами: «Але ж дамо їм раду. Добре, що пан приїхав, будемо в більшості», а після прохання уточнити, про що йдеться, сказав: «"Як то хто, та ж ми, всеполяки (пол. Wszechpolacy), адже пан також є всеполяком" – і поглянув на мене допитливо». «Я налякався, – продовжував розповідь дописувач, – був упевнений, що на зібранні вибухне якийсь скандал. Два дні терпляче сидів на засіданнях, слухав і бачив тільки поляків, не міг додивитися "всеполяка"»[199]. Утім, організаційні та

196 Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności… S. 53.

197 Wysocki A. Sprzed pół wieku. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974. S. 208.

198 Gląbiński S. Wspomnienia polityczne... S. 72.

199 Z uwag pesymisty. *Nowa Reforma*. 1904. Nr 122. 29 maja.

ідейні успіхи ендеків ставали дедалі помітнішими, тоді як ліберал-демократи переживали організаційну кризу, долати яку вдавалося лише тимчасово й то завдяки особі Т. Романовича.

Зосередження представників демолібералів у Галицькому сеймі на економічних питаннях відображало усвідомлення зв'язку між розвитком економіки та національними інтересами. Одним із перших увагу галичан на цю тему звернув Станіслав Щепановський, польський економіст, уродженець Познанщини. Батько С. Щепановського Ян Владислав належав до «великої еміграції», а мати Ванда була донькою відомого познанського педагога Антонія Поплінського, що, на думку біографів С. Щепановського, з дитинства поєднало в його світогляді романтизму із позитивізмом. Випускник Віденської політехніки, він навчався і працював на виробництвах у Франції, Англії, Італії, а в 1879 р. оселився в Галичині, де став одним із піонерів нафтового промислу. Візитівкою тогочасної галицької господарки й матеріального рівня життя стала його праця «Злидні Галичини в цифрах і програма енергійного розвитку крайового господарства», від назви якої першою асоціацією з економікою краю стало словосполучення «злидні Галичини» (польськ. *nędza Galicji*)[200].

Поглянувши на локальну ситуацію крізь призму усталених на Заході підходів, С. Щепановський звернув увагу галичан на те, що їхні позиції в Габсбурзькій монархії залежать від стану економіки й обсягу податків, і запропонував замість посилення політичного тиску й випрошування інвестицій зосередитися на господарчому зміцненні, унаслідок якого багато проблем мали б вирішитись автоматично. Оцінюючи діяльність С. Щепановського невдовзі після його смерті, краківський «Głos Narodu» писав: «Чоловік, який нібито мислив цифрами, заробив собі в галицькому суспільстві образ ідеолога, фантазера і мрійника. Його "ідеологією" була величезна віра в життєві і продуктивні сили народу»[201]. Хоча С. Щепановський був політично пов'язаним із демолібералами, його погляди перегукувалися з ендецькою ідеологією, що відображало настрої польської інтелігенції в Східній Галичині. Він вказував на необхідність пристосовувати світові тенденції до польських

200 Szczepanowski S. Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Lwów, 1888.

201 Spadek po Szczepanowskim. *Glos Narodu ilustrowany*. 1902. Nr 3. 18 stycznia.

Станіслав Щепановський
З колекції Національної бібліотеки (Biblioteka Narodowa) Республіки Польщі, м. Варшава

національних інтересів, щоб Польща не ставала «сліпим знаряддям космополітичної політики»[202]. С. Щепановський надавав увагу національному вихованню, разом із іншими лідерами ліберал-демократів (А. Асником, Т. Романовичем, Ернестом Бандровським та ін.) долучився до створення на початку 1890-х років Товариства народної школи[203], яке сприяло створенню мережі польських освітніх закладів, зокрема й на польсько-українському етнічному пограниччі.

Суспільним ідеалом С. Щепановського була діяльна особистість, яка в кожній сфері могла подолати байдужість і пасивність. Першочерговим завданням демократів він уважав «оживлення» програми, адже наприкінці XIX ст. гасла Великої французької революції стали вже звичними, а, з іншого боку, політики в автономній Галичині зарано заспокоїлися, отримавши поле для діяльності: «Протести, опозиція, виголошення гасел були чином тоді, коли за них можна було потрапити до в'язниці … Вони перестали бути чином, відколи почали проводити до сейму, до міської ради, до популярності й до влади […]. Кидати нині слова про громадянську рівність, коли міщанин Смолька є президентом державної ради, а міщанин Зиблікевич був крайовим маршалком, – це повторювати очевидні речі. Сьогодні завдання полягає в тому, щоб створити цілі лави Смольок і Зиблікевичів, які б змогли своїми чинами втриматися на раніше здобутих позиціях»[204]. Тим часом, стверджував С. Щепановський, ряди демократів у Галичині помітно

202 Szczepanowski S. I. Idea polska wobec prądów kosmopolityzmu. II. Aforyzmy o wychowaniu. Lwów, 1901. S. 5.

203 Mirski J. Stanisław Szczepanowski jako apostoł edukacji narodowej. Poznań: Wydawnictwo «Przyjaciela szkoły», 1926. S. 5.

204 Szczepanowski S. O samodzielność kraju. Sprawy polskie. Lata 1887–1891 / zebrane przez H. Szczepanowską i W. Szczepanowskiego. [Pisma i przemówienia, t. 3]. Lwów, 1912. S. 410.

поріділи: учасники повстань помирали, а часи, коли більшість шляхти уважала себе демократичною, минули.

Кінець XIX ст. нагадував С. Щепановському період в історії Речі Посполитої напередодні ухвалення Конституції 3 травня. Взяти на себе відповідальність за долю Польщі в цей переломний момент він закликав оновлене демократичне сторонництво[205], однак водночас наполягав на «нездоланній силі» («як гранітна скеля») національної солідарності та застерігав перед повторенням негативного, з його точки зору, прикладу австрійських німців, які, розбившись на ворогуючі групи, втратили вплив на управління Габсбурзькою монархією. Він пропонував говорити не так про демократизацію суспільства, як про поступове «ушляхетнення народу»[206]. Вважаючи, що Галичина спроможна відіграти роль «польського П'ємонту», С. Щепановський бачив себе «польським Кавуром»[207]. Відповідно, й потребу польсько-українського порозуміння в Галичині він обґрунтовував необхідністю об'єднати сили для розбудови Галицької автономії. Його підставою він уважав чітке визнання обома народами спільних ворогів. За твердженням С. Щепановського, як у часи Речі Посполитої її народи щоразу відновлювали порушені через особисті інтереси зв'язки через загрозу з боку німців, турків та росіян, так і сьогодні «згоду поляків з русинами зцементує тільки почуття, що ми маємо спільні небезпеки і ворогів і перед тими спільними ворогами хочемо стояти пліч-о-пліч»[208]. Тезу про суспільний солідаризм розвивав із трибуни сейму і Т. Романович, твердячи, що «польська демократія хоче не ділити, а об'єднувати, не розвалювати, а підносити», бо «справедливість у суспільстві може перемогти й без класової боротьби»[209].

Після повернення Т. Романовича до Львова саме С. Щепановський і Ф. Зіма протягом 1890-х років входили до його найближчого політичного оточення. За підписом цих трьох діячів у жовтні 1895 р. було видано відозву про заснування у Львові щоденної політичної

205 Ibid. S. 412.

206 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego. 1896/1897. [Lwów, 1897]. S. 66–75.

207 Sroka S. T. Szczepanowski Stanisław Antoni. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. IRL: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-antoni-szczepanowski.

208 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego. 1897/1898. [Lwów, 1898]. S. 344–350.

209 ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6826. Арк. 501 (виступ Т. Романовича в Галицькому сеймі 15 лютого 1894 р.).

газети національно-демократичного напряму «Słowo Polskie» (її власником став С. Щепановський, а Т. Романович отримав свободу дій у редакції). У відозві відзначалося, що газета буде протидіяти як проурядовій політиці консерваторів, так і космополітичним устремлінням радикалів, визнаватиме засади вільності, рівності та громадянських свобод, відображатиме національні й політичні інтереси всієї Польщі[210]. Хоча в підготовчих до видання газети матеріалах уже не було романтичного трактування Речі Посполитої, усе ж її видавці згадували про утримання в полі зору цілісності її простору. Так, планувалося «врахувати ситуацію в Познанському князівстві, литовських губерніях і Русі у спосіб, який би, не разячи шовінізмом, водночас запевнював широке трактування всіх релігійних, шкільних, суспільних та інших справ»[211].

Видавці звертали увагу на потребу стриманості, обережного висловлювання щодо політичних питань, дотримання засади «органічної» та легальної праці, уникання образливих для інших політичних угруповань коментарів, посилання на авторитетних діячів зі свого кола[212]. Саме таких принципів дотримувалося «Słowo Polskie» зі свого першого номеру, який побачив світ наприкінці грудня 1895 р. У ньому, між іншим, було звернуто увагу на «небачений досі в історії розвиток мілітаризму», який прирікав на розгром будь-який окремий збройний виступ. Тож на порядку денному стояла лише «органічна праця» під гаслами «добробут і освіта». Газета мала намір вести цю роботу, «враховуючи передусім інтерес національної справи та представляючи точку зору і прагнення польської демократії»[213]. Поряд із Т. Романовичем до складу дирекції видавничої ради газети «Słowo Polskie» ввійшов і А. Гіршберг. Однак у програмних документах часопису тема польсько-українських відносин не порушувалася[214].

«Наші комбінації щодо становища русинів дуже непевні», – таким було перше звертання до українського політикуму

210 ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6827 (Папери Т. Романовича. Політичні документи 1894–1903 рр.) Арк. 271–272 (відозва ініціативної групи про заснування газети «Słowo Polskie», 25 жовтня 1895 р.).

211 Там само. Арк. 287 (пропозиції не встановленого автора редакції газети «Słowo Polskie», 1895 р.).

212 Там само.

213 Słowo wstępne. *Słowo Polskie*. 1895. Nr na okaz. 24 grudnia.

214 ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6827. Арк. 335 (проспект про видання газети «Słowo Polskie», 15 грудня 1895 р.).

в Галичині видавців газети «Słowo Polskie»[215]. Таке послання відрізнялося від традиційних висловлювань ліберал-демократів щодо українського руху і свідчило про те, що погляди на нього були переглянуті. Загальним тлом цього переосмислення були, з одного боку, роздуми навколо невдачі «нової ери», а, з іншого, зміцнення едеції. Обидва чинники ставили під сумнів доречність попередніх підходів, які спиралися на ідеї відродження Речі Посполитої, «братерства» чи принаймні визнання спільності інтересів її народів у теперішньому й майбутньому. Натомість демоліберали посилювали критику українського руху, покладали на нього відповідальність за невдачі спроб польсько-українського порозуміння.

У 1890-х роках демоліберали нерідко публічно підтримували польських східногалицьких консерваторів, твердячи, що поляки в Східній Галичині мають всі права впливати на політичну ситуацію та навіть керувати українським рухом. Так, аналізуючи дискусії між польськими та українськими представниками в Галицькому сеймі в 1892 р. «Nowa Reforma» застерігала: «Нехай русини не виключають "руських справ" з-під компетенції та суду поляків. Ми не почуваємо себе чужими ані щодо руського простолюду, ані щодо так званих руських питань». Ключовою помилкою українського руху газета називала його прагнення перетворити Східну Галичину в «замкнутий руський округ, де поляк щонайбільше був би толерований як чужа людина, але не мав би жодних прав», а всі керівні посади обійняли б українці. На думку видавців газети, це свідчило про те, що українці й поляки розуміють рівноправність по-різному. За такого підходу приречення «вірності засадам рівноправ'я», вимоги до народовців припинити «хитання в політиці» та назавжди відмежуватися від русофілів, щоб між українцями й поляками «не витали хибні духи Наумовичів і Площанських», дедалі більше набували декларативного характеру з вихолощеним змістом[216].

Протягом 1890-х років часи розмов про спільний демократичний блок відійшли в минуле. Була згорнута і практика спільних законопроєктів у Галицькому сеймі, на зміну якій прийшла демонстративна байдужість демократів до українських пропозицій. Курс на визнання національних прав українців демоліберали

215 Stronnictwa w nowym Sejmie. *Słowo Polskie*. 1895. Nr na okaz. 29 grudnia.
216 Kraków, 26 września. *Nowa Reforma*. 1892. Nr 221. 27 września.

доповнювали значною кількістю умов і застережень, що зводило його нанівець. Дедалі голосніше лунали тези про польську культурну вищість та право опіки, українці ж мали задовольнятися здобутками в межах «дійсних потреб», економічної та інтелектуальної сили й не намагатися зі шкодою для обох народів викопати між ними дедалі ширшу прірву. Привласнюючи право виступати арбітром у внутрішніх суперечках в українському русі, демоліберали вимагали від народовців послідовності, доброї волі та щирості у стосунку до поляків, за що обіцяли поблажливо трактувати деякі їх невдалі висловлювання. Визнаючи право русинів розвивати свою народність, доводила «Nowa Reforma», маємо й ми право вимагати, «щоб вони так само в кожній нашій праці для нашої народності з криком не вбачали замаху проти себе»[217].

Доволі прогнозовано гасло національної солідарності було трансформоване в потребу застосування його тільки в Східній Галичині, адже воно стримувало політичну структуризацію, створення здатної швидко реагувати на виклики партійної структури, яку демоліберали намагалися сформувати на базі сеймової лівиці ще в 1892 р.[218] На вибори до Галицького сейму 1895 р. демоліберали пішли вже під гаслом доцільності виборчої боротьби в Західній Галичині (де визнали її необхідною умовою для політичного розвитку) та потреби національної солідарності й «енергійної оборони» проти кандидатів «вороже налаштованих» щодо поляків у східній частині краю[219]. Невдовзі після цих виборів у Галицькому сеймі дійшло до гострої перепалки. Т. Окуневський, який ще кілька років тому розглядався як представник від українців для угоди з демолібералами, посилаючись на брак підтримки українських пропозицій, заявив, що «становиско лівиці в той сесиї є менче ще користне для нас, як перед тім і назва демократів на серио єї ся не належит»[220]. «Ого», – не стримавши обурення з місця вигукнув Т. Романович[221].

На зламі XIX–XX ст. взаємини між українськими політичними силами та польськими ліберал-демократами значно охололи.

217 Z ruskich obozów. *Nowa Reforma*. 1895. Nr 40. 17 lutego.

218 ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6826. Арк. 673–686 (Документ «Organizacya stronnictwa», 1892 р.).

219 Kraków, 7 września. *Nowa Reforma*. 1895. Nr 206. 8 września.

220 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego. 1895/1896. [Lwów, 1896]. S. 986.

221 Ibid.

Польські політики в Східній Галичині оголосили перехід до національної самооборони, яку розгорнули під егідою Центрального виборчого комітету (так звана акція Влодзімєжа Козловського). Саме під час цієї акції, пік якої припав на 1902–1903 рр., відбулося стрімке поширення ендецьких впливів. Акція В. Козловського посприяла сплеску національної солідарності польської спільноти в Східній Галичині[222]. Загальний тон польсько-українських суперечностей загострився. Ідеології політичних сил проходили через процеси модернізації. У площині міжнаціональних відносин це означало, що національні проєкти сусідів сприймалися винятково як конкурентні та перешкода для реалізації власних національних устремлінь.

Ці тенденції від імені польських демоліберaлів доволі різко в стосунку до українців сформулював один із їх лідерів Т. Рутовський на засіданні Галицького сейму 30 грудня 1902 р. Скарги українців на утиски з боку поляків під час загострення польсько-німецьких відносин він назвав неприпустимими, щоб «у тій страшній боротьбі, яку ми насправді ведемо за існування, за життя, завдати нам ще нового удару з іншого боку, вдома». Русини, продовжував Т. Рутовський, даремно розраховують на те, що польська демократія безумовно їх підтримуватиме. «Я, – ствердив польський депутат, – виступаючи тут від імені того лівого крила, від імені польського демократичного сторонництва, мушу сказати: так, маєте перед собою згуртований цілий національний табір. І якщо цей табір так згуртувався перед вами для своєї оборони, то не з нашої вини». Польський депутат закликав припинити розхитування Галичини міжнаціональною боротьбою, поки це не призвело до ще більших нещасть. Сучасним йому українським політикам він протиставив Ю. Лаврівського, пославшись на його виступ у сеймі під час спроби польсько-української угоди 1869 р., коли той ствердив, що «край наш є спільним», «наш спільний зв'язок вимагає спільної влади», а в зовнішніх зносинах українці й поляки повинні виступати як один народ.

Більшу частину промови Т. Рутовський присвятив обґрунтуванню історичних прав поляків «на Русі» та запереченню

222 Докладніше див.: Аркуша О. Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку XX століття: акція Влодзімєжа Козловського 1902–1903 років. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 268–314.

намірів українців стати єдиними господарями на рідній, «прадідній землиці». Поляки, доводив він, мають таке ж право почуватися «коронними» на «східних кресах», і навіть «не по Сян, не по Збруч, але там, по ті рубежі, які позначали польський меч культурою, працею, вірою, цивілізацією», а українці вже побачили, до чого призвів їх розрив з поляками. Велике історичне минуле, стверджував Т. Рутовський, служить запорукою майбутнього, яке для поляків і українців буде однаково добрим або нещасливим, і лише будуючи «спільну вітчизну» вони зможуть позбутися чужого «пана». Водночас він закликав українців засвоїти, що реакція поляків на гасло «за Сян з ляхами» буде рішучою: «Вашого не хочемо, свого не віддамо. Вибийте собі з голови, щоб ми могли зректися нашої історії, тієї Русі, яка нас виняньчила, яка наповнена нашою кров'ю, нашою працею, нашими чинами, тієї Русі, яка сповнена нашим мистецтвом, нашою поезією, нашою цивілізацією, як наповненим Польщею є все, що руське»[223].

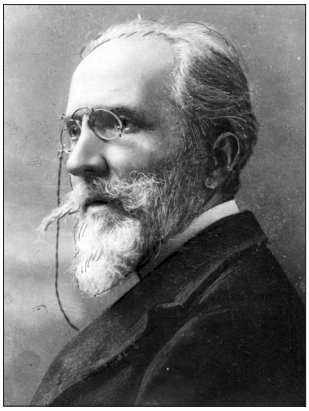
Тадеуш Рутовський (1852–1918) був однією з чільних постатей галицької ліберал-демократії кінця XIX – початку XX ст.[224]. Він народився в Тарнові в сім'ї адвоката та землевласника Клеменса Рутовського, учасника польських повстань, депутата Галицького сейму, демократа і федераліста, бургомістра Тарнова. Тадеуш був єдиним сином у родині, і батько, покладаючи на здібного нащадка великі надії, відіслав його на навчання до Відня. Спершу він навчався у Віденській політехніці, пізніше – на правничому факультеті Віденського університету, однак у підсумку змінив напрям на історико-філософський. Попри високий рівень одного з кращих європейських університетів, він почувався у Відні самотньо та рвався до Галичини, твердячи, що у Відні «стає космополітом»[225], а найбільше міряв про Краків. Ще у студентські роки захопився журналістикою та розмірковував про видання газети демократично-позитивістського напряму. У Віденському університеті захистив докторат, присвячений

223 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego. 1902/1903. [Lwów, 1903]. T. 2. S. 1181–1187.

224 Докладніше про Т. Рутовського див.: Kramarz H. Tadeusz Rutowski. Portret pozytywisty i demokraty galicyjskiego. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001; Kieniewicz S. Rutowski Tadeusz Klemens. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. IRL: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/tadeusz-klemens-rutowski-1852-1918-publicysta-polityk-dzialacz.

225 Kramarz H. Tadeusz Rutowski... S. 24.

філософії історії Йогана Готфріда Гердера. Після цього переїхав у Краків, сподіваючись на університетську кафедру. Однак омріяне місто не виправдало його сподівань, видалося йому «гніздом, яке живе з кредиту минулого», поєднує старошляхетський гонор з лакейством перед владою[226]. Хоча у Кракові Т. Рутовський успадкував батьківські зв'язки з впливовими родинами (зокрема, Попєлями), його демократичні погляди не сприяли кар'єрі в консервативному середовищі Яґеллонського університету.

Тадеуш Рутовський
З колекції Національного цифрового архіву (Narodowe Archiwum Cyfrowe) Республіки Польщі

У 1880-х роках Т. Рутовський почав громадсько-політичну діяльність, у якій поділяв програму ліберал-демократів – поєднувати повстанські ідеали з «органічною працею». 1881 р. видавав у Кракові власний двотижневик «Museum», який за впливом на культурне життя Галичини порівнювали зі знаменитим варшавським «Ateneum», однак через фінансові труднощі видання довго не протрималося. Після цього Т. Рутовський увійшов до редакції «Reformy» та «Nowej Reformy». Праця в газеті принесла йому публічне визнання, однак не забезпечила стабільного прибутку, до того ж його взаємини з Т. Романовичем укладалися не найкраще. У 1884 р. Т. Рутовський, за допомогою тогочасного маршалка Галицького сейму Міколая Зиблікевича, переїхав з родиною у Львів, почав працювати у Крайовому статистичному бюро та займатися питаннями промислового розвитку краю. Від 1887 р. був депутатом австрійського парламенту, а від 1889 р. – Галицького сейму (спершу був обраний від 1-ї курії в Тарнівському окрузі, однак надалі місцева шляхта не хотіла його підтримувати через зв'язок з демократами; у 1901 р. виграв вибори у Львові).

У Львові Т. Рутовський співпрацював з редакцією «Gazety Narodowej» і потоваришував з С. Щепановським, що вплинуло на

226 Ibid. S. 39.

еволюцію його поглядів у бік національної демократії. Обдумував видання часопису центристського напряму та в підсумку долучився до редакції місячника «Ekonomista Polski», яка гуртувалася навколо С. Щепановського і Т. Романовича, а з початком видання газети «Słowo Polskie» ввійшов до її редакції на провідних ролях. Одночасно не полишав думки про університетську кар'єру, збирав матеріали з історії Галичини XVIII ст., обдумуючи можливість габілітації, проте в підсумку надав перевагу політиці. У Галицькому сеймі ввійшов до числа ключових ораторів у «руській справі» та послідовно відстоював польські позиції у Східній Галичині. Оцінюючи постать Т. Рутовського, С. Россовський виділяв його палкий темперамент і готовність вступати в боротьбу з прихильниками засади «нехай буде, як бувало», прихильність демократичним традиціям, блискуче публіцистичне перо і сформовані в Європі красномовство та почуття смаку[227].

Великим ударом для галицьких демоліберaлів стало банкрутство у 1899 р. очолюваної Ф. Зімою Галицької ощадної каси. Її основна причина полягала у відкритті ним фіктивних рахунків для підтримки пошуку С. Щепановським родовищ нафти і вугілля в Галичині. Однак вкладені кошти не принесли С. Щепановському прибутків і він не зміг покрити позику. За твердженням очевидців, уже наприкінці 1895 р. Ф. Зіма визнавав, що «побоюється справжньої катастрофи внаслідок високого кредиту п. Щепановського»[228]. Несподівана перевірка Галицької ощадної каси виявила значну недостачу коштів. Ф. Зіма був заарештований та невдовзі помер у в'язниці за нез'ясованих обставин. У справі банкрутства відбувся судовий процес у Львові, на якому Ф. Зіма та С. Щепановський були звинувачені в змові для систематичного фальшування рахунків у Галицькій ощадній касі, а Ф. Зіма додатково ще й в особистому збагаченні та самовладному управлінні цією фінансовою інституцією[229]. С. Щепановському (був депутатом Галицького сейму та австрійського парламенту) закидали те, що він втратив контроль

227 Monokl [Rossowski S.]. Wizerunki sejmowe. Ludzie i sprawy… S. 117–122.

228 Biblioteka Jagiellońska. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów. Przyb. 142–143 / 04 (Proces Galicyjskiej Kasy Oszczędności oraz sprawa Stanisława Szczepanowskiego). K. 13.

229 Sprawa Kasy oszczędności przed sądem. Akt oskarżenia. *Słowo Polskie*. 1899. Nr 234. 3 października.

над бізнесом, поринувши в політику. У підсумку його виправдали, однак він завершив політичну кар'єру, виїхав з Галичини й також невдовзі помер[230]. Т. Рутовський у зв'язку з процесом втратив частину батьківського спадку[231]. Т. Романовича ці події не лише позбавили найближчих соратників, а й вдарили по його репутації. Вдова С. Щепановського продала «Słowo Polskie» ендекам, які швидко перетворили його в одну з найвпливовіших галицьких газет, ефективний орган для пропаганди своєї ідеології. Т. Романович разом із Вітольдом Левицьким і Т. Рутовським спробував повторити історію газети «Nowa Reforma» двадцятирічної давності та заснував «Nowe Słowo Polskie», яке, однак, швидко занепало[232].

Втім, з початком XX ст. Т. Романович здійснив нову спробу об'єднати розрізнені групи галицьких демолібералів. Спершу ця спроба розвивалася невдало й навіть супроводжувалася черговим розколом, однак у 1902 р. все ж було створене Польське демократичне сторонництво (пол. *Polskie Stronnictwo Demokratyczne*), яке відтоді стало основною формою політичного об'єднання галицьких демолібералів. Намагання об'єднатися не так випливали з внутрішньої логіки, як були вимушеною реакцією на створення політичних партій. Партійна структуризація почалася з лівого флангу, тож, затримуючись із нею, демоліберали ризикували опинитися в аморфній та недієвій структурі поряд із консерваторами. Час їх слабкості сповна використали націонал-демократи, які спробували встановити контроль над усім демократичним рухом. Цей наступ супроводжувався кампанією на шпальтах «Przeglądu Wszechpolskiego», який стверджував, що настав переломний момент для утвердження нової демократичної ідеології, звинувачував демолібералів у відході від «національного становища», розпорошенні демократичного руху між локальними та соціальними інтересами, лякав змарнуванням усіх дотеперішніх зусиль[233]. С. Ґломбінський переконував Т. Романовича, щоб уся демократична лівиця прийняла назву та ідеологію націонал-демократії[234]. За його твердженням, Т. Романович вів переговори про злиття і визнавав потребу «ревізії демократичної

230 Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności… S. 31.

231 Kramarz H. Tadeusz Rutowski… S. 50.

232 Kieniewicz S. Romanowicz Tadeusz...

233 Demokracya galicyjska. *Przegląd Wszechpolski*. 1902. Nr 6. Czerwiec. S. 412.

234 Głąbiński S. Wspomnienia polityczne... S. 30.

програми»[235] (С. Ґломбінський оприлюднив цю інформацію після смерті Т. Романовича, тож він не міг її ні спростувати, ні підтвердити).

Хоча Т. Романович увійшов до Польської ліги, однак не був у ній активним, а від Національної ліги загалом тримався здалеку. Улітку 1903 р. він опублікував на шпальтах газети «Nowa Reforma» за своїм підписом серію статей «Відповідь старого демократа», що були реакцією на «Думки новочасного поляка» р. Дмовського. Книгу лідера націонал-демократів Т. Романович окреслив як надто розрекламовану, що породила в читача розчарування, бо він не знаходив тих відповідей, які розраховував отримати. До реакції Т. Романовича спонукала критика р. Дмовським «старої демократії»: вона видалася йому глибоко несправедливою та знецінювальною щодо діячів, які присвятили життя відновленню польської державності. Показуючи недоречність закидів р. Дмовського, Т. Романович поставив питання про його цілі, на яке знайшов єдину відповідь – потребу політичного самоствердження за рахунок інших[236]. Свою мету лідер галицьких ліберал-демократів визначив так: «Я відчув свій обов'язок спростувати цю брехню»[237].

Пересмикування правди Т. Романович побачив у твердженні р. Дмовського про нібито сліпе орієнтування польських ліберально-демократичних сил на західні, яке призвело до класової боротьби в суспільстві, поділило політичні сили на соціальні й національні, послабило здатність до самопожертви в ім'я держави і нації. Він підкреслив, що спільною визначальною рисою ліберал-демократії всіх народів є засада рівності перед правом, громадянських свобод, парламентсько-представницької системи. Ці принципи протиставляють лібералізм консерватизму, а не національним рухам[238]. За твердженням Т. Романовича, саме демократичні засади розширюють число залучених до національного руху учасників, формують національну й громадянську свідомість народних верств, а отже повністю відповідають національним інтересам[239]. Підсумовуючи, він визнавав, що молодше покоління

235 Wybory do Sejmu. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 434. 15 września.

236 Romanowicz T. Odpowiedź «starego» demokraty. I. *Nowa Reforma*. 1903. Nr 194. 27 sierpnia.

237 Ibid. IV. *Nowa Reforma*. 1903. Nr 197. 30 sierpnia

238 Ibid. II. *Nowa Reforma*. 1903. Nr 195. 28 sierpnia.

239 Ibid. III. *Nowa Reforma*. 1903. Nr 196. 29 sierpnia.

діячів національного руху повинно бути кращим та енергійнішим від попередників (на момент цієї дискусії р. Дмовський, який народився після Січневого повстання, наближався до 40-річчя, а Т. Романович – до 60-річчя, тобто їх розділяло одне покоління), однак це не дає йому права кидати каміння в тих, хто торував йому шлях[240].

Полеміка Т. Романовича з р. Дмовським стала останнім великим публічним виступом багаторічного лідера галицьких демоліберал ів. У ніч на 29 травня 1904 р., уже зібравшись у дорогу до Відня, Т. Романович несподівано помер удома від серцевого нападу. Сестра Зофія згадувала, що його здоров'я підупадало протягом кількох останніх років, однак він не хотів із тим погодитися, постійно напружено працював і приховував від родини висновки лікарів[241]. «Те, як його бракуватиме, стане очевидним по смерті, – підсумовувала життя Т. Романовича «Nowa Reforma», – проявиться такою порожнечею у стількох ділянках праці й публічного життя, яку не швидко й не легко, при спільній праці окремих людей, можна буде заповнити. Цей чоловік просто запрацювався, – а працював завжди для вітчизни, для краю, забуваючи про себе»[242]. Сестра додавала до причин його передчасної смерті переживання через заздрісників і недоброзичливців, яких мав, «як кожний, хто вибивається понад загал і його переростає», і тим, що він «неодноразово розчаровувався в людях, яким довіряв і які йшли з ним нібито разом»[243]. За свідченням дружини, Т. Романович помирав при свідомості й однією з останніх його фраз було «Отже, вільної Польщі не побачу»[244].

Антоній Ґурський не без рації стверджував, що особи лідерів нерідко заміняли галицьким демоліберал ам політичну програму[245]. Смерть Т. Романовича стала важким, хоча й не останнім ударом для нещодавно утвореного Польського демократичного сторонництва. Я. Роттер прийняв на себе лідерство, однак, як виявилося, ненадовго, бо в 1906 р. він також помер. Т. Рутовський

240 Ibid. IV. *Nowa Reforma*. 1903. Nr 197. 30 sierpnia.

241 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz. Listy i wspomnienia... S. 103.

242 Z życia i działalności Tadeusza Romanowicza. *Nowa Reforma*. 1904. Nr 123. 31 maja.

243 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz. Listy i wspomnienia... S. 103.

244 Ibid. S. 104.

245 Biblioteka Narodowa. Zakład Rękopisów. Rkps IV 9725 (Górski A. Praca o życiu politycznym w Galicyi). K. 28.

з 1905 р. став віце-президентом Львова та відійшов від партійної роботи. Деякою іронією долі можна вважати те, що звільнений після смерті Т. Романовича депутатський мандат до Галицького сейму з м. Львова на виборах у вересні 1904 р. здобув ендек С. Ґломбінський (від 1902 р. був депутатом австрійського парламенту). Він із великим відривом випередив конкурентів, поміж якими був віце-президент Вищого крайового суду, знаний правник Ян Дилевський[246]. «Słowo Polskie» амбіційно назвало перемогу С. Ґломбінського логічною заслугою «напряму, який виразно й поважно заявив про себе в публічному житті краю»[247]. Цей успіх свідчив про популярність націонал-демократичної ідеології серед польської інтелігенції Львова, де «були переважно люди з великими впливами»[248]. Самому С. Ґломбінському депутатство відкрило шлях до стрімкої політичної кар'єри. У 1905 р., після повернення лідерів загальнопольської ендеції до Королівства Польського, він був обраний головою галицького Сторонництва національної демократії в (пол. *Stronnictwo Demokracji Narodowej*). У 1907 р., завдяки об'єднанню в парламенті національних і ліберальних демократів (тоді обидві політичні сили здобули по 13 мандатів) у Демократичній унії, очолив Польське коло, а в 1911 р. став міністром залізничного сполучення в австрійському уряді.

Втім, союз ліберал-демократів з ендецією все ж носив більше тактичний, аніж ідеологічний характер, і під тим кутом зору був приречений на розрив. Демократична унія в австрійському парламенті розпалася в 1909 р., а клуб лівиці в Галицькому сеймі припинив існування в 1912 р. Розкол демократів мав територіальний вимір: націонал-демократи утвердили свої позиції в Східній Галичині, а осередком ліберал-демократії залишився Краків. Львівські групи ліберал-демократів зберігали деяку самостійність і тяжіли до співпраці з незалежницькими угрупованнями, до якої краківське середовище ставилося скептично. 1910 р. у Львові були створені Польське поступове сторонництво (пол. Polskie Stronnictwo Postępowe) та подібне до краківського Демократичне товариство

246 Wybory do Sejmu. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 436. 16 września; Wybory do Sejmu. *Dziennik Polski*. 1904. Nr 421. 9 września.

247 Kandydatura Głąbińskiego. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 422. 7 września.

248 Wojdyło W. Stanisław Grabski (1871–1949). Biografia polityczna. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. S. 181.

(пол. Towarzystwo Demokratyczne). На думку М. Яновського, така організація свідчила про брак окреслених кордонів демократичного руху, який простягався від близької до соціалістів «Критики» В. Фельдмана до спорідненого зі східногалицькими консерваторами «Dziennika Polskiego». Організаційна розмитість уподібнювала ліберал-демократів до консерваторів і віддаляла їх від новочасних політичних партій[249].

Польське демократичне сторонництво оновило організацію та програму на з'їзді довірених мужів у Кракові 24 лютого 1907 р. Це оновлення газета «Nowa Reforma», у редакції якої відбувалося зібрання, подавала як «пригадування» початкових засад польської демократії. Участь у роботі з'їзду взяли також запрошені делегати від Польського людового сторонництва (принагідно ці два угруповання уклали виборчий союз, який не увійшов до складу Національної ради), а одним із його завдань було визначити ставлення демоліберaлів до інших політичних сил[250]. Головою Польського демократичного сторонництва був обраний Е. Бандровський, хімік, професор Яґеллонського університету, директор Промислової школи у Кракові. Новий лідер демоліберaлів народився в сім'ї чиновника в Раві Руській, був випускником Львівського університету, навчався також у Берні та Парижі, а після повернення до Галичини пов'язав життя з Краковом. У публічній сфері був відомий передусім як співзасновник і голова Товариства народної школи, якому заповів чверть своєї спадщини. Він засідав у міській раді Кракова, а в 1915 р. став віце-президентом міста. У 1908 р. був обраний депутатом Галицького сейму. Польське демократичне сторонництво Е. Бандровський очолював аж до своєї смерті в 1920 р. Як політик відрізнявся умінням досягати компромісів та неодноразово відігравав роль медіатора в політичних суперечках[251].

Проєкт оновленої програми на з'їзді представляв Костянтин Сроковський. У ній вищою ціллю Польського демократичного сторонництва проголошено «національне відродження», досягнути якого передбачалося шляхом культурно-освітнього

249 Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności... S. 35–37.

250 Zjazd mężów zaufania Polskiego Stronnictwa Demokratycznego. *Nowa Reforma*. 1905. Nr 92. 25 lutego.

251 †Dr Ernest Bandrowski. *Czas*. 1920. Nr 285. 1 grudnia.

й економічного піднесення та демократизації суспільства на базі ліберальних свобод[252]. До найважливіших положень програми належало визначення позиції щодо націоналізму. У відповідному пункті стверджувалося, що, стоячи на сторожі національних інтересів, Польське демократичне сторонництво водночас «засуджує національний шовінізм, який являється суттю сучасного націоналізму» і «вбачає свої найвищі заслуги в кривді й утиску інших народів, поширюючи в такий спосіб серед власного народу лише моральне й культурне спустошення». Засади сучасного націоналізму, «дивно однакові в усіх народів», у програмі було окреслено як «неморальні» й такі, що суперечать шляхетним традиціям польської історії. Було відзначено й особливу небезпеку прищеплення націоналізму польському суспільству перед обличчям німецького та російського наступів, в умовах яких націоналізм позбавляє поляків «єдиної дієвої зброї, тобто глибокого почуття справедливості»[253].

Відповідно до цієї світоглядної традиції та на базі попередніх програм ліберал-демократів було сформульоване й ставлення до інших народів, що мало ґрунтуватися на принципах добросусідства та спільної праці для «створення дедалі досконаліших форм життя». У програмі відзначалося: «Будучи переконаними, що лише вільні та повноправні народи можуть найуспішніше працювати для свого добра, а отже й для добра людства, визнаємо для народів, які живуть з нами на одній території, повне рівноправ'я та повну свободу цілісного і всебічного розвитку». Уточнюючи цей пункт щодо українців, автори програми стверджували, що їх «найбільший національний і культурний розвиток не може бути принаймні шкідливим для сукупності польських інтересів» і «може відбуватися без будь-якої шкоди для польської рації стану в Галичині, обмеження якої не допускаємо»[254].

Костянтина Сроковського, який представляв нову редакцію програми й був її автором, М. Яновський уважає єдиною справді яскравою постаттю, яка з'явилася в ліберал-демократів у перших роках XX ст. після смерті й відходу кількох їх провідних діячів[255].

252 Program Polskiego Stronnictwa Demokratycznego. *Dodatek do Nru 96 Nowej Reformy z 27 lutego 1907 r.* Kraków, 1907. S. 1.

253 Ibid. S. 6–7.

254 Ibid. S. 7.

255 Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności... S. 35.

К. Сроковський (1878–1935) народився в с. Острів Бібрського повіту в змішаній польсько-українській родині. Його батько, Клеменс, був учасником Січневого повстання, згодом – офіцером австро-угорської армії, а після відставки працював урядником на залізниці; мати Михайлина – донькою місцевого парафіяльного греко-католицького священника. К. Сроковський рано втратив батьків, виховувався в родичів, навчався в українській Академічній гімназії у Львові. Він не продовжив навчання в університеті, натомість навчаючись самотужки, розпочав письменницьку (перші твори написав українською мовою) та публіцистичну діяльність і швидко став відомим. Долучився до пов'язаного з «Молодою Польщею» львівського літературного середовища, яке гуртувалося навколо поета Станіслава Баронча, та перейшов на польську мову у творчості. У 1899 р. К. Сроковський почав працювати в редакції ліберально-демократичної газети «Słowo Polskie», де писав статті про культуру, ситуацію в Російській імперії та український рух.

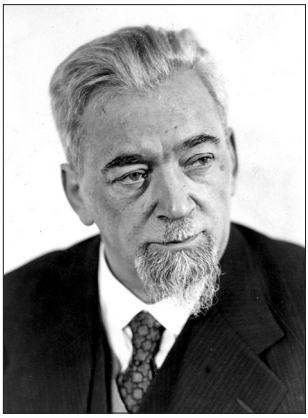
Після переходу газети «Słowo Polskie» до націонал-демократів, К. Сроковський разом із групою Т. Романовича звільнився з редакції та виїхав до Російської імперії, де, зокрема, співпрацював із впливовим польським часописом консервативного напряму в Петербурзі «Kraj». Побував кореспондентом у Відні й Берліні, а в 1904 р. повернувся в Галичину. Опублікував свої враження про Росію, у яких, між іншим, звернув увагу на те, що в країні все відбувалося по волі царя, натомість російське суспільство залишалося бездіяльним[256] і повсюдно відчувався «дух неволі»[257]. Ці публікації посприяли його публіцистичній розпізнавальності. (Надалі К. Сроковського ще очікувала довга і блискуча кар'єра в політичній публіцистиці[258]. Під час балканської кризи він доводив необхідність федералізації Габсбурзької монархії, її перетворення «в союз вільних і рівних малих і молодих народів», який захистив би їх від зазіхань Німецької та Російської імперій[259].). У 1906 р. К. Сроковський оселився в Кракові, працював у редакції газети

256 Srokowski K. W stolicy białego cara. Lwów, 2004. S. 13.

257 Ibid. S. 89.

258 Zimiński W. Konstanty Srokowski. *Kwartalnik Historii prasy polskiej*. 1989. Nr 28/3. S. 97–105.

259 Srokowski K. Upadek imperyalizmu Austrii w związku z ewolucyą systemu europejskiego przed wojną bałkańską i po niej. Lwów, 1913. S. 177.

Костянтин Сроковський

Опубліковано у: Zgon znakomitego dziennikarza. *Światowid*. Kraków, 1935. Nr 26. S. 14.

«Nowa Reforma» та займався партійною роботою в Польському демократичному сторонництві. У газеті швидко підпорядкував собі політичну тематику, багато писав про українські та єврейські справи, співпрацював із демократичним Сторонництвом незалежних євреїв (пол. *Stronnictwo Niezawisłych Żydów*), яке діяло в Кракові від 1897 р. й було доволі впливовим, та з одним із найпомітніших діячів асиміляторського напряму В. Фельдманом, редактором часопису «Krytyka», в якому К. Сроковський теж публікував політологічні статті[260].

Саме на шпальтах «Krytyki» побачила світ одна з програмних робіт К. Сроковського «Польська рація стану в руській справі»[261]. Автор ствердив, що емоційне навантаження перешкоджає раціональному підходу до польсько-українських відносин. Тим часом, проблема переросла «псевдоетичні заклики» до «братньої згоди» і «сусідської приязні» (їх чутно хіба що в Галицькому сеймі, що повільно пристосується до реальності); перевищила й давні підходи «української школи» в польській літературі та й усі попередні спроби порозуміння, увіковічнені у виданнях на зразок «Sioła». Проаналізувати польську політику щодо українців К. Сроковський запропонував через критерій «рації стану», яку визначав не як механічну сукупність майнових, політичних і культурно-освітніх здобутків, а як віднайдення балансу між добром і шкодою для народу. Щоб встановити форму польсько-українських відносин, яка б відповідала їх сучасному стану, К. Сроковський вдався до історичного аналізу. На його думку, Польща, яка знаходилася на перехресті західної (римської) та східної (візантійської) культури, мала історичне посланництво

260 Zięba A. A. Srokowski Konstanty. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. IRL: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/konstanty-srokowski.

261 Srokowski K. Polska racya stanu w sprawie ruskiej. Krytyka. 1907. T. 1. S. 320–327, 446–454; T. 2. S. 62–74.

синтезувати їх, а особливо воно увиразнилося після падіння Київської Русі. Польща, вважав К. Сроковський, тяжіла до сходу, на що вказував напрямок її колонізації, а логіка історичного розвитку диктувала експансію аж до Москви, яка проголошувала себе спадкоємицею Візантії. Хоча Річ Посполита виявилася заслабкою, щоб виконати це посланництво, польський народ, який продовжив існування після падіння держави, повинен виконати це історичне призначення.

Засади польської політики щодо українців у Галичині К. Сроковський пропонував визначати під кутом зору відновлення польської державності, тобто вести узгоджену, керовану з одного центру політику замість сучасної дезорганізації, коли у Варшаві лунала теза дати все, а у Львові не давати нічого. За такого підходу доводилося визнати, що «руська справа» з часів Казимира III стала найважливішою проблемою польської державності, а невміння її розв'язати спричинило падіння держави. Зважаючи на таку значущість, доводив К. Сроковський, «руське питання» потрібно вирішувати із залученням усіх регіонів і суспільних верств Польщі, а не віддавати його східногалицькій шляхті, яка мислила надто вузько, керувалася стереотипними уявленнями про пана та селянина. Причиною втрати поляками позицій у Східній Галичині К. Сроковський вважав вдале поєднання українським рухом гасел демократії та соціальної справедливості з новочасним націоналізмом, якому поляки протиставляли застарілі підходи («Ми свою справу на Русі поставили так невдало, що навіть така амеба з поступової точки зору, як східногалицький демократ, мусить повністю позбуватися своєї демократичності та повертатися до архаїчного стану, якщо не хоче наразитися на закид непатріотизму»[262]). Великою історичною помилкою К. Сроковський уважав уявлення про те, що аристократичний націоналізм зможе протистояти демократичному. Ключ у вирішенні питання він бачив у демократизації підходу до «руської справи» так, щоб рішення залежали від інтересів польського населення та його культури, а не від бажань чиновника, котрий оселився в умовному Станіславі, купив там дім і зненавидів русинів за те, що хтось із них може зайняти його місце.

262 Ibid. T. 2. S. 65.

К. Сроковський пропонував відкрито відповісти на питання: є всебічний національний розвиток русинів корисним чи шкідливим для польської «рації стану». Сам він однозначно обирав першу відповідь. Він стверджував, що внаслідок програшу поляками одвічної боротьби з Росією за українські землі, більшість із них не лише увійшли до складу Російської імперії, а й стали наріжним каменем її великодержавної ідеї. Про це свідчили виняткові репресії проти української культури, як і те, що пересічному російському інтелігенту було легше погодитися на автономію надволзьких татар, аніж Русі-України. Залишаючи відкритим питання про те, чи вдасться українському руху створити власну державу, К. Сроковський констатував, що він усе ж діятиме щодо Російської імперії деструктивно, а отже приноситиме полякам користь. У Галичині він пропонував відмовитися від територіального виміру національних суперечок, які виснажували край, визнати, що поляки не зможуть боронити лінії фронту по всій її довжині, не зупинять український національний розвиток, хіба що ненадовго його стримають. Натомість, для захисту польської «рації стану», К. Сроковський пропонував добиватися свободи національного розвитку («повної національної автономії для Поляків і русинів») на спільній території.

Спробу К. Сроковського осмислити польсько-українські відносини в історіософському ключі, наголошуючи на потребі спільного протистояння загрозам з боку Росії, не можна ототожнювати з офіційною позицією польських ліберал-демократів у Галичині. Не випадково його робота була опублікована на сторінках «Krytyki», а не «Nowej Reformy», на шпальтах якої в останні передвоєнні роки співіснували різні точки зору на український рух. Представники однієї з них наголошували на загрозі від українського руху та підживлювали почуття ворожості, інші ж намагалися продовжувати лінію на примирення. Тон публікацій залежав від політичної ситуації в Галичині (як і в більшості польської преси він загострився під час вбивства намісника А. Потоцького і під час заворушень у Львівському університеті)[263]. Напередодні Світової війни галицькі демоліберали підтримали проєкт виборчої реформи до Галицького сейму та стали частиною «блоку» намісника Міхала

263 Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności... S. 83.

Бобжинського, який добивався злагодження польсько-української конфронтації. Втім, підтримуючи компроміс, «з морально-почуттєвої точки зору», вони водночас домагалися «проблиску лояльності й політичного розуму від русинів»[264].

* * *

«Складно було б очікувати від демоліберaлів віднайдення якогось результативного розв'язання українського питання в Галичині, якщо жодному іншому політичному угрупованню не вдалося цього досягнути», – так не без рації підсумувала діяльність галицьких ліберал-демократів на ниві польсько-українських відносин Барбара Сточевська[265]. Безперечно, аналізуючи погляди і дії демоліберaлів щодо українського національного руху, потрібно виходити з ширшої перспективи зв'язків і взаємних залежностей двох конкуруючих на одній території національних рухів на етапі модерного націотворення. І якщо в середині XIX ст. ліберал-демократи охоче пропагували засади національної рівноправності, підкріплюючи їх міфологізованими уявленнями про Річ Посполиту як взірець національної толерантності, то з наближенням кінця століття такі їх голоси замовкали, а часом, під впливом актуальних політичних подій, переростали у протилежні за змістом і наслідками.

Основною причиною зміни підходів ліберал-демократів до «української справи» було зміцнення українського національного руху, формування ним політичних вимог і загострення тактики боротьби. Демократизація суспільства в перспективі зрівнювала «історичні» та «неісторичні» народи і ставила на порядок денний нові питання, на які польська політична думка не знаходила відповідей. За твердженням М. Яновського, демоліберали, як зазвичай кожна сильніша в міжнаціональному конфлікті сторона, довго недооцінювали глибину українсько-польських суперечностей, вважали, що для їх подолання достатньо бути приязно налаштованим та не порушувати закони [266]. Однак доволі швидко їх приязне налаштування обросло умовами, які мали виконувати українці, щоб заслужити на цю приязнь. До найважливіших належали:

264 Reforma wyborcza. *Nowa Reforma*. 1914. Nr 4. 9 stycznia.

265 Stoczewska B. Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej… S. 166.

266 Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności... S. 66.

відмова від поділу Галичини, визнання стратегічного значення польсько-українського союзу для боротьби зі спільними ворогами, засудження русофільства, участь у «позитивній» праці. Доля «нової ери» показала, що навіть їх повне виконання нічого не вирішувало, а тільки породжувало нові умови. Водночас в усій історії галицьких демоліберaлів усе ж простежуться чітка лінія на віднайдення консенсусу з українським національним рухом, яка спиралася на засади ліберальної ідеології з її правом народів на самовизначення, з одного боку, і романтичну ностальгію за ідеалізованим образом Речі Посполитої, з іншого.

Хоча ліберал-демократи мали рацію, твердячи, що ідеологічно саме їх політична сила найближче підійшла до порозуміння з українським національним рухом, у Галичині, попри деякі спроби, їм не вдалося досягнути жодної угоди чи навіть знайти партнера з українського боку. Основними причинами цього були їх віддаленість від влади і брак реальних важелів впливу та схильність до менторства щодо українців. Тому світоглядно найближчі до демоліберaлів українські націонал-демократи надавали перевагу угодам із «партією влади» – краківськими консерваторами, а радикали й соціалісти співпрацювали з лівими силами (людовцями, соціалістами). Для українських політичних сил характерним було недовірливе сприймання закликів польських демократів до згоди, особливо ж якщо в них згадувалося про братерські почуття. Водночас сильною стороною позиції ліберал-демократів щодо українського руху було широке трактування польсько-українського союзу як чинника геополітики. Навіть лише говорячи про це, галицькі демоліберали не давали змоги замовчувати цей аргумент у щоденному польсько-українському діалозі.

Наприкінці XIX ст. на тлі переосмислення ролі історично-правових аргументів і романтичних уявлень про історичне минуле в сучасній політиці, галицькі ліберал-демократи відійшли від концепту повернення вітчизни – Речі Посполитої (хоча й ніколи з цим остаточно не погодилися) і, відповідно, переорієнтували свої підходи до українського руху з емоційно забарвлених на більш раціональні та прагматичні. Зіткнувшись із викликами новочасного націоналізму, галицькі демоліберали не змогли та й не встигли розробити нову цілісну й ідеологічно сумісну з лібералізмом програму дій щодо інших народів. Натомість вони послужили свого роду

будівельним матеріалом для стрімкого утвердження польської націонал-демократії, погодилися з потребою захищати польську «рацію стану» в Східній Галичині, що неминуче загострювало протистояння з українцями. Водночас сповідування ними ліберальних підходів усе ж дещо стримувало поширення націоналістичних настроїв (як і краківські консерватори, демоліберали вважали їх руйнівними передусім для польської спільноти) та формувало баланси в політичному середовищі.

Після несподіваної смерті в 1904 р. багаторічного лідера галицьких демоліберал Т. Романовича, попри спроби його наступників добитися ідейної та організаційної єдності, відмінності між львівським і краківським осередками польської демократії стали ще виразнішими. Тяжіння демоліберал до Кракова відповідало атмосфері краківського політичного середовища з його більшою (порівняно зі Львовом) поміркованістю і відкритістю до вільних інтелектуальних дискусій. У стосунку до українського руху це тяжіння, з одного боку, посприяло безперервності курсу на порозуміння, а, з іншого, дало змогу марґіналізувати українську тему, повертатися до неї лише принагідно або ж на рівні позицій окремих діячів. За твердженням К. Сроковського, польська політична думка в Галичині від початку XX ст. загалом переживала стагнацію: «Як правлячий консерватизм, так і демократія, яка йому опонувала, опинилися наприкінці своєї мудрості. Консерваторам не залишалося нічого іншого, як управляти, демократам – опонувати. Політична програма, яка спиралася на безоглядну лояльність до династії і порозуміння з державою, була виконана в основній своїй частині. Деталі, які ще залишалося виконати, вже не пробуджували творчих думок і не посилювали напругу»[267].

Ставши заручниками концепту національної єдності, галицькі ліберал-демократи втратили змогу розвивати засадничі підходи лібералізму щодо інших народів. На думку Влодзімєжа Бернацького, галицький демолібералізм на зламі XIX–XX ст. Великої війни «рішуче відійшов від своїх попередніх доктринальних засад. Ліберали втратили частину своєї безмежної віри в демократію як

267 Srokowski K. N. K. N. Zarys historii Naczelnego Komitetu Narodowego. Kraków, 1923. S. 15.

найкращу форму політичного устрою»[268]. Ліберальні гасла про рух людства до свободи й рівності погано співдіяли з наростанням націоналізмів, які задавали вектори суспільним настроям. На тлі парламентських обструкцій, творення парамілітарних організацій і позаурядових військових вишколів, шпигунських пристрастей і врешті терористичних актів багатьом мешканцям Австро-Угорської монархії видавалося, що лібералізм не здатний відповісти на жодне з гострих питань. «Не таким ми уявляли собі кінець століття й кінець життя», – визнавав Т. Романович[269].

268 Bernacki W. Liberalizm polski 1815–1939. Studium doctryny politycznej… S. 196.
269 Romanowiczówna Z. Tadeusz Romanowicz. Listy i wspomnienia... S. 91.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-12

Ігор Жук

Розділ 11

Множинна ідентичність архітектора-інтелектуала доби історизму: Юліан Октавіан з Львігроду Захарієвич

У більш як 700-літній хроніці розвитку архітектури та будівництва Львова яскраво виділяється відносно недовгий, але дуже продуктивний період кінця XIX – початку XX ст. В історію міста він увійшов як легендарна доба, коли темпи розбудови столиці Галичини, на той час включеної до складу держави Габсбургів, досягли безпрецедентно високого рівня. Інтенсивність цього процесу мала своє відображення в особливому терміні, який на зламі століть поширився в публічному дискурсі: «будівельний рух»[1].

Своїм розвитком будівельний рух Львова завдячує поєднанню багатьох історичних чинників. Його феномен, зокрема, слід пов'язати з блискучими здобутками львівської архітектурної школи згаданої доби, у становленні якої критично важливу роль відіграв Юліан Октавіан з Львігроду Захарієвич (1837–1898) – харизматичний лідер архітекторської спільноти Львова останньої третини XIX ст., професор Львівської політехніки, організатор вищого технічного шкільництва, музейник, реставратор, теоретик, археолог, громадський діяч. У Львові Ю. Захарієвич став учи-

1 Таке термінологічне означення постійно зустрічається на шпальтах місцевих часописів, в архітектурній критиці, у дискусіях, які відбувалися щодо супутніх економічних, соціальних чи технічних питань. Ось характерні цитати: «Розбуджений будівельний рух, що зростає з кожним роком, 10-мільйонна позичка на інвестиційні цілі ... причиняються до щораз більшого територіального розвитку міста» (Kowalczuk M. Rozwoj terytoryalny miasta. *Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895*. Lwów, 1896. S. 351); «Будівельний рух розширюється на всі сторони міста [Львова] і, хоча й відбувається дещо хаотично ... має певну рису європейського розмаху, невідомого деінде у нас в Галичині» (Mączyński F. Najnowszy Lwów. *Architekt*. 1908. Zesz. 9. S. 92).

телем славної когорти творців архітектури, у числі яких – піонер залізобетонного будівництва Альфред Захарієвич-молодший, його син; провідний будівельний підприємець «королівського столичного міста» Іван Левинський; чільний проєктант львівських сецесійних будівель Тадеуш Обмінський, а також десятки інших видатних професіоналів. Завдяки постійному опрацюванню нової інформації з архівних та друкованих джерел, датованих другою половиною XIX ст., яскрава постать Ю. Захарієвича з плином часу викликає щораз більше зацікавлення. Вона заслуговує на належне вшанування та на пильну увагу дослідників, і саме їй присвячується ця стаття.

Архітектурні проєкти Юліана Захарієвича та написані ним тексти формують уявлення про дуже колоритний – часом до гротесковості – образ їх автора, презентуючи його як найвищою мірою креативну особу. Цей неповторний портрет демонструє поєднання дуже різнорідних рис, які відобразилися у соціальних, професійних, культурних, політичних, етнічних, конфесійних, художньо-стильових та інших маркерах. У сумі вони свідчить про мішану, множинну ідентичність архітектора-інтелектуала, на якій буде фокусуватися основна увага у пропонованій статті[2].

Упродовж майже 100 років основну інформацію про Ю. Захарієвича автори історико-архітектурних публікацій брали з біограми в книжці, присвяченій Львівській політехніці, яку уклав й опублікував 1894 р. професор Владислав Зайончковський: «Юліан Октавіан Захарієвич, народився 17 липня 1837 р. у Львові. По закінченню Реальної школи у Львові та відбувши технічні студії у кол. Технічній академії у Львові та Політехнічному інституті у Відні, в лютому 1858 р. вступив як елев до ц. к. генеральної Дирекції будівництва державних залізниць у Відні. Після продажу державних залізниць отримав місце в Дирекції будівництва в Темешварі. 1859 року в час відпустки прибув до Відня, з метою дальшого вивчення архітектури під керівництвом будівничого собору св. Стефана, [Леопольда] Ернста. У 1860 р. вступив на службу до залізниці Карла-Людвіга, де залишався до 1865 р., після чого

2 У цьому тексті автор частково використовує матеріал публікації: Żuk I. Architekci pogranicza kulturowego: Julian i Alfred Zachariewiczowie, Iwan Lewiński, Tadeusz Obmiński. *Krakowskie Pismo Kresowe*. Rocznik 16 (2024). S. 107–181.

перейшов на Чернівецьку залізницю, де, пройшовши різні ступені, дійшов наприкінці до посади начальника руху на австрійських і румунських лініях з садибою в Чернівцях. 1871 [р.], будучи призначеним професором архітектури кол. Технічної академії, переїхав до Львова. У 1877/8 і 1882/3 обіймав посаду ректора Політ. [Політехнічної] школи»[3].

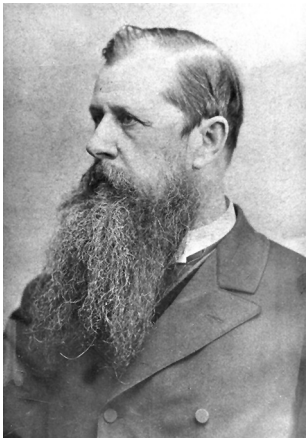

Рис. 1. Юліан Захарієвич (фото з архіву К. Юраш-Домбської)

Після цієї біографічної довідки в книжці подано список основних будівель, проєктованих Ю. Захарієвичем, який включає лише три об'єкти у Львові: корпуси ц. к. Політехнічної школи, костел із монастирем сс. францисканок та будівлю Галицької ощадної каси[4]. Цей перелік можна доповнити виконаними за проєктами Ю. Захарієвича і не згаданими у В. Зайончковського львівськими віллами (у числі яких – «Юлієтка»), однією кам'яницею та двома реставрованими історичними костелами. У сумі, порівнявши цей короткий реєстр із розлогими списками робіт інших львівських архітекторів (менш знаних, ніж Юліан Захарієвич – таких, як Ян Шульц чи Альфред

3 Zajączkowski W. C.k. Szkoła Politechniczna we Lwowie. Rys historyczny jej założenia i rozwoju, tudzież stan jej obecny. Lwów, 1894. S. 141. Цей текст професор Ю. Захарієвич, мабуть, складав власноруч (до такої думки схиляє згадка в біограмі про дуже короткий, але для Ю. Захарієвича суб'єктивно важливий епізод практики на реставрації собору св. Стефана у Відні). Пізніше базовим джерелом інформації про Юліана Захарієвича слугував словник архітекторів авторства Станіслава Лози (Łoza S. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954. S. 338–339). Наприкінці минулого століття на якісний рівень наукового дискурсу, який стосується Юліана і Альфреда Захарієвичів, вплинуло впровадження у публічний обіг нових цінних даних, взятих із матеріалів родинного архіву, які успадкувала п. Кристина Юраш-Домбська, правнучка Юліана Захарієвича. На її власне дослідження (Jurasz-Dąbska K. Julian Oktawian Zachariewicz 1837–1898. Życie i dzieło – машинописний текст) і на історичні документи, фотографії, розмаїті родинні реліквії у її приватній збірці, а також на отриману усну інформацію автор далі посилатиметься у цій статті. Пам'ятки експонованувалися в 1996 р. на виставках у Варшаві, Кракові і Вроцлаві (каталог: [Żuk I.] Julian Zachariewicz 1837–1898. Alfred Zachariewicz 1871–1937. Wystawa twórczości. Katalog. Warszawa, 1996).

4 Zajączkowski W. C. K. Szkoła Politechniczna we Lwowie. S. 141.

Рис. 2. Львівська політехніка, головний корпус та будинок хімічного відділу (фото з колекції О. Коробова)

Камєнобродзький)[5], які працювали за тієї ж доби, можна зробити висновок про своєрідний «парадокс Юліана Захарієвича»: як на харизматичного лідера архітектурної школи, список його реалізованих проєктів виглядає дещо «закоротким». Що частково пояснюється тим, що Ю. Захарієвич опікувався багатьма іншими справами поза практичною архітектурою, інтерес до яких відображав його мішану ідентичність, а крім того, майже не проєктував чиншових кам'яниць.

Як зазначено у тексті цитованої вище біограми, він відбув навчання в Реальній школі і Технічній академії (пізнішій Політехнічній школі) у Львові, де його вчили на інженера-універсала,

5 Для порівняння можна згадати професійний спадок Альфреда Камєнобродзького у центральній частині Львова. Лише в межах кварталу між вулицями Крушельницької й Дорошенка можна нарахувати аж вісім проєктованих ним кам'яниць за адресами: Крушельницької, 1, 3, 13, 19, 19а; Дорошенка, 50, 56, 58.

компетентного в межах корпусу технічних знань середини XIX ст. Молодший сучасник професора Юліана Захарієвича, його український колега Василь Нагірний писав: «Технічна академія – був це інститут, де вчили того, що мусів знати тодішній правительственний інженер, отож всього потрохи з технічних відомостей»[6]. Юліан Захарієвич, почавши шлях професіонала в межах такої системи, своїм особистим прикладом вказав загальний напрямок зміни статусу «техніка» другої половини XIX ст. – переходу від моделі «правительственного інженера», тобто технічного урядника на державній службі, до модерного інженера-підприємця.

Сумарний корпус творів Ю. Захарієвича як архітектора-практика вражає метаморфозами стилю – від типових залізничних об'єктів 1860-х років до ансамблю будинків Політехнічної школи, орієнтованих у середині 1870-х років на архітектурні формати Рінгштрассе, далі – до неоромантичної «амальгами» стильових форм Середньовіччя і ранньомодерної доби в архітектурі двох наступних десятиліть, і врешті до англійської за походженням концепції реформованого індивідуального житла, пов'язаної з ідеологією «мистецтв і ремесел».

Він починав свій шлях у професії як інженер на залізниці. Ранній архітектурний проєкт, виконаний Ю. Захарієвичем у статусі інженера-залізничника – будинок двірця в Яссах (Румунія, 1868–1870)[7], простий призматичний блок якого, повторюючи нормативні формати тогочасних станційних будинків, замість мотивів традиційного Рундбогенштілю був приоздоблений – несподівано – формами венеційської готики. На залізничній службі Ю. Захарієвич зробив дуже успішну кар'єру, після чого повернувся до рідної Галичини – тогочасного коронного краю габсбургської держави, автономного після реформ кінця 1860-х років, столиця якого, м. Львів, отримала вищий статус, зафіксований новим міським статутом від 14 жовтня 1870 р.[8] У Львові Юліан Захарієвич дістав посаду професора Технічної академії і (за підтримки намісника Агенора Голуховського) взявся за розробку проєкту її

6 Нагірний В. З моїх споминів. Львів, 1935. С. 26.

7 Mitican I. Gara Iaşi la 100 de ani. *Revista căilor ferate*. 1971. Nr 1. P. 47–49.

8 Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. 1879. Nr 79.

нових будинків[9]. Таким чином, він презентував зміну професійної ідентичності як залізничний інженер, який став академічним професором.

Юліан Захарієвич виступив не тільки як практик архітектури, але й як теоретик і критик. Опублікований 1877 р. програмний текст «Лекція про архітектуру»[10] свідчить про нього як про високоосвіченого архітектора-інтелектуала. Юліан Захарієвич виходить із тези про те, що в різних мистецтвах різними засобами відображається «одкровення [odjaw]... духу людства і часу»[11]. У парі з гегелевським «духом часу» йде категорія «стилю»: «Архітектурним стилем називаємо ... те гармонійне компонування [harmonijny układ] твору, яке відповідає вимогам свого призначення ... враховує матеріал і відповідає тогочасному поняттю краси»[12]. Далі автор розгортає панораму історичного розвитку архітектури як прогресію архітектурних стилів[13]. Вершиною вибудуваної європоцентричної схеми як її кульмінаційну точку обрано Ренесанс[14] – зрозумілий вибір за часів надзвичайної популярності мистецтва Відродження, стимульованої такими публікаціями, як «Die Kultur der Renaissance in Italien» Якоба Буркгардта (1860). У проєктах будинків Політехніки Ю. Захарієвич, очікувано, виступив як майстер архітектури неоренесансу.

Найбільш знаний проєкт Юліана Захарієвича, неоренесансна головна будівля Політехніки на вул. Сапіги (сучасна адреса – вул. Бандери, 12; 1873–1877)[15], насправді презентує набір кількох

9 Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. S. 58. Виникає питання: а якими були причини особливої прихильності намісника Агенора Голуховського до молодого інженера-залізничника?

10 Zachariewicz J. Odczyt o architekturze. Lwów, 1877.

11 Ibid. S. 4.

12 Ibid. S. 5.

13 Ibid. S. 7–27.

14 Ibid. S. 22–25.

15 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 2. Оп. 2. Спр. 4763; Kamienobrodzki A. O budowie gmachów c.k. Szkoły Politechnicznej we Lwowie. *Dzwignia*. 1877. Nr 5. S. 35–36; Zachariewicz J. K.k. technische Hochschule in Lemberg. *Allgemeine Bauzeitung*. 1881. S. 95–96, Taf. 70–73; Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945. S. 58, 66; Лінда С. Архітектура історизму (40–90-і роки XIX ст.). *Архітектура Львова. Час і стилі. XIII–XXI ст.* / ред. Ю. Бірюльов. Львів, 2008. С. 290–291; Bohdanowa J., Cherkes B., Linda S. Sources of modernism: architectural education in the Lviv Polytechnic. *Lviv: city, architecture, modernism* / red. B. Cherkes, A. Szczerski. Wrocław, 2016. S. 373–374.

різних стильових трендів: бачимо лоджію-портик із палладіанською колонадою у центральному ризаліті, архівольти, оздоблені рельєфами у стилі Якопо Сансовіно, на середній осі корпусу всередині будинку – парадну сходову клітку, що нагадує внутрішнє аркадоване подвір'я італійського палаццо[16], а в бібліотеці фігурують мотиви північноєвропейського маньєризму[17].

Водночас зберігається дуже традиційний, строго симетричний класицистичний план. Корпус хімічного відділу (пл. Св. Юра, 9; 1873–1876)[18] локовано на одній осі з будинком на вул. Сапіги, у структурі обох корпусів дзеркальна симетрія плану поєднується з анфіладно-коридорною системою комунікації[19]. Розпис центральної зали, виконаний учнями Яна Матейка за ескізами вчителя, презентує сюжет, який розгортається від моменту, коли Свята Трійця надсилає імпульс натхнення людському генію, через епізод гріхопадіння людства і наступного порятунку Богородицею – до розквіту всіх мистецтв, а також появи залізниці, винайдення телеграфу і прокладання Суецького каналу[20]. Скульптурна група авторства Леонарда Марконі, встановлена над головним ризалітом, має символізувати тріумф новітньої технічної освіти і прогрес точних наук та загалом позитивного знання, здобутого методом раціонального студіювання.

---

16 За доби Рінґштрассе архітектурно-стильовий костюм італійського ренесансу набув статус візуальної «мови», якій надавала перевагу габсбурзька адміністрація, реалізуючи проєкти урядових будівель, музеїв, шкіл, кошар, в'язниць, залізничних станцій, тощо (Achleitner F. The Pluralism of Modernity: the Architectonic «Language Problem» in Central Europe. *Shaping the Great City. Modern Architecture in Central Europe, 1890–1937* / ed.: E. Blau, M. Platzer. Munich; London; New York, 1999. P. 96). Неоренесанс італійського типу був своєрідним маркером лояльності по відношенню до Відня.

17 Zachariewicz J. Szafa biblioteczna c. k. lwowskiej Szkoły Politechnicznej. *Dzwignia*. 1880. Nr 3. S. 22–23, tabl. 2.

18 Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 4764; Kamienobrodzki A. O budowie gmachów c.k. Szkoły Politechnicznej... S. 36; Zachariewicz J. K.k. technische Hochschule in Lemberg. S. 96, Taf. 74–76; Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945. S. 103.

19 Тут слід звернути увагу на численні технічно-конструкційні новації та нові матеріали: сучасні цементно-гіпсові суміші (застосування яких забезпечило ту пластичність, яка якісно відрізняє опорядження фасадів Політехніки від аскетичних будівель доби Vormärz), елементи металевого каркасу, цеглу машинного виробу (див.: Kamienobrodzki A. O budowie gmachów c.k. Szkoły Politechnicznej we Lwowie. S. 36).

20 Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945. S. 72, 103.

Водночас набір епітетів у тексті «Лекція про архітектуру» свідчить про автора як про вразливого неоромантика. Юліан Захарієвич пише про грецьку святиню, чиї колони і гзимси «відбиваються від темної блакиті південного неба, залиті золотими сонячними променями»[21]. Далі описує церкву романського стилю: «В чудових і розлогих масах вежами і вежечками підноситься будівля церкви. Увійшовши ... ми вражені чарівним і сумним настроєм. З ясного денного світла, вступаємо до нав, затінених і містично освітлених. Величні колони та стовпи ... Вбрані у багряницю священики»[22]. Далі йде патетичний опис готичного собору: «Сітка склепіння ніби тріумфує над важкою земною матерією. Інтер'єр випромінює рясне світло. Сонце крізь стобарвні величезні вікна проникає в храм, посилаючи свої промені»[23].

Свідченням неоромантичних преференцій Ю. Захарієвича стали проєктовані ним будівлі костелу Найсвятішого Серця Ісусового з монастирем сс. францисканок Найсвятішого Сакраменту (вул. Куркова/Лисенка, 43; 1878–1889)[24]. Тут проєктант обрав для стилізації вже форми архітектури Середньовіччя. За цього суміш романських і готичних мотивів не відтворює конкретний історичний прототип, а презентує радше ідеальну синтетичну модель, народжену уявою архітектора. У цьому проєкті, як і в подальших роботах, Ю. Захарієвич виступає як прихильник активного застосування ефектів кольору в архітектурі, використовуючи яскраву поліхромну цеглу в оформленні нетинькованих фасадів.

В архітектурному творі Ю. Захарієвича, як супутня до емоційного підходу риса, виявляється виразний елемент раціоналізму, виражений математичними формулами та геометричними фігурами. Професор Ю. Захарієвич розробив скрупульозно точну систему пропорцій будівлі костелу і монастиря, підпорядкувавши форми фасаду та плану математично розрахованій «кристалографічній

21 Zachariewicz J. Odczyt o architekturze. S. 9.

22 Ibid. S. 19.

23 Ibid. S. 21.

24 Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 7367; Zachariewicz J. Budowa kościoła i klasztoru PP. S. Św. Franciszka i Przenajśw. Sakramentu we Lwowie. *Dzwignia*. 1879. Nr 12. S. 92; Krasny P. Kościół p.w. Najświętszego Serca Jezusa i klasztor SS. Franciszkanek Najświętszego Sakramentu. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej* / red. J. K. Ostrowski. Kraków, 2004. T. 12. Cz. 1. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego Wojewodztwa Ruskiego. S. 77–101.

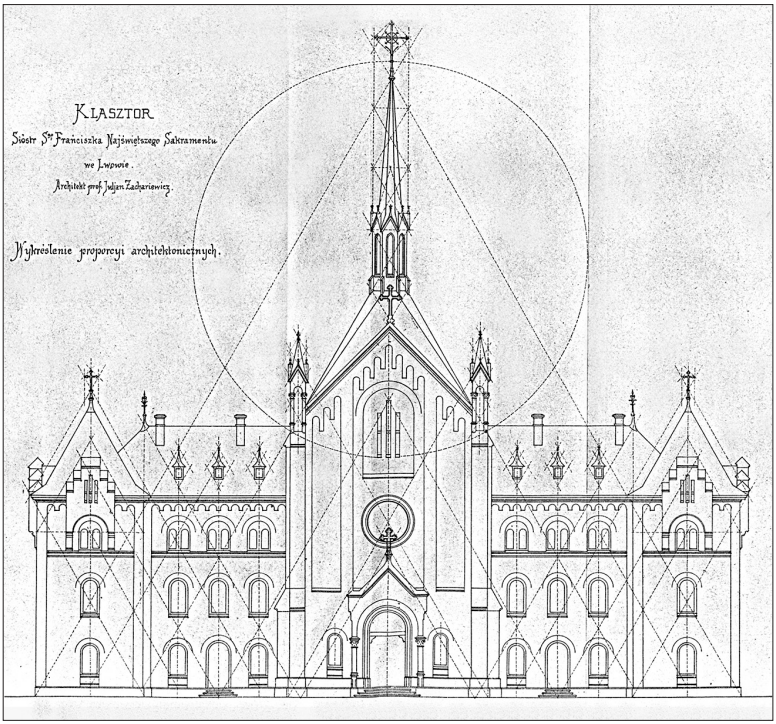

Рис. 3. «Кристалографічна фігура» – рисунок фасаду костелу сс. францисканок Найсвятішого Сакраменту («Czasopismo Techniczne», 1888, ч. 16)

фігурі»[25]. Тут проявляється мішаний психотип Ю. Захарієвича як романтика і раціоналіста.

25 Zachariewicz J. Budowa kościoła i klasztoru PP. S. Św. Franciszka... S. 92, tabl. XI, XII. «Кристалографічні фігури» і «корекційні лінії» Юліан Захарієвич застосовував також в інших своїх проєктах, див.: Münnich T. Kościół św. Jana Chrzciciela we Lwowie. *Czasopismo Techniczne*. 1888. Nr 16. S. 136, tabl. VIII; Zachariewicz J. Kilka słów o niedoszłej restauracyi Synagogi na placu Rybim we Lwowie (z 6 tablicami). *Czasopismo Techniczne*. 1896. Nr 5. S. 60–61, tabl. I–VII. Nr 6. S. 73–75; Zachariewicz J., Szaraniewicz I. Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dźwignia*. 1882. Nr 11. S. 164–165. Nr 12. S. 175–195, tabl. IV, V. Архітектора приваблювала ідея гармонії архітектурних форм, яку він пов'язував з піфагорейською системою музичних тонів. Див: Zachariewicz J. O poglądach J. Świecianowskiego na harmonię w architekturze. *Dźwignia*. 1879. Nr 3. S. 18–19.

Окрім костелу сс. францисканок, Ю. Захарієвич створив декілька інших храмів, і то для різних конфесій, на що варто звернути увагу в контексті його трансформованої конфесійної ідентичності (про неї йтиметься далі). Список сакральних будівель його авторства включає костел св. Архангела Михаїла в Заріччі під Ярославом (посв. 1880)[26], костел св. Войцеха в Буцневі (Тернопільська область, 1887–1888)[27]. Він же проєктував церкву Різдва Богородиці в с. Маркопіль (Львівська обл., посв. 1897), а перед тим – синагогу в Чернівцях (1873–1878)[28].

На думку Ю. Захарієвича, «метою закладання церкви є розміщення вівтаря»[29]. Охоче проєктуючи святині, професор неодмінно приділяв увагу вівтарям, про що свідчать проєкти вівтарів костелу кармеліток босих у Львові і реставрованої ним катедри у Тарнові[30]. Поняття «вівтар» часто фігурує в його теорії, а в парі з ним у дискурс вплітається ще одна категорія – «вогнище». Юліан Захарієвич пише, що в архітектурі «йдеться про ... облаштування і побудову місця для розміщення ... вогнища, яке є символом призначення будівлі, її вівтарем. Спосіб виконання цього завдання характеризує власне стиль, бо є відображенням людського духу»[31].

Отже, вибудовується ланцюжок взаємопов'язаних базових категорій: «вогнище» – «вівтар» – «стиль» – «дух» (часу/людства). Складається враження, що з «вогнищем» як символом функції («призначення будівлі») автор асоціює особливі смисли, що він прагне вибудувати якийсь дуже персональний культ вогнища

---

26 Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914. Kraków, 2003. S. 279–280; Jaroszewski T.S. Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku. Warszawa, 1996. S. 21.

27 Zachariewicz J. Wiadomości o pracach architektonicznych w kraju. *Czasopismo Techniczne*. 1891. Nr 9. S. 65–66; Ostrowski J. K. Kościół parafialny p.w. Św. Wojciecha w Bucniowie. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków, 2011. T. 16. S. 36.

28 Zachariewicz J. Israelitischer Tempel in Czernowitz. *Allgemeine Bauzeitung*. 1882. Vol. 17. S. 48–49, Taf. 28–32.

29 Zachariewicz J. Odczyt o architekturze. S. 16.

30 Zachariewicz J. Wiadomości o pracach architektonicznych w kraju. S. 66–67; Krasny P. Kościół p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy... T. 12. S. 141.

31 Zachariewicz J. Odczyt o architekturze. S. 6.

і вогню. Можливо, звідси виводиться і його особливе ставлення до випаленої глини – кераміки[32].

Кераміка була великою пасією Ю. Захарієвича упродовж всього життя. Він виступав як промотор розвитку керамічного промислу Галичини – опікун дослідної керамічної станції в Політехніці та гончарської школи в Коломиї, засновник фабрики кахлів у Глинську під Львовом[33]. Його родинну віллу на Кастелівці прикрашала колекція гуцульської кераміки[34]. Керамічні деталі – лицювальна цегла і майолікові рельєфи – широко фігурують в оздобленні багатьох проєктованих цим архітектором будівель.

Зокрема, зазначене стосується Галицької ощадної каси (вул. Карла Людвіка/просп. Свободи, 15; 1889–1891)[35]. Імпозантний банківський будинок із його наріжним куполом і медальйонами по боках над вікнами, які нагадують мотив Палаццо Канчеллерія, ніби демонструє

---

32 Теоретичним підґрунтям творчості Юліана Захарієвича деякі автори вважають ідеї Ґотрфріда Земпера (Czerkes B., Danczak I. Architekt Julian Zachariewicz w ukraińskiej i polskiej kulturze. *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego*. Warszawa, 1993. S. 72). Якщо так, то слід звернути увагу на те, яку роль Ґ. Земпер відводив кераміці як одному з чотирьох структурних елементів застосовуваних в архітектурі (детальніше див.: Kruft H.-W. A History of Architectural Theory: from Vitruvius to the Present. New York, 1994. S. 314). Можна дискутувати стосовно впливу на Ю. Захарієвича теорії Ґ. Земпера, чи англійської концепції реформованого однородинного житла, чи піфагорейської гармонії чисел, можна висувати й інші гіпотези. Але «теорія архітектурних цивілізацій» Маркіяна Прокоповича не має зв'язку з теоретичною спадщиною львівського архітектора. Це той випадок, коли автор підміняє вивчення конкретних історичних джерел авторським фантазіям. Моя рецензія з цього приводу: Жук І. «Теорія архітектурних цивілізацій»: критичні уваги з приводу монографії Маркіяна Прокоповича «Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914» (Purdue University Press: West Lafayette, 2009). *Україна модерна*. 2016. Ч. 23. С. 259–267.

33 В одному з інституційних звітів читаємо, що професор Захарієвич «виконав безліч ... печей (для фабрики Глинська), начинь, ваз (для школи в Коломиї) і т. п.» (Sprawozdania z posiedzeń Komisyi Historyi Sztuki za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1899 roku. *Sprawozdania Komisyi do Badania Historyi Sztuki w Polsce*. 1906. T. 7. Kol. XI, przyp. 1). Дослідна керамічна станція була створена як підрозділ хімічного відділу Політехніки (Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945. S. 79), а її керівник, висококваліфікований кераміст-технолог Едмунд Кжен активно співпрацював як з професором Юліаном Захарієвичем, так і з його партнером Іваном Левинським. «Візитною карткою» будівель, проєктованих Ю. Захарієвичем, а пізніше архітектурним бюро Левинського, стали полив'яні кахлі на фасадах.

34 Усна інформація Кристини Юраш-Домбської.

35 Gmach kasy oszczędności we Lwowie. *Czasopismo Techniczne*. 1890. Nr 14. S. 119; A.B. Galicyjska Kasa Oszczędności. *Czasopismo Techniczne*. 1891. Nr 21. S. 163–167; Gmach Galicyjskiej Kasy Oszczędności we Lwowie. *Architekt*. 1900. Nr 1. S. 10; Лінда С. Архітектура історизму... С. 318–319.

Рис. 4. Будинок Галицької ощадної каси, фрагмент фасаду (фото І. Жука)

мішанку запозичень з архітектури Ренесансу, а насправді – формальних елементів, пов'язаних із різними стилями ранньомодерної доби. Яскрава поліхромія його опорядження поєднується з багатством текстур, що вносить в архітектурний образ жвавішу, емоційну нотку. Бачимо тут новаторське застосування лицювальної цегли на нетинькованих фасадах, кам'яної кладки цоколя, кованого металу назовні; вітражів, штучного каменю в різних кольорах, різьблених дерев'яних панелей в інтер'єрах[36].

Також у будинку Галицької ощадної каси інсталювали модерне технічне устаткування, унікальне для Львова початку 1890-х років: автономну систему водопостачання, центрального опалення, генерації електричного струму[37]. Тут була застосована модерна конструкція – металевий каркас, щоправда захований, відповідно до засад Bekleidungstheorie Готфріда Земпера, під «мистецькою шатою» штучного каменю і тиньків[38].

36 Gmach kasy oszczędności we Lwowie. S. 119.
37 Ibid.
38 Kruft H.-W. A History of Architectural Theory... P. 315.

Юліан Захарієвич майже не проєктував чиншових домів. Єдина львівська кам'яниця його авторства – дім Брикчинського на вул. Третього Мая (сучасна адреса – Січових стрільців, 14; 1883–1884)[39]. Чиншову кам'яницю професор принципово не вважав достойним жанром архітектурної творчості, натомість активно просував, як альтернативу, ідею реформованої архітектури однородинного житла. Побудований за його проєктом демонстраційний зразок приватної оселі з садом – вілла-майстерня його приятеля маляра Яна Стики – з'явився неподалік Політехніки (вул. Міцкевича/Листопадового чину, 11; 1889–1890)[40]. Захарієвич-старший проєктував його як ідеальну резиденцію художника – успішного представника вільної професії, знову застосувавши парадигму неоромантичної архітектури. Експресивний силует і цегляні неотиньковані фасади будинку Я. Стики можуть асоціюватися з історичною архітектурою країв європейської півночі, захоплення якою професор висловлював в одному з текстів («гарні верхи [szczyty] замку Розенборг у Копенгагені чи Фредеріксборг у Данії, або ті причілки червоних будиночків XVII ст. на вулицях міст Померанії»[41]).

У своїй творчості Ю. Захарієвич проявив себе палким шанувальником архітектурного типу однородинного будинку з садком. Цю модель він мав намір з розмахом застосувати в проєкті колонії вілл на південному заході Львова, в районі Кастелівки, яким він опікувався упродовж 1890-х років у партнерстві зі своїм колишнім учнем, будівничим І. Левинським[42]. Юліан Захарієвич і Іван Левинський скупили у різних власників комплекс парцель із різними конскрипційними номерами[43] (найбільша мала номер

39 Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1086. Арк. 46–54.

40 Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 1228.

41 Zachariewicz J. Wycieczka w powiat sokalski. Lwów, 1892. S. 17.

42 Жук І. Проєкт «Кастелівка». *Іван Левинський. Імпульс*. Львів, 2019. С. 20–33; Лінда С. Кастелівка: народно-романтичні тенденції у розвитку архітектури львівського історизму. *Народознавчі зошити*. 2000. Ч. 2. С. 272–281; Komar Ż., Bohdanova J. Secesja we Lwowie. Kraków, 2014. S. 26–28.

43 Конскрипційні (спискові) номери – це система адміністративної реєстрації, яка широко використовувалася у документах австрійського періоду для означення об'єктів нерухомості. Паралельно застосовували номери іпотечної реєстрації та земельного кадастру, а також т. зв. «орієнтаційні» номери (звичний для нас формат адреси). Останні були запроваджені у Львові з 1870-х років.

93¼, до неї доєднали парцелі 73¼, 96¼, 97¼ та інші ґрунти)[44]. На першому, оригінальному плані забудови – «мапі Захарієвича–Левинського»[45] – цей збірний комплекс поділено на 64 ділянки (відповідна нумерація далі буде фігурувати поруч із адресами у цьому тексті).

Проєкт Кастелівки базувався на англійській за походженням концепції родинного житла, засвоєній за посередництвом Центральної Європи (прототипом міг бути віденський Cottageviertel, створений Гайнріхом фон Ферстелем[46]). На жаль, у своєму первісному, автентичному стані вілли Кастелівки практично не збереглися. Лише кілька будинків уникли більших перебудов і руйнувань – наприклад, колишня вілла Юзефи Мадейської на ділянці № 3 (вул. Ленартовича/Нечуя-Левицького, 20; 1890–1891)[47].

У творчій спадщині Юліана Захарієвича окреме місце посідають два проєкти його власних родинних вілл. Перша з них, побудована на вул. Кляйнівській (сучасна адреса – вул. Каменярів, 9; 1873–

---

44 Жук І. Проєкт «Кастелівка». С. 22. Читаючи оповідь Івана Олексина про те, як Іван Левинський у спілці з професором Юліаном Захарієвичем набув «величезний незабудований простір – так звану Кастелівку, де нині простягається вулиця Потоцького (перше Крижова)» (Олексин І. Життя і діяльність Івана Левинського. *Іван Левинський. Його життя та праця*. Львів, 1934. С. 10), може скластися враження, що простір Кастелівки явився ніби «Афіна з голови Зевса», одномоментно. Насправді він був сформований шляхом купівель низки ділянок у різних власників, поступово, нагадуючи ковдру, яку зшивають з клаптиків різнорідної матерії. Відсутність критичного осмислення джерел приводить до примітивного дискурсу в описі Кастелівки (приклад якого демонструє книжка: Нога О. Іван Левинський: архітектор, підприємець, меценат. Львів, 2009. С. 27).

45 «Мапа Захарієвича–Левинського» – це кольорова літографія формату 36,5 х 76 см, яка збереглася в одній з архівних справ (Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2550. Арк. 59). Див.: Жук І. Проєкт «Кастелівка». С. 24.

46 Wagner-Rieger R. Wiens Architektur im 19. Jahrhundert. Wien, 1970. S. 215–217; Kassal-Mikula R. Heinrich von Ferstel (1828-1883). Bauten und Projekte für Wien. 81. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Hermesvilla, Lainzer Tiergarten, 26. März 1983, bis 18. März 1984. Wien, 1983. S. 64–65, 84–85; Жук І. Львів Левинського: місто і будівничий. Київ, 2010. С. 36.

47 Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1780. Але первісний вигляд інших пам'яток Кастелівки можна відтворити лише за проєктами в архіві та історичними фото. Наприклад, вілла на ділянці № 8 (вул. Генерала Чупринки, 11; 1889–1890) – камерна оселя з традиційною наріжною вежечкою – через численні подальші добудови поступово трансформувалася у маловиразний корпус орендної багатоквартирної будівлі (див.: Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2528). Повністю втрачено віллу на ділянці № 23 (1889–1890), на місці якої спорудили чиншову кам'яницю (вул. Котляревського, 35а). На жаль, цей список можна продовжувати.

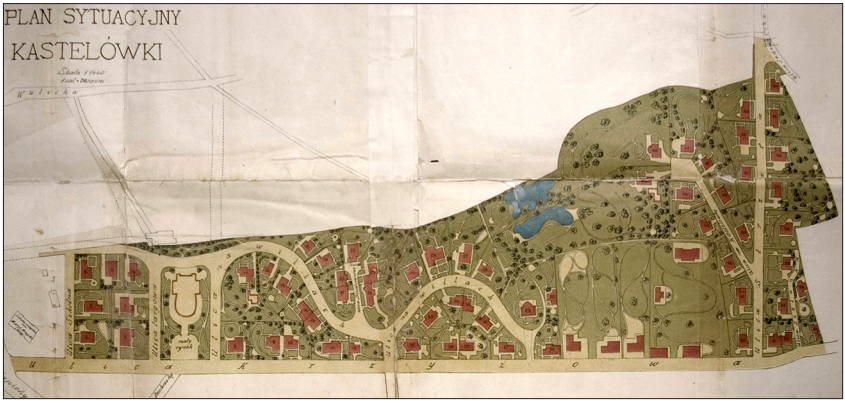

Рис. 5. План Кастелівки – «мапа Захарієвича–Левинського»
(Державний архів Львівської області, ф. 2, оп. 2, спр. 2550)

1874)[48] невдовзі після повернення до Львова з залізничної служби, у своєму формальному вирішенні не виходить за традиційні межі італьянізмів 1860–1870-х років, тут звучать ще й відголоски Рундбогенштілю. Зовсім інакшою є Захарієвичева друга вілла – т. зв. «Юлієтка» (вул. Стріла/Метрологічна, 14а; 1891–1893)[49], локована на ділянках №№ 45 та 46 Кастелівки. Рухлива маса двоповерхового корпусу вільно розташована на терені в оточенні колишнього міні-парку, демонструючи мальовничий кластер блоків різного формату і стрімкий, динамічний силует покрівлі. Усі фасади – різні, так само віконні прорізи є різними за формою та розмірами. Бачимо вільне, гнучке планування, яке мало бути знаком оновленого побуту і вільного, неритуалізованого способу життя всередині будинку.

Вілла викладена прекрасною лицювальною цеглою м'якого теракотово-червоного кольору. Юліан Захарієвич не перестає дивувати новаціями у своїй творчості: оглядаючи «Юлієтку», ми пригадуємо «червоний дім» – Red House, проєктований архітектором Філіпом Веббом для провідника руху «мистецтв і ремесел» Вільяма Морріса[50].

48 Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 4530.

49 Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 706; Лінда С. Архітектура історизму... С. 354; Komar Ż., Bohdanova J. Secesja we Lwowie. S. 354.

50 Pevsner N. Pioneers of Modern Design. From William Morris to Walter Gropius. Harmondsworth, 1987. P. 58–59.

Рис. 6. Вілла «Юлієтка» станом на 2015 р. (фото І. Жука)

Тут доречно зауважити, що Ю. Захарієвич створював «Юлієтку» як власне родинне гніздо (так само, як В. Морріс свій «червоний дім»), у якому львівський архітектор оселився з другою дружиною[51].

Наприкінці XIX століття Юліан Захарієвич додатково проявив себе в ролі завзятого архітектора-реставратора, здійснивши реновації старих львівських храмів св. Івана Хрестителя (1887–1890)[52] та Пресвятої Діви Марії Сніжної (1888–1892)[53]. Складається враження, що його не так цікавило, якими насправді були скромні

51 Інформацію про другий шлюб подає Кристина Юраш-Домбська: професор Юліан Захарієвич «у вересні 1877 р. одружився з молодою 26-літньою вдовою ... Її звали Людвінія Сідорович-Громадзінська» (Jurasz-Dąbska K., Julian Oktawian Zachariewicz 1837–1898. Życie i dzieło, рукопис). Пенсійна справа Людвінії Захарієвич збереглася в архіві Політехніки (Держархів Львівської обл. Ф. 27. Оп. 4. Спр. 967).

52 Ostrowski J.K. Kościół p.w. Św. Jana Chrzciciela. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków, 2011. T. 19. S. 22.

53 Kowalczuk M. Rozwoj terytoryalny miasta. S. 338; Ostrowski J.K. Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Śnieżnej. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*... T. 19. S. 41.

однонавні костели на периферії середньовічного «міста в мурах», більше важила відповідь на запитання: якими (відповідно до уяви архітектора-неоромантика кінця XIX ст.) мали б бути ідеальні романські форми? Тут можемо говорити про подібність до принципів, якими керувався у своїх реставраційних ініціативах Ежен Віолле-ле-Дюк[54]. Професор Захарієвич здійснив також проєкти перебудови вежі катедральної базиліки Різдва Богородиці в Тарнові (1889–1891)[55] та відбудови постраждалого від пожежі парафіяльного костелу Різдва Богородиці в Стрию (1886–1891)[56]. Варто окремо відзначити його нереалізовану (слід визнати, доволі химерну) пропозицію перебудови львівського Темпля, який, як пише сам Ю. Захарієвич, він намірявся реконструювати «в дусі стилю храму Соломона в Єрусалимі»[57].

Професор, будучи екстраординарною особою, посвячував свій час і працю різнорідним проєктам поза архітектурою. Він пробував себе в амплуа археолога, коли наприкінці 1881 р. відгукнувся на несподівану пропозицію сеніора Ставропігійського інституту Ізидора Шараневича поїхати в експедицію на розкопки Галича, за підсумком якої у співавторстві з ним підготував наукову публікацію[58].

Він виступив також із ініціативою створення у Львові Промислового музею як інституції, яка повинна була стимулювати розвиток ужиткового мистецтва і художнього ремесла[59], функціонування якої слід розглядати у контексті державної

54 Kruft H.-W. A History of Architectural Theory... S. 284.

55 Herzig F. Katedra niegdyś kollegiata w Tarnowie wraz z krótką wzmianką o innych kościołach tarnowskich. Szkic historyczny na pamiątkę 500. rocznicy istnienia tegoż kościoła. Tarnów, 1900. S. 155–158.

56 Petrus J.T. Kościół parafialny p.w. Narodzenia Najświętszej Panny Marii w Stryju. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków, 2001. T. 9. S. 213, 224.

57 Zachariewicz J. Kilka słów o niedoszłej restauracyi Synagogi... S. 60.

58 Zachariewicz J., Szaraniewicz I. Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dźwignia*. 1882. Nr 11. S. 164–165. Nr 12. S. 175–195.

59 «Уже в 1872 р. тодішній професор Політехніки, прекрасний архітектор п. Юліан Захарієвич опрацьовує пам'ятну записку до Уряду в справі заснування у Львові Промислового музею з державних фондів» (Sprawozdanie dyrekcyi Miejskiego Muzeum Przemysłowego we Lwowie za lata 1874–1910. Lwów, 1911. S. 4). Станіслав Лоза подав хибну інформацію, приписуючи Юліану Захарієвичу авторство будівлі Промислового музею. Див: Łoza S. Architekci i budowniczowie w Polsce. S. 338. Її поширили деякі пізніші видання.

програми підтримки ремісництва як інструменту соціальної політики режиму Габсбургів[60].

Поза сферою архітектурної творчості, Ю. Захарієвич з юнацьких років проявляв себе як дуже здібний художник. Серед родинних пам'яток збереглися його віртуозні рисунки і проби малярства. Діяльність Захарієвича-художника належить розуміти у контексті обраної ним самим ширшої місії реформування львівського будівництва – намагання покінчити з рутиною провінційного цехового «Nutzbau» (цитуючи термін, застосований Тадеушем Маньковським)[61]. Юліан Захарієвич прагнув творити не ординарне «будівництво», а архітектуру як високе мистецтво.

Професор виявляв ідеалістичну схильність до історичних реконструкцій – наприклад, мав намір за звичаєм давніх каменярів-будівничих власноруч вмурувати реліквії у фундамент костелу сс. францисканок[62]. В одному з текстів він пише про настрій, який на нього навівала архітектура середньовічних церков: «Хто ж, оглядаючи ці храми, не піддався би побожному настрою, який веде лицарство, збуджене палкими словами Петра з Ам'єну, до святої землі у хрестовий похід? А й ми, діти сьогоднішньої доби ... чи можемо пережити інше відчуття?»[63]. Особа, яку Юліан Захарієвич має на увазі, – це монах Петро Пустельник (Pierre L'Hermite, Pierre d'Amiens), активіст першого хрестового походу 1096 р. Тобто, Ю. Захарієвич, генеруючи розмаїті ініціативи задля цивілізаційного розвитку рідного міста і краю, презентує себе в ролі «хрестоносця».

Тут ми стикаємося з гротесковою дихотомією двох презентацій: Ю. Захарієвича як ідеалістичного місіонера і Ю. Захарієвича як енергійного підприємця. У книжці «Львівські передмістя» її автор Адам Краєвський пише про район львівських Баєк, розташований обабіч Кастелівки: «Піонерами Баєк, цього справжнього Far Westu Львова, були: непоказний на око чоловічок, але дуже підприємливий п. проф. архітектури Іван [Jan] Левинський і бл. п. [блаженної пам'яті] Захарієвич. То вони першими, ніби американські трапери,

60 Schorske C.E. Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture. New York, 1981. P. 66–67.
61 Mańkowski T. Początki nowożytnego Lwowa w architekturze. Lwów, 1923. S. 23–24.
62 Krasny P. Kościół p.w. Najświętszego Serca Jezusa i klasztor SS. Franciszkanek... S. 80.
63 Zachariewicz J. Odczyt o architekturze. S. 20.

Рис. 7. Герб Юліана Октавіана з Львівгроду Захарієвича в його шляхетському дипломі (родинний архів)

проникли в байківське передмістя і створили Кастелівку, а з нею нові дороги до парцеляції»[64].

Отже, мішана ідентичність Ю. Захарієвича поєднує риси «хрестоносця» і «американського трапера». Професор був публічно активною особою, постійно обіймаючи упродовж 1870–1890-х рр. посади міського радного, члена комісії крайового сейму, депутата віденського парламенту, беручи участь у роботі громадських рад, представницьких делегацій, конкурсних комітетів. Його обирали ректором Політехнічної школи (1877/1878) та деканом відділу будівництва (від 1872 до 1877 рр. і 1880/1881 а. р.)[65].

Припущення про його політичні смаки можна робити контекстуально, ще раз скориставшись цитатою. Юліан Захарієвич протиставляє «єгипетським» та «азіатським» стилям ідеал грецького храму: «Лише в грецькому стилі, у храмі грецькому виражена ідея вільного народу»[66]. Згадуємо також скульптуру авторства Леонарда Марконі при куполі Галицької ощадної каси, з іконографічним наслідуванням статуї Свободи, виконаної Фредеріком Бартольді[67]. Якщо виснувати, що Ю. Захарієвич за переконаннями був лібералом, то, скоріш за все, представляв він

64 Krajewski A. Lwowskie przedmieścia. Obrazki i szkice z przed pół wieku. Lwów, 1909. S. 41.

65 Ostaszewski-Barański K. Pogląd na działalność reprezentacyi król. stoł. miasta Lwowa w okresie 1871–1895. *Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895*. S. 192, 199, 208, 214, 222, 235, 249; Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945. S. 302, 306; Lewicki J. Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893–1918. Warszawa, 2005. S. 69.

66 Zachariewicz J. Odczyt o architekturze. S. 7.

67 Komar Ż. Allegory and symbol: Galicia in art. *The Myth of Galicia* / ed.: J. Purchla, E. Brix. Kraków, 2014. P. 212.

поширений в Австрії тип ліберала, лояльного до династичного режиму Габсбургів[68]. Цісарська адміністрація нагородила його орденом Залізної корони, а дарований «найяснішим паном» диплом надавав шляхетство. Щоправда, за родинним переказом, він двічі відмовлявся від нобілітації і погодився лише з третього разу, під загрозою відкриття справи про образу маєстату[69].

І як архітектор-практик, і як громадський діяч Ю. Захарієвич підтримував зв'язок із аристократичним істеблішментом коронного краю – з галицько-польськими консерваторами. Для замовників із числа впливових зем'ян він запроєктував кілька палацових резиденцій: замок у Гусятині (зараз – у Тернопільській області України) для маршалка сейму Галичини Адама Голуховського (бл. 1890)[70], палац Кароля Лянцкоронського в Роздолі під Львовом (перебудова 1870-х), палац Реїв у Псарах (зараз – с. Приозерне Івано-Франківської області, 1880–1882) і деякі інші резиденції[71].

Юліан Захарієвич народився у Львові, але дотепер в архівах не знайдено його метрики. Правнучка славетного архітектора Кристина Юраш-Домбська, відтворюючи генеалогічне дерево родини, пише у своєму дослідженні: «На жаль, я небагато знаю про його батьків – Єжи та Юзефу з д. [дому] Гроссман, чи про братів і сестер, хоча припускаю, що він мав молодшого брата Александра (1839–1866), а Теодор Захарієвич (1810–1897), теж похований у сімейному гробівці, це, ймовірно, його стрий»[72]. Гіпотеза вірменського родоводу, яка часами виринає в окремих публікаціях, дотепер не знайшла підтвердження в історичних джерелах[73]. Здається, до особи Юліана Захарієвича пасувала

68 Schorske C.E. Fin-de-Siècle Vienna. P. 5.

69 Усна інформація К. Юраш-Домбської. Тут може бути зерно правди, оскільки повідомлення про орден Залізної корони з'явилося у 1877 р. («Цісарським рішенням надано: п. Юліанові Захарієвичу, ректору львівської Політехнічної школи, орден залізної корони третього класу...» – Wiadomości personalne. *Dźwignia*. 1877. Nr 5. S. 40), натомість дата нобілітації, зафіксована в шляхетському дипломі (зберігся в родинному архіві), є пізнішою – 27 квітня 1880 р.

70 Zachariewicz J. Zamek w Husiatynie.*Czasopismo Techniczne*. 1890. Nr 6. S. 49.

71 Jaroszewski T.S. Od klasycyzmu do nowoczesności. S. 64.

72 Jurasz-Dąbska K. Julian Oktawian Zachariewicz 1837–1898. Życie i dzieło (машинопис в архіві Кристини Юраш-Домбської).

73 Дівоче прізвище матері, яке подає К. Юраш-Домбська, – «Grossman» – вочевидь не є вірменським. Тим часом Юрій Бірюльов, не даючи посилань на джерела, стверджує, що Юліан Захарієвич народився «в родині вірменського походження»

би цитата з одного з розділів ювілейної книжки «Місто Львів у період самоуправління 1870–1895»: «З етнологічного погляду львів'янин представляє собою найрізнобарвнішу мозаїку крові, в якій, окрім всіляких слов'янських елементів, знайдуться елементи германські, романські та навіть орієнтальні. Русин і поляк і серб, південний німець і сакс і ганзеєць і шотландець, волох і син Італії, грек і вірменин, єврей і татарин і всякий азіат звивали тут собі гнізда ... Над колискою львів'янина лунали: і смутна дума Маланки, і завзята мазурка Яги, і сентиментальна нота Гретхен; годувальниць і мамок мав він стільки, скільки згаданих вище народностей»[74].

Юліана Захарієвича вабив ідеал модерності. Потреба модернізації була егзистенційним викликом («модернізуйся, або помри!», за формулою Ярослава Грицака)[75]. За польського домінування в умовах галицької автономії європейська модерність Львова презентувала себе, якщо скористатись висловом Ігоря Шевченка, «в польському кунтуші»[76]. В останній третині XIX ст. намір Юліана Октавіана з Львігроду Захарієвича стати архетипом модерного городянина декларується у парі з його польською ідентичністю. Однак до всіх інших етнічних компонентів мішаної культури Галичини і Львова він ставиться лояльно і з приязню. Тут доречно пригадати, що саме Ю. Захарієвич у серії публікацій «Пам'ятки мистецтва в Польщі»[77] ініціював дослідження пам'яток українського народного дерев'яного будівництва і в «тандемі» з І. Левинським побудував «павільйон руських товариств» на Крайовій виставці 1894 р.[78]

і натякає на генеалогічний зв'язок із придворним ювеліром короля Яна III Собєського Бедросом Захарієвичем. Див: Бірюльов Ю. Захаревичі: творці столичного Львова. Львів, 2010. С. 7.

74 Komorowski B. Rozwój ruchu umysłowego i towarzyskiego we Lwowie w okresie 1870–1895. *Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895*. Lwów, 1896. S. 672.

75 Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ, 2006. С. 436.

76 Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів, 2001. С. 3.

77 Zabytki sztuki w Polsce. Zdjęcia wykonane przez słuchaczy Wydziału Budownictwa c. k. Szkoły Politechnicznej we Lwowie pod przewodnictwem profesora Juliana Zachariewicza i asystentów. Lwów, 1885. Zesz. 2, 3.

78 Провідник по виставі Краєвій у Львові з особливим оглядом на віддїл етнографічний і на павільон руских народних товариств / уклав В. Шухевич. Львів, 1894. С. 2 (на 2 позиції).

Рис. 8. Юзефа Анна з дому Давід, перша дружина Ю. Захарієвича (фото з архіву К. Юраш-Домбської)

На львівську «мозаїку крові» Ю. Захарієвича наклалася ще й зміна конфесії, обумовлена одруженням з данською дівчиною, яке відбулося десь під кінець періоду його перебування на залізничній службі. Кристина Юраш-Домбська свідчить: «У той час він одружився з молодою данкою Юзефою Анною Давід і, ймовірно, тоді змінив релігію на євангельсько-аугсбурзьку»[79]. Отже, додатково маємо цікавий приклад трансформованої конфесійної ідентичності. Юліан Захарієвич виявляв яскравий талант місіонера і схильність до соціального реформаторства. Він був щедрим філантропом – як приклад доброчинного дару можна навести історію ділянки на Кастелівці, яку професор, разом із І. Левинським, подарував під будівництво «Першого дому техніків»[80].

На фоні змальованого Станіславом Щепановським[81] розпачливого образу «галицьких злиднів» його розмаїті ініціативи мали багато в чому виразно утопійне спрямування, нагадуючи часом війни з вітряками. Може, накопичена з цього приводу фрустрація й наблизила передчасну смерть провідного архітектора львівського історизму? Юліан Октавіан з Львігроду Захарієвич раптово пішов з життя 27 грудня 1898 р., у віці 61 року. Його поховали у Львові на Личаківському цвинтарі. Вже від початку мину-

79 Jurasz-Dąbska K. Julian Oktawian Zachariewicz 1837–1898. Życie i dzieło (машинопис в архіві Кристини Юраш-Домбської).

80 Наприклад, під будівництво «Першого дому техніків» Ю. Захарієвич у спілці з І. Левинським подарував одну з парцель Кастелівки. Див.: Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945. S. 113. Це була ділянка № 56, за «мапою Захарієвича-Левинського».

81 Szczepanowski S. Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Lwów, 1888.

лого століття Ю. Захарієвич був критикований представниками молодшої генерації з позицій естетики модернізму[82]. Так само критики зазнала його методика реставрації пам'яток[83]. На сьогодні настав час належним чином оцінити капітальний внесок, який зробив у поліетнічну культуру Львова цей видатний архітектор-інтелектуал, який обрав для себе роль промотора багатьох новацій – образ новітнього «культурного героя». При цьому треба мати на увазі його складну подвійну ідентичність.

82 Складається враження, що Адольф Шишко-Богуш мав на думці Юліана Захарієвича, нарікаючи на те, що «[т]ипом до того зовсім незнаним, який з'являється тільки в середині XIX століття, є тип професора історії мистецтва, професора-естета, а не художника» (Szyszko-Bohusz A. Zadania polskiej architektury nowoczesnej. Lwów, 1913. S. 4).

83 Janusz B. Lwów dawny i dzisiejszy. Lwów, 1928. S. 11–15.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-13

Валентина Шандра

Розділ 13

Поляки-біженці Першої світової війни на українських територіях (1914 – лютий 1917 років)

Долі сусідів-народів бувають різними, особливо під час перебування українців і поляків у Російській імперії. Після Листопадового і Січневого повстання XIX ст. для приборкання непокірних поляків царат намагався налаштувати проти них українців. Проте, як виявилося, владі не вдалося посварити два народи. Біженство внаслідок захоплення Галичини в Австро-Угорщину та відступ російської армії витримало перевірку Першою світовою війною і продемонструвало, що цінності людських взаємин сильніші за імперські амбіції. Тисячі поляків через небезпеку, страх та примус залишили рідні місця знайшли прихисток на українських теренах, де отримали матеріальну й моральну підтримку не лише українських поляків, а й самих українців. Про перебування поляків як біженців в українських губерніях Російської імперії під час Першої світової війни йтиметься в цьому розділі.

Дослідження Першої світової війни мають власну динаміку і сюжети. Якщо спершу йшлося про воєнні події, то надалі вивчалися глобальні, зокрема і гуманітарна її складова, страждання, яких війна завдала мільйонам людей. В окремий напрям вилилася проблема біженців, чисельність яких була ще небаченою в історії. На цей час маємо немалу кількість праць із деталізацією причини зазначеного явища, його розмірів і наслідків. Уже перші дослідники, які були й учасниками війни, вважали, що біженці стали жертвою примусового виселення, серед них Ніколай Данілов, генерал від інфантерії[1], Владислав Грабський (Władysław Grabski) і Антоні Жабко-

1 Данилов Н. Экономика и подготовка к войне. Очерки по истории *подготовки* к *войне. Москва ; Ленинград* : Гос. воен. изд-во, 1926. С. 57.

Потопович (Antoni Żabko-Potopowicz)[2]. Максим Оськін (Максим Оськин) переконаний, що воно було актом насилля, до якого вдався верховний головнокомандувач Російської імперії, великий князь Микола Миколайович (Николай Николаевич), який перевищив свої повноваження[3]. Думку про переважання примусу поділяла й Данута Плигавко (Danuta Pługawko)[4]. Віталій Сарбей до його чинників відносив також і репресії окупаційної влади на захоплених територіях[5]. Джошуа Санборн (Joshua Sanborn) уточнив, що втечі від війни розпочалися після розстрілу поляків німцями в Каліші, яким скористалася російська пропаганда, аби примусити їх евакуюватися до Росії[6]. Натомість не відкидалася його стихійність та добровільність[7]. Владислав Слодковський (Władysław Słodkowski) позитивно оцінив виїзд поляків як вияв самозбереження[8]. Польська журналістка Анета Примака-Онішк (Aneta Prymaka-Oniszk) не без іронії вказала, що втікали лише багаті, маси ж народу «примусово гнали з їхньої землі, зі згарищ, де вони залишали все»[9].

Від злочинної провини військової адміністрації, яка вплинула на розміри біженства, історики підійшли до вивчення локалізації переселенців, заходів держави і громадськості для полегшення їхнього становища, до умов адаптації в місцях розселення. Біженство вивчається як соціальне явище, що змінило значення

---

2 Детальніше див.: Grabski W., Żabko-Potopowicz A. Ratownictwo społeczne w czasie wielkiej wojny. *Polska w czasie wielkiej wojny (1914–1918).* Warszawa : Biblioteka historyczna towarzystwa badania zagadnień miedzynarodowych, 1932. T. 2: Historja społeczna.

3 Оськин М. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва : Вече, 2011. С. 371–372, 392.

4 Pługawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii: z dziejów akcji ratunkowej dla Polski w czasie pierwszej wojny światowej. Poznań : Wydawn. nauk. uiwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1986.

5 Сарбей В. Україна крізь віки. Київ : Альтернати, 1999. Т. 9: Національне відродження України.

6 Санборн Дж. Великая война и деколонизация Российской империи / пер. с англ. О. Поборцевой. Санкт-Петербург : Academic Studies Press, 2021.С. 12, 94.

7 Курцев А. Беженство. *Россия и Первая мировая война (материалы межд. научного коллоквиума)*. Санкт-Петербург : Дм. Буланин, 1999. С. 133.

8 Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914–15–16: z adresami wygnańców, oraz spisem dzieci poszukujących rodziców i krewnych. Moskwa, 1916. Т. 1; Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків : Віровець А.П. «Апостроф», 2012. С. 39.

9 Примака-Онішк А. Бєженство 1915. Забуті вигнанці / пер. з пол. О. Шеремет. Київ : Темпора, 2019. С.142.

жінок, які стали берегинями родин[10]. Найповнішим на сьогодні є дослідження харківської історикині Любові Жванко, якій вдалося відстежити роль державних і громадських інституцій Російської імперії, що займалися біженцями, організовували їх облік і надавали всебічну допомогу в українських містах і селах[11].

Історики зауважили активність польських товариств, зазначили консолідацію біженців із Царства Польського з поляками Наддніпрянщини, яка виявилася у створенні окремих громадських об'єднань за етнотериторіальним принципом[12]. Сталого характеру набуло вивчення етнічної складової біженства, зокрема поляків[13]. Маріуш Коженьовський (Mariusz Kożeniewski) з'ясував географію розселення біженців у Київській губернії та вказав на одну з причин: потреба забезпечити робочою силою польські поміщицькі господарства[14].

Дослідники зосереджувалися на локальних осередках розміщення поляків-біженців в Російській імперії. Починаючи від Петербурга[15], вивчали особливості ситуації на Волині[16] і в Києві[17]. Крім Маріуша Коженьовсього, біженство успішно вивчають й інші

---

10 Гетрелл П. Беженцы и проблемы пола в России во время Первой мировой войны. *Россия и Первая мировая война (материалы межд. научного коллоквиума)*. С. 112–125.

11 Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918). Харків : ХРАМГ, 2010; *Її ж*. Біженці Першої світової війни: український вимір.

12 Курцев А. Беженство. С. 130; Білобровець О. Діяльність польських організацій допомоги постраждалим від воєнних дій в Наддніпрянській Україні на початку Першої світової війни. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської істор.-краєзн. конференції (м. Житомир, 7–8 лист. 2014 р.).* Житомир, 2014; *Її ж*. Допомога польської громади Волині біженцям в роки Першої світової війни. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть»*. Житомир, 2015 та ін.

13 Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914–1918 рр.). URL: Res _Historika-r2010-t30-s79-108.pdf (Час доступу 05.02.2024); Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпець 1914 р. – листопад 1917 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. 07.00.02. Харків, 2010.

14 Коженьовський М. За Золотими воротями. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ : Дух і літера, 2015. С. 100–101.

15 Spustek I. Polacy w Piotrogrodzie, 1914–1917. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe,1966.

16 Разиграєв О. В. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914–1918 рр. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018.

17 Коженьовський М. За Золотими воротями.

люблінські історики, поглиблюючи знання про митарства польських біженців, їхню солідарність та стійкість перед викликами війни[18]. Необхідність поглиблення досліджень біженства засвідчила й Британська Академії наук, яка заснувала міжнародний проєкт «Europe on the move: the Great war and its refugees, 1914–1918» («Європа в русі: Велика війна та її біженці. 1914–1918 рр.») та залучила до нього провідних дослідників.

Джерельною базою послужили різні за видовою палітрою документи. Частина з них побачила світ у книжці Л. Жванко, зокрема й про польських біженців[19]. Залучено опубліковані документи про роботу Особливої наради, яка стала поважним представницьким органом, що вирішував проблеми біженства. Тому для з'ясування багатьох питань з їхнього облаштування мають значення її постанови і журнали та циркулярні розпорядження Міністерства внутрішніх справ. А також документи Тетянинського комітету, циркуляри попечителя Київського навчального округу[20]. Як і розпорядча та звітна документація земських і міських органів влади. Частина з них була опублікована у збірці документів[21]. А також виявлене в Центральному державному історичному архіві України у м. Київ (ЦДІАК України) ділове листування державних установ, покликаних займатися рятуванням біженців. Авторські завдання вбачаю у з'ясуванні питання, чим керувалися польські біженці при виборі

18 Korzeniowski M. Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyniu w latach 1915–1918. *Ucrainica Polonica.* 2004. № 1; Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej. *Ucrainica Polonica.* 2004. № 1; Korzeniowski M., Mądzik M, Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin, 2007; Мондзік М., Коженьовський М., Лятавєц К., Тарасюк Т. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках / пер. з пол. Б. Цимбала, Н. Шишкіної. Київ : Ніка-Центр, 2017; Korzeniowski M., Latawiec K., Gabryś-Sławińska M., Tarasiuk D. Leksykon uchodźctwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej. Lublin, 2018. Idem. Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej. Lublin, 2011.

19 Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918). Харків : ХРАМГ, 2010.

20 Докладніше див.: Щепкин М. М. Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого совещания. Москва : Гор. тип, 1916; Труды соединенного собрания членов ее императорского высочества княгини Татьяны Николаевны с местными представителями 3–7 мая 1915 г. Петроград : Гос. тип., 1915; Циркуляр по Киевскому учебному округу. Киев, 1915.

21 Перша світова війна 1914–1918: мовою документів і свідчень / упор. В. Шевченко. Київ : ТОВ Кліо, 2015.

місця тимчасового поселення. Важливим видається і заняття, до яких вдавалися поляки, аби заробити кошти на прожиття. Як і деталізація державної і громадської опіки. Важливим є й зосередження на поляках-біженцях, які обрали для свого оселення Київ і Київську губернію – територію, на яку дослідники звертали менше уваги, хоча тут на 1 жовтня 1916 р. перебувало майже 31 тис. біженців[22]. Роздуми над ними сприяють переосмисленню Великої війни у зв'язку з її аналогією сьогоднішній російсько-українській. Як і проблема польської ідентичності, що витримала перевірку в екстремальних умовах, за яких було набагато важче надавати освіту, підтримувати літературу та забезпечувати конфесійні потреби. Це були ті її складові, які сприяли її збереженню, доки поляки перебували поза батьківщиною.

Із прориву фронту австрійцями і німцями розпочався період Першої світової війни, названий істориками великим відступом російських військ з Польщі і Галичини, який тривав з квітня по жовтень 1915 р. Перед наступом німецького війська російські сапери зірвали мости через Віслу. Ставка верховного головнокомандування вирішила, що евакуація розпочнеться з Варшави, у якій було зосереджено велику кількість державних установ, фабрично-заводських закладів та різноманітного майна. Вивезення промисловості супроводжувало біженство населення з міст і сіл, яке влада в наказному порядку змушувала виїздити вглиб імперії. У самій Варшаві скупчилося вже із захоплених територій близько 50 тис. біженців. Вони перемішувалися з військом, що відступало, і фактично перебували в театрі воєнних боїв. Щоб вони не заважали військовим, їх витісняли на обочини, а інколи козаки ще й нападали на беззахисних біженців. Часто-густо їхні помешкання, господарські надбання, харчові запаси спалювалися за наказом командувачів штабів. Вслід за Царством Польським розпочалася в червні – серпні 1915 р. евакуація з пограниччя Волинської і Подільської губерній, адже тут проходила лінія Південно-Західного фронту. Вона також супроводжувалася насиллям, знищенням продуктів, забиранням худоби і припасів у державну власність. Біженців відтісняли на 10 верств від залізниць. За розпорядженням військового командування на Схід виводилося все населення, а найперше чоловіки від 18 до 45 років, які потрапляли

22 Коженьовський М. За Золотими воротами. С. 100.

на фортифікаційні і шляхові роботи. Вважалося, що в такому разі їх не мобілізує противник і не використає як робочу силу.

Виявилося, що в планах війни біженства як такого не передбачалося, держава до нього не готувалася, біженців на місцях ніхто не очікував, допомога їм не призначалася, кредитів не існувало, як не було й державної установи для його організації. Військові зазначали, що біженці не мали уявлення, куди їм рухатися[23]. Лише коли біженство набуло стихійного характеру, влада почала його впорядковувати. Відповідальність за евакуацію на місцях покладалася на губернаторів[24]. Особлива нарада поділила імперію на райони і призначила у кожний головноупововаженого[25].

Правове регулювання біженства і його інституційна мережа. Законодавча база, яка була покликана спрямовувати біженців і регулювати їхнє забезпечення, з'явилася із значним запізненням, коли біженство набуло значних розмірів. Війна розпочалася 1 серпня 1914 р., масове біженство – від травня 1915 р., а перший нормативний акт з'явився лише 30 серпня цього самого року під назвою «Про забезпечення потреб біженців». «Керівні настанови щодо облаштування біженців» від 2 березня 1916 р., визначили повноваження адміністративних інституцій, громадських і етнонаціональних товариств та приватних осіб, які займалися переселенцями[26]. Вони вимагали залучення біженців до соціальної структури країв шляхом участі в суспільно-корисній праці, встановлювали розміри фінансового і матеріального забезпечення, спонукали до благодійництва. Значна роль відводилася взаємодії військової, адміністративної влади в особі губернаторів з органами міського і земського самоврядування. Поляки як піддані Російської імперії зараховувалися до біженців і користувалися допомогою і держави, і суспільства. Докладний постатейний аналіз Тетяни Лихачової[27] та інших

23 Санборн Дж. Великая война и деколонизация Российской империи. С. 97, 100, 103, 132, 133,135.

24 Див. докл.: Кліщинський П. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових губерній Правобережної України у червні-жовтні 1915 р. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 151–158.

25 Перша світова війна 1914–1918: мовою документів і свідчень. С. 434.

26 Перша світова війна 1914–1918: мовою документів і свідчень. С. 429–432,443–450.

27 Лихачова Т. Допомога біженцям у Російській імперії за часів першої світової війни: законодавчий аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки».* 2015. Вип. 24. С. 153–158.

авторів позбавляє необхідності детально звертатися до них ще раз. Куди важливіше зауважити, що вони окреслювали загальне правове поле, тоді як ситуація вимагала конкретних щоденних рішень. Вищою державною установою, яка займалася біженцями, стала Особлива нарада з їхнього облаштування, очолювана міністром внутрішніх справ. До складу цього колегіального органу ввійшли по сім членів від Державної ради і Державної думи, по одному представникові від міністерств, від всеросійських земського і міського союзів, головноуповноважені у справах біженців західних фронтів, а також члени етнонаціональних товариств[28].

Відповідальними за біженців на театрі воєнних дій від уряду були член Державної ради Сергій Зубчанинов (Сергей Зубчанинов), його товаришами – члени Державної думи Георгій Вікторов і А. Зарін. Влаштуванням біженців Південно-Західного фронту переймався князь М. Урусов, колишній бессарабський губернатор, який перебував у Бердичеві Київської губернії. Посади надзвичайно уповноважених створювалися в кожній губернії. 1915 року із державного казначейства надавалося 25 млн руб. Засновувалися загальнодержавні громадські об'єднання і найперше Всеросійське товариство опіки біженцями, очолюване великою княжною Тетяною Миколаївною, яке відкривало свої відділення у губернських і повітових центрах. Це товариство, як і Московське допомоги населенню південних губерній Росії, засновувало локальні губернські відділення, до складу яких входили й місцеві адміністратори. Тетянинське провело 3–5 травня 1915 р. спільне з місцевими представниками зібрання і визначило першочергові завдання[29]. Воно,

28 Белянина Л. И. Особое совещание по устройству беженцев. *Государственность России. Словарь-справочник.* Москва : Наука, 2001. Кн. 3: Л-П. С. 261.

29 Труды соединенного собрания членов ее императорского высочества княгини Татьяны Николаевны. С. 9–11. Волинське відділення там представляла вдова генерала Наталя Оржевська, київське – міський голова Іполіт Дьяков і член управи Антон Ржепецький, подільське – правитель справами комітету Василь Петропольський, полтавське – губернський предводитель дворянства Михайло Герценвіц, непремінний член губернського із земських і міських справ присутствія – Вадим Сципіон-де-Кампо, чернігівське – в. о. губернського предводителя дворянства Іван Товстоліс, харківське – голова губернської земської управи Вадим Акішев і Степан Жилків, херсонське – віце-губернатор Євген Богданович, таврійське – губернатор Ніколай Княжевич, одеське – колезький радник Микола Столпаков, ЦОК – варшавський губернатор Петро Стремоухов, князь Северин Святополк-Четвертинський, бюро товариства промислових губерній Царства Польського – Андрій Вержбицький.

як й інші, створені представниками імператорської родини, суттєво пом'якшувало наслідки примусової евакуації, до якої вдалася російська армія.

Тільки-но розпочалася війна, польські діячі почали створювати товариства допомоги своїм землякам, які потерпіли від неї. Одним із перших постав Центральний обивательський комітет губерній Царства Польського під орудою князя Любомирського (Centralny komitet obywatelski Królestwa Polskiego, далі – ЦОК) заснований на початку війни у Варшаві[30]. Він, як й інші установи, евакуювався, місцем його перебування став Петроград. Члени ЦОК були прихильниками польської автономії у складі Російської імперії[31]. На відміну від інших він одразу створив локальні самоврядні структури. Організаційні завдання з'ясовувалися на з'їздах уповноважених у Москві, перший з яких відбувся у 1916 р., другий – у 1917 р. Протоколи засідань розсилалися в округи, щоб інформувати про результати діяльності, наявні кошти, розміри допомоги, працевлаштування, засновані притулки і школи з прагненням сприяти місцевим організаціям усувати недоліки і перешкоди. Зокрема, рекомендували працездатним членам родин влаштовуватися на роботу, надавати моральну підтримку, створювати умови для задоволення духовно-релігійних потреб. Надавалася увага літнім людям. Якщо ті не можуть фізично працювати, забезпечувати їх продуктами[32]. Передбачалося суворе звітування за витрачання коштів. Для цього укладалися інструкції про фінансові операції, про порядок відкриття дитячих закладів, про роботу освітньо-культурного відділення, про документування власної діяльності, а тому уповноважені мали право на власні канцелярії[33]. У Києві вона знаходилася по вул. Терещенській, 13[34].

Південно-Західне відділення ЦОК опікувалося біженцями Подільської, Волинської, Київської, Херсонської і Бессарабської

30 У літературі його назва подається по-різному: то цивільний, то громадянський, тому вважаю доречним користуватися калькою з польської – обивательський.

31 Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ : Основи, 2008. С. 729.

32 Разиграєв О. В. По обидва боки фронту. С. 78. Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК України). Ф. 917. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1–16.

33 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–2; Спр. 24, Арк. 1–2; Спр. 25, 26, 219.

34 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1.

губерній. Провід товариства у листопаді 1915 р. звернувся до місцевих поляків допомогти біженцям з Царства Польського і пояснив ситуацію з браком державних коштів. Біженці, як зазначалося у зверненні, потребували допомоги релігійної, особливо в тих місцях, де не було костелів. Благодійних коштів потребували діти, аби бути здоровими та отримувати освіту, а також літні люди. У зверненні були названо й керівництво відділенням, яке відповідало за кошти[35]. Воно листувалося з багатьма державними установами, залучало до благодійництва широке коло фахівців, зокрема українських поляків[36]. Кожна губернія мала свого представника у головному проводі. Наради проводилися у Києві, кожна з яких детально протоколювалася. Так, 1916 р. їх було проведено 30[37].

Товариство допомоги бідним родинам поляків, учасникам війни і польському населенню, яке потерпало від воєнних дій (Towarzyństwo pomocy biednym rodzinow Polaków), зареєструвало свій статут 26 серпня 1914 р. в Петрограді. Районом його діяльності було визначено всю Російську імперію, товариство також стало солідною громадською організацією[38]. В українських губерніях його філій було 77, відповідно й у Києві[39]. Помічено, що польські товариства розподіляли між собою території, біженцями яких вони опікувалися. Відділ товариства допомоги бідним родинам поляків, наприклад, взяв під свій контроль Новозибківський і Ніжинський повіти Чернігівської губернії[40].

Хоча всі товариства займалися допомогою біженцям, проте при уважному з'ясуванні їхніх статутів можна зауважити певну спеціалізацію. Польський комітет санітарної допомоги, відділення якого знаходилися в Південно-Західному краї, дбав про надання кваліфікованої медичної допомоги. Польський львівський комітет рятував поляків-біженців із Галичини, які опинилися в Росії, не будучи її підданими. Оскільки товариств створювалося немало і їхня діяль-

35 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1: Do społeczenstwa polskiego na Rusi.

36 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–143.

37 Там само. Спр. 31.

38 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7–10: Статут товариства.

39 Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір. С. 146; ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1; Спр. 269. Арк. 2–3.

40 Очерк деятельности Черниговского отделения комитета вел. кн. Татианы Николаевны по оказании помощи пострадавшим от военных действий со дня основания до 1 янв. 1916 г. Чернигов, 1916. С. 15, 16.

ність потребувала узгодження, то в листопаді 1915 р. засновано Раду з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни, яка мала свій осередок у Москві. Вона прагнула до координації рятувальної діяльності в правобережних і лівобережних українських губерніях. Її очолив відомий польський діяч, юрист Александер Ледницький[41].

Якщо в назві й не було означення «польський», то до керівництва загальноросійських установ і громадських об'єднань входили польські діячі. До Особливої наради з облаштування біженців разом з урядовцями ввійшли представники від ЦОК і Польського центрального комітету допомоги жертвам війни, які намагалися об'єднати зусилля в допомозі біженцям. Губернські комітети Всеросійського земського союзу запрошували на свої засідання представників від ЦОК, зокрема в Чернігові Едварда Ретінгера. До обласного комітету Всеросійського союзу міст у Харкові входили представники польських організацій: Іван-Ігнатій Вільга від харківської, Віктор Ґутовський – від ЦОК[42].

Польським організаціям було надано з державного бюджету 1 млн 110 тис. рублів[43]. Однак цих коштів не вистачало, і товариства організовували благодійні заходи. У Києві ними займалися практично всі польські громадські об'єднання. Подібне середовище сформувалося і в Одесі та інших містах. Благочинну діяльність розгорнули і ті польські товариства, які виникли після 1905 р. і об'єднували членів за професіями та для спільного проведення вільного часу. У роки війни вони допомагали полякам-біженцям, серед них Київське, Житомирське, Рівненське, Шепетівське римокатолицькі благодійні товариства, Київське польське жіноче коло[44] та ін. У благодійності значну роль відігравали римо-католицькі духовні лідери, які першими організовували збір коштів. У Катеринославі врахували, що біженці звертаються за допомогою до власних національних товариства, а тому ті об'єдналися, обрали

41 Про формування та гнучке реформування внутрішніх структур цих організацій, а також про їх регіональні функції див. докл.: Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 67–140.

42 Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Док. С. 151, 155, 189, 178.

43 Щепкин М. М. Беженцы и организация помощи им. С. 29.

44 Разиграєв О. По обидва боки фронту. С. 83; Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 389.

головою представника російського комітету, заступником – члена польського комітету і розпочали реєстрацію біженців, аби встановити розміри допомоги одягом і взуттям[45].

Спершу діяльність всеросійських союзів земств і міст, які були створені на хвилі патріотичного піднесення в липні-серпні 1914 р. і які відкривали свої відділення в губернських і повітових центрах, спрямовувалася на допомогу армії. З часом вони почали перейматися й турботою про біженців. На Правобережжі діяв Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу, який з літа 1915 р. перемістився зі Львова до Києва як наближеного до лінії фронту міста. Його фронтові комітети мали розвинуті структури, з відділеннями для допомоги потерпілому населенню. У великих промислових містах благодійні організації, зокрема польські, почали об'єднуватися під егідою губернських комітетів ВЗС. Так було в Харкові і Катеринославі[46]. Тож бачимо, що трагедія війни змусила об'єднатися державні і громадські інституції, аби зменшити людські страждання.

«Велике переселення народів»: розміри біженства та розселення. Чисельність біженців через німецько-австрійський наступ та відход російського фронту постійно зростала й дістала винесену до підзаголовку назву. В одному з донесень у головний комітет Всеросійського земського союзу йшлося, що їх число не піддається навіть приблизному обліку. Попередні плани евакуації, губернські схеми не узгоджуються між собою, і жива хвиля люду рухається іншими, власними шляхами[47]. Коли верховна влада розпорядилася в серпні 1915 р. припинити насильну евакуацію, військове командування уперто продовжувало виселяти місцевих жителів Царства Польського у внутрішні губернії, погіршуючи умови їхнього життя. Спершу вони не від'їжджали далеко, сподіваючись на швидке повернення, а тому стояли таборами під відкритим небом, поблизу залізничних станцій. Як наслідок діти хворіли, слабкі помирали від недоїдання і недогляду. Потік біженців почав зменшуватися лише взимку внаслідок масового виїзду залізницею вглиб Росії.

45 ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 357: Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов по вопросу об устройстве и эвакуации беженцев. Харьков, 1916. С. 46.

46 Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір. С. 120, 121.

47 ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 3341. Арк. 55.

А оскільки з худобою на поїзди не брали, то вони змушені були продавати її за безцінь. Уповноважені від польських організацій виїздили до місць проходження і розселення біженців, відшуковували серед них поляків, створювали з мешканців одного села або однієї місцевості групи і, маючи кошти, опікувалися ними та намагалися розміщати селян-поляків у європейській частині імперії, з майже однаковим кліматом, й тому вони осідали на території України[48].

Чисельність біженців виявилася одним із складних питань для істориків. Реєстрації на перших порах не було, вона обмежувалася тільки пошуком загублених. Далеко не всі біженці реєструвалися, а тільки ті, хто потребував допомоги. Лише в листопаді 1915 р. облік від місцевих установ перейшов Тетянинському комітетові[49]. На вересень біженцями тилових губерній імперії стали 750 тис. осіб корінного населення Галичини, Литви, Королівства Польського. Через кілька місяців їх прибуття потягами збільшилося до більше ніж 2 млн осіб[50]. На українських територіях притулок відшукали біженці понад 20 етнічних груп[51], серед яких поважну спільноту становили поляки. Серед зареєстрованих було 263 266 осіб[52]. Найбільше їх було із східних губерній Царства Польського та правобережних, за винятком Київської, яка перебувала в очікуванні можливої евакуації. На Волині осіло їх найбільше: 600–700 тис. осіб. Називаються й інші дані – 800 тис. осіб[53]. Поляки-біженці осідали практично в усіх повітах Лівобережної України. Агенти розподільних пунктів намагалися розміщати біженців по вагонах і зустрічаючи, розселяти їх, ураховуючи соціальне й етнічне походження та спільне проживання в недавньому минулому[54]. Особливість польських біженців на українських теренах полягала в тому, що одні з них опинялися тут, бо їх спеціально сюди спрямовували, інші – затримувалися лише на певний час, бо їх направляли у внутрішні

48 Про поневіряння біженців див.: Примака-Онішк А. Бєженство 1915.

49 Щепкин М. М. Беженцы и организация помощи им. С. 45; Труды соединенного собрания членов ее императорского высочества княгини Татьяны Николаевны. С. 19.

50 Курцев А. Н. Беженство. С. 135.

51 Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. С. 42.

52 Підраховано за: Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 27.

53 Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 434.

54 ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 3345. Арк. 35.

губернії Росії. Були й такі, хто повертався звідти й осідав уже в українських губерніях. Наведені деякі дані таблиці ілюструють нерівномірне розселення поляків-біженців (табл. 1).

Таблиця 1

Вибіркова таблиця місць розселення поляків-біженців

Дата	Географія	Кількість осіб	Джерело
1915, листопад	Харків з околицями	2 497	ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 357: Труды Харьковского областного съезда. С. 67
1916, початок	Катеринославська губернія	15 826	Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні. С. 85
1916, квітень	Полтавська губернія, м. Хорол	9 сімей / 33 особи	Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Док. С. 221–222
	Полтавська губернія Хорольський повіт	2 сім'ї / 6 осіб	Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Док. С. 222
1916, вересень	м. Сміла Київської губ.	327, з них 130 ч., 197 ж.	ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 71. Спр. 71. Арк. 11
1916	Київ	2 тис. поляків з Галичини	Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 115
1918, березень	Одеса	9270	Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. С. 296
1918	Харківська губернія	18150	Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні. С. 85

Проблемним виявилося й питання чисельності біженців-поляків Галичини, які були підданими держави, що воювала з Росією. Російська імперія, вважаючи Галичину «своєю вотчиною», не зважала на різне підданство й прагнула однаково їм допомагати. Вона, дозволяючи їхнє проживання в театрі військових дій, за винятком Волинської і Подільської губерній, ураховувала політичну благонадійність та лояльність[55].

Харківський інженер Іван Красковський як член губернського комітету Всеросійського земського союзу наполіг, що поляків-

55 Перша світова війна 1914–1918: мовою документів і свідчень. С. 472.

біженців потрібно спільно поселяти, ураховувати населені пункти, звідки вони прибували. Вважалося, що, перебуваючи разом, вони не втратять зв'язку з батьківщиною, та й їхнє повернення додому мало відбуватися в ті самі місця, де вони народилися чи проживали до евакуації[56]. Спільне проживання на новому місці допомагало їм виживати, не дозволяло розгубитися, забезпечувало зв'язок між собою та сприяло підтримці один одного. Нерідко їм представники ЦОК наймали й оплачували житло на околицях міст, яке було дешевше. Для цього укладалися контракти між власниками і переселенцями. Спільне перебування в одних місцях полегшувало надання польським біженцям допомоги, а міській владі – контролювати ціни на житло. Любов Жванко зазначила, що українські поляки безкоштовно приймали поляків з Царства Польського, надаючи їм квартири і будинки, для інших – відкривали притулки, передусім для сімейних та літніх людей. Польські комітети сплачували на перших порах за їхнє харчування. З-поміж інших громадських об'єднань вирізнялося Товариство допомоги бідним родинам поляків, яке займалося розселення родин у містах[57]. Цьому сприяла грошова субсидія від Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії[58]. Тож при облаштуванні поляків практикувалося поселяти біженців разом, аби в такий спосіб створювати одноетнічне середовище, у якому б вони почувалися більш захищеними та відчували власну солідарність.

Організація працевлаштування. Найкраще були працевлаштовані ті робітники і конторські службовці, які евакуювалися разом з підприємствами. В українських губерніях їх опинилося близько 140[59]. Серед них кваліфіковані робітники, здебільшого металісти з Варшави, інженерно-технічний і адміністративно-господарський персонал. На київський «Арсенал» прибуло 200 робітників з подібного варшавського підприємства. Багато з них опинилося на Харківщині: 12 заводів і два банки, кілька механічних

56 ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 357: Труды Харьковского областного съезда. С. 80. Жванко Л. Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1905–1918). Харків : Золоті сторінки, 2018.

57 Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір. С. 144, 201–202, 208.

58 Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків : Майдан, 2016. С. 283.

59 Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір. С. 227.

майстерень. До Катеринославської губернії прибуло 8 заводів, до Київської – 2, до Херсонської, Полтавської і Чернігівської – по одному. Немало з них осіло на заводах Кам'янського, Юзівки, Маріуполя, Олександрівська[60]. На суднобудівельних заводах Миколаєва працювало понад тисячу поляків[61]. До Катеринослава перебрався механічний і чавунно-ливарний завод із Варшави[62]. У наданні місць праці суттєву роль відігравало Товариство промисловців губерній Царства Польського, яке підтримувало зв'язки з багатьма об'єднаннями, як-от: Радою з'їзду південноросійських гірничопромисловців Харкова, Союзом власників цукрових заводів у Києві та ін.[63]. Більшість біженців належала до категорії некваліфікованих сільських і міських жителів, влаштування яких вимагало безкоштовного або дешевого переїзду. Безкоштовним проїздом робітників із Царства Польського могли скористатися лише ті, хто мав контракти з власниками шахт Донецького басейну[64]. Від липня 1915 р. пільговий тариф було поширено на біженців із Галичини і Буковини[65].

Щоб евакуація дорослого населення принесла бажану для імперії користь, на яку сподівалася, удаючись до примусового виселення, військова адміністрація, було створено відповідну структуру: бюро праці при комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. Його місцеві відділення створювалися за типом європейських бірж праці. Очолюване тридцятирічним економістом Соломоном Гольдельманом бюро в Києві поширювало діяльність на Київську, Подільську, Волинську, Полтавську

60 Лісевич І. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ : Ін-т історії України, 1999. С. 75; Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях и заведениях и о должностных лицах. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 14.

61 Лихачова Т. Н. Працевлаштування польських біженців за часів перебування у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки Першої світової війни. *Вісник НТУ. «ХІІІ».* 2014. № 25 (1068). С. 76.

62 Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях. С. 14.

63 Труды соединенного собрания членов ее императорского высочества княгини Татьяны Николаевны. С. 181.

64 Лісевич І. У затінку двоглавого орла. С. 75; Труды соединенного собрания членов ее императорского высочества княгини Татьяны Николаевны. С. 39.

65 Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній. С. 287.

і Чернігівську губернії. Воно вивчало запити й пропозиції ринку, займалося посередництвом між працедавцями та робітниками, більшість з яких були біженцями. Щодня там пропонувалася робота за призначенням, ураховуючи вікові й професійні дані для 600–700 осіб[66]. В основу його роботи було покладено думку про необхідність ліквідації пауперизації великої кількості людей та використання їх для піднесення виробничої потужності держави. Як і уникнення деморалізації незайнятих біженців. Для інформації про отримання місць праці виготовлялися плакати російською, «малоросійською і єврейською» мовами з повідомленням, куди звертатися в пошуках роботи. Вказувалося й на інші можливості забезпечення заробітками. Подавалися запити про чисельність робітників для цукрових заводів, на промислові підприємства Донбасу, на сільськогосподарські роботи. Перша спроба виявилася не зовсім вдалою, поляків записалося для працевлаштування лише 50 осіб, із них 33 чоловіки і 17 жінок[67]. У жовтні 1915 р. київський обласний з'їзд громадських представників розширив мережу бюро праці й реєстрації біженців, зокрема й при польських товариствах[68]. Про працевлаштування як спосіб вирішення проблеми забезпечення біженців йшлося і в катеринославському комітеті. Улітку 1915 р. набуло чинності розпорядження військових властей про залучення чоловіків і жінок-біженців до оплатної роботи з видачою їхнім сім'ям продуктів.

У Харкові для поляків робота підшукувалася за кількома напрямами: для інтелігенції, для фабричних робітників та для домашніх служниць. Голова польської секції І. Карсницький зазначав, що пошук місць праці для професійних робітників і ремісників увінчався успіхом, адже були відкриті швейна, шевська і кравецька майстерні. А от віднайти роботу для конторських службовців і сільськогосподарської інтелігенції було значно важче[69]. Узагалі влаштуватися на роботу було важко. У київських майстернях, які

66 Гай-Нижник П. Соломон Гольдельман (Нарис життєвого шляху політика-сіоніста, державного діяча УНР і дослідника українського єврейства). *Десятые запорожские еврейские чтения.* Запорожье, 2006. С. 419.

67 ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1745. Арк. 1, 27, 31, 47.

68 Донік О. Громадянська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 81.

69 ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 357: Труды Харьковского областного съезда. С. 46, 78, 79.

й відкривалися для обслуговування біженців, та й не лише в них, робочі місця були зайняті полоненими, праця яких була безкоштовною. Лише одна з них, для виготовлення білизни і одягу, пропонувала роздавати полькам матерію для роботи вдома[70].

Потребу організації заробітків поділяв і ЦОК, який засновував майстерні з виготовлення для армії чобіт, мундирів, шинелей, сідел, збруї, двоколок тощо. На Волині йому вдалося працевлаштувати людей на цукроварні та на поля[71]. Велика кількість біженців селянського походження цілеспрямовано відправлялася на сільськогосподарські роботи до маєтків польських власників. П'ять тисяч поляків-біженців із Чернігова, куди вони спершу прибули, були спрямовані ЦОК до Київської губернії для роботи в маєтках графині Браницької[72]. Подільське відділення Тетянинського комітету наймало біженців для праці за містом за умови, що їх туди доставлятимуть роботодавці[73].

Педагоги знаходили місце праці в навчальних закладах, які київські поляки влаштовували для біженців з Царства Польського. Набором учительок для роботи займалося Київське польське жіноче коло[74]. До читання лекцій на Вищих польських жіночих курсах Вацлави Перетяткович були допущені з дозволу міністра освіти знані фахівці Гравський, Пясецький, Дуниковський, Шумовський, Дрогошевський, Улашин і Кубаль. Завідувачем був призначений спершу поляк приват-доцент Університету св. Володимира з 1907 р. Богдан Шишковський[75]. Один із них, а саме Аврелій Дрогошевський, до цього працював у Варшаві викладачем польської літератури. Оскільки він переслідувався за революційну діяльність, то Вацлаві Перетяткович довелося пояснювати попечителю округу мотивації, якими вона керувалася при його запрошенні. Він був відомим літератором, знаним науковцем та викладачем польської мови в її гім-

70 ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 3433. Арк. 6, 8, 11; Спр. 3559. Арк. 2, 3.

71 Разиграєв О. По обидва боки фронту. С. 79.

72 Очерк деятельности Черниговского отделения комитета вел. кн. Татианы Николаевны. С. 14.

73 Труды соединенного собрания членов ее императорского высочества княгини Татьяны Николаевны. С. 30, 31.

74 Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 390.

75 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 38. Арк. 8, 9, 12, 14, 17. Курси містилися на вул. Володимирська, 47 і мали бланк з таким означенням: Wyższe polskie kursy naukowe Wacławy Peretjatkowiczwej.

назії. Викладачем був і Йоахим Бартошевич, уповноважений Ради з'їздів, голова Київської обласної ради польських товариств допомоги жертвам війни. Видавнича фірма Л. Ідзиковського в Києві прийняла до свого виробництва 200 співробітників[76], що дозволило їй задовільнити попит, що зростав на польську книжку, читачами якої були й біженці. Причиною труднощів з працевлаштуванням була не лише слабка поінформованість, відсутність робочих місць у достатній кількості, а й переважання в середовищі біженців жінок, дітей та людей літнього віку.

Соціальний захист: види підтримки і допомоги. Матеріальну підтримку поляки-біженці отримували від державної місцевої адміністрації, відділень всеросійських земського і міського союзів, які відкривали харчувальні й ізоляційні пункти, пункти допомоги, притулки для сиріт, холерні бараки, створювали епідемічні загони, довідкові бюро. Харчування біженців, які рухалися на підводах, а то й пішки, здійснювалося на шляхах переїзду, зосереджуючись на залізничних вокзалах, річкових пристанях, у місцях їх тривалого перебування. Держава гарантувала безкоштовне надання медичних послуг, проте залізничне безплатне перевезення надавалося лише тим, хто мав посвідчення біженця. Для них на станціях Південно-Західної залізниці влаштовувалися пункти харчування й бані. До допомоги активно долучилися й польські товариства, які створювалися ще до війни і які раніше переймалися здебільшого культурно-освітнім дозвіллям. Під час війни вони переорієнтувалися, і їхня допомога окреслювалася наданням житла, постачанням продуктів, медичними послугами. Медичну допомогу і лікування польські біженці отримували в спеціально засновуваних для них медичних закладах[77]. Для поляків-біженців, зокрема в Київській губернії, створювалася власна мережа медичної допомоги, оскільки польські селяни недовірливо ставилися до російських закладів та потерпали від незнання мови[78]. У Харкові був лазарет у Єленівській лікарні, де лікувалися хворі поляки. Для них організовувалися безплатні обіди, їх забезпечували одягом, винаймали квартири. Ба більше, під опіку потрапили в'язні, вивезені з Варшави. Для поляків,

76 Кожиньовський М. За Золотими воротьми. С. 443.

77 Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір. С. 310.

78 Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 104.

які опинилися в Катеринославі, забезпечення житлом вирішувалося будівництвом бараків. Гроші видавалися лише як виняток[79]. Волинська губернська земська управа під час масового біженства з Царства Польського, Галичини і Волині відкрила в Житомирі два притулки для літніх людей – на 40 місць кожний[80].

У діяльності громадських об'єднань з часом відбулася певна спеціалізація. Всеросійський союз міст найбільше переймався створенням лікарняно-харчувальних пунктів, київський, зокрема, створив їх у Катеринівці, Микільській Слобідці, Макарові, Каневі, Юрові, Шепетівці, Здолбунові й Олександрії[81], а також на поселенні польських родин у селах. Комітет Південно-Західного фронту багато уваги приділяв облаштуванню біженців із Галичини.

Забезпечення культурно-освітніх і душпастирських потреб. Уже в перших законах російської держави про біженців йшлося про врахування їхніх етнічно-культурних потреб, залучаючи для цього громадсько-національні організації. На виконання міністерського розпорядження попечитель Київського навчального округу 3 вересня 1915 р. вимагав від підлеглих «енергійних заходів для забезпечення учням-біженцям продовження освіти незалежно від їх національності і віросповідання»[82]. Польські об'єднання скористалися цією ситуацією і активно включилися в заснування освітньої мережі, до її фінансування, розміщення, забезпечення вчителями, навчальними програмами та підручникам. Адже йшлося про надійний засіб збереження у юних поляків власної ідентичності, підносячи її до рівня святої справи[83]. Тетянинський комітет також сприяв їм у цьому. Романовський, яким опікувалася імператорська родина, також відкривав притулки і гуртожитки для дітей біженців[84]. І ті, і ті тісно співпрацювали з державними інституціями на основі закону

79 ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 357: Труды Харьковского областного съезда. С. 46, 78, 79.

80 Доклады Волынского губернского земского собрания. Б/д. Доклад № 200. С. 1.

81 Деятельность областного комитета Всероссийского союза городов. *Известия Киевской городской думы.* 1915. № 8. Приложение 1. С. 141.

82 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 336. Арк. 122.

83 Лихачова Т. Допомога біженцям у Російській імперії за часів першої світової війни: законодавчий аспект. С. 156.

84 Лихачова Т. Становище біженців з Царства Польського та Східної Галичини у Російській імперії в роки Першої світової війни. *Проблеми слов'янознавства.* 2009. Вип. 58. С. 84.

від 1 липня 1914 р. про приватні навчальні заклади, класи та курси Міністерства народної освіти без повноважень державних навчальних закладів. Згідно з ним діти біженців мали безкоштовно відвідувати школи[85]. Керували освітою на українських теренах попечителі Київського і Варшавського навчального округів.

На розуміння польських діячів, діти як майбутнє нації і держави потребували захисту, і для них засновувалися спеціальні притулки. Та й попечитель Київського округу інформував підлеглі дирекції у квітні 1915 р. про обов'язкове повсюдне відкриття притулків-ясел, оскільки чоловіки мобілізовані на фронт, а жінки змушені працювати, тож діти не повинні залишатися без нагляду[86]. ЦОК підготував формуляр для звернень до попечителя Варшавського округу і до повітових справників про відкриття тимчасових притулків для дітей від 5 до 12 років з польською і російською мовами спілкування і навчання[87]. Щоправда, місцева адміністрація часто вважала ці притулки школами, тоді як представники ЦОК їхнє призначення вбачали в догляді за дітьми, аби вони не вешталися без догляду і без діла, коли їхні батьки перебувають на сільськогосподарських роботах. Їхнє навчання обмежувалося елементарною грамотністю[88]. Польські товариства, засновуючи притулки, брали до уваги, щоб дорослі і їхні діти перебували в одному місці і ними опікувалися педагоги польського походження. Так було з двома притулками в містечку Лугіни і на однойменній залізничній станції Овруцького повіту Волинської губернії, куди були перевезені діти з м. Сарни. До Лугінських притулків київським відділенням ЦОК була направлена 21-річна Собина Скваржинська, уродженка Люблінської губернії. Інструкторські обов'язки щодо їх утримання виконував призначений від ЦОК Євгеній Оржедницький з містечка Ломжі[89]. Тимчасовий притулок для дітей було відкрито й у містечку Гнівані Волинської губернії[90].

ЦОК заснував у березні 1916 р. притулок у м. Олександрія Херсонської губернії, у якому були створені умови для 30 дітей,

85 Щепкин М. М. Беженцы и организация помощи им. С. 22, 75, 77.
86 Циркуляр по Киевскому учебному округу. 1915. № 5. С. 464–465.
87 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8, 9.
88 Там само. Арк. 73–77.
89 ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 77–79.
90 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 2.

яких у ньому батьки залишали на весь день. Для навчання був запрошений Йосиф Дрогожевський[91]. А в Миколаєві в подібному притулку перебувало вже 96 дітей[92]. У с. Соснівка Подільської губернії в притулку оселилися 35 хлопчиків і дівчат від 6 до 12 років. Для них ЦОК порекомендував місцеву вчительку Євгенію Міллер. Інженер-технолог З. Кульчицький був призначений завідувачем однокласного училища в Подільській губернії[93]. У селах Оксанина і Зеленькове Уманського повіту Київської губернії було відкрито два притулки для дітей. У них діти молодших груп навчалися польської грамоти, а з 9 років – російської[94]. Попечитель Варшавського округу ще раз нагадував, посилаючись на міністерські розпорядження, що тимчасово в притулках, що відкриваються польськими організаціями, дозволяється навчати дітей початковій грамоті польською мовою. Від 9 років вони можуть навчатися вже російської грамоти. Передбачалося, що на їхній базі можна буде відкривати початкові школи.

Волинська губернська земська управа у час масового біженства з Царства Польського, Галичини і Волині відкрила в Житомирі кілька притулків, зокрема для дітей землевласників і осіб інтелігентної професії на 100 місць; два притулки для дітей від 5 до 15 років на 100 і на 50 дітей; один для грудних дітей на 25 осіб з такою самою чисельністю годувальниць; один для дітей до 5 років на 40 осіб[95]. Олег Разиграєв у Волинській губернії нарахував їх 11; це ті, що були відкриті ЦОК[96]. За повідомленням попечителя Варшавського навчального округу від 1 лютого 1917 р., притулки для дітей поляків-біженців відкрито в 79 містах, містечках і селах Південно-Західного краю[97].

---

91 Там само. Спр. 113. Арк. 1, 4.

92 Там само. Спр. 101 Арк. 1.

93 Лихачова Т. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії* : зб. наук. пр. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. Вип. 10. С. 89.

94 ЦДІАК України.Ф. 917. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1.

95 Доклады Волынского губернского земского собрания. Б/д. Доклад № 200. С. 1.

96 Разиграєв О. По обидва боки фронту. С. 79.

97 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 71. Арк. 1–2. У цьому повідомленні вони були перелічені в такому порядку: у Київській губернії Сквирського повіту в м. Сквирі, м-х Борщагівці, Самгородку, селах Яроповичі, Татариновці, Завадовці, Морозовці, Зеленівці, Рогізні, Єрчиках Великих, Новофастові, Саверцях, Буках,

У місцях поселення чисельних польських родин відкривалися початкові школи для їхніх дітей. Ініціатива належала, як правило, місцевим польським комітетам. Для допомоги було створено відповідну структуру («загін польських шкіл») на чолі з Е. Л. Рапопортом, яка засновувала як початкові, так і середні навчальні заклади. Навчання в початкових здійснювалося за планом однокласних навчальних училищ Міністерства народної освіти. Закон Божий, польська мова, арифметика і предметні бесіди велися польською, а викладання російської мови – російською. Фінансувало їх ЦОК, зокрема, він зобов'язався наймати приміщення, забезпечувати підручниками та гуртожитками окремо для дівчат і для хлопчиків[98]. До забезпечення шкіл долучалися й місцева адміністрація, органи самоврядування. Щоправда, на вимогу військових заснування початкових шкіл 1915 р. було призупинено, але 26 жовтня 1916 р. головнокомандувач Південно-Західним фронтом розпорядився про можливе їх відкриття. З цього року активно почало працювати й товариство «Польська шкільна матір»[99]. У Києві, Проскурові й Сімферополі парафіяльні школи засновувалися при римо-католицьких храмах. Викладання польською мовою, крім історії і географії, у Сімферополі здійснювала учителька Я.Ф. Миколаївська[100]. Польські біженці й автохтонні поляки були активними в прагненні надавати дітям освіту рідною мовою і вимагали цього від влади.

Пустоварнях, Ставищах; Таращанського повіту в м. Таращі, м-х Вишковцях, селах Любчі, Плоске, Кривцях, Розкшній, Янишівці, Ревухах, Ставищах, Скибинцях, Голяках; Васильківського повіту в м. Василькові, Фастові, м-ку Біла Церква, Малій Вільшанці та селах Озерна, Безпечному, Гребінках, Паляниченцях, Шамраївці, Плесецькому, Чупирях, Веприку, Пінчуках, Трилісах, Кадлубинцях; Уманського повіту в селах Зеленькове, Оксаниній; Липовецького повіту в м-х Оратові, Балабанівці; Бердичівського повіту м. Дзюнькові, м-ку Погребищах; Київського повіту в Києві, у селах Столипіно, Святошині, Деміївці; Канівського повіту в м. Корсуні. У Подільській губернії в м. Вінниця два притулки, у Могилівському повіті в селі Соснівка; у Волинській губернії; Новоград-Волинського повіту в м-х Любарі, Мирополі; Овруцького повіту в м-ку Олевську, селах Степановці, Лугине; Рівненського повіту в м. Рівному, Тучині, селах Домбровицях, Березні, Шпанові, колонії Пухали; Дубенського повіту в м-ку Мизочі; Острозького повіту в м. Острозі, м-ку Здолбунівці, с. Охотникове, передмісті Острога Кідри, с. Тайкури; Ізяславського повіту в м. Ізяславлі, с. Малих Пузирках; Житомирського повіту в м. Житомирі, м-ку Райгородку, селах Новому Заводі, Романівці.

98 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7.

99 Разиграєв О. По обидва боки фронту. С. 122.

100 Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Док. С. 209; Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 173, 180.

Щойно відбулася Лютнева революція, вони почали з цим звертатися до комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. Зібравшись (103 особи) у пункті харчування, 18 березня 1917 р. мешканці с. Буяни Луцького повіту Волинської губернії, посилаючись на революційні гасла «свобода, рівність і братерство», вимагали школи рідною мовою, якої вони не мали при старому режимові. А в сусідньому селі Несвічі йшлося про ремонт польської школи[101]. Комітет реагував тим, що надсилав польські підручники і відряджав польських вчителів. Було укладено й відповідну інструкцію для освітньо-виховного відділення[102]. У Луцьку ж раніше відкриті польські школи внаслідок евакуації 1917 р. було наказано закрити, а вчителів вивезти[103].

У Харкові облаштуванням шкіл для біженців займалася міська дума. На надані державою і Тетянинським комітетом кошти відкривалися класи для дітей біженців, серед них 1916 р. було десять класів для поляків, у яких отримували знання за програмами початкових народних училищ Міністерства народної освіти 545 учнів[104] (табл. 2).

На вимогу Міністерства народної освіти діти польських біженців повинні були відвідувати школи відповідно до своїх матеріальних можливостей, запитів та місця перебування батьків. Напередодні нового навчального 1915 р. попечитель Київського округу, посилаючись на ці розпорядження, кілька разів не лише рекомендував приймати біженців в середні школи, а й вимагав забезпечити їх навчання, зокрема завершити загальну середню освіту, незважаючи на те що раніше вони навчалися в приватних школах[105]. Відомо, що в Києві 1915 р. було засновано дві гімназії – для юнаків і для дівчат. У них навчалися як діти польських біженців, так і діти місцевих поляків[106]. Тетянинським комітетом було відкрито три середні навчальні заклади. При їх заснуванні керувалися законом від 1 липня 1914 р., який надавав приватний статус

101 ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1801. Арк. 1; Разиграєв О. По обидва боки фронту. С. 134.

102 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

103 ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1801. Арк. 11.

104 Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Док. С. 247.

105 Циркуляр по Киевскому учебному округу. 1915. № 9. С. 841, 850, 863, 872.

106 Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 171–173, 181.

Таблиця 2

Вибіркова таблиця навчальних закладів для дітей біженців-поляків

Час заснування	Географія розташування	Тип школи	Кількість учнів	Джерело
1915, жовтень	Херсон	Чотирикласна школа	227	Жванко Л. Біженці Першої світової війни: Український вимір. С. 306, 307
1915, грудень	м-ко Кошевата Таращанського пов. Київської губ.	Однокласна приватна школа	50	ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14
1916	м. Кременчук Полтавської губ.	Однокласна приватна школа		ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 78
1916, січень	м. Сімферополь	Парафіяльна, при храмі		Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. С. 209
1916, лютий	с. Ситківці Липовецького пов. Київської губ.	Початкова «римо-католицька» школа. Було клопотання про відкриття		ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 71. Арк. 15
1916, листопад	м-ко Чечельник Ольгопольського пов. Подільської губ.	Школа при притулку. Учителька з Варшави	19, із них 14 біженців	ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 71. Арк. 16

цим школам: вони не користувалися правами урядових навчальних закладів, вибір мови навчання залишався за їх організаторами. Проте російська мова і словесність, історія і географія Росії викладалися російською мовою. Атестат цих шкіл прирівнювався до державних і надавав право вступу до вищих навчальних закладів і на державну службу. У Харкові для поляків було відкрито одну середню школу, пансіонат, надавалася допомога тим, хто навчався у вищих навчальних закладах[107].

1915 року до українських міст Києва, Одеси, Харкова, Чернігова, Миколаєва евакуйовано низку гімназій з Царства Польського[108]. До

107 ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 357: Труды Харьковского областного съезда. С. 79.
108 Лісевич І. Т. Духовно спраглі. С. 40.

них виявили інтерес і польські родини, які тут проживали здавна, але не мали можливості надавати дітям польську освіту. При розподілі гімназій до міст евакуації потрапив Глухів Чернігівської губернії. Сюди мала переїхати юнацька гімназія з Каліша. Спершу кількість евакуйованих учнів була невеликою, їх розділили між Меною і Глуховим. Місцева адміністрація обох міст всіляко сприяла їх розміщенню. У Мені навіть відбувся волосний сход на підтримку гімназії, адже діти місцевих міщан могли також здобувати в ній освіту. Переповнення класів вирішувалося шляхом створення паралельних відділень та підвищенням плати за навчання[109]. На квітень 1917 р. у ній навчалося лише п'ять біженців, решта (123 особи, за іншими даними – 167) були дітьми місцевих жителів.

У Чернігові знайшли притулок дві евакуйовані з Варшави і Любліна в липні 1915 р. гімназії. У першій, колишній юнацькій 5-й Варшавській, навчалося 300 осіб, з яких 252 були біженцями. У другій, Люблінській дівочій, із 263 учениць біженок було 167. До м. Седнева перебралася Влоцлавська дівоча гімназія. До Одеси з Варшави перемістилася 7-ма юнацька гімназія та одна юнацька з Любліна і дівоча із Седльця, а до Харкова – 8-ма юнацька. Крім того, в Одесі опинилася й Варшавська зуболікувальна школа дантиста Арона Троппа[110]. У Полтаві оселилася Сувальська дівоча гімназія, яка надавала середню освіту для 303 біженців. Навчалися в ній і місцеві дівчата – 18 осіб[111]. Крім того, тут знаходилися Грубешівська юнацька гімназія[112] й Сейнське вище початкове училище[113]. Вищі початкові училища Луковське і Соколовське Люблінської губернії опинилися в Новоукраїнці Херсонської губернії та Воронькове Полтавської відповідно; Хенцинське з Радомської губернії – у Лебединні Харківської[114]. Організатори навчання

109 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 166. Спр. 117. Арк. 8, 16; Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях. С. 47.

110 Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях. С. 11, 99, 100.

111 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 106 д. Арк. 2.

112 Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. Полтава : Типо-литог., 1916. С. VIII.

113 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 196. Арк. 3.

114 Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях. С. 100, 117.

подбали й про гуртожиток та підготовчі курси[115]. До Миколаєва евакуювалася Келецька юнацька гімназія[116].

У Черкасах опинилася Варшавська дівоча прогімназія на прохання міської думи до міністра освіти перевести її з Москви. За підтримки попечителя Варшавського навчального округу її переїзд відбувся в січні 1917 р. [117]. Про Ловицьке реальне училище, що також осіло в Черкасах, маємо такі дані: 7 учнів-біженців і 123 місцевих. Ще одне Красноставське реальне училище Люблінської губернії розмістилося в Стародубі Чернігівської губернії[118]. Вейверська учительська семінарія із Сувальської губернії опинилася у Великих Сорочинцях Полтавської губернії, де навчалися 61 учениця-біженка і 11 місцевих. Іншою була ситуація із Вимислінською учительською семінарією, яка розмістилася в Констянтинограді Полтавської губернії, в якій навчалося лише 22 біженці, решта (60) – були місцевими[119]. До Києва перемістилося комерційне училище з Кельц[120].

У Ніжині розмістилося Варшавське ремісниче училище[121]. Із професійних вищих навчальних закладів із Люблінської губернії до Харкова було евакуйовано Новоолександрійський сільськогосподарський інститут[122]. Усі навчальні заклади перебували у відданні попечителя Варшавського навчального округу, і з утворенням Королівства Польського йшлося про залишення цих навчальних закладів в Україні. Вважається, що до Лютневої революції в українських губерніях діяло 103 польські школи з 8800 учнями[123].

Крім притулків і шкіл, для біженців засновувалися курси польської мови і літератури. Ця форма надання освіти дорослому населенню вважається позашкільною. Частину з них було швидко

115 Лихачова Т. Культурно-просвітницька робота. С. 89.

116 Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях. С. 79.

117 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 106 д. Арк. 45.

118 Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях. С. 99.

119 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 106 д. Арк. 2.

120 Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях. С. 79.

121 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 196. Арк. 2.

122 Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях. С. 99.

123 Лісевич І. Т. Духовно спраглі. С. 40.

переорієнтовано на педагогічні, оскільки бракувало учителів для шкільної освіти. Навчальні програми цих курсів, крім загальноприйнятих дисциплін, містили вивчення польської мови і літератури, історії Польщі. Передбачалося, що їхні вихованці будуть працювати в польських приватних школах Правобережної України[124]. Вони також утримувалися з коштів ЦОК та Тетянинського комітету. Чисельність польського населення в Києві попри загрозу евакуації зростала, і київські поляки сприяли адаптації біженців, засновуючи для них навчальні заклади. Знана в Києві Вацлава Перетяткович відкрила 14 грудня 1916 р. для співвітчизників загальнодоступні курси для дорослих польською мовою[125]. Вона, власниця восьмикласної дівочої гімназії, виділила її приміщення для вечірніх занять. Не отримавши дозволу від попечителя округу, особисто зустрічалася з міністром П.М. Ігнатьєвим, аби заручитися його підтримкою. Курси стали дворічними, адже тут читалась історія Польщі, польська мова і література, історія загальної літератури з увагою на літературу слов'янських народів, а також загальна історія. Під збірною тематикою «Історія цивілізації в Польщі» вивчалися філософія, природничі науки, мистецтво. Усі ці предмети викладалися ще недавно забороненою польською мовою. Дозволяючи, Міністерство народної освіти назвало їх «курсами з природничих, філософських і історико-філологічних наук» для дорослих з польською мовою викладання, за винятком російської історії, мови та історії російської літератури, які велися вже російською[126]. Коженьовський М. вважає, що вони стали базою Вищих польських наукових курсів імені Генрика Сенкевича, своєрідного університету, відкритого в березні 1917 р.[127]. Утримував у Києві дворічні курси польської мови і літератури для молодих людей, які не закінчили середніх навчальних закладів, К. Корицький[128]. У місті таких курсів було кілька, на тримісячних, наприклад, навчалося 36 осіб[129].

На початку 1917 р. засновано приватні нижчі курси в м. Сміла для дорослих поляків-біженців обох статей (327 осіб). Їх ініцію-

124 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 1.
125 Там само. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 38. Арк. 4.
126 Там само. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 38. Арк. 29, 31, 35, 40.
127 Коженьовський М. За Золотими воротьми. С. 215–216.
128 Лихачова Т. Культурно-просвітницька робота. С. 89.
129 Лісевич І. Т. Духовно спраглі. С. 41.

вало Смілянське відділення товариства допомоги бідним родинам поляків. На курси одразу зголосилися 69 чоловіків і 113 жінок, з яких усі мали більше 17 років. Як і Вацлаві Перетяткович, дозволу довелося чекати. Адже клопотання директор народних училищ Київської губернії розпочав ще у жовтні 1916 р. Передбачалося, що їх навчальна програма відповідатиме однокласним початковим школам, проте з польською мовою викладання[130]. Вечірні курси для дорослих, у яких викладали місцеві поляки, відкрилися в Житомирі[131]. Забезпечувала підручники Рада з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни[132].

Інтелектуальні запити поляків-біженців підтримували польські видавництва, редакції яких перемістилися до Росії, частина з них осіла в Києві. Часопис «Dziennik Kijowski» змінився на краще, бо до міста приїхала численна група письменників, журналістів і політиків, які співпрацювали з його редакцією[133]. Для 30 тис. поляків-біженців у Харкові відкрилася книгарня, яка і друкувала, і продавала літературу. Ксьондз Фелікс Шнарбаховський заснував відповідну серію книжок для вигнанців[134]. Тут і в інших містах відкривалися магазини для продажу польських книг і часописів. Літературні смаки поляки могли задовольняти в громадських, міських і земських бібліотеках і читальнях[135], наукові – у бібліотеках навчальних закладів[136]. Крім підручників, з'явилась і художня література, зокрема, 1916 р. в Україні було надруковано 204 книги, більшість у видавництві В. Ідзіковського. Видавнича фірма Н. Герина випустила у світ у 1916–1917 рр. 17 книг, Слов'янська друкарня В. Швиговського – 22 книги[137].

У духовному житті поляків вагоме місце належало римо-католицькому віросповіданню. Задовольнити власні духовні потреби для біженців було складно через відсутність храмів у достатній

130 ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 71. Арк. 6, 8, 11.

131 Лихачова Т. Культурно-просвітницька робота. С. 89; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 38. Арк. 4, 19, 27, 45.

132 Детальний перелік підручників див.: Коженьовський М. За Золотими ворітьми. С. 181.

133 Коженьовський М. За Золотими ворітьми. С. 273.

134 Лісевич І. Т. Духовно спраглі. С. 104–106.

135 Лихачова Т. Культурно-просвітницька робота. С. 89.

136 Див. докладний їх перелік: Лісевич І. Т. Духовно спраглі. С. 113–167.

137 Там само. С. 98, 103.

кількості, та й ксьондзів у місцях їхнього перебування. За спогадами сучасників, католицькі священники під час евакуації залишалися у власних парафіях і до цього намовляли паству[138]. Проблема для біженців вирішувалася шляхом відрядження ксьондзів, які мали здійснювати душпастирські обов'язки на місцях їх поселення. Коли не було храмів, вони зустрічалися з вірянами в тимчасових помешканнях[139].

Гуманітарна допомога, що надавалася полякам-біженцям, сприяла як прямій своїй меті, так і долала психологічну травму, яка притаманна людям через різку екстремальну зміну свого становища. Російська влада не відкидала допомоги від польських громадських об'єднань. Разом з тим уважно контролювала роботу педагогів з польськими дітьми, таємно відстежуючи їхні політичні переконання. Лише в разі їхньої лояльності дозволялося працювати в школах[140]. Поліція уважно стежила за настроями поляків в українських містах, і з метою запобігання виступів йшла не поступки, дозволяючи акції, які ще недавно забороняла. Йдеться хоча б про дозвіл співати польські гімни на панахидах з приводу смерті в 1916 р. Генрика Сенкевича, однак лише у храмах, а не на вулицях[141]. Ситуація загострилася 1916 р., коли польські політичні сили почали проголошувати відродження незалежної Польщі під егідою Габсбургів.

Джерела надходження коштів. Зрозуміло, що всі гуманітарні заходи для біженців потребували коштів. Їх надавала держава, Тетянинський комітет, польські громадські об'єднання. За підрахунками Тетяни Лихачової, держава від літа 1915 р. до весни 1917 р. витратила близько 492 млн руб., з яких 53 млн припало на польські організації[142]. Потім обсяги фінансування суттєво зменшилися. Чи не основною формою ставала благодійність, масову участь у якій забезпечував збір грошей серед населення. Кошти для допомоги нагромаджувалися різними шляхами. Усі відділення Тетянинського комітету під лозунгом «Міста – Польщі» організували збір коштів

138 Примака-Онішк А. Бєженство 1915. Забуті вигнанці. С. 138.

139 Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір. С. 234, 235.

140 ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 79.

141 ЦДІАК України. Ф. 321. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 13, 18.

142 Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.) : автореф. дис. С. 20.

для біженців[143]. У Києві на потреби постраждалим Тетянинський комітет провів доброчинну кампанію «Київ – Польщі». Кухликом і підписними листами було зібрано 150 тис. рублів. Від такої самої акції «Одеса – Польщі» надійшло 11, 3 тис. руб., від «Харків – Польщі» – близько 16 тис. руб. Від приватного Польського комітету в Одесі – 37 тис. руб. Збір коштів для поляків-біженців був повсюдним. У ньому брали участь як земства, які виділяли зі своїх коштів, отриманих від оподаткування, так і місцеві польські громади. У Волинській губернії було зібрано 20 тис. руб., а від польських громад надійшло 25 тис.[144]. Популярними були й підписні листи, продаж відкриток і значків. Останні були недорогими, тому забезпечували участь великої кількості людей. Зокрема, у Чернігові на зібрані в такий спосіб кошти, а вони становили майже 11 тис. руб., наймалися квартири для багатосімейних біженців та видавалися одноразові допомоги. Крім того, споруджувалися бараки, санітарні пункти та пункти харчування, закуплявся одяг[145].

У Вінниці уповноважений ЦОК у Подільській губернії Тадеуш Мостовський, аби нагадати співвітчизникам їхнє польське походження, організовував любительський спектакль за Александером Фредро «Помста за кордонну стіну». Кошти йшли на придбання одягу і взуття для дітей біженців[146]. Певно, що допомога не вирішувала всіх проблем, бо вона була філантропською. Справедливість же вимагала відшкодування людям за всі втрати, яких вони зазнавали через варварський спосіб ведення війни[147].

Анатомія імперії, або гуманітарні наслідки біженства. Перша світова війна, яку розпочали монархи, стала значним випробовуванням не лише для армій, а й цивільного населення, загалом для українців і поляків. Вона змінила усталені норми життя, масово втягнувши їх у вир нестабільності й постійних потрясінь. Серед її наслідків виявилося біженство, розміри якого засвідчив план реева-

143 Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 114.

144 Труды соединенного собрания членов ее императорского высочества княгини Татьяны Николаевны. С. 46, 47, 49, 213.

145 Очерк деятельности Черниговского отделения комитета вел. кн. Татианы Николаевны. С. 3, 7.

146 ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 143.

147 Примака-Онішк А. Бєженство 1915. Забуті вигнанці. С. 143.

куації, що розробила комісія при Особливій нараді з облаштування переселенців. Вона мала тривати впродовж кільканадцяти років, до 1925[148]. Методи, якими здійснювалася евакуація на Схід, заходи держави з розміщення біженців, організація рятування і надана допомога дозволяють дійти таких висновків. Урядові структури Російської імперії, зайняті військовими справами, зорієнтованими на швидку перемогу, не витримали цього виклику війни. Значною мірою військова адміністрація спровокувала біженство, а державні структури виявилися нездатними до захисту власних підданих й не змогли організувати, особливо на початку, ефективну допомогу біженцям. Її довелося створювати вже по ходу масового руху населення на Схід. Усе це спонукало польську еліту засновувати представницькі структури, які цілеспрямовано взялися за організацію всебічної допомоги біженцям, поєднуючи матеріальні й культурно-духовні потреби людей. Держава скористалася цією громадською ініціативою, адже вона виявила найкращі риси самоорганізації з її згуртованістю, дієвістю та наполегливістю. У польських і українських політичних діячів вистачило сил і мудрості перебороти прагнення Російської імперії розсварити два сусідні народи – засіб, яким вона користувалася впродовж усього XIX ст., аби позбавити тих і тих власної ідентичності. Антипольська політика зазнала краху, і русифікація не принесла бажаних результатів. Українці повсюдно виявляли благочинну допомогу польським біженцям. Заснована мережа локальних польських товариств підтримувала поляків-біженців, забезпечуючи їх матеріально та дбаючи, аби вони, а особливо діти не денаціоналізувалися в Російській імперії.

Для цього намагалися біженців-поляків поселяти разом. Розуміючи роль освіти і літератури, польські лідери відкривали притулки і школи з польською мовою навчання. За можливості польську освіту могли отримувати й дорослі, для чого засновувалася така форма надання знань, як курси. Як бачимо, російська влада йшла в цьому питанні на значні поступки полякам. Вона мусила рахуватися з тим, що близько 700 тис. поляків служили в імператорській армії. Навіть в умовах війни Росія з воєнно-стратегічних міркувань вважала Царство Польське частиною імперії

148 Див.: Белова И. Б. Вынужденные мигранты беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925. Москва, 2014.

Романових[149]. Повернути його в імперію вона могла лише за участі польської еліти, з якою варто було рахуватися. Необхідно було зважати й на те, що німці в зайнятому ними Царстві Польському відродили самоврядування та запровадили в народну освіту польську мову[150]. Поляки-біженці, опинившись на українських землях, зміцнювали етнічні почуття автохтонних поляків та ставали прикладом для самих українців у збереженні власної ідентичності.

149 Див.: Бахтурина А. Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва : РОССПЭН, 2004.

150 Див.: Білобровець О. М. Поляки в Україні: суспільно-політичний та культурний аспекти. 1914–1918 : дис.... д-ра істор. наук. 07.00.01/ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2019. С. 158–159.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-14

Міхал Клімецький

Розділ 14

Польські легіони в Карпатах, на Волині та Буковині. Національне збройне формування в австро-угорських багатонаціональних збройних силах

Перше десятиліття XX ст. принесло Європі відчуття наближення кінця епохи, ініційованого Віденським конгресом у 1815 р. Народи, позбавлені власної державності, створили програми, спрямовані на поліпшення свого становища в країнах, які вважалися чужими, або на відродження національних незалежностей, навіть ціною застосування сили. Напередодні Першої світової війни польські та українські політичні лідери прагнули зміни статусу підневільних польських і українських земель. Польські лідери партій, представлені у Віденському парламенті та Галицькому сеймі, прагнули змусити імператора й уряд до перетворення дуалістичної Австро-Угорської монархії на тріалістську австро-угорсько-польську. Українці намагалися відокремити від Галичини землі між Сяном і Збручем та надати їм статус коронного краю з національним характером. Однак вони зустріли спротив з боку польських політиків, громадських діячів, духовенства й інтелігенції. Це підштовхувало до конфлікту між двома націями, який загострювався з невеликими перервами до Другої світової війни. Одним із засобів реалізації майбутніх державно-політичних, які обидві нації намагалися реалізувати в роки Великої війни, стали стрілецькі частини, схвалені провідними австрійськими цивільними та військовими структурами. Засновником польських стрілецьких товариств став лідер з унікальною біографією для свого покоління. Народжений як російський підданий, Юзеф Пілсудський у молодості перебував на засланні в Сибіру (засуджений за участь разом зі своїм братом Броніславом у підготовці вбивства царя

Олександра III)[1]. Після повернення із заслання став співзасновником Польської соціалістичної партії (з пол. Польська партія соціалістична – ППС), яка поєднала в своїй програмі національні та соціальні вимоги. Потім переїхав до підавстрійської Галичини, де у 1908 р. заснував підпільний Союз активної боротьби, який готував командний склад для антиросійського повстання, а в 1910 р. – стрілецькі товариства, які готували командирів нижчого рангу. Він заручився підтримкою австрійського командування, яке розраховувало на дані розвідки і після початку війни мало паралізувати російську мобілізацію на підросійських землях, хоча він не був лояльним до Австрії та Габсбургів. Водночас прагнув сформувати кадрові роти, перетворити їх на батальйони та полки, зайняти Варшаву, створити Національний уряд і змусити Австро-Угорщину та Німеччину і їх визнати. Однак напередодні війни він міг розраховувати на понад 7 000 вояків, добре вишколених, але недостатньо озброєних. Із них 35 % були вихідцями з інтеліґенції, навчалися в середніх і вищих школах, представляли «вільні професії (підприємництво, торгівлю та ін.) або обіймали священничі посади. Інші військові структури, схвалені австрійцями, також підпорядковувалися Ю. Пілсудському, зокрема польські стрілецькі команди (приблизно 5 000). Товариські стосунки між Ю. Пілсудським і його підлеглими, що склалися ще до початку війни, стали ще міцнішими, що давало змогу стрілецьким частинам витримувати різні політичні випробовування. Під час перебування легіонів на Волині він став міцною опорою для командування 1-ї бригади Польських Легіонів і підпільної Польської військової організації у реалізації політичних планів[2]. Пілсудчики вважатимуть себе спадкоємцями повстанців 1830 і 1863 рр., вояками національних збройних сил, які підпорядковуються лише Ю. Пілсудському. Згодом Міхал Сокольницький відобразив думку

1 Na karę śmierci za udział w tym zamachu został powieszony w 1887 r., razem z czteroma innymi spiskowcami, Aleksander Uljanow, starszy brat W. I. Lenina. Karę śmierci orzeczoną dla Bronisława Piłsudskiego zamieniono na 15 lat katorgi. Józef został wysłany na pięć lat na Syberię.

2 Określenie «piłsudczycy» powstało w 1915 r. Utworzył je Juliusz Kaden-Bandrowski, nadając jednej ze swoich książek tytuł Piłsudczycy. Natomiast tytuł Komendanta (Komendanta Głównego) Piłsudski przyjął stając na czele Związku Walki Czynnej. Używał go podczas I wojny światowej. Po 1918 r. tak zwracali się do niego najbliżsi współpracownicy, mający za sobą służbę w I Brygadzie.

колег: «Щось невимовне почало відбуватися всередині нас, що змушувало нас внутрішньо співтворити цей авторитет, підносити людину серед нас, зміцнювати послух»[3].

Подібним, хоча й з відмінностями від польського, був розвиток українського стрілецького руху. До нього долучилася значна частина галицької інтелігенції, яка підтримувала патріотичні настрої серед стрілецтва. Вказаний парамілітарний рух користувався повагою суспільства. Під час відзначення сторіччя від дня народження Тараса Шевченка 28 червня 1914 р. організовано здвиг стрілецьких і сокільських структур, що викликав ентузіазм у мешканців Львова. Один із його свідків зазначив: «Від 1775 року вперше український народ готується до рішучого бою за волю і долю України із зброєю в руках»[4]. Згадуваний у цій заяві 1775 р. мав символічне значення, бо саме тоді російські війська за наказом імператриці Катерини II ліквідували Запорозьку Січ, а її керівників вислали до Санкт-Петербурга. Мету формування стрілецьких відділів визначив маніфест, виданий Костем Левицьким від імені українських політиків Галицького сейму та Віденського парламенту на початку серпня 1914 р.: «Перемога Австро-угорської монархії стане нашою перемогою. І чим більшою буде поразка Росії, тим швидше проб'є година визволення України»[5]. Однак, на нашу думку, український стрілецький рух не мав сильної підпільної структури, незалежної від політиків та австрійських військових (на зразок Союзу активної боротьби), чи харизматичного лідера, як Ю. Пілсудський.

У перші тижні Великої війни Ю. Пілсудський діяв самостійно і ризиковано, практично не звітуючи австрійському командуванню. Після вступу на землі підросійського Польського царства стрілецькі частини взяли назву Війська Польського. Водночас Ю. Пілсудський оголосив про формування таємного Національного уряду у Варшаві, назва якого була співзвучною до уряду Січневого повстання 1864 р. Це була фактично фікція, яку важко було перевірити з Відня чи Львова. Юзеф Пілсудський оголосив, що підпорядковується варшавському уряду, розірвавши зв'язки з польськими

3 Sokolnicki M. Rok czternasty. Londyn, 1961. S. 17.

4 Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: ілюстрована історія / наук. ред. М. Кутутяк. Львів; Івано-Франківськ, 2008. С. 85.

5 Матейко Р., Мельничук Б. Шляхами стрілецької слави: Українські Січові Стрільці в контексті Визвольних змагань українського народу. Тернопіль, 1995. С. 9.

політиками, лояльними до Габсбурзької монархії. Натомість перебіг подій відбувався всупереч його прогнозам – антиросійське повстання, яке він готував, не спалахнуло. Мобілізація поляків до російської армії проходила загалом без збоїв. Відтак розчароване верховне австрійське командування сухопутних військ (ВАК) надіслало Ю. Пілсудському ультиматум – розформувати військові відділи або приєднати їх до австрійського ополчення. Втім Ю. Пілсудського та легіоністів врятували краківські консерватори, які у Відні провели переговори щодо створення Легіонів польських (ЛП) як частини австрійського парамілітарного руху. Австрійське командування 27 серпня 1914 р. видало наказ, який став основою для їхнього формування, а також для Легіону Українських січових стрільців (УСС). Вояки ЛП мали носити стрілецькі однострої з орлами та використовувати польську мову як офіційну. Посади позначалися невеликими ромбиками з кістки, які носили на комірах мундирів, на зразок військових. Однак професійні офіцери, найчастіше польської національності, призначені до ЛП ВАК на вищі посади, зобов'язувалися носити австрійські мундири та зірки як знаки рангу. Українські легіоністи, як і польські, мали право на власну форму, національну символіку та державну мову[6]. Як і польські, вони були патріотами, що боролися за національні інтереси. Їхня присутність в австрійській армії була зумовлена воєнно-політичними обставинами, а не симпатіями до Габсбурзької монархії.

Вище командування ЛП складалося з австрійських офіцерів польської національності. Посаду команданта ЛП від вересня 1914 р. до кінця січня 1916 р. обіймав генерал Кароль Тшаска-Дурський, за ним від січня 1916 р. до середини листопада 1916 р. – генерал Станіслав Пухальський, а потім граф, полковник Станіслав Шептицький, брат Митрополита Львівсько-Галицького Андрея Шептицького. До ЛП також направлено групу офіцерів непольської

6 Про польські та українські легіони детальніше див.: O polskich i ukraińskich Legionach oraz politycznych uwarunkowaniach ich aktywności między innymi: Chwalba A. Legiony Polskie 1914–1918. Kraków, 2018; Klimecki M., Filipow K. Legiony to … Szkice z dziejów Legionów Polskich. Białystok, 1998; Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків, 2015; Литвин М. Легіон Українських Січових Стрільців. *Довідник з історії України*. Київ, 2002. S. 400–401; Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Львів, 1995; Лазарович М. Українські січові стрільці у боротьбі за волю України. Ічня, 2018. 763 с.; Kozubel M. Ukraińscy Strzelcy Siczowe 1914–1920-i. Oświęcim, 2015. 113 s.

національності. У 1915–1916 рр. 2-ю бригадою польських легіонерів командував австрійський німець, який намагався здобути повагу своїх польських підлеглих, полковник Фердинанд Кюттнер. На той час командиром 3-ї бригади був полковник, а від травня 1916 р. генерал Віктор Гжесіцький, поляк за походженням, що почувався австрійцем.

Від серпня 1914 р. до вересня 1916 р Ю. Пілсудський обійняв командування 1-ю бригадою ЛП. У середині листопада 1914 р. головнокомандувач ерцгерцог Фрідріх (Фрідріх Марія Альбрехт Вільгельм Карл Австрійський) нагородив його листовно званням бригадира, створеним спеціально для ЛП. Така форма номінації, яку головнокомандувач писав від руки, використовувалася зрідка. Для Ю. Пілсудського та його оточення це був сигнал, що ВАК вбачає у ньому не лише військового, але й політика, який стане корисним, а тому потребує особливого ставлення. Користуючись цим, Ю. Пілсудський проводив політичну роботу, розглядаючи 1-шу бригаду лише як один із елементів своїх планів. Водночас Ю. Пілсудський перетворив штаб своєї бригади на командний центр таємної Польської Військової Організації, створеної восени 1914 р. і розгорнутої на території Російської імперії, а потім у районах, підконтрольних більшовикам. Офіцери 1-ї бригади відмовилися від частини своїх зарплат, а отримані кошти Ю. Пілсудський використовував для фінансування політичної роботи та діяльності серед військовополонених. Навіть після відставки восени 1916 р. Ю. Пілсудський відправляв офіцерів і унтерофіцерів 1-ї і 3-ї бригад до військовополонених. Він покладав на них командні, організаційні та пропагандистські обов'язки. Наприкінці 1915 або на початку 1916 рр. за наказом Юзефа Пілсудського начальник штабу 1-ї бригади підполковник Казімєж Сосновський покинув Волинь з метою перегляду таборів військовополонених на центральних польських землях. Один із таборів діяв у Києві від жовтня 1917 до листопад 1918 рр. Верховному Ставку № 3 (ВС 3) підпорядковувалися структури, організовані в Одесі, Проскурові, Житомирі, Вінниці, Рівному, Харкові й навіть Мінську, Литві, Москві та Санкт-Петербурзі. Першим командантом ВС 3 був призначений Юзеф Бромірський, народжений в Україні в 1865 р., випускник Київського університету та член Бойової організації ППС. Його наступниками на цій посаді стали офіцери 1-ї бригади Богуслав Мєдзінський, а потім Леопольд Ліс-Кула.

Набір до легіонів був винятково добровільним, до них не допускалися призовники австрійської армії. Російські піддані, що служили в легіонах, отримали права військовослужбовців монархії, про що австрійські дипломатичні служби повідомляли Росію через посольства нейтральних країн[7]. На межі 1914 і 1915 рр. легіони мали 2, а з весни 1915 р. 3 бригади (по 2 полки кожна) піхоти, 2 кавалерійських та 1 артилерійський полки. У командному складі 1-ї бригади було багато офіцерів і унтер-офіцерів із Королівства Польського, тоді як рядовий склад становили переважно австрійські піддані. Особовий склад 2-ї бригади майже повністю походив з Галичини, а статус і формування 3-ї бригади вирішували польські піддані Росії. Наприкінці 1914 р. до 2-ї бригади влилося понад 100 гуцулів, які 1 січня 1915 р. склали присягу та розпочали бойовий шлях під командуванням прапорщика, доктора Станіслава Клімецького в Окермезе (сьогодні – Словаччина)[8].

У 1914–1915 рр. легіоністи воювали в Західній Галичині (зокрема бій 1-ї бригади під Ловчуком 22–25 грудня 1914 р.), Східній Галичині (бій 2-ї бригади під Молотковом у Надвірнянському районі 29 жовтня 1914 р.), Бессарабії (атака уланів 2-ї бригади під Рокитною в Новоселицькому повіті, 13 червня 1915 р.), у Царстві Польському (бій 3-ї бригади під Ястковом, 31 липня – 3 серпня 2015 р.). Влітку 1915 р. ВАК вирішив зосередити всі підрозділи легіону на Волині, задовольнивши вимоги їхніх офіцерів та Ю. Пілсудського.

У жовтні 1916 р. у легіонах служило приблизно 18 000 вояків[9]. Дані за лютий 1917 р. показують, що з 1 195 офіцерів легіону 530 були довоєнною інтелігенцією, 428 – студентами, 117 – учнями або випускниками середніх шкіл, 12 із них володіли земельними маєтками, 15 – мали великі ремісничі майстерні або промислові

7 Rosyjskie dowództwa nadal uważały legionistów urodzonych w Rosji za winnych zdrady. Rzadko jednak stosowały wobec nich karę śmierci. Jednym z powieszonych był I Brygady ppor. Stanisław Król-Kaszubski. Wyrok wykonano 7 lutego 1915 r. w Pilźnie (pow. Dębicki). Przed wykonaniem wyroku zaproponowano skazanemu darowanie winy, jeśli wstąpi do rosyjskiej armii. Ppor. Król-Kaszubski odmówił.

8 Wielocha A. Dzieje Kompanii Huculskiej 2 Pułku Piechoty Legionów Polskich. URL: https://karpaccy.pl/dzieje-kompanii-huculskiej-2-pulku-piechoty-legionow-polskich-plaj-38 (дата звернення: 12.02.2024).

9 Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa (CAW). 1.120.1.344. Stany liczebne Legionów. Nlb.; Klimecki M. Legiony Polskie latem 1915 r. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Warszawa, 1990. T. 33. S. 270; Sadowski J. Bój Legionów Polskich pod Kostiuchnówką w dniach 4–6 lipca 1916 roku. Warszawa, 1931. S. 12 (odbitka z «Bellony»).

підприємства. Лише 28 осіб раніше професійно служили в різних арміях. Бригади зберігали соціально-елітарне спрямування. За даними на середину лютого 1916 р., понад 10 % складу 1-й бригади становили представники «вільних професій», орієнтовно 20 % – учні середніх шкіл, 8 % – студенти. У 2-й бригаді ці цифри були відповідно – 6 %, 16 % і 3 %; а в 3-й бригаді – 7 %, 15 % і 7 %. У всіх бригадах служила однакова кількість цивільних осіб із ремісничого стану (майже 40 %)[10]. У січні 1916 р. Верховний Національний Комітет (ВНК), що опікувався легіонами, звернув увагу на їхнє Верховне Головнокомандування: «Солдати ... є переважно людьми з вищою освітою, які займаються певне соціальне становище»[11].

Конфронтація Ю. Пілсудського з Верховним командуванням ЛП почала проявлятися наприкінці літа 1915 р. Діяльність на Волині 1-ї, 2-ї та 3-ї бригад, сформованих у Царстві Польському, і Верховного командування ЛП створила, на його думку, можливість реорганізувати командний склад і організаційну структуру ЛП, вилучивши з них австрійських офіцерів, зокрема польської національності[12]. Оптимальним рішенням видавалося те, що Ю. Пілсудський їх візьме під особисте командування. Свої погляди він виклав офіцерам на брифінгу 14 вересня у Ковелі (Волинь), запропонувавши заміну особового складу ВС офіцерами винятково з легіоністів. Він не погоджувався на продовження боротьби ЛП всередині австрійського ополчення. Він запропонував виділити їх у допоміжне формування, яке було б союзником австрійських збройних сил. Водночас стверджував, що слід розглянути кілька способів тиску на вище австрійське командування. Наймасштабнішим протестом мала стати відставка всього офіцерського складу 1-ї бригади. Другим варіантом – у відставку піде він сам. Третім – поступове загострення конфлікту з ВНК ЛП. Більшість офіцерів обрали перший варіант. Начальник штабу бригади підполковник К. Соснковський виступив проти другого варіанту і особистого командування бригадою. Юзеф Пілсудський обрав третій варіант[13].

10 CAW. I.120.1.77. Stany liczebne Legionów. Nlb4; Wrzosek M. Polskie formacje wojskowe podczas I wojny światowej. Białystok, 1977. S. 98–99.

11 CAW. 1.120.1.77. Pismo NKN do Komendy Legionów Polskich. Nlb.

12 Suleja W. Józef Piłsudski. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. S. 145, 149, 155.

13 Klimecki M. Legiony Polskie latem… S. 271. Tam literatura dotycząca odprawy w Kowlu.

Через кілька годин після згаданого інструктажу офіцерів 1-ї бригади спалахнув гострий конфлікт між Ю. Пілсудським і генералом К. Тшаска-Дурським. Саме тоді Ю. Пілсудський проігнорував наказ Верховного командування легіонами, розділивши війська на дві бойові групи. Він наказав командиру 3-ї роти 1-го батальйону 1-го полку лейтенанту Яну Войшнар-Опєлінському проти ночі 15 вересня оголосити тривогу й напад російських сотників. Близько третьої години ночі штаб Першої бригади передав Верховному командуванню інформацію про ймовірну російську змову. Після цього Ю. Пілсудський зібрав свої війська і вирушив назустріч передбачуваному ворогу. Накази і питання, що надходили від НК ЛП, демонстративно ігнорувалися. Це вже був заколот, погано замаскований повідомленнями про російський наступ[14]. За діями Ю. Пілсудського та його командування спостерігали офіцери з інших бригад, більшість із яких симпатизували пілсудчикам. В останні місяці 1915 р. на Волині почалося політичне бродіння, яке, однак, не послабило б їхню боєздатність.

Генерал К. Тшаска-Дурський відреагував нервово, надіславши командуванню 4-ої армії об'ємний і непродуманий рапорт, який стосувався не лише подій проти ночі 15 вересня, а й містив претензії, вільні від особистих зауважень на адресу Ю. Пілсудського. Командувач легіонів звинуватив свого підлеглого у намірах зайняти його посаду, збурюванні громадської думки та відсутності дисципліни на полі бою. «Тому я категорично вимагаю, щоб бригадир Пілсудський був звільнений від командування, писав він, – за непокору, несанкціоновані поїздки в тилу, об'їзд службової дороги і недисциплінована поведінку. Його може замінити підполковник К. Соснковський»[15]. Доповідь видала безпорадність генерала К. Тшаски-Дурського. З іншого боку, пропозиція щодо можливої номінації підполковника К. Соснковського була свідченням того, наскільки мало він розумів міцність зв'язків, особистих та ідеологічних, що пов'язували людей Ю. Пілсудського з їхнім командувачем.

Відповідь командування 4-ої армії виявилася несподіваною і свідчила про плани і занепокоєння австрійців. Юзефа Пілсудського

14 Krasicki A. Dziennik kampanii rosyjskiej 1914–1916. Warszawa, 1998. S. 333.

15 Jędrzejewicz W., Cisek J. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego, 1867–1935. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. T. 1: 1867–1916. S. 302.

викликали до штабу армії в Луцьку, і 17 вересня він залишив свою бригаду. Замість догани йому пообіцяли, що він отримуватиме накази безпосередньо від австрійського вищого командування. Під його командуванням залишилися 5-й і 4-й піхотні полки та уланська дивізія капітана Владислава Бєліни-Пражмовського. Кароль Тшаска-Дурський отримав у підпорядкування групу підполковника Едварда Сміглого-Ридза (1-й і 7-й піхотні полки) та 6-й піхотний полк. Дивізія була тимчасовою і пристосованою до вимог боїв, що точилися на Волині. Таке рішення, однак, свідчило про те, що австрійці незмінно сприймали Ю. Пілсудського не як одного з багатьох офіцерів, а передусім як політика і цінного союзника або супротивника в майбутньому. Юзеф Пілсудський попрощався з солдатами групи Едварда Сміґли-Ридза промовистим наказом: «У випробувані руки підполковника Сміґла-Ридза передаю командування вами, знаючи, що ви оточите його такою ж довірою і любов'ю, з якою ставилися до мене. Знаю, що часом вам буде важко, і мені сумно, що мене тоді не буде з вами ... Солдати! Водночас я вимагаю від вас, щоб і без мене ви завжди високо тримали прапор нашої частини, з яким пов'язано стільки щирих польських надій»[16].

Події, що відбулися в Ковелі та Луцьку в середині вересня 1915 р., і подальші спроби австрійського командування послабити напруженість у відносинах між Ю. Пілсудським і НК ЛП не принесли результатів. Кілька разів командир 1-ої бригади погрожував попросити про відставку і розформування 1-ої бригади. Траплялося також, що його офіцери відмовлялися виконувати накази німецькою мовою і надсилали рапорти польською, мотивуючи це тим, що їхньою єдиною мовою служби є польська. У цій ситуації ВАК усунуло генерала К. Тшаску-Дурського з посади і замінило його генералом С. Пухальським. Однак це не виправдало сподівань Ю. Пілсудського, оскільки не передало командування легіонами їхньому командувачу і не змінило їхнього статусу в австрійській армії.

Відносини між генералом С. Пухальським і Ю. Пілсудським не були добрими від початків. Командир 1-ої бригади вважав, що персональні зміни, зроблені ВАК, не змінили суті НК легіонів, яку він

16 Pisma zbiorowe Józefa Piłsudskiego / oprac. W. Lipiński. Warszawa, 1937. T. 4. S. 41; Klimecki M., Filipow K. Legiony to ... S. 101.

все ще розглядав як австрійський інструмент, що стоїть на сторожі лояльності польських стрільців. Жорсткі й безкомпромісні переговори між С. Пухальським і Ю. Пілсудським відбулися в лютому 1916 р. У листі до голови ВАК генерал С. Пухальський визнав, що «у військовому плані моє завдання не буде надто складним», тоді як «санація відносин є дуже складною»[17]. Командир легіону, який відвідав війська, зіткнувся з нетактовною поведінкою солдатів Ю. Пілсудського. Сумнозвісна подія, яку охоче коментували у всіх бригадах легіону, сталася 30 травня 1916 р. Під час візиту генерала Станіслава Пухальського до 1-ої бригади командир 5-го піхотного полку підполковник Леон Бербецький вигукнув: «Хай живе головнокомандувач Юзеф Пілсудський, дай Боже великого коронного гетьмана». Далі він зазначав: «Піднявся величезний крик! ... І розвеселений комендант голосно засміявся»[18].

Друга половина 1915 і перша половина 1916 рр. пройшли для легіонерів у виснажливих маршах і боях на Волині. Вони долали піщаними дорогами («ми їх усім серцем розбивали») по 25–35 км на день[19]. У боях і сутичках у басейні Стиру вони зазнали великих втрат убитими, пораненими і травмованими, які в деяких ротах сягали половини особового складу. Наприкінці вересня, у жовтні та листопаді 1915 р. вони вели бої разом із німецькими та австрійськими військами біля м. Колки та Кошів, Куликовичі, Велика Мідра, Вольцек, Костюхніківка та Чарторийськ. Найважчою з них була битва, що відбулася 4 листопада 1915 р. під Костюхнівкою. Взимку 1915–1916 рр. інтенсивність бойових дій зменшилася. Легіонери будували лісові поселення в тилу фронту з солдатськими казармами, каплицями, казино, загальними кімнатами, ремісничими майстернями та ігровими майданчиками. Популярними були футбольні матчі. У першій половині березня 1916 р. у районі Маневич з ініціативи прапорщика Зигмунта Вассераба було створено футбольний клуб. На прохання взводного сержанта Станіслава Мелеха він отримав назву «Спортивна команда "Легія"». Цей клуб існує

17 Wojewódzkie Archiwum Państwowe (WAP). Kraków. NKN. 100.628. S. 51; Jędrzejewicz W., Cisek J. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. T. 1. S. 312–313; Wołos M. Generał dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Biografia wojskowa. Toruń, 2000. S. 49.

18 Socha-Lipiński W. Szlakiem I Brygady. Dziennik żołnierski. Warszawa, 1927. S. 220.

19 Klimecki M., Filipow K. Legiony to … S. 124 i następne.

і сьогодні під назвою «Легія», а його футбольна команда є найуспішнішою в сучасній Польщі.

Між польськими та німецькими товаришами по зброї утворилася певна симпатія, якої ніколи не було між польськими та австрійськими військовиками. Німецькі накази згадували про доблесть легіонерів. Водночас німецькі солдати вшанували досягнення стрільців, назвавши пагорб біля Костюхнівки (тригонометрія 195,45) Польським пагорбом (Polenberg), довколишній ліс – Польським лісом (Polenwald), а пішохідний міст на притоці р. Гарбах – Польським мостом (Polenbrucke). Ці назви були включені в німецькі польові накази. У 1-й піхотній дивізії з Герцогської Пруссії, дислокованій восени 1916 р. у районі Гулевичів і Черевахи (Ковельщина), служило багато поляків, які підтримували контакти з легіонерами[20].

Натомість австрійське командування не завжди довіряло українському населенню Волині. Воно безпідставно звинувачувало його у шпигунській діяльності та диверсійних акціях, зокрема у пошкодженні телеграфних ліній. За їхніми вказівками підполковник К. Соснковський вже 9 вересня видав наказ: «Кожен, хто буде затриманий під час пошкодження телеграфної лінії, буде покараний без суду і слідства смертю через повішення на місці злочину»[21]. Однак таких випадків не фіксовано. За словами офіцера легіону НК, сільське населення з однаковою недовірою ставилося як до російських, так і до польських, австрійських чи німецьких солдатів. Відносини командирів полків ЛП з українським населенням загалом були коректними. Масштаби експлуатації матеріальних здобутків цивільного населення шляхом реквізицій були в межах практики поведінки та правил, запроваджених австрійською і німецькою військовими адміністраціями, що призводило до розорення сіл. Ще гірші наслідки мали пограбування господарств солдатами всіх воюючих армій, зокрема й російської, які толерувалися офіцерським складом. Неодноразово під час і після були спустошені православні церкви, костели і садиби.

Однак командування ЛП не цікавилося, а може й не помічало національно-просвітницької роботи, яку проводили на Волині

20 Krasicki A. Dziennik kampanii rosyjskiej 1914–1916. S. 352.

21 CAW. 1.120.27.54. Brak paginacji.

вояки Легіону УСС. Вони помітили українські вербувальні пункти в Ковелі, Луцьку та Володимирі, але також не звернули уваги на результати їхньої діяльності[22]. Суперечки між польськими й українськими політиками у Львові та Відні не викликали в лавах ЛП глибокого занепокоєння. Питання територіального устрою Коронного краю Польщі у складі Габсбурзької монархії чи відродженої Польщі на той час не викликало дискусій серед легіоністів. Вони залишилися переконаними в тому, що проходження кордонів має визначатися на основі історичних, а не етнографічних аргументів.

Проблеми майбутнього земель, які легіонери вважали польськими, були глибоко затьмарені конфліктом, що наростав, між Верховним командуванням легіонів і прихильниками Ю. Пілсудського, зокрема генералом С. Пухальським і бригадним генералом Ю. Пілсудським. На початку 1916 р. старші офіцери легіону, зокрема командири полків, сформували Раду полковників[23], яка узурпувала право представляти їх перед австрійським командуванням і Верховним командуванням ЛП. У перші тижні своєї діяльності зазначена рада висунула кілька офіційних, сміливих вимог: відокремити легіони від загального австрійського руху, надати їм статус союзного («допоміжного») формування і реорганізувати Верховне командування легіонів. Австрійські офіцери польської національності, які залишилися на своїх посадах, мали одягнути форму ЛП. Офіцери, які не володіли службовою мовою, тобто польською, повинні були залишити лави легіону. Влітку 1916 р. сталася ще одна криза, тільки, здавалося б, з тривіальної причини. Рада полковників вирішила, що солдати будуть носити, відповідно до польської військової традиції, червоні вишиті змії на комірах мундирів і зірки, що позначають їхні звання, а також кашкети «мацейовки» зі стрілецьким орлом, які вже використовувалися в 1-ій бригаді. Солдатське вітання мало виконуватися двома пальцями, а не всіма пальцями, як в австрійській армії. Рада також надала рішучу підтримку Ю. Пілсудському, запропонувавши розглядати його як майбутнього командувача польських легіонів і одного з лідерів руху за незалежність всієї Польщі.

---

22 Зокрема, про імпульс такої діяльності див.: Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. С. 155 і далі; Krasicki A. Dziennik kampanii rosyjskiej 1914–1916. S. 421.

23 Wawrzyński T. Rada Pułkowników w Legionach Polskich (luty – wrzesień 1916). *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1988. T. 30. S. 265–276.

Конфлікт між Верховним командуванням легіонів та Юзефом Пілсудським і Радою полковників був перерваний російським наступом генерала Алєксєя Брусилова. У битві під Костюхнівкою 4–6 липня 1916 р. ЛП втратили понад 2 000 солдатів. Вони відійшли зі своїх позицій лише за наказом австрійського командування. Німецький генеральний штаб і генерали, зокрема генерал Еріх Людендорф, спостерігали за настроєм солдатів польських легіонів, які воювали на Волині. У Генеральному штабі визрівала ідея використання мобілізаційного потенціалу польських земель для дій проти Росії. Військові тиснули на політиків, щоб задовольнити польські прагнення до незалежності на окупованих Росією західних землях і отримати право на створення польської союзницької армії. Вони мали намір гарнізонувати частину східного фронту польськими збройними силами, а західний фронт посилити вивільненими німецькими частинами, отримавши шанс на переможне завершення операцій у Франції та Бельгії. «Битва під Костюхнівкою є однією з причин, – оцінював учасник та історик битви (у Другій Речі Посполитій, бригадний генерал) Ян Ягмін-Садовський, – яка спричинила акт від 5 листопада 1916 року з боку Німеччини та Австрії. Цей документ, у свою чергу, змусив революційний уряд Керинського визнати незалежність Польщі. Заява Керинського розв'язала союзникам руки, дозволивши їм включити питання польської незалежності одним із пунктів свого порядку денного. Хоча її не видно ззовні, проте існує нитка, яка торує свій шлях від розтрощених гранатами пагорбів Костюхнівки до далекого Версалю»[24].

Рада полковників відновила діяльность в середині липня, 15 липня вона надіслала меморандум до ВАК, у якому містилася вимога реформувати Польські легіони в незалежний Допоміжний корпус. Нагляд за внутрішніми відносинами в ньому (разом із просуванням по службі, нагородами та статутами) мав належати винятково його командуванню, яке складалося з усіх офіцерів Легіону. За австрійцями залишалися контрольні повноваження, пов'язані з господарськими питаннями, що виникали у контексті постачання військам бойових ресурсів, продовольства і фуражу. Очікувалося,

24 Sadowski J. Bój Legionów Polskich pod Kostiuchnówką w dniach 4–6 lipca 1916 roku. S. 1.

що командування буде передано Ю. Пілсудському, хоча ця вимога не була включена до меморандуму. З іншого боку, меморандум, адресований 30 серпня Верховному національному комітету, вимагав, щоб німецький та австро-угорський уряди визначилися зі своїми планами щодо майбутнього польських земель. Рада полковників також вимагала призначення Тимчасового національного уряду, який би поширював свою владу на польські землі, що раніше належали Австрії та Росії. Генерал С. Пухальський висловив протест проти меморандуму, оскільки він був надісланий до командування сухопутних військ без ознайомлення командирів легіонів. Він зажадав повернути його без відповіді до Ради полковників, додавши, що його існування і діяльність слід розцінювати як ганебне порушення військової дисципліни.

У другій половині липня генерал С. Пухальський визнав, що командир 1-ої бригади ігнорує Верховне командування легіонів та його накази. Він пригрозив звернутися до вищого австрійського командування з проханням втрутитися, на практиці покарати або принаймні притягнути коменданта до дисциплінарної відповідальності. У відповідь Ю. Пілсудський 29 липня подав у відставку, мотивувавши це відсутністю політичних результатів у бойових діях Легіонів та їхнім невідповідним військово-політичним статусом для солдатської самопожертви. Через три дні у відкритому листі до ППС та партій і угруповань, які виступають за незалежність, він написав: метою їхньої діяльності має бути «польський уряд і армія»[25]. З іншого боку, в наказі від 6 серпня 1916 р. «з нагоди другої річниці війни» він звертався до стрільців: «Минуло два роки! Доля нашої Батьківщини все ще висить на волосині. Дозвольте побажати вам і собі, щоб мій наступний наказ з нагоди нашої річниці був прочитаний вільним польським солдатом на вільній польській землі»[26]. Того ж дня він заснував нагрудний знак «За вірну службу», яким нагороджували солдатів усіх рангів після року бездоганної служби в 1-ій бригаді. Він став предметом гордості для пілсудчиків і предметом заздрості в інших бригадах, особливо в 3-й бригаді.

Після битви під Костюхнівкою легіони брали участь в австронімецьких оборонних діях, а потім вже в наступальних. Стрільці

25 Jędrzejewicz W., Cisek J. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego. S. 338.

26 Pisma zbiorowe Józefa Piłsudskiego. S. 81.

воювали під Черемошною, Ситовичами та Рудкою Миринською. Бої над р. Стохід завершили їхній бойовий шлях, який розпочався у серпні 1914 р. У першій декаді жовтня 1916 р. вони були відведені в район Барановичів (сьогодні – Білорусь), де утворили периметр німецького угруповання генерала Ремуса фон Войрша. На той час у фронтових і тилових частинах служило орієнтовно 18 800 вояків[27]. Серед них Ю. Пілсудського не було. Він залишив місце дислокації 1-ої бригади в Поворську 5 вересня й за викликом австрійського штабу поїхав до Цешина. До 1-ої бригади не повернувся. А 20 вересня отримав відставку і був змушений покинути ЛП.

У цей час офіцерський корпус Легіонів польських мало що знав про зміни в німецьких та австро-угорських планах щодо політичного минулого польських земель. З початку 1916 р. ходили чутки про згоду Берліна, Відня та Будапешта на об'єднання Австро-Угорщини з Галичиною та центральними польськими землями, що належали Росії. У червні з'явилися коментарі щодо промови канцлера Теобальда фон Бетман-Гольвега в німецькому парламенті, яка включала пропозицію вирішити польське питання шляхом створення польської держави на окупованих російських землях. Один із легіонерів іронічно зауважив: оскільки син канцлера загинув під м. Лодзь, то треба зазначити, що він загинув за Польщу. Легіонери зауважили, що німецький політик не зробив жодної згадки про українські самостійницькі прагнення[28].

Першу інформацію про створення Польського королівства в недалекому майбутньому, можливо, привіз на Волинь у липні 1916 р. керівник військового відділу командування сухопутних військ полковник Владислав Сікорський, який перебував у конфлікті з Юзефом Пілсудським. Одним з австрійських і німецьких рішень було створення Польського корпусу, що складався з австрійських підданих і Польських збройних сил (ПЗС), до якого мали бути завербовані польські піддані Росії. Вони були створені рішеннями імператорів Франца I та Вільгельма II від 5 листопада 1916 р. Королівства Польського. Командував новим формуванням німецький генерал Ганс фон Беселер, але контролювали його

27 CAW. I.120.1.344, brak paginacji.

28 Solek W. Pamiętnik legionisty. Warszawa, 1988. S. 167; Krasicki A. Dziennik kampanii rosyjskiej 1914–1916. S. 405, 442.

командири полків, батальйонів і рот легіону: Леон Бербецький, Генрик Мінкевич, Александр Нарбут-Лучинський, Мар'ян Кукель, Фердинанд Заржицький та Стефан Ровецький. Натхненні Ю. Пілсудським, у липні 1917 р. вояки ПСЗ склали присягу на вірність ще не визначеному правителю Королівства Польського і зобов'язалися дотримуватися братерства зброї з німецькими та австрійськими солдатами. А 5 060 офіцерів, унтер-офіцерів і рядових лінійних (фронтових) частин і 1 879 солдатів усіх звань у тилових частинах зобов'язувалися її виконати. Однак майже 73 % військовослужбовців усіх рангів лінійних підрозділів (штабів, бригад і полків) відмовилися складати присягу. У тилових частинах не склали присягу 25 % офіцерів і орієнтовно 65 % інших солдатів[29].

Польський допоміжний корпус (ПДК) був розгорнутий наприкінці жовтня 1917 р. на фронті, що проходив через Буковину в районі Чернівців. Бойові дії вже вщухали, і діяльність його солдатів обмежувалася охороною дедалі слабших російських позицій. Дізнавшись про підписання мирного договору в Бресті між Українською Народною Республікою та Австро-Угорщиною, Німеччиною, Туреччиною і Болгарією 9 лютого 1918 р., солдати ПДК не підкорилися австрійському командуванню. Під Раранчею проти ночі 16 лютого 1918 р. приблизно 1 510 її солдатів прорвалися на російський бік фронту. А 6 березня вони з'єдналися з II Польським корпусом у Росії. Австрійці розформували ПДК. Солдати, які все ще належали до нього, були інтерновані до таборів в Угорщині в Хусті і Марамарошшігет (нині – Сігету-Мармацією у Румунії). Багато офіцерів, зокрема полковник В. Сікорський, були заарештовані. Солдатів ПСЗ німецьке командування не відправило на фронт. Вони залишилися в гарнізонах на території Королівства Польського.

Доля Легіону УСС склалася інакше. Прагнення українських діячів та військовиків із різних причин не набрали такої ж динаміки, як польські. Польські політики та парламентарі у Відні ставилися до українських зусиль із підозрою. Галицька адміністрація, у якій домінували поляки, зайняла таку ж неохочу позицію. Однак найбільший вплив на остаточний результат організації українського

29 Klimecki M. Legiony Polskie 1914–1918. *Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz ludziach Józefa Piłsudskiego* / red. W. Sienkiewicz. Warszawa, 2008. S. 133.

національного війська мала позиція головних цивільних і військових інституцій Австрії та Угорщини. Їхні представники постійно, хоч і безпідставно, побоювалися розвитку проросійських симпатій серед галицьких українців і переходу стрілецьких частин на бік Росії. Як наслідок, найбільшим підрозділом УСС виявився полк, який у грудні 1915 р. налічував 32 старшини і 1 259 стрільців, а в серпні 1918 р. – 32 старшини і 1 156 стрільців. У фронтових боях він вписав прекрасну сторінку в історію української зброї доби визвольних змагань. Щоправда, він залишався залежним від примх, як і польські легіони, австрійських урядових кабінетів та вищого командування. У першій половині 1918 р. могло здатися, що сподівання вояків Легіону УСС, спрямовані на Австрію, будуть успішно завершені. Брестський мир від 9 лютого 1918 р., а передусім обіцянка австрійських політиків розділити Галичину на два коронні краї, розглядалися як політичний успіх. Симпатизуючи Легіону УСС і пишучи вірші українською мовою, ерцгерцог Вільгельм Габсбург, якого поляки за українські вишиті сорочки зневажливо називали Василем Вишиваним, у листі до митрополита Андрея Шептицького від 13 березня писав: «відокремлення нової коронної держави з українським національним характером є безсумнівним»[30]. На Волині перебувала оперативна група капітана В. Габсбурга, основою якої були вояки Легіону УСС та австрійські піхотні, артилерійські та саперні частини, у яких служило чимало українців. Вказану групу все частіше вважали ядром збройних сил відродженої Української держави. В останні тижні війни українські стрільці опинилися на Буковині, Чернівцях та в найближчих околицях. Австрійське командування не дозволяло Українській парламентарній репрезентації перекинути їх до Східної Галичини, побоюючись, що це спричинить спротив польських політиків, а також відкритий польсько-український військово-політичний конфлікт. Легіон УСС прибув до Львова 4–5 листопада 1918 р., коли у місті була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка й започаткувалася польсько-українська війна.

Як бачимо, обидва формування, польські легіони та легіон УСС, мали багато схожих рис. Найважливішим у їхньому середовищі був

30 Archiwum Akt Nowych. Warszawa. Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Litwą, Łotwą, Rosyjską Republiką Radziecką, Ukrainą. Poz. 57. S. 88.

патріотизм, що спонукав його вояків до зусиль і наполегливості, на які більшість австрійських військ не була здатна під час Великої війни. Рішучість, жертовність і мужність, самопожертва польських і українських вояків на полях битв стали важливим засобом у формуванні історичної ідентичності обох націй у XX – на початку XXI ст. Бої під Молотковим 29 жовтня 1914 р., під Рокитне 13 червня 1915 р. та у Костюхнівці 4 листопада 1915 р. і 4–6 липня 1916 р. увічнені на дошках Могили Невідомого солдата у Варшаві.

Бойовий шлях польських легіонів здебільшого пролягав теренами сучасної України. Його увічнюють кладовища та окремі могили, розташовані в Карпатах, Волині[31] та Буковині. Серед збережених місць спочинку є могили тих, хто загинув біля Костюхнівки. У цьому волинському селі за підтримки польської влади та громадських структур діє Центр діалогу, в якому створено музей Першої світової війни, комп'ютерний клас, спортивний майданчик, мініготель, хресну дорогу. У 2015 р. реконструйовано пам'ятник Легіонерам у Рокитному. Ці та інші заходи зі збереження пам'яті про польських вояків, які залишилися в Україні, відбулися завдяки доброзичливості та допомозі місцевих громад і науковців. Історія може об'єднати і навчити поваги не лише до власного минулого. Вона не повинна ділитися.

31 Kaczyński A. Cmentarze legionowe na Wołyniu. Warszawa, 2011, passim; Oettinger U. O cmentarzach legionowych na Wołyniu. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 2013. T. 14(65). Nr 3(245), passim.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-15

Григорій Савченко

Розділ 15

Польські військові формування як чинник консолідації військовиків-українців (березень – травень 1917 р.)

Вибух Великої війни, а згодом революції в Росії та в Україні сприяли активізації польського національного руху, міграційним процесам населення, політизації польських військовиків у складі російської армії. У жовтні 1914 р., після заяви Верховного Головнокомандуючого російської армії Великого Князя Миколи Миколайовича про майбутнє надання автономії Польщі, оголошено дозвіл на формування у складі російської армії польських легіонів. Створенням легіонів керував організаційний комітет польських легіонерів, який очолював генерал броні російської армії Едмунд Свідзинський (Edmund Świdziński)[1]. Сформовані два батальони піхоти і один дивізіон уланів з часом були поповнені й склали у лютому 1915 р. 104-ту польську ополченську бригаду. У вересні – жовтні 1915 р. на базі цієї бригади було сформувано бригаду польських стрільців[2]. Досить боєздатною окремою частиною залишався у 1915–1916 рр. двоескадронний дивізіон польських уланів[3].

Поляки досить активно відроджували національні збройні сили. Характерно, що це відбувалося не тільки в Європі. Наприкінці 1916 р. на європейський театр бойових дій в складі канадських військ відправився легіон із 5000 польських добровольців. Англійський

1 Kryska-Karski T., Zurakowski S. Generałowie Polski Niepodległej. Warszawa, 1991. S. 196; Марков А. Иностранные части в Русской армии. *Военная быль*. 1957. № 27. С. 25.

2 Голуб П. Польские революционные войска в России в 1917–1920 годах. *Вопросы истории*. 1958. № 3. С. 46; Белицкий И. Польские войска на русском фронте в 1914–1920 годах. *Военная быль*. 1967. № 86. С. 40.

3 Бем де Косбан В. Польские уланы в рядах Русской Императорской Армии (историческая справка). *Военная быль*. 1967. № 84. С. 37–38.

уряд дав згоду на створення в Канаді регулярних польських полків, в яких мали служити лише поляки[4].

Активізація польського військового руху мала значний суспільний резонанс, зокрема й серед українського населення. Дозвіл російського уряду на створення польських військових частин М. Грушевський пояснював залицянням «до поляків, щоб перевести їх на російську орієнтацію, обіцяючи їм відновлення польської Речі Посполитої, поляки скористалися з сього, щоб випросити собі формування спеціально польських військових частин»[5].

Прихильником створення великих польських з'єднань у складі російської армії був головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О. Брусилов. За його ініціативи в січні 1917 р. бригаду польських стрільців було знято із Західного фронту й передано Київському військовому округу для переформування її в дивізію[6]. Генерал Т. Білевський 8(21) лютого 1917 р. розпочав формування дивізії стрільців. Польські частини дислокувалися: штаб дивізії, 1-й полк, інженерний батальйон – Київ, 2-й полк, шпиталь, інтендантство – Бориспіль, 3-й полк – Полтава, 4-й полк – Березань, дивізіон уланів – Чугуїв[7].

Формування польських військових частин на теренах України М. Грушевський називав однією з тих «яскравих дурниць, котрими було багате російське правління на Україні»[8]. Він, зважаючи на тривале українсько-польське протистояння, наявність постійних підозр у нещирості міжнаціональних відносин, як на наш погляд, мав рацію в такій оцінці позиції російських політичних і воєнних кіл. Думається, що це були не усвідомлені дії російської влади, оскільки вони, проти їх же волі, збуджуюче подіяли на українське населення.

---

4 *Киевлянин*. 1916. 22 декабря.

5 Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 9. С. 111.

6 Бєлякевич І. З історії створення польських військових формувань у Росії напередодні І Всеросійського з'їзду військових поляків (березень – травень 1917 р.). *Вісник Львівського державного університету ім. Івана Франка. Серія історична*. Львів, 1965. Вип. 3. С. 34.

7 Baginski H. Wojsko polskie na wschodzie. 1914–1920. Warszawa, 1921. S. 54, 55. М. Грушевський зазначав, що «для формації кавалерійських дивізій призначено Баришпіль, коло Переяслава, де були якісь старі касарні». Насправді кавалеристи, полк польських улан квартирував у Чугуєві.

8 Грушевський М. Спомини. С. 111.

У перші дні березня 1917 р. військовики польських частин були досить активними й помітними в містах України. У Києві, на Думській площі, на параді військ гарнізону 7 березня 1917 р. марширував і польський полк. Командир польської дивізії генерал-майор Т. Білевський вручив голові Київського виконавчого комітету громадських організацій польський прапор. Під звуки польського гімну генерал заявив: «Прапор, скривавлений нашою спільною кров'ю, тепер перед лицем майбутньої польської армії я передаю в достойні руки братського народу, глибоко вірячи, що він знову приведе усіх слов'ян на поля Грюнвальда...»[9].

Підкреслено національно виглядала 16 березня 1917 р. колона польських військових на маніфестації «Свободи» в Києві. Як писала газета «Киевская мысль», поляки йшли «з чотирма історичними бойовими польськими прапорами, які представляли собою цілих три епохи боротьби польського народу з царизмом за свою свободу. Перший прапор, часів Тадеуша Костюшки (Tadeusz Kościuszko): на правій стороні державні герби Польщі і Литви. Внизу напис польською мовою: "Свобода, рівність, братерство", з другої сторони малюнок – Матері Божої Ченстоховської, а під ним напис: "О, Мати, не залишай нас". Другий прапор, шовковий, 1831 року мазовецького воєводства: на правій стороні – польський білий орел, з другої сторони Ченстоховська матір Божа; третій прапор, 1863 року двокольоровий (червоно-білий), з правої сторони герб Польщі з написом "Смерть чи перемога", четвертий прапор також 1863 року»[10]. Зазначимо, що на українців демонстрація польських військових реліквій справила велике враження. Для них це була явна демонстрація потенційної польської збройної сили.

Поляки намагалися потрапити в епіцентр подій у місцях дислокації своїх частин. Без участі польських військових практично не обходився жоден громадський захід, зокрема, представники польських легіонів виступали на першому мітингу солдат у Полтаві[11]. Командування російської армії демонструвало свою зацікавленість у найшвидшому завершенні формування польських частин, підвищенні їхньої боєздатності. У казармах саперного батальйону

9 Русский инвалид. 1917. 10 марта.

10 Киевская мысль. 1917. 18 марта.

11 Последние новости. 1917. 13 марта.

в Києві командувач Київським військовим округом генерал-лейтенант Микола Ходорович провів огляд польських полків. Разом з ним були представники Київського виконкому громадських організацій[12]. Грушевський М. писав: «І так в центрі України... зароїлось від польських панів, що побренькували шабельками, бундючились своїми польсько-державними планами, як звичайно, давалися взнаки своєю шляхетською пихою і в баришпільській околиці і в самім Києві, де аж зароїлося від сих "товаришів", польських хоругов, і вони муляли очі всім, а особливо українцям». З таким розвитком подій, на думку М. Грушевського, «зовсім природно, в логічній послідовності, з упадком царського самовластя, мусило виникнути питання.., а на Україні формувати аналогічні українські відділи?»[13] .

Звісно, що подібні демонстрації не могли залишити осторонь українців. Ідея відродження національного війська поступово набирала силу і в них. Для підтвердження цієї тези звернемося до думки В. Винниченка. На наш погляд, у даному разі його оцінкам не притаманний суб'єктивізм, адже він, у цей час особливо, не сповідував ідей «українського мілітаризму». Винниченко В., пишучи про прагнення українських мас організувати свої національні військові частини, наголошував на тому, що «особливо ж воно розвинулось в українців, коли уряд дозволив полякам формувати свої національні легіони як в армії, так і в тилу. Одмовляючи українцям, уряд посилався на те, що зі стратегічних і технічних мотивів усяке порушення будови армії було для неї надзвичайно шкодливим. Але порушення для поляків, висмикування польських солдатів із частин, перегруповування для них, очевидно, було й можливим і не шкодливим»[14]. Дійсно, склалася парадоксальна ситуація: явним було відверте державне сприяння створенню власних збройних сил одній нації – польській і відверте стримування таких само прагнень іншої – української.

Перебування поляків на Наддніпрянщині, їхні активні заходи щодо формування своїх військових частин наштовхували українську громадськість, самостійницькі кола, зокрема, на рішучі дії. Поборником ідеї створення українського війська був Микола

12 Киевская мысль. 1917. 21 марта.

13 Грушевський М. Спомини. С. 111.

14 Винниченко В. Відродження нації. Київ, 1990. Ч. 1. С. 131.

Міхновський. Грушевський М., один із найбільших його опонентів, наголошував: «Притокою для агітації Михновського і К послужила справа формації польської дивізії. ...Се був дуже вдячний прецедент, котрого і [в]хопивсь Михновський»[15]. Міхновський М. зауважував: «На самому початку доведеться нам творити українське військо революційним порядком, тебто ставлячи і ворогів і "друзів" перед доконаними фактами. Створення цих фактів треба приспішити ще й з огляду на те, що з дозволу Петербургу формуються на Україні національні польські частини. Їхня дисльокація по таких містах, як Канів, Біла Церква, Житомир та Гомель, пунктів, що окружають Київ стратегічно, дуже таки пригадує підготовку до окупації»[16].

З приводу дислокації польських частин в єдине русло збігалися погляди українських політиків, які були антиподами у світоглядних засадах, баченні поступу України шляхами державності. Думку самостійника М. Міхновського поділяв, щоправда, було це вже значно пізніше, весною 1917 р., соціаліст і автономіст В. Винниченко. Він констатував: «...Поляки по всій Україні формували свої легіони. Польська шляхта розставляла їх так, що, на випадок прориву фронту в Галичині, вся Правобережна Україна стала б під владою цих польських військ. Польським поміщикам вільно було формувати на землі українського, експлуатованого ними народу свої національні й, дійсно, контрреволюційні (як вони себе потім і показали) війська, а організація українських частин могла зашкодити й усьому фронтові, й усій революції, й Росії, й самій Україні. Звичайно, такий факт не міг викликати великого довір'я до аргументів та до щирости Уряду. І вкраїнські частини стали формуватись самі собою, без усякого дозволу, без усякого плану»[17]. Стихія революційного життя призвела до самочинного формування в Києві першого українського полку імені Богдана Хмельницького. Українська Центральна Рада у заяві від 18 квітня 1917 р. наголошувала, що цей рух виник цілком стихійно, «почався поміж солдатами з огляду на відомий усім факт формування на Україні і в Росії

15 Грушевський М. Спомини. С. 111.

16 Цит. за: Євтимович В. Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. Львів, 1937. С. 87. Географія розміщення польських частин, яку за словами М. Міхновського подає В.Євтимович, була іншою. Див.: Baginski H. Wojsko polskie na wschodzie. 1914–1920. Warszawa, 1921. S. 54, 55.

17 Винниченко В. Відродження нації. Київ, 1990. Ч. 1. С. 132.

із поляків-солдатів національних польських частей. Цей факт, очевидно, й кинув в розбужені революцією до активного національного самовизнання демократичні маси гасло аналогічного формування національних частей»[18].

Ідея створення полку імені Богдана Хмельницького стала предметом обговорення на спільній нараді виконавчого комітету ради солдатських і офіцерських депутатів Київського військового округу і представників українських організацій. На цьому зібранні М. Грушевський, чи не вперше, відкрито розкрив своє бачення перспектив українського військового руху, ствердивши необхідність націоналізації армії, зокрема її українізації. Важко судити, чи були ці твердження М. Грушевського вже його переконаннями на той час, а чи ж наслідком відчуття моменту і намаганням зреагувати на суспільні потреби. Не варто недооцінювати в подібних настроях М. Грушевського і такого чинника, як створення польських військових частин у російській армії. На засіданні лідер Української Центральної Ради наголошував: «Питання про націоналізацію армії підняла партія меншості – поляки, тепер українці з фронту вимагають проявлення нашої активності в справі формування українських частин, загрожуючи прийти сюди. І ми повинні це зробити, зробити не із бажання забігти вперед, не із бажання накласти на все національну печать, а тому що умови тепер поза нами, тому що тепер на карті стоїть – захист Батьківщини. Коли армія взнає про формування українських частин, вона піде за нами, в противному разі буде ворожнеча»[19].

Ці слова дають підстави для різноманітних тверджень і роздумів. Акцентуємо увагу лише на ключовій, на наш погляд, позиції. За М. Грушевським, польський військовий рух послужив своєрідним орієнтиром для розгортання національних рухів у російській армії, українського зокрема. В українців творення українізованих частин часто асоціювалося як протидія польським. У невирішенні проблеми формування українського війська українці вбачали загрозу поразки від поляків. На засіданні Української Центральної Ради 22 квітня 1917 р. при обговоренні питання про ставлення на місцях до справи організації українського полку представник катеринославського гарнізону заявив: «Коли їхав до Києва, то

18 Вісти з Української Центральної Ради. 1917. № 3. Квітень.

19 Воин свободной России. 1917. 20 апреля.

получив велике обурення, бо узнав, що поляки забирають гору навіть там, де українців більшість»[20]. Не дивно, що реально існуючі польські частини стали підставою для формування в уявленні значної кількості українських військових саме такої оцінки розвитку українського військового руху порівняно з польським.

Існування польських військових формувань стало важливим чинником активізації українського військового руху. Українці 1-ї гренадерської дивізії на початку травня 1917 р. ухвалили: «Просити Тимчасовий уряд та Верховне командування про сформування самостійної Української армії на підставах й мотивах сформування польської армії і в кількості не меншій польської». Для здійснення цього пропонувалося викликати з фронту добровольців офіцерів та солдатів-українців і надіслати їх до Києва[21]. Для російської влади мотивація українцями своїх бажань реаліями польського військового життя не могла бути переконливою. Скоріше, це був болісний подразник, а не аргумент. Формування самостійної армії на «мотивах сформування польської армії» означало не що інше як визнання України в перспективі самостійною державою. На такий крок Тимчасовий уряд не міг зважитися.

Амплітуда коливань українців стосовно потреби власного війська була досить велика – від вирішення завдань національно-культурного характеру і до необхідності захисту Батьківщини. Усе залежало від розуміння ними ролі армії в процесах, що відбувалися в Україні. Часто за приклад бралася діяльність поляків. Так, на мітингу українських військовиків у Москві було ухвалено: «В німецькій Польщі організовано польські легіони. Нам для захисту потрібні українські легіони. Щоб обороняти свою Батьківщину, нам потрібно мати своє власне військо»[22]. У резолюції загальних зборів української військової громади в Саратові вказувалося «на необхідність самовизначення і культурно-національної освіти військових українців, для полегшення навчання і підтримання порядку і дисципліни і, зважаючи на те, що вже існують польські полки і литовські батальйони»[23].

---

20 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1076. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 21.

21 Нова Рада. 1917. 5 мая.

22 Нова Рада. 1917. 21 мая.

23 Нова Рада. 1917. 5 мая.

Зрештою, на першому Всеукраїнському військовому з'їзді делегати неодноразово згадували досвід польських військових формувань. Вони розглядали їх у контексті розгортання українського військового руху та факторів, які його гальмують. Оратори ілюстрували негативне ставлення російської влади до ідеї українізації армії та створення окремих українських військових частин. При цьому кожного разу вони особливо наголошували приклади прихильності російської адміністрації до організації польських легіонів[24]. У той самий час у виступах делегатів звучали сподівання на краще ставлення росіян до українських військових. Можливо, і не зовсім характерну для українців думку висловив прапорщик Микитюк: «Від Тимчасового уряду також нічого не чути про автономію України, тимчасом проголошена самостійність Польщі та широка автономія Фінляндії. Ми маємо більше прав, аніж Польща тому, що Польща завойована, а ми об'єдналися, як рівний з рівним»[25].

Українські військові насторожено реагували на дислокацію польських військових частин. Настороженість з часом переросла у вимогу припинити їх формування, а вже існуючі вивести з України. За повідомленням прапорщика Мацько, Український військовий клуб сімферопольського гарнізону прохав Українську Центральну Раду «зажити всіх рішучих заходів перед Тимчасовим урядом, щоб вивести всі польські легіони з території України і не дозволяти формування нової польської дивізії у м. Києві»[26]. Стурбованість військових здебільшого поділяло українське населення в місцях дислокації польських частин. У телеграмі Тимчасовому уряду з Переяславського повіту зазначалося, що там «зосереджені крупні військові частини в особі польських легіонів. Легіони, які ідуть, заміняються новими. Українське населення... стурбоване тим, що польські військові частини можуть бути використані проти вільної України»[27]. Зауважимо, що за виведення польських військ виступав і М. Грушевський, який зазначав: «...Чи не належало б сі польські формації пересунути кудись інде – як не [на] польську (такої в Росії вже не було), то якусь більш нейтральну територію»[28].

---

24 Киевская мысль. 1917. 7 мая.

25 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Київ, 1928. С. 64.

26 Нова Рада 1917. 13 мая.

27 Державний архів Російської Федерації. Ф. 1778. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 12.

28 Грушевський М. Спомини. Київ. 1989. № 9. С. 111.

Розуміючи малоймовірність швидкої передислокації польських військ, низку проблем, пов'язаних з нею, українці-військові не виключали й компромісу у вирішенні цього болісного питання. У постанові військового віча катеринославського гарнізону зазначалося: «...Не находячи можливості вивести з України заведені польські полки і легіони, дбати якомога дужче, щоб також були й українські полки або легіони»[29]. Позатим досить впливовими були й ті сили, які бачили в національних частинах лише зло і намагалися в будь-який спосіб припинити процес націоналізації в російській армії. Особливо гостро вони ставили це питання після першого Всеукраїнського військового з'їзду. В Умані з цього приводу прийнято резолюцію: «Визнаючи націоналістичні течії в тих формах, в яких вони вилились на українських з'їздах Києва та інших міст, згубними для справи революції і ведучими до роз'єднання громадських сил країни, деморалізації армії об'єднане засідання Гарнізонної Ради і Виконавчого Комітету Ради Робітничих і Солдатських Депутатів міста Умані звертається до Тимчасового уряду з пропозицією негайно розформувати всі існуючі національні військові частини, вливши їх в єдину Російську революційну армію»[30]. Очевидно, що таку резолюцію прийнято не після появи польських військ в Україні, а після того як українці розпочали творення власного війська.

В організації національних формувань у російській армії далекоглядні політики вбачали значно більше, ніж просте об'єднання під одним прапором вояків окремих національностей. Володимир Станкевич, який тривалий час був комісаром Тимчасового уряду на фронті, зазначав: «Нові національні формування, у зв'язку з визнанням незалежності Польщі, декларації прав народів на самовизначення і загальною зміною в тоні суспільного життя, одержали зовсім новий характер, явилися в новому світлі. ...Тепер всі народи заворушилися, відчули свою відособленість від цілого Росії»[31].

Проголошення незалежності Польщі в листопаді 1918 р., наявність польських військових формувань в Україні стали й для українського суспільства чинником-каталізатором. Стурбованість

29 Нова Рада. 1917. 11 мая.

30 Воин свободной России. 1917. 19 мая.

31 Станкевич В. Б. Воспоминания 1914–1919. Берлин, 1920. С. 147, 148.

місцевої громадськості, військової зокрема, за можливі експансіоністські дії польської сторони стали однією з причин активізації українського військового руху, його організаційного оформлення в березні – травні 1917 року. Нова українська влада навіть запропонувала польським політикам у серпні цього самого року 20 місць в Українській Центральній раді. Український уряд підтримав діяльність польських чоловічих і жіночих гімназій, реальних училищ, початкових шкіл, дитячих будинків та інтернатів. Водночас нова влада не заперечувала діяльності польських громадських і фахових структур – Київського гуртка польських літераторів і журналістів, Польського науково-правничого товариства, Польського промислово-технічного товариства, Товариства взаємодопомоги польських робітників, краєзнавчого товариства на Русі, Товариства підтримки польської культури і науки на Русі, Польського наукового товариства, Товариства приятелів польського воїна, Польської ліги військової допомоги та ін. У Києві створено Міністерство (Секретарство) польських справ УНР; київський поляк Генрик Юзевський (Henryk Józewski) навіть згодом став заступником міністра внутрішніх справ УНР. У добу Української Держави Павла Скоропадського діяльність Міністерства польських справ продовжено. Щоправда, велике обурення серед поляків викликало розброєння Гетьманатом у квітні – червні 1918 р. двох польських корпусів, а в листопаді – загонів добровольців з активістів Польської військової організації, які мали йти на допомогу «оборонцям Львова». Восени 1918 р. розпочато масовий виїзд поляків, зокрема лідерів польських партій, військовиків до відновленої Польської держави[32]. Щоправда, з усіх «східних» формувань у повному складі до відродженого війська польського ввійшли лише частини 4-ї стрілецької дивізії генерала Люціана Желіговського (Lucjan Żeligowski).

32 За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння/ від. ред. М. Литвин. Львів, 2021. С. 249–251.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-16

Ярема Кваснюк, Роман Чорненький, Петро Гаврилишин

Розділ 16

Польські військові поховання Прикарпаття XIX – першої третини XX ст. як пам'ятки історико-культурної спадщини України і Польщі

Війни є своєрідними повитухами історії. Їх наслідки – поява нових держав, зникнення попередніх, їх розпад чи об'єднання, поява переможців і переможених. Однак за простою датою війни – людські долі, зусилля, переживання, надія і розпач, радість і сум, а подекуди навіть і життя тих, хто впав у боротьбі.

До Другої світової війни в містах і містечках Прикарпаття після євреїв другою етнічною групою за чисельністю були поляки. Їх поява була зумовлена захопленням польською короною Галичини у другій половині XIV ст. З того часу польський фактор мав тут істотний вплив. Польський народ внаслідок трьох поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. втрачає свою державність. Це спричинює прагнення до її відновлення, а відповідно, і збройну боротьбу. На жаль, остання не буває без жертв. У цьому нарисі висвітлено процес виникнення польських військових поховань на території Прикарпаття від початку XIX ст. до 1939 року.

Польські військові поховання Станиславова (Івано-Франківська). Головне християнське міське кладовище. Головне християнське міське кладовище в м. Станиславові (Івано-Франківську), сьогодні Меморіальний сквер, вул. Незалежності 40-а, у східній частині міста позаду готелю «Надія» і музично-драматичного театру ім. І. Я. Франка, має давню історію, пов'язану, зокрема, із воєнними подіями. Розташоване воно на межі з колишнім передмістям Княгинин-Колонія. Закладене кладовище в 1782 р., а тому є старшим від варшавських Повонжок та львівського Личакова й було одним із найбільших цвинтарів свого часу. За час існування

кладовище прийняло на вічний спочинок тисячі містян. Перші поховання християн після виникнення Станиславова проводилися біля їхніх храмів. Лише для юдеїв місце для цвинтаря визначили поза межами міста. Однак після декрету австрійського імператора Йосипа II від 11 грудня 1783 р., яким було заборонено робити поховання біля церков і костелів, цвинтарі закладали за містами.

Найстарішими відомими військовими похованнями головного міського кладовища були могили польських вояків армії Наполеона I Бонапарта. Вони належали до війська Варшавського герцогства, колишньої польської держави, заснованої французьким імператором у 1807 р. на польських теренах, відданих Королівству Пруссії Тільзітським договором. Під час російсько-французької війни 1812 р. армія Варшавського герцогства нараховувала майже 200 000 вояків та офіцерів, при загальній чисельності населення приблизно 4,3 млн осіб. Унаслідок поразки французької армії та її союзників у Росії герцогство було зайняте прусськими та російськими військами, у 1815 р. країна була формально розділена між двома державами згідно з рішеннями Віденського конгресу. На початок XX ст. відомо було про поховання на кладовищі двох офіцерів Яна Копистинського (Jan Kopystyński) (1787 – 28.07.1809) та Антоні Фальковського (Antoni Falkowski) (1783 – 09.10.1809)[1]. Вони померли в той час, коли Станиславів два місяці займало військо Варшавського герцогства. Це були найстаріші збережені надгробні пам'ятники кладовища, які знищено 1980 р. [2]. На головному міському кладовищі Станиславова були поховані учасники польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. та учасники революції 1848–1849 рр.

Поховання учасників польського повстання 1830–1831 рр. Національно-визвольне повстання 1830–1831 рр. поляків та литовців у Російській імперії отримало назву Листопадове від місяця його початку, поширилося воно й на українські землі, зокрема Правобережжя. Повстанці створили армію, яка за різними підрахунками нараховувала близько 150 000 вояків та офіцерів.

1 Chołodecki J. Cmentarzyska i groby naszych bohaterów z lat 1794–1864 na terenie Wschodniej Małopolski. Lwów : Nakładem Pol. Tow. Opieki nad Grobami Bohaterów we Lwowie Czcionkami drukarni «Mieszczańskiej», 1928. S. 44.

2 Nicieja S. Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast Kresowych. T. 1: Lwów, Stanisławów, Tarnopol, Brzeżany, Borysław. Opole : Wydawnictwo MS, 2012. S. 85.

Незважаючи на запеклий опір, 27 вересня 1831 р. російські війська здобули Варшаву. Сейм, уряд та залишки польської армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де були інтерновані. Більшість похованих учасників Листопадового повстання належали до корпусу генерала Юзефа Дверніцького, який попав в оточення російських військ на Волині; корпус із боєм вийшов з оточення, перейшов до Галичини, де 1 травня 1831 р. склав зброю австрійській владі[3]. На кладовищі було поховано 30 учасників Листопадового повстання, згодом цілу алею так і називали – Алея повстанців[4]. Серед них: Гіполіт Бронєвський (Hipolit Broniewski) (1799–1880), вахмістр батареї капітана Пузини в корпусі генерала Ю. Дверніцького; Бальтазар Чарковський (Bartazal Czarkowski) (1777 – 02.05.1879), воював у полку стрільців любельських, неодноразово відзначений за відвагу у бою, який прожив 102 роки; Станіслав Міхал Грудзінський (Stanisław Michał Grudziński) (1797 – 12.02.1862), капітан волинської кавалерії; Гіполіт Лопатинський (Hipolit Łopatyński) (1812 – 15.07.1890), ад'ютант генерала Ю. Дверніцького, у Станиславові був відомим вчителем французької мови; Миколай Болоз-Антонєвіч (Mikołay Bołoz-Antoniewicz) (1801–1885), вірменський поет, організатор польської Народної гвардії у Станиславові під час революції 1848–1849 рр.; Юзеф Василевський (Józef Wasilewski) (1806 – 30.10.1886), поручник артилерії, нагороджений орденом «Virtuti Militali»; Вінцентій Новіна-Шмагловський (Wincenty Nowina-Smagłowski) (1806–1883), поручник, поет, уродженець м. Броди, навчався у Варашавському університеті, під час коронації російського імператора Миколи І на польського короля у 1825 р. був арештований та ув'язнений за патріотичні гасла, важко побитий під час погрому Якуба Шелі під Тарновом у 1846 р., брав участь у Весні народів 1848–1849 рр. у Львові та Відні, за що ув'язнений на шість років у казематах Йозефштадту (район м. Відень – *Авт.*) та Оломунцу, після звільнення переїхав у 1859 р. до Франції, де працював у польській школі, був відомим бібліофілом, зібрав велику колекцію рідкісних книг, у 1873 р. переїхав із нею до Станиславова, де подарував її місту, на основі неї виникла перша міська бібліо-

3 Ibid. S. 89.

4 Spoczną i wstaną! Mogiły uczestników walk o niepogległość narodową na cmentarzu stanisławowskim / zebrali Justyn Sokulski i Leon Krzemieniecki. Stanisławów : Druk. i Lit. St. Chowaniec, 1906. S. 7–12.

тека, а він був призначений пожиттєвим бібліотекарем та міським архіваріусом, після смерті у 1883 р. бургомістр Ігнацій Камінський розпорядився встановити надгробний пам'ятник на його могилі за кошти міста[5].

Єдиним збереженим пам'ятником учасників Листопадового повстання є могила Маурицію Гославського (Маугусу Gosławski) (05.10.1802 – 17.11.1834), підпоручника, відомого польського поета, представника української школи в польській літературі – «співака Поділля». Народився він у Фрамполі (сучасна назва село Косогірка) тепер Ярмолинецького району Хмельницької області. Навчався у школі в Кам'янець-Подільському та в ліцеї в Крем'янці, де згодом працював учителем у ліцеї Тадеуша Чацького та давав приватні уроки. Через нещасливе кохання Маурицій Гославський залишив мирне життя та вступив до польського війська Варшавського королівства, яке перебувало у складі Російської імперії. Брав участь у турецькому поході 1829 р. на Балкани російського генерал-фельдмаршала Ганса Карла фон Дібіча. Після походу служив у Варшаві, взяв активну участь у повстанні 1830–1831 рр. Воював у кавалерійській частині «Легіон Литовсько-Руський», де отримав звання підпоручника. Під час оборони Замостя належав до числа семи офіцерів, які виступали проти здачі фортеці. Після її капітуляції в серпні 1831 р. перейшов до Галичини. Мешкав у Львові, а згодом перебрався до Чортківського циркулу (району – *Авт.*) під іменем Маурицію Ясінського. 1833 року під час розшуку в Галичині учасників походу полковника Юзефа Залівського, невдалої спроби підняти польське повстання в Російській імперії був викритий Маурицій Гославський. Його поліція заарештувала на забаві в Ягольниці, спочатку утримували у в'язниці Заліщик, а згодом перевели до Станиславова. Тоді в'язниця містилася в будинку колишнього монастиря ордену Тринітаріїв (сучасна військова поліклініка на вул. Старозамкова). У ній Маурицій Гославський доглядав свого товариша, хворого на тиф, від нього сам заразився, що й стало причиною його смерті. Римо-католицьке духовенство Станиславова відмовилося ховати непокірного повстанця. Чин похорону звершив греко-католицький священник, парох кафедрального собору Святого Воскресіння отець Йоан Поглодовський. Дотепер існує три версії, в якому саме

5 Ibid. S. 7–12.

храмі відспівували Мауриція Гославського – у церкві Святої Варвари (була на місці теперішнього Івано-Франківського музичного училища ім. Дениса Січинського на вул. Січових Стрільців), у церкві Святої Параскевії П'ятниці в селі Опришівцях, у в'язничній каплиці. Похорон організувала польська громада міста, а колишній повстанець Теофіл Вішньовський влаштував спорядження тіла Мауриція Гославського в мундир польського улана зразка 1831 р. Старанням бурмістра Станиславова Ігнація Камінського та директора Ощадної каси Феліціана Мілеровіча у 1879 р. на могилі Мауриція Гославського встановлено надгробний пам'ятник скульптора Яна Бебновіча[6].

Поховання учасників революції Весни народів. На головному міському кладовищі Станиславова було поховано 9 учасників революції 1848–1849 рр. Жертвою політичного свавілля австрійських чиновників став 16-літній гімназист Станиславівської гімназії Стефан Гошовський (Stefan Hoszowski) (1832 – 27.04.1848). Тоді протестувальники використовували тактику «котячих музик» для висміювання австрійських чиновників. Під час такої демонстрації, влаштованої проти камерального радного Жулавського, якого не злюбило все населення, австрійські вояки догнали на Тринітарській площі Стефана Гошовського й проткнули його багнетом. Похорон гімназиста перетворився на велику маніфестацію, учасниками якої були, крім містян, мешканці довколишніх сіл. Його тіло по черзі несли представники різних станів як того, хто віддав своє життя за свободу. Активним учасником революційних подій 1848–1849 рр. у Станиславові був його майбутній бурмістр Ігнацій Камінський (Ignacy Kamiński) (24.01.1819 – 21.05.1902). Народився він у давньому містечку Вишнівчик на Тернопільщині, навчався в школі та гімназії в Бучачі та згодом у гімназії у Львові, після закінчення Львівського університету отримав ступінь доктора права та філософії. Протягом 1841–1846 рр. був членом багатьох польських таємних політичних товариств, перебував під наглядом австрійської поліції. 1846 року переїхав до Відня, де незабаром був арештований, після амністії в 1848 р. прибув до Станиславова, де долучився до політичного життя, був членом Станиславівської народної ради. Після Весни народів працював адвокатом. Під час Січневого повстання 1863 р. нелегально постачав зброю для поль-

6 Ibid. S. 7–8.

ських повстанців у Росію. У 1864 р., тікаючи від переслідування австрійської влади за торгівлю зброєю, переїхав до Швейцарії; в Австрії йому оголошено заочний вирок і заборонено займатися адвокатською практикою. У Швейцарії отримав громадянство кантону Санкт-Ґаллен, був секретарем представництва еміграційного польського уряду у Швейцарії, мужем довіри швейцарського уряду, приятелював із польським генералом Юзефом Гауке-Босаком, який після поразки повстання емігрував до Франції. Після оголошення амністії в 1865 р. повернувся до Станиславова, де в 1869–1889 рр. працював бурмістром, чотири рази обирався послом Галицького сейму в 1867–1883 рр. від Станиславова, а в 1883–1884 рр. – депутатом до австрійського парламенту, повноваження склав достроково через стан здоров'я та обов'язки бурмістра. Помер під час відпочинку в Делятині, тіло було перевезено до Станиславова, де організовано похорон за рахунок міського бюджету[7].

Учасником Весни народів був батько «Гордої княгині» Юзефи Дзвонковської, другого кохання Івана Франка, Владислав Дзвонковський (Władysław Dzwonkowski) (01.01.1818 – 18.03.1880). Народився він у Варшаві, навчався на правничому факультеті місцевого університету. За активну участь у польських таємних організаціях у 1843 р. був арештований та ув'язнений на три місяці у Варшавській цитаделі. Уникаючи другого арешту, у 1844 р. втік до Пруссії. Російський уряд оголосив розшук Владислава Дзвонковського й навіть визначив грошову винагороду в сумі 1 000 російських рублів за його виявлення. У 1846 р. він був членом Демократичного товариства, організовував повстання в Плоцькому та Познанському воєводствах, а в 1848 р. брав участь у Весні народів. Згодом замешкав у Познані, де редагував газету «Хрест і меч» («Krzyż i miecz»), певний час жив у Парижі, належав до «Товянчиків» («Towiańczykiw»), релігійно-філософського напряму польського еміграційного руху. У бойових діях Січневого повстання 1863 р. не брав участі через хворобу серця, допомагав в організаційних питаннях висвітлення повстання за кордоном. У 1869 р. разом із дружиною Антоніною Дескур (Antoniną Deskur) та дітьми переїхав до Галичини, а в 1873 р. осів у Станиславові[8].

7 Ibid. S. 13–14.

8 Ibid. S. 13.

Цікава життєва біографія була в учасника революції в Угорщині 1848–1849 рр. Александра Тжаски Конопацького (Aleksandr Trzaska Konopacki) (05.06.1828 – 28.09.1906). Народився він у селі Пониковиця на Брідщині. 1848 року добровільно вступив до польського легіону, був зарахований до піхотної артилерії під командуванням генерала Юзефа Висоцького, який воював на боці угорських повстанців Лайоша Кошута. Угорський повстанський уряд дозволив Юзефу Висоцькому формування польської армії в Угорщині чисельністю 5 000 вояків. Після поразки революції у 1849 р. польський легіон перейшов до Османської імперії, де був інтернований. У Стамбулі Александр Конопацький працював в англійському консульстві. Брав участь у Кримській війні 1853–1856 рр. у званні офіцера англійських гусарів. Після неї ніс службу у званні капітана-перекладача на англійському військово-морському флоті. Під час Січневого повстання перевозив закуплену в Англії зброю для польських повстанців до Російської імперії. Пізніше як пенсіонер англійського уряду переїхав до Галичини, де оселився в Станиславові.

Серед учасників революції в Угорщині 1848–1849 рр. був полонізований українець Констянтин Лекавський (Konstanty Łękawski) (30.06.1816 – 06.08.1872). Узимку 1848–1849 рр. він із товаришем Гжегожем Осадковським (Grzegorz Osadkowski) перейшов через Карпати до Угорщини та вступив до польського легіону генерала Юзефа Висоцького. Після інтернування в Османській імперії Констянтин Лекавський переїхав до Англії, де працював у торгівлі. Близько 1866 р. він повернувся до Галичини[9]. Серед інших учасників Весни народів були: Станіслав Якса Биковський (Stanisław Jaksa Bykowski) (1815 – 09.03.1895), поміщик, поручник польської народної гвардії, голова Заліщицької повітової ради; Юзеф Черкавський (Józef Czerkawski) (1825 – 18.04.1897), гвардієць польської народної гвардії, музикант-капельмейстр[10].

Поховання повстанців 1863–1864 рр. На головному християнському міському кладовищі Станиславова було поховано станом на 1906 р. 38 учасників, а загалом більше 40 учасників польського повстання 1863–1864 рр. у Росії. У ньому, крім поляків, взяли участь литовці, білоруси, українці. Повстання отримало

9 Ibid. S. 14–15.
10 Ibid. S. 13.

велику підтримку міжнародної громадської думки. Воно мало характер партизанської війни, під час якої відбулося близько 1200 битв і сутичок, серед повсталих була велика кількість офіцерів та солдатів російської імператорської армії, які перейшли на бік повстання. Завершилася боротьба поразкою повстанців, з яких кількадесят тисяч загинули в боях, близько однієї тисячі було страчено, 38 000 засуджено до каторги чи заслано до Сибіру, а 10 000 емігрували. Серед відомих його учасників були: Владислав Ціхорський (Władysław Cichorski) (помер 1877), полковник, псевдонім «Zameczek» («Замочок»), організатор збройного відділу генерала Жигмунта Падлевського; Владислав Цєсєльський (Władysław Ciesielski) (1842 – 14.05.1893), воював у Свентокшиських горах у південно-східній частині центральної Польщі, після повстання відомий журналіст та письменник, у 1881–1882 рр. – редактор «Голосу Станиславіського» («Głos Stanisławowski»), журналіст чернівецької «Газети Польська» («Gazeta Polska») та «Кур'єру Станиславівського» («Kuryer Stanisławowski»); Ян Дабровський (Jan Dąbrowski) (1834–1882), уродженець Волині, разом зі своїм поміщиком, у якого служив, брав участь у повстанні, був засланий у Сибір, звідки втік до Румунії, мешкав у місті Ботошані (південна Буковина), де працював на залізниці, згодом переїхав до Станиславова, де на залізничному двірці був доглядачем дров; Луціян Дабровський (Łucjan Dąbrowski) (1822–1881) – полковник у збройному відділі генерала Маріана Лангевіча, один із найдосвідченіших офіцерів повстання, після нього емігрував до Румунії, а через кілька років перебрався до Станиславова; Болеслав Сас Дрогомірецький (Bołeslaw Sas Drohomirecki) (1839–1888) – офіцер повстання, брав участь у боях у Литві, у Станиславові працював інженером залізниці; Юліан Монтвіль Ейтміновіч (Julian Montwiłł Ejtminowicz) (помер 13.03.1873), народився у Литві, капітан Лібавського піхотного полку імені принца Карла Пруського російської імператорської армії, перейшов на бік повстання, отримав звання полковника, під час бойових дій був важко поранений у стегно; Агатон Гіллер (Agaton Giller) (10.01.1831 – 18.07.1887), один із керівників повстання, розробив план збройного повстання, член та голова Тимчасового національного уряду Польщі, очолював відділ закордонних справ, після еміграції в Пруссії та Швейцарії у 1870 р. переїхав до Львова, звідки був депортований у 1876 р. за активну участь у підготовці нового

польського повстання в Російській імперії, австро-угорська влада дозволила йому повернутися до Галичини у 1884 р., вибравши для його проживання Станиславів, де він мешкав у своєї сестри Агрипіни Коперницької; у 1886 р. заснував польськомовну газету «Кур'єр Станиславівський» («Kuryer Stanisławowski»), яка виходила до 1939 р., у 1981 р. останки Агатона Гіллера були перепоховані на Головну алею варшавського кладовища Повонжки; Францішек Коперницький (Franciszek Kopernicki) (01.04.1825 – 25.11.1892), шваґер Агатона Гіллера, народився в селі Чижівка Київської губернії (тепер село Звенигородського району Черкаської області), із 1843 по 1862 рік служив у російській імператорській армії, учасник Кримської війни 1853–1856 рр., у вересні 1862 р. вийшов у відставку у званні майора, у квітні 1863 р. приєднався до повстання, де отримав звання полковника, був начальником штабу та командувачем кавалерії при бригаді генерала Едмунта Тачановського, згодом військовим комендантом Пйотерківського, Сєрадзького, Вєлунського, Калішського повітів, емігрував із сім'єю до Швейцарії, а згодом переїхав до Станиславова, де був директором Ощадної каси; Станіслав Гжегожевський (Stanisław Grzegorzewski) (1842 – 25.01.1903), поручник у збройному відділі генерала Маріана Лангевіча, жив в еміграції у Франції та Бельгії, в останній навчався в політехніці, після повернення до Галичини працював старшим інженером Крайового відділу, головою та почесним членом польського «Соколу» у Борщеві; Анджей Камінський (Andrzej Kamiński) (1832 – 18.04.1883), учасник повстання, арештований та ув'язнений у Жешові, після звільнення брав участь у Мексиканській експедиції 1861–1867 рр. молодшого брата австрійського цісаря Франца Йосифа I Максиміліана; Владислав Коссовіч (Władysław Kossowicz) (помер 21.04.1890), учасник революції в Угорщині 1848–1849 рр., воював у корпусі генерала Юзефа Бема, під час Січневого повстання був ротмістром у збройному відділі генерала Артура Голуховського на Поділлі; Феліціян Мілеровіч (Felicyan Milerowicz) (19.10.1837 – 15.11.1904) до повстання працював податковим чиновником, був рядовим у збройних відділах генералів Маріана Лангевіча, Юзефа Висоцького, полковників Юзефа Міневського, Марціна Бореловського, отримав кілька поранень, у Станиславові був директором Ощадної каси; Мечислав Мокловський (Mieczysław Mokłowski) (1842 – 10.11.1905) навчався в польській військовій

школі в Генуї в Італії, учасник повстання, отримав важке поранення, був ув'язнений у Жешові, працював секретарем гміни Княгинин; Александр Нецький (Aleksandr Nęcki) (24.12.1844 – 15.03.1892), капітан косинерів у збройному відділі генерала Маріана Лангевіча, навчався в польській військовій школі в Генуї в Італії; Броніслав Рапацький (Bronisław Rapacki) (01.06.1842 – 14.06.1880), член Центрального Національного Комітету Польщі, учасник повстання, арештований російською владою у 1861 р., засуджений до смертної кари, амністований у 1863 р., на еміграції проживав у Норвегії та Пруссії, в останній був ув'язнений протягом одного року, мав бути переданий російській владі, звільнення отримав завдяки наявності норвезького громадянства, у Станиславові працював фотографом[11].

Окремої уваги заслуговує життєпис Романа Равіча Бохенського (Roman Rawicz Bocheński) (1842 – 11.11.1907), підпоручника драгунів російської імператорської армії, який перейшов на бік повстання, отримав звання ротмістра у збройному відділі майора Александра Люттіха, у бою 5 липня 1863 р. під Хоженіцами Ченстоховського повіту Сілезького воєводства був оточений та порубаний козаками, отримав 18 ран, перебував на межі життя та смерті, після одужання отримав звання майора, емігрував до Швейцарії, а згодом виїхав добровольцем до США, для участі у громадянській війні 1861–1865 рр. на боці північних штатів, однак на той час війна уже припинилася, і добровольців більше не приймали до американської армії[12].

Єдиною збереженою могилою учасників Січневого повстання є могила Кароля Свідзінського (Karol Świdziński) (04.07.1842 – 04.06.1877), польського поета, який народився в селі Скорнорохах Грубешівського повіту Люблінського воєводства, навчався в школі та гімназії в Любліні, Агрономічному інституті в Маримонці під Варшавою, а після його закриття в політехнічній школі в Пулавах, був членом таємних польських товариств, тісно співпрацював в підпіллі зі своїм кузеном (чоловіком сестри) Ярославом Домбровським, загітував до участі в повстанні більшість учнів політехнічної школи в Пулавах, які вступили до збройного відділу поручника Александра

11 Ibid. S. 16–21.

12 Roman Rawicz Bocheński. *Kurjer Stanisławowski*. 1907. Nr. 1158. 17 listopada. S. 1.

Ждановича, згодом був у збройному відділі полковника Леона Чеховського начальником жандармерії Грубешівського повіту, сформував добровольчий загін кінних стрільців, яких очолював, самостійно провадив партизанські дії. Після поразки повстання певний час проживав у Галичині, а згодом виїхав до Бельгії, де навчався в університеті в Генті, через брак коштів у 1866 р. переїхав до Франції, у Парижі працював креслярем, торговим агентом, за допомоги кузена Ярослава Домбровського став викладачем польської мови та літератури у польській школі в районі Батіньоль, належав до «Об'єднання польської еміграції», під час франко-прусської війни 1870–1871 рр., добровольцем вступив до 223-го батальйону Національної гвардії, де воював у ранзі сержанта, після проголошення Паризької комуни в цьому самому підрозділі отримав звання капітана, брав участь у битвах при Нейї та Аньєрі, був членом штабу генерала Паризької комуни Ярослава Домбровського, отримав доручення сформувати відділ кінної гвардії, командував ескадроном кінної розвідки XI дільниці Парижа. Першого травня 1871 р. отримав звання підполковника Національної гвардії Паризької комуни, 13 травня подав у відставку через перехід офіцерів його частини до генерала Жуля Бержере, командувача Національної гвардії, був арештований, звільнений за сприяння Ярослава Домбровського, був членом його штабу, за іншими даними ад'ютантом генерала,[13] 23 травня 1871 р. був поруч з ним на барикаді на вулиці Мирха району Монмартр, де Ярослав Домбровський отримав смертельне поранення, від якого помер у шпиталі Ларіабузьєр того самого дня, після поразки Паризької комуни наприкінці травня 1871 р. разом із братом Ярослава Домбровського Теофілом емігрував до Великобританії, де в Лондоні мешкала дружина з дітьми генерала. У Лондоні вступив до Першого Інтернаціоналу, мешкав за фінансової допомоги Карла Маркса, який сам отримував гроші від Фрідріха Енгельса, батько якого мав фабрики в Німеччині. Перед поверненням до Галичини у 1872 р. отримував кошти від Карла Маркса для розгортання соціалістичної пропаганди. У Кракові Кароль Свідзінський працював у редакції газети «На сьогодні» («Na dziś»), дописував до газет «Мурашка» («Mrówka»), «Тижневик Великопольський» («Tygodnik Wielkopolski»), «Солома» («Strzecha»).

13 Галюк Б., Шеремет О. Івано-Франківськ: Путівник. Ужгород : Карпати, 1979. С. 62.

1873 року влаштувався на роботу на будівництві залізниці ерцгерцога Альбрехта (лінія Львів – Стрий – Станиславів). У Станиславові одружився, помер від туберкульозу. Після його смерті дружина 1878 р. видала у Львові збірку «Поезії» («Poezje»). Під час руйнації кладовища на початку 1980-х рр. радянська влада залишила могилу Кароля Свідзінського як учасника Паризької комуни, як тоді казали першого комуніста міста[14].

Могила польських легіоністів Великої війни. На головному християнському міському кладовищі Станиславова було п'ять братських могил польських легіоністів II «Залізної», або Карпатської, бригади, які після бою під Молодьковом 29 жовтня 1914 р. потрапили пораненими в російський полон та померли від ран у шпиталі Червоного Хреста в Станиславові. Під час проведення облагороджувальних робіт на цвинтарі в Княгинин-колонії 1924 р. були впорядковані й могили легіоністів[15]. За ініціативи польської громадськості Станиславова було вирішено 1926 р. перепоховати легіоністів до спільної могили та спорудити на ній пам'ятник. Для цього створено відповідний Комітет. У II кварталі 1926 р. ексгумовано три братські могили із сімома останками легіоністів з міського цвинтаря на головний військовий цвинтар[16]. Згодом ця алея міського цвинтаря отримала назву Алея легіоніста. На міському цвинтарі залишилось дві братські могили легіоністів, родичі яких напевно не погодилися переносити їхні останки на нове місце. Пам'ятник легіоністам на військовому цвинтарі роботи відомого станиславівського скульптора Мар'яна Антоняка був поставлений у 1927 р. Обеліск прикрашала кількаметрова скульптура легіоніста в повний зріст з гвинтівкою в руці, під ним розміщувався напис – «Польські легіони. 1914–1918. З вашої крові та важкої праці Польща відродилась, щоб жити» («Legiony Polski. 1914–1918. Z krwi waszej trudu i znoju Polska powstala by żyć»). Відкриття пам'ятника відбулося 18 вересня 1927 р. Комітет побудови звернувся з проханням

14 Wyczańska K. Polacy w Komunie Paryskiej. Warszawa : Wyd. MON, 1971. S. 311; Wł. B. Karol Świdziński (wspomnienie pośmiertne). *Karol Świdziński. Poezje.* Lwów : I Związkowa Druk., 1878. S. IX–XV.

15 Квартальні звіти про впорядкування військових кладовищ в Станіславському воєводстві за 1924–1927 рр. *Державний архів Івано-Франківської області* (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 461. Арк. 28.

16 Там само. Арк. 79зв.

його відкрити до Маршала Польщі Юзефа Пілсудського, який не міг особисто приїхати на відкриття, а делегував інспектора польського війська у Львові генерала Мечислава Норвід-Неуґебауера[17].

На пам'ятнику були розміщені таблиці з прізвищами похованих легіоністів: Іґнацій Залевський (Ignacy Zalewski) (1895 – 20.11.1914) – студент із Стрия, підпоручник 3-го піхотного полку; Францішек Бізун (Franciszek Bizun) (1896 – 10.11.1914) – селянин з Інвальду, рядовий 2-го піхотного полку; Станіслав Фялковський (Stanisław Fiałkowski) (1896 – 01.11.1914) – учень з Ярослава, рядовий 3-го піхотного полку; Генрік Хірл (Henryk Hörl) (1897 – 06.11.1914) – учень з Підгужа, міського району Кракова, рядовий 3-го піхотного полку; Ян Жежнік (Jan Rzeźnik) (1894 – 12.11.1914) – тесля з Плутова, рядовий 2-го піхотного полку; Анжей Шміґєль (Andrzej Szmigiel) (1897 – 10.02.1915) – тесля з-під Ряшева, рядовий 2-го піхотного полку; Міхал Зєлонка (Michał Zielonka) (1897 – 03.11.1914) – селянин з-під Ярослава, рядовий 3-го піхотного полку[18].

На головному міському цвинтарі Станиславова поховано поручника-легіоніста Тадеуша Гаврися (Tadeusz Gawryś) (1881–1914) із Дембіци (Dębicy), який отримав важке поранення живота в бою під Молодьковом та помер від ран 4 листопада 1914 р. в шпиталі Червоного Хреста в Станиславові, а 5 листопада був похований на міському цвинтарі[19]. Тривалий час місцеві краєзнавці вважали, що могила польських легіоністів була зруйнована у радянський час. Однак у 2016 р. музейники отримали з Відомства зв'язків з громадськістю та військово-меморіальної роботи Міністерства оборони Угорщини фотографії угорського військового кладовища 1944 р. в Станиславові, де зображена дорога на місці могили польських легіоністів, тобто навесні або на початку літа 1944 р. за наказом німецької влади було зруйновано могилу польських легіоністів з метою прокладення прямої дороги з цвинтарної алеї до новозакладеного угорського військового кладовища за межами головного міського цвинтаря. Як видно на фотографії, від пам'ятника

17 Krasnodębski J. Nie tylko Mickiewicz… *Wybrane pomniki i tablice pamiątkowe Stanisławowa.* Warszawa, 2021. S. 84.

18 Ibid. S. 84.

19 Więch A. Wychowawca Polskości.Tadeusz Gawryś (1881–1914). Dębica : Drukarnia Cyfrowa ZET, 2013. S. 29.

залишилася лишень одна бічна фіртка. Після руйнації цвинтаря в 1980-х рр. було втрачено місце розташування могили польських легіоністів. Під час відновлення могил вояків легіону Українських січових стрільців і Галицької армії на кладовищі у травні 1990 р. Леонід Орел придбав за власні кошти металевий хрест, який робітники допомогли йому встановити неподалік стрілецьких могил. Нині цей хрест розташований поблизу могили Героя Небесної сотні Романа Гурика.

Під час пошуків матеріалів до історії військових некрополів Івано-Франківська в Державному архіві Івано-Франківської області були знайдені документи відділу військових поховань Станиславівської окружної дирекції громадських робіт; детальний план головного військового кладовища Станиславова та наявні старі фотографії допомогли встановити точне місце розташування могили польських легіоністів. Польові виміри меж головного військового кладовища та локалізація могили польських легіоністів зроблені 5 серпня 2014 р. в Меморіальному сквері за участі істориків Романа Чорненького і Петра Гаврилишина та члена Національної спілки краєзнавців України Леоніда Орла. При проведенні обмірів дослідники встановили, що близько п'яти метрів головного міського цвинтаря було забрано під територію заводу «Промприлад». Могила польських легіоністів була перед встановленим у 2002 р. пам'ятним знаком полеглим воякам УПА, Першої Української дивізії «Галичина» та членам ОУН[20].

Могили вояків Галицької армії, Армії УНР та польських військовополонених. У період Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у Станиславові з 1 листопада 1918 р. до 25 травня 1919 р. розміщувався великий військовий гарнізон та функціонували два військові шпиталі ГА, які творилися на базі шпиталів австро-угорської армії. Подібна ситуація була й у Станиславові: військовий шпиталь № 1 був утворений на основі австро-угорського військового шпиталю, який дислокувався в колишньому палаці Потоцьких, а військовий шпиталь № 2 був сформований на основі австро-угорського резервного шпиталю товариства «Червоного

20 Кваснюк Я. Б. Чорненький р. В. Гаврилишин П. М. Військові некрополі Станиславова–Івано-Франківська (1809–2021 рр.) : монографія. Брустури : Дискурсус, 2022. С. 66.

Пам'ятник семи полеглим легіоністам на головному міському кладовищі Станиславова на вул. Сапіжинська (сучасний Меморіальний сквер), робота скульптора Мар'яна Антоняка (1881–1951). 1927 р.

Хреста», який дислокувався у в'язниці «Діброва»[21]. Комендантом військового шпиталю № 1 був підполковник, доктор Осип Маланюк (1873–1949), батько відомої оперної співачки Ірини Маланюк, ім'я якої має Івано-Франківська обласна філармонія. Щодо коменданта військового шпиталю № 2 є невелика розбіжність: у спогадах сотник медичної служби ГА Володимир Щуровський називає полковника, єврейського доктора Теофіла Бардаха (1866–1942), а сучасний військовий історик Ярема Кваснюк віднайшов інформацію, що Теофіл Бардах був комендантом окружного шпиталю в Бережанах, а комендантом військового шпиталю № 2 в Станиславові був полковник Осип Кос (1875–1933), батько відомого українського композитора і співака Анатолія Кос-Анатольського[22].

Транспортували хворих і поранених вояків ГА до Станиславова за допомогою санітарних потягів. У складі армії було три такі потяги, які раніше належали австро-угорській армії: поїзд Легіону УСС, який в ГА отримав порядковий номер 1, його комендантом

21 Щуровський В. Медична і санітарна служба. *Українська Галицька Армія у 40-річчя її участи у визвольних змаганнях (матеріяли до історії)*: у 5 т. / ред.-упоряд. Д. Микитюк. Вінніпег : Канадійський Фармер, 1958 / ред.-упоряд. Д. Микитюк. 1958. Т. 1. С. 279; Spital Czerwonego Krzyża w Zakładе karnym. *Kurjer Stanisławowski*. 1915. 19 września. Nr. 1515. S. 1.

22 Там само. С. 279; Кваснюк Я. Військові шпиталі ЗУНР у Станиславові. *Галицький кореспондент*. 2018. 4 жовтня. № 40. С. 11.

був студент медицини, четар Роман Гаванський, санітарний поїзд № 2, комендант – поручник Осип Гробельний (1899–1957), санітарний поїзд № 3, комендант – четар Володимир Скоморовський[23]. Перші хворі та поранені до Станиславова прибули на початку листопада 1918 р., коли точилися бої за Львів. Із збірного пункту на Личаківському двірці до шпиталів Стрия та Станиславова їх перевозив санітарний поїзд Легіону УСС[24]. Важкохворих залишали в Стрию, легких транспортували до Станиславова. На лікуванні у військових шпиталях та цивільних лікарнях Станиславова перебували поранені польські військовополонені. За недатованими даними Державного архіву Львівської області в період війни у 1919 р. в місті лікувалося 38 польських військовополонених[25].

Вояків ГА, Армії УНР та польських військовополонених, які померли у військових шпиталях Станиславова в період ЗУНР–ЗОУНР ховали на головному християнському цвинтарі міста на вул. Сапіжинська (тепер – Незалежності). Поховання здійснювали на Новому полі кладовища на цвинтарній алеї у два ряди в напрямку північ-південь, там були поховані разом українці та поляки. Автори нарису уклали список похованих вояків ГА та польських військовополонених на основі «Книги Голов. Цвинтаря. I-I до XII-7» («Księgi Cmentaza Glów. I-I do XII-7»), де подано прізвища похованих по секторах цвинтаря. Книгу упорядковано під час інвентаризації могил у 1935 р., до неї внесено написи на могилах. У ній вказувався сектор цвинтаря, порядковий номер могили в секторі, тип могили (гробниця, пам'ятник, земляна), прізвище та рік поховання. Згідно з «Книгою Голов. Цвинтаря. I-I до XII-7» на цвинтарній алеї поховано 199 осіб, із них 180 відомих та 19 невідомих, 139 відомих прізвищ вояків ГА та Армії УНР, 1 прізвище російського військовополоненого, 34 прізвищ польських військовополонених, 6 прізвищ польських військових інших років: одне поховання 1913 р. – польського легіоніста Фелікса Мазурека, одне поховання 1914 р. – польського

23 Щуровський В. Медична і санітарна служба. *Українська Галицька Армія у 40-річчя її участи у визвольних змаганнях (матеріяли до історії*) : у 5 т. / ред.-упоряд. Д. Микитюк. Вінніпег : Канадійський Фармер, 1958. Т. 1. С. 280.

24 Там само. С. 276.

25 Перелік поляків інтернованих в Золочеві, Тернополі, Станіславі та інших містах в 1918 р. *Державний архів Львівської області* (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 257 (Польське товариство вивчення оборони Львова та південно-східних воєводств, м. Львів. 1921–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 570. Арк. 12зв.

легіоніста I бригади легіонів Юзефа Висоцького; одне поховання 1917 р. – улана креховецького Яна Ведлера, поховання польського легіоніста 1921 р. Євгеніюша Шаєра; два поховання польських легіоністів початку 1920-х рр. – Владислава Мосціцького та Александра Гринєвіча. Повний список подано в додатку № 1 книги «Військові некрополі Станиславова–Івано-Франківська (1809–2021 рр.)».

За даними місцевої філії українського Товариства охорони воєнних могил за жовтень 1929 р. (голова – гімназійний професор Микола Даниш, скарбник Микола Лепкий), за активної участі пароха Ямниці о. Юстина Гірняка, довіреної особи Станиславівського єпископа Кир Григорія Хомишина, у журналі «Літопис Червоної Калини» подано інформацію про поховання 143 вояків ГА[26]. Станиславівська філія мала намір звести пам'ятник «Незнаному стрільцеві» та впорядковувати могили у повіті. Для цієї мети оголосили збір грошових пожертв, усі охочі могли скласти пожертву на номер рахунку 724 в «Українському кооперативному банку» у Станиславові[27]. Через світову економічну кризу, яка розпочалася у 1929 р. і тривала до середини 1930-х рр. так і не вдалося зібрати кошти на побудову вказаного пам'ятника.

Крім спільного поховання на головному кладовищі Станиславова, були ще індивідуальні поховання польських військовополонених у різних місцях на кладовищах міста. За інформацією Державного архіву Львівської області в період польсько-української війни від поранень померли та поховані в Станиславові 10 польських військовополонених: Владислав Каганюк (Władysław Kahaniuk), Станіслав Гамера (Stanisław Hamera), Юзеф Горайський (Józef Horajski), Маєвич (Majewicz), Губерт Міткєвіч (Hubert Mitkiewicz), Радзєвальський (Radziewalski), Суста (Susta), Людвік Шал (Ludwik Szal), Анджей Вархол (Andrzej Warchol), Петро Зєленєвський (Piotr Zieleniewski)[28]. У газеті «Свіча» («Znicz») 5 січня 1919 р. опубліковано некролог Станіслава Ватраховського

26 З діяльности Тов. Охорони Воєнних Могил. *Літопис Червоної Калини.* 1929. Ч. 3. грудень. С. 12–13.

27 Там само. С. 12.

28 Перелік поляків інтернованих в Золочеві, Тернополі, Станіславі та інших містах в 1918 р. *Держархів Львівської обл.* Ф. 257 (Польське товариство вивчення оборони Львова та південно-східних воєводств, м. Львів. 1921–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 570. Арк. 13; Ś. p. Władysław Kahaniuk. Znicz. 1918. Nr. 6. 19 grudnia. S. 3–4.

(Stanisław Watrachowski) (1899 – 24.12.1918), 18-річного польського легіоніста, який проходив службу у I та II бригаді легіонів, під час служби захворів на хворобу грудної клітки та помер у батьківському домі в Станиславові[29].

Упорядкування українських та польських військових могил на головному міському кладовищі Станиславова проводило протягом 1924–1927 рр. за державні кошти Станиславівське відділення військових поховань під керівництвом інженера Кароля Гачевського. На могилах поставлено бетонні парапети та хрести, на металевих надгробних табличках вилито прізвища похованих. Під час упорядкування відділення військових поховань вирішило на кладовищі упорядкувати могили польських солдат, перенести їх до одного місця, бо вони були поховані на Новому полі цвинтаря поміж українськими вояками. Для цього 25 березня 1926 р., відділення надіслало листа з відповідним проханням до міського магістрату Станиславова визначити окреме місце для польських могил. Однак магістрат довго затягував з ухваленням відповідного рішення, а літній час, придатний для ексгумації, проходив, тому інженер Кароль Гачевський вирішив відповідні кошти витратити на упорядкування могил польських солдатів у Галичі, частково в Стрию, і на передмісті Станиславова Княгинин-колонії[30].

Під час створення Станиславівського повітового комітету опіки над військовими могилами 23 березня 1927 р. представник Магістрату, доктор Станіслав Кубішталь, головний санітарний лікар Станиславова, запропонували побудувати на головному міському цвинтарі центральну гробницю для польських солдат, а також забрати з цвинтарної алеї могили вояків ГА і УНР, які перенести на цвинтар у Княгинин-колонію[31]. Новостворений комітет прийняв відповідні ухвали, а саме: щоб Магістрат Станиславова в необразливий спосіб почуттів українського народу схилив відповідний

29 Śp. Stanisław Watrachowski. Znicz. 1919. Nr. 11. 5 stycznia. S. 4.

30 Переписка з Міністерством громадських робіт про упорядкування військових кладовищ та побудову надгробних пам'ятників в Станіславському воєводстві за 1923–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Ф. 2. Оп. 8. Спр. 393. Арк. 40зв.

31 Переписка з Міністерством громадських робіт та повітовими відділами самоуправління про ексгумацію військових могил загиблих в Першій світовій війні за 1923–1929 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 394. Арк. 97.

Сучасний вигляд відновлених рядів поховань вояків ГА, Армії УНР
та польських військовополонених.
Меморіальний сквер в Івано-Франківську. 2014 р.

комітет, що, зважаючи на необхідність комунікації на цвинтарі та витоптування газонів, необхідно перенести могили українських солдат з цвинтарної алеї та схилити його до спорудження спільної центральної гробниці для всіх солдатів, загиблих у польсько-українській війні, які були поховані на головному міському цвинтарі Станиславова. Комітет пропонував перенести всі військові поховання Станиславова на цвинтар у Княгинин-колонію[32]. Проте ці ухвали не були втілені в життя. Українська сторона не погодилася переносити могили своїх солдатів, окреме місце для могил польських солдатів теж не було виділене.

У 1970-х рр. на українських та польських могилах вандали позбивали хрести. Щоправда, мешканець Івано-Франківська В. Івасюк таємно зберіг 48 уцілілих надгробних табличок з прізвищами вояків

32 Там само. Арк. 97зв.

ГА та польських військовополонених – 41 (40 – одиничних, 1 – братська, 6 із них у дуже пошкодженому стані) вояків ГА, 6 (4 – одиночні, 2 – братські) польських військовополонених, одного російського військовополоненого, а в часи Незалежності передав їх на зберігання до Музею археології Прикарпаття факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Самий же цвинтар планомірно руйнувався протягом 1980–1982 рр. У травні 1990 р. обидва військові ряди українських та польських вояків було частково відновлено (один ряд тягнувся на цвинтарній алеї повністю до сучасного готелю «Надія») зі встановленням таких само, як і в міжвоєнний період, бетонних хрестів. Комплекс поєднує розміщена на перетині їх осей декоративна бетонна ваза на низькому постаменті, в який з двох боків вмонтовані гранітні таблиці: «Цю вазу встановлено на честь 60-ї річниці ЗУНРу», «В ній земля із символічних могил січових стрільців»[33]. На Зелені свята 1990 р. їх було освячено. Велися ці роботи методом народної толоки під керівництвом депутата Івано-Франківської обласної та міської рад Романа Круцика[34].

Поховання Першої світової війни, польсько-української війни 1918–1919 рр., більшовицько-польсько-української війни 1920 р. на цивільному кладовищі. Кладовище розташоване на вулиці Київській у південній частині міста неподалік від однієї з радіальних вулиць – С. Бандери. Закладене в 1912 р. Призначалося для поховання греко-католиків, римо-католиків і протестантів Княгинина-Колонії – одного з передмість Станиславова. У плані має форму прямокутника, витягненого з півночі на південь. У північній частині із заходу на схід прокладено головну алею. Від неї праворуч паралельно одна до одної відходять дві доріжки, які умовно ділять цвинтар на сектори[35].

У ході Першої світової війни і подальших протистоянь супротивники несли відчутні втрати. Загиблих і померлих від ран ховали як на тимчасово облаштованих ділянках у різних кінцях міста, так

33 Івано-Франківський некрополь / упоряд. М. Головатий. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. С. 39. (Серія «Моє місто», № 18).

34 Круцик р. Дем'янів лаз. Геноцид Галичини. Київ : Видавничий дім «Простір», 2009. С. 191–193.

35 Пам'ятники історії та культури Івано-Франківська. Книга IV. Некрополі Івано-Франківська. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2012. С. 26–27, 31.

і на міських цвинтарях. Не став винятком і новий міський цвинтар на нинішній вул. Київська. Міське кладовище на вул. Сапіжинська вже було переповнене, і на ньому не вистачало місця для поховання вбитих і померлих вояків. Станиславський поліцмейстер 9 листопада 1916 р. дав доручення міському магістрату виділити нові цвинтарі для поховання військовослужбовців. Міський магістрат 10 листопада 1916 р. повідомляв, що його доручення задоволене санітарною комісією: «…Біля міського цвинтаря є новостворене кладовище гміни Княгинин Колонія, куди веде добра дорога з боку Зосиної Волі і Сапіжинської. Тут є приміщення[36] на 1000 гробів». Пристав 1-ї дільниці 12 листопада 1916 р. доповів Станиславівському поліцмейстеру, який письмово зобов'язав його прийняти особисту участь в роботі комісії: «Кладовища для поховань нижніх чинів відведені по вул. Сапіжинській при міському кладовищі, де вже почали ховати і в передмісті Княгинин Колонія, де є достатня площа землі»[37]. У 1919–1920 рр. на військовій ділянці гмінного цвинтаря Княгинин-колонія стали ховати померлих від хвороб вояків польського війська, а в період більшовицько-польсько-української війни 25 квітня – 18 жовтня 1920 р. загиблих та померлих від ран її учасників. Загалом на ній було поховано 53 вояки Армії УНР та 166 вояків польського війська[38].

Згідно з пунктами 225 та 226 Версальського мирного договору від 28 червня 1919 р. військові цвинтарі Першої світової війни підлягали впорядкуванню. Однак складне економічне становище в Польщі та постійна інфляція польської марки на початку 1920-х рр. не дозволяли розпочати упорядкування військових

36 Слово «приміщення» в документі вжито в значенні «місце, де можна поховати 200 і 1000 останків».

37 Листування з генерал-губернатором, військовими частинами про санітарний стан міста. Акти обстеження санітарного стану міста. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 528 (Станіславське міське поліцейське управління, м. Станіслав. 1915 – 1917 рр.). Оп. 1. Спр. 16. Арк. 44–46.

38 Інформація таємних агентів та донесення органів поліції про святкування українськими націоналістами «Свята могил». *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 6 (Станіславське повітове староство Станіславського воєводства. 1918–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 530. Арк. 23; Список осіб загиблих під час нападу Польщі на Радянську Росію та переписка із сільськими гмінами про забезпечення інвалідів та добровольців польського війська земельними ділянками. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 6 (Станіславське повітове староство Станіславського воєводства. 1918–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 48. Арк. 33–43.

поховань, яке розпочалося лише у 1923 р. Під час проведення ексгумації військових цвинтарів Станиславова у IV кварталі 1924 р. через фінансові витрати було вирішено військовий цвинтар на передмісті Княгинин-колонія залишити на місці[39]. Гмінний цвинтар на передмісті Княгинин-колонія був розташований за 3 км від Станиславова, уперше його військову ділянку почали упорядковувати в III кварталі 1923 р., із 1 по 30 вересня військовослужбовці місцевого гарнізону безкоштовно упорядкували 200 одиночних та 2 братські могили, а в IV кварталі, в період з 1 по 31 жовтня привели до ладу 158 одиночних та 6 братських могил[40]. У III кварталі 1924 р., упорядкували 342 могили з польсько-української та українсько-польсько-більшовицької війни; з Першої світової війни упорядкували 23 одиночні та 49 масових могил, очищено було всі цвинтарні алеї та проходи площею близько 300 м^2[41]. Протягом IV кварталу 1924 р. зуміли одернувати та підсипати 155 могил, очистити алеї та проходи площею близько 260 м^2[42]. У III кварталі 1925 р. на військовому цвинтарі було упорядковано 41 одиночну могилу[43]. А протягом I кварталу 1927 р. встановили на могилах з українсько-польсько-більшовицької війни 156 стовпців[44]. Упорядкування цвинтаря було завершено в I кварталі 1927 р., у ході якого висаджено 500 саджанців ялини та липи[45]. Після завершення облагороджувальних робіт на військовому цвинтарі в Княгинин-колонії було 378 могил вояків Першої світової війни та 363 могили загиблих у більшовицько-польсько-українській війні[46].

Під час пошуку документів про діяльність товариства «Пласт» у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові журналіст Тарас Зень виявив лист пластового опікуна в Ямниці о. Юстина Гірняка до керівника «Пласту» в Станиславові Осипа Бойчука в справі догляду могил ГА в Станиславові на

39 Там само. Арк. 54.

40 Квартальні звіти про впорядкування військових кладовищ в Станіславському воєводстві за 1924–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 461. Арк. 4а, 5.

41 Там само. Арк. 22.

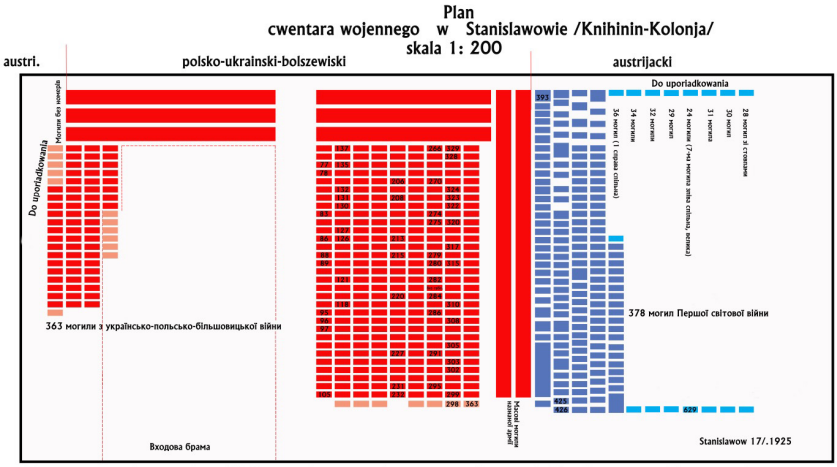
42 Там само. Арк. 28.

43 Там само. Арк. 54.

44 Там само. Арк. 125.

45 Там само. Арк. 125.

46 Там само. Арк. 89зв.

Облагородження цього цвинтаря було завершено у І кварталі 1927 р. По завершенню облагороджувальних робіт на військовому цвинтарі у Княгинин-колонії було 378 могил Першої світової війни та 363 могили з польсько-більшовицької війни

План військового цвинтаря в Станіславові (Княгинин-Колонія) станом на 20 червня 1930 р.

Поєднання плану Станиславівського відділу для справ військових поховань станом на 17.01.1925 р. за підписом його керівника польського інженера Кароля Гачевського і замальовок з листа пластового опікуна в Ямниці о. Юліана Гірника до керівника Пласту в Станиславові Осипа Бойчука.

Могили і написи польською з плану на 17.01. 1925 р.

Могили, нумерація і написи українською з листа о. Ю.Гірника від 20.06.1930 р.

Джерело: Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО) Ф. 2. Стрийське воєводське управління. Оп. 8. Спр. 461. Квартальні звіти об упорядкуванні военних кладбищ в Станиславском воеводстве за 1924–1927 гг. – 25 января 1924 – 16 ноя 1927. – 133 арк.
Центральний державний історичний архів України, м.Львів і ЦДІАЛ Ф. 389. Оп1. Спр.711. Листування з ОТК та одержання Станіславщини

Колаж Я.Кваснюка

кладовищі Княгинин-колонія[47]. Отець Юстин Гірняк був парохом греко-католицької парафії в приміському селі Ямниця, дієвим членом Товариства охорони воєнних могил[48]. Померлі в 1919 р. вояки ГА поховані в спільному масиві II ділянки військового кладовища Княгинин-колонія разом із польськими вояками, померлими від хвороб у 1919–1920 рр. та внаслідок поранень під час воєнних дій 1919–1920 рр. У масиві II ділянки поховані також вояки дієвої Армії УНР, померлі від ран та хвороб у 1920 р.

Військова ділянка кладовища Княгинин-колонія була повністю знищена у 1968 р., а в наступні роки віддана під поховання цивільних осіб. Відтак існує нагальна потреба встановити пам'ятний знак та інформаційний стенд про поховання вояків австро-угорської, німецької, української, польської армії періоду Першої світової

47 Лист пластового опікуна в Ямниці о. Юстина Гірняка до керівника «Пласту» в Станиславові Осипа Бойчука в справі догляду могил УГА в Станиславові на кладовищі Княгинин-колонія. *Центральний державний історичний архів України у м. Львів* (далі – ЦДІАЛ). Ф. 389 (Верховна пластова команда, м Львів, 1910–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 711. Арк. 120–127.

48 Смицнюк О. Дорога до витоків. Духовні джерела Ямниці. Івано-Франківськ, 2021. С. 51.

війни, українсько-польської війни 1918–1919 рр., українсько-польсько-більшовицької війни 1920 р. на колишній військовій ділянці кладовища Княгинин-колонія.

Польські військові поховання міжвоєнного періоду та німецько-польської війни 1939 р. на цивільному кладовищі по вулиці Київській. На цвинтарі в Княгинин-колонії протягом міжвоєнного періоду ховали померлих від хвороб військовослужбовців та ветеранів польського війська. Зокрема, вояків ховали на військовій ділянці VI поля. Із збережених записів «Книги запису померлих за 1934–1940 рр.» відомо про поховання на ній 23 липня 1939 р. Владислава Бацкора (Władysław Baćkora; 1914 – 22.07.1939), римокатолика за віросповіданням, який помер від черевного тифу в гарнізонному Будинку хворих (так тоді офіційно називався військовий шпиталь на території колишнього палацу Потоцьких – *Авт.*) у Станиславові. На I полі кладовища до нашого часу збереглися могили: військового пожежника 6-го дивізіону кінної артилерії Жигмунта Турчука (Zygmunt Turczuk; 20.12.1901 – 29.10.1929); підхорунжого, ветеринарного лікаря Вінцентія Ходоровського (Wincenty Chodorowski; 01.08.1909 – 16.05.1935); майора 48-го піхотного полку, колишнього легіоніста Польського легіону, кавалера ордену «Virtutti Militari», відзнаки «Хреста Незалежності», чотириразового кавалера «Хреста Хоробрих» Владислава Чаплі (Władysław Czapla; 25.03.1896 – 07.05.1937); майора, колишнього легіоніста Польського легіону Чеслава Берези (Czesław Bereza; 1888–1939)[49].

На кладовищі Княгинин-колонія поховано також загиблих під час обстрілів і бомбардувань німецької авіації мирних жителів та вояків польської армії у вересні 1939 р. На VI полі у 13 ряді 13 вересня 1939 р. був похований військовослужбовець 1-го батальйону з охорони залізничних мостів Генрік Паперський (Henryk Pąperski; 29.09.1909 – 12.09.1939), римо-католик за віросповіданням, уродженець м. Кракова, який загинув під час бомбардування німецькою авіацією залізничного моста на р. Бистриці Солотвинській. З приходом Червоної армії поранені та хворі вояки польської армії далі лікувалися вже в радянському військовому госпіталі, розміщеному на території колишнього палацу Потоцьких у Станиславові. У госпіталі траплялися смертні випадки як

49 Кваснюк Я., Чорненький р., Гаврилишин П. Військові некрополі Станиславова–Івано-Франківська (1809–2021 рр.). С. 259.

серед польських пацієнтів, так і радянських військових. Так, на VI полі у 12 ряді із військового госпіталя № 605 22 вересня 1939 р. поховали римо-католика Кароля Гербу (Karol Herba), який помер 21 вересня від виразки шлунку. На VI полі у 12 ряді поховали невідомого польського вояка, який помер того самого дня від вогнепального поранення. На VI полі у 12 ряді 25 вересня 1939 р. були поховані пацієнти військового госпіталя, який розміщувався на вул. Шопена, 3, римо-католики Чеслав Хойнацький (Czesław Chojnacki; ?–23.09.1939), який помер від черевного тифу та Стефан Вотосоцький (Stefan Wotosocki; 1915 – 24.09.1939), який помер від краснухи. У тому самому 12 ряді 1 жовтня поховали польського вояка, римо-католика Томаша Франчака (Tomasz Franczak), який помер теж від краснухи. На VI полі у 12 ряді 8 жовтня 1939 р. був похований Юзеф Пжигоцький (Józef Przygocki; 1908 – 07.10.1939), римо-католик за віросповіданням, який помер від серцевої недостатності[50].

Поховання Першої світової війни, польсько-української війни 1918–1919 рр., більшовицько-польсько-української війни 1920 р. на військовому кладовищі в Стрию. Одночасно з роботами в Станиславові упорядкувалися військові могили в інших місцевостях воєводства. Найбільший військовий цвинтар у Станиславівському воєводстві був у Стрию (3 га), на якому було понад 3 500 могил[51]. Облагороджувальні роботи на ньому розпочали в II кварталі 1924 р., за III квартал упорядкували 45 могил Першої світової війни та 6 секторів із 331 могилою з польсько-української та українсько-польсько-більшовицької війни, очищено було цвинтарних алей та проходів площею близько 1 200 м^2, за IV квартал упорядкували 1 073 могили – 1 043 одиночні та 25 братських, розчистили алеї та проходи[52]. Наступного 1925 р., у II кварталі упорядкували

50 Там само. С. 260–261.

51 Квартальні звіти про впорядкування військових кладовищ в Станіславському воєводстві за 1924–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 461. Арк. 55; Переписка з Міністерством громадських робіт та повітовими відділами самоуправління про ексгумацію військових могил загиблих в Першій світовій війні за 1923–1929 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 394. Арк. 72.

52 Квартальні звіти про впорядкування військових кладовищ в Станіславському воєводстві за 1924–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 461. Арк. 16зв.; Арк. 22; Арк. 28.

201 могилу, поновили огорожу, у III кварталі упорядкували 728 одиночних могил, на турецьких могилах встановили 193 нові стовпці з дашками, відремонтували 229 старих стовпців, встановили 523 таблички із цинкової бляхи у формі пів місяця з прізвищами та номерами похованих; на польських могилах цвинтаря з українсько-польсько-більшовицької війни було покладено 40 хрестів, у IV кварталі встановили 99 хрестів на могилах польських солдат, виклали дрібним щебенем доріжки між польськими могилами[53]. У зв'язку зі значними витратами на упорядкування Стрийського військового кладовища Станиславівське відділення військових поховань 26 травня 1926 р. звернулося з листом до Стрийського магістрату з проханням допомогти йому в цій справі, однак останній у листі від 8 липня відмовився брати участь у впорядкуванні цього цвинтаря[54].

Протягом 1926 р. упорядкували 713 могил – 684 одиночні та 29 братських, встановили замість хрестів 1 407 нових стовпців, відремонтували 953 старі хрести, встановили два шестиметрові дубові хрести з означенням цвинтаря Першої світової та українсько-польсько-більшовицької воєн на табличках розміром 40х25 см, обгородили цвинтар, на хрестах могил з українсько-польсько-більшовицької війни встановили таблички з обліковими номерами та іменами 139 загиблих польських солдатів[55]. Завершальні роботи щодо упорядкування військового цвинтаря в Стрию здійснено в 1927 р.[56].

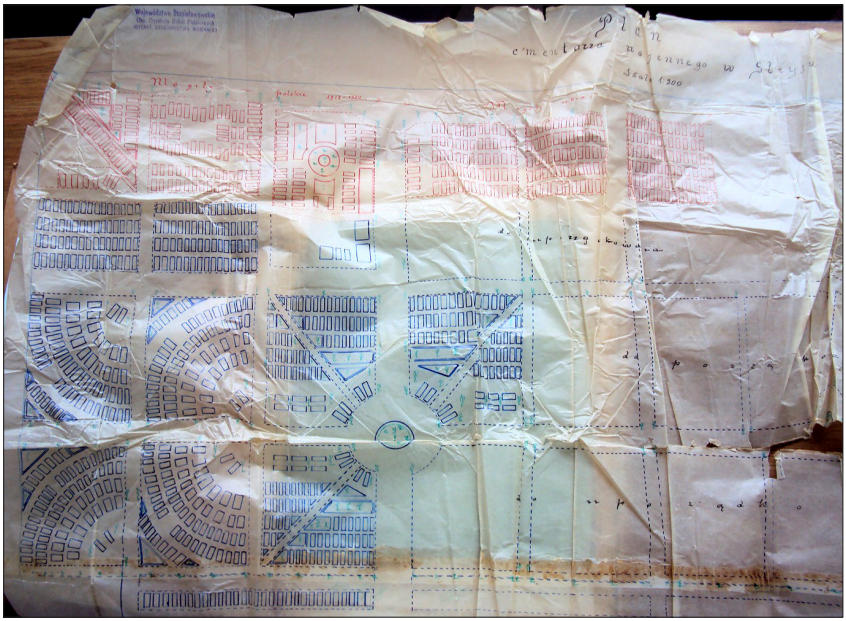
Під час упорядкування військового цвинтаря в Стрию місцевий «Союз колишніх Польських Легіоністів з 1914–1918 років» («Związok b. Legionistów Polskich z r. 1914–1918») вирішив на своїх

53 Там само. Арк. 45, 54, 63.

54 Переписка з Міністерством громадських робіт про упорядкування військових кладовищ та побудову надгробних пам'ятників в Станіславському воєводстві за 1923–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Ф. 2. Оп. 8. Спр. 393. Арк. 38.

55 Переписка з Міністерством громадських робіт та повітовими відділами самоуправління про ексгумацію військових могил загиблих в Першій світовій війні за 1923–1929 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 394. Арк. 72.

56 Переписка з Міністерством громадських робіт та повітовими відділами самоуправління про ексгумацію військових могил загиблих в Першій світовій війні за 1923–1929 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 394. Арк. 72; Квартальні звіти про впорядкування військових кладовищ в Станіславському воєводстві за 1924–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 461. Арк. 125.

Фрагмент плану військового кладовища в Стрию. 1925 р.

зборах 14 жовтня 1925 р. розпочати побудову на міському цвинтарі пам'ятника на шести могилах легіоністів. Для цього члени товариства звернулися з відповідним проханням до Станиславівського відділення військових поховань виділити їм необхідну частину коштів, а решту суми вони збирали самостійно через пожертви всіх охочих[57]. Ми не володіємо інформацією, чи Станиславівське відділення військових поховань надало кошти для побудови пам'ятника, але знаємо його рекомендації щодо цього питання. Поховані легіоністи були на Стрийському військовому цвинтарі в другому ряді першого сектору полеглих польських солдатів з 11 по 16-ту могилу за пам'ятником Позмнімиків. Пропонувалося встановити їм пам'ятник довжиною не більше ніж 6,50 м, шириною

57 Переписка з Міністерством громадських робіт про упорядкування військових кладовищ та побудову надгробних пам'ятників в Станіславському воєводстві за 1923–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Ф. 2. Оп. 8. Спр. 393. Арк. 22; Арк. 22зв.

не більше ніж 2 м, розмістити напис з іменами полеглих на такій висоті, щоб у разі проведення різних заходів, їхні імена було видно всім присутнім. Напис на пам'ятнику радили змінити з «Горстка Легіоністів, похованих в цьому місці переважно солдатів польської армії з 1919 р.» («Legionistów gorsć w tem mejscu są pogrebani przwez-nie zolnieze armiji polskej z r. 1919») на «Пам'ятник польських героїв, полеглих за Вітчизну» («Pomnik bohaterów polskich poleglych za Ojczyzne»)[58].

Польське військове поховання Першої світової війни на міському кладовищі в Надвірній. Найбільше могил польських легіоністів з часу Першої світової війни було в Надвірнянському та Богородчанському повітах Станиславівського воєводства, де відбувалися кровопролитні бої II бригади легіонів восени та взимку 1914–1915 рр. Упорядкування могил легіоністів у Надвірнянському повіті розпочали в 1926 р., саме тоді в Надвірній завдяки старанню членів польського гімнастичного товариства «Сокіл» («Sokół») та за активної співпраці 48 (місце дислокації – Станиславів), 49 (місце дислокації – Коломия), 53 (місце дислокації – Стрий) піхотних полків, які були на військових навчаннях у Надвірнянському повіті, були ексгумовані останки невідомих 39 легіоністів та 7 скаутів із семи могил до однієї братської на міському цвинтарі Надвірної. Тоді ж за активної участі місцевого «Соколу» на могилі був поставлений великий пам'ятник[59]. Змурований він був у формі кургану із симетрично викладених у вісім шарів кам'яних блоків, на верху якого на постаменті встановлено великий хрест. На лицьовому боці пам'ятника встановили металеву таблицю з написом – «Героям II Залізної Бригади, полеглим у 1914 р.» («Bohaterom II Żelaznej Brygady poległym w 1914 r.»). По периметру пам'ятник оточено мурованими стовпцями із металевими ланцюгами. У військово-історичному журналі «Panteon Polski» вміщено інформацію про те, що ці легіоністи загинули 24 жовтня 1914 р. в бою за Надвірну[60].

58 Там само. Арк. 22зв., 23.

59 Квартальні звіти про впорядкування військових кладовищ в Станіславському воєводстві за 1924–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 461. Арк. 95зв.

60 Dziesięciolecie walk II. Bryg. Leg. Polskich pod Mołotkowem (pow. Nadwórna). *Panteon Polski*. 1924. Nr. 4. 15 grudnia. S. 2.

Польське військове поховання Першої світової війни в Молотькові. Упорядкування польських військових поховань у Молотькові (Mołotkowie) Надвірнянського повіту, де відбулася найбільша битва за участю II бригади легіонів 29 жовтня 1914 р. і де загинуло близько 200 легіоністів, 300 дістали поранення, 400 потрапили в полон, розпочали в середині 1920-х рр. У піснях легіоністів йому були присвячені такі слова:

А під отим Молотьковом,
Щасливий той, хто лишився здоровим,
Там, то наших тисячами,
Лежить в могилах під соснами.
(A pod owym Mołotkowem,
Szcześliw, kto się ostał zdrowym,
Tam, to naszych tysiącami
Leży w grobach pod sosnami.)[61].

Протягом 1926 р. було ексгумовано останки 41 легіоніста до існуючої братської могили, на якій згодом поставили пам'ятник[62]. Він знаходився на полі з правого боку від церкви, був обгороджений залізним парканом, на обеліску був напис: «Пам'яті 163 легіоністів, полеглих геройською смертю на полях Молотькова 29.X.1914 р. » («Pamięci 163 Legionistów, poleglych bohaterską śmiercią na polach Mołotkowa dn. 29.X.1914 r.»).[63] Молотьків відвідала 31 липня 1936 р. донька поручика Тадеуша Гаврися Данута Ломнєвська (Danuta Łomniewska), яка вважала, що її батько похований саме на місці битви, та залишила спогади від цієї поїздки. Перед в'їздом у село, за крутим поворотом дороги з правого боку був поставлений перший високий безіменний хрест, за ним було ще два такі самі хрести. У жінки склалося враження, що «ціле село ними усіяне»[64].

Із розповідей старожилів Молотькова відомо, що в цих могилах теж були поховані легіоністи. Сама могила неподалік церкви, на якій був встановлений пам'ятник, знаходилась у занедбаному

61 Przewodnik ilustrowany po województwie Stanisławówskiem z mapa. Stanisławów, 1930. S. 58.

62 Квартальні звіти про впорядкування військових кладовищ в Станіславському воєводстві за 1924–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 461. Арк. 93зв.

63 Więch A. Tadeusz Gawryś (1881–1914). Dębica, 2013. S. 38.

64 Ibid. S. 37.

Сучасний вигляд відновленої могили полеглих легіоністів у Молотькові, листопад 2014 р.

стані. Данута назбирала букет бур'яну на пам'ять – «покажеться колись внучкові, що з могили дідуся»[65]. Вона дізналася, що могилу легіоністів знову хотіли переносити в інше місце, бо довкола неї на невикуплених землях місцеві жителі почали будувати хати. Однак могилу не перенесено[66].

Польське військове поховання Першої світової війни у Рафайловій (сучасній Бистриці). Упорядкування могил польських легіоністів у Рафайловій Надвірнянського повіту проведено наприкінці 1920-х рр. Саме тут 12 жовтня 1914 р. відбувся їхній перший бій на галицькій землі, а період їхнього перебування в Рафайловій від 13 жовтня 1914 р. по 7 березня 1915 р. увійшов в історію II бригади легіонів як «Рафайлівська Річ Посполита» («Rzeczpospolita Rafajłowska»)[67]. Померлих легіоністів ховали на

65 Ibid. S. 38.

66 Ibid. S. 40.

67 Berczenko M. I Wojna światowa i sprawa polska na dawnych kartach pocztowych. Rzeszów, 2009. S. 128; Skłodowski J. Rzeczpospolita Rafajłowska. Na szlaku II Brygady Legionów Polskich w Karpatach. Warszawa : Bellona, 2009. S. 5.

Сучасний вигляд могили легіоністів у Рафайловій (сучасній Бистриці), листопад 2014 р.

подвір'ї біля невеличкого місцевого костелу, де поставили загальний пам'ятник із написом «Пам'яті 40 полеглих легіоністів. 1914–1915. Честь Героям!» («Pamięci 40 poległych Legionistów. 1914–1915. Cześć Bohaterom!»). Серед полеглих легіоністів було відомо тільки 11 прізвищ[68].

Польські військові поховання Першої світової війни у Зеленій та Пасічній. У селі Зелена (Zielona) Надвірнянського повіту неподалік Рафайлової на сільському цвинтарі були також поховані польські легіоністи, яким у міжвоєнний період поставлено пам'ятник із написом «Героям II Залізної Бригади, полеглим в роках 1914–1915. Честь їх пам'яті» («Bohaterom II Żelaznej Brygady poleglym w latach 1914–1915. Cześć ich pamięci»). У наступному селі – Пасічній (Pasieczna) на сільському цвинтарі збереглася теж могила польських легіоністів, на якій на початку 1920-х рр.

68 Czorneńki R., Orzeł L. O opiece nad mogiłami żołnierzy II Brygady Legionów w okręgu iwano-frankiwskim, jako wyrazie pamięci historycznej narodów polskiego i ukraińskiego, sięgającej I wojny światowej. *Rocznik Kresowy*. 2019. № 5. S. 25.

поставили мурований пам'ятник. Біля неї в 1919 р. була похована відома хорунжа Українських Січових Стрільців Софія Галечко[69]. У братській могилі було поховано 18 польських легіоністів, які загинули 24 жовтня 1914 р. біля с. Пасічна: Францішек Костецький (Franciszek Kostecki), студент права; Вінцентій Гладиш (Wincenty Gładysz) із Палесніків Красноставського повіту; Міхал Кураш (Michał Kurasz), нар. 18.09.1893 р. в Тарнавці Добромильського повіту; Ян Кос (Jan Kos) із Білгораю; Панкрацій Кованєц (Pankracy Kowaniec) із повіту Новий Тарг; Станіслав Гануш (Stanisław Hanusz) із Горішньої Посади біля Руманова; Герман Шусцік (Herman Szuścik); Владислав Завадзький (Władysław Zawadzki), судовий охоронець із Дрогобича; Максиміліан Вайдовський (Maksymiljan Wajdowski) зі Львова; Тадеуш Усцєнський (Tadeusz Uścieński), член «Сокола» зі Львова; Вінцентій Кохур (Wincenty Kochur), 1893 р. н. з Рихвальду; Юзеф Дельнар (Józef Delnar) із Дрогобича; Володимир Яворський (Włodzimierz Jaworski) 13.02.1897 р. н. зі Львова; Казимир Ваховський, або Вохавський (Kazimierz Wachowski (lub Wochawski)); Юзеф Маховський (Józef Machowski); Кароль Нівельський (Karol Niwelski); невідомий легіоніст у мундирі «Сокола»; невідомий легіоніст, судовий вікарій[70].

Символічний пам'ятний хрест на Перевалі Легіонів у Карпатах. Протягом 16–21 жовтня 1914 р. задля налагодження транспортної комунікації між Тересвою (німецька назва Königsfeldem) та Рафайловою саперні підвідділи 2-го піхотного полку під командуванням підпоручика Яна Слушкєвіча (Jana Słuszkiewicza) та за допомоги групи лісових робітників чисельністю до 1 000 осіб, за п'ять днів побудували через перевал із колод 7-кілометровий відрізок дороги, яка з'єднала Закарпаття з Галичиною. На її побудову використано 5 000 м^3 дерева, було зведено 28 мостів загальною довжиною 250 м[71]. Пізніше її назвали дорогою Легіонів. Вояки з 3-го піхотного полку у найвищому місці обабіч дороги 28 жовтня 1914 р. поставили 6-метровий хрест, на якому легіоніст Адам Шаня (Adam Szania) багнетом висік напис:

69 Ibid. S. 26.

70 Dziesięciolecie walk II. Bryg. Leg. Polskich pod Mołotkowem (pow. Nadwórna). *Panteon Polski.* 1924. Nr. 4. 15 grudnia. S. 4.

71 Czerep S. II Brygada Legionów Polskich. Warszawa 1991. S. 66; Librewski S. Legjony na Huculszczyźnie. *Huculskim szlakiem II Brygady Legjonów Polskich*. Warszawa 1934. S. 9.

Молодь польська (Перехожий у першому варіанті) поглянь на цей хрест,

Легіони Польські підняли його увись,
Переходячи гори, доли, вали,
Для тебе Польще і для твоєї хвали.
(«Przechodniu, spójrz na ten krzyż,
Legjony polskie dźwigly go wzwyż,
Przechodząc góry lasy i waly,
Dla Ciebie Polsko i dla Twojej chwały.»)[72].

У 1925 р. за ініціативи та сприяння Надвірнянського повітового старости Францішка Сокола (Franciszka Sokoła) на цьому місці був поставлений пам'ятник, на який закріпили хрест. Його у 1931 р. замінили металевим хрестом, купленим за кошти мецената Володимира Лодзінського (Włodzimierza Łodzińskiego)[73].

Польське військове поховання Першої світової війни у Богородчанах. Час проведення робіт щодо упорядкування могил легіоністів у Богородчанському повіті Станиславівського воєводства авторам не вдалося встановити. В «Ілюстрованому путівнику по Станиславівському воєводстві», виданому в 1930 р., подається інформація про наявність могил легіоністів на цвинтарі в Старих Богородчанах на Скобичівці[74]. Автори розшукали старожилів цього села, які вказали, що самі могили легіоністів були не на цвинтарі, а трохи далі, у лісі на Скобичівській горі, місці загибелі. Самі Богородчани здобули 27 жовтня 1914 р. легіоністи IV батальйону 2-го піхотного полку під командуванням капітана Болеслава Роя (Bolesława Roja). Однак згодом вони були контратаковані російськими військами, наказ на відступ легіоністи запізно отримали, тому батальйон вступив у бій та поніс великі втрати й відступив у напрямі Молотькова[75]. Після 1930 р. відбулася урочиста церемонія перенесення останків полеглих польських легіоністів із Скобичівської гори на новий міський цвинтар у Богородчанах, який був закладений у міжвоєнний період. Легіоністів поховали

72 Ibid. S. 57, 66.

73 Hauser Z. Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej. T. I. Województwo Stanisławowskie. Warszawa, 1998. S. 148.

74 Przewodnik ilustrowany po województwie Stanisławówskiem z mapa. Stanisławów, 1930. S. 53.

75 Czerep S. II Brygada Legionów Polskich. Warszawa, 1991. S. 68.

Сучасний вигляд могили легіоністів у Богородчанах, листопад 2014 р.

праворуч від головної алеї, неподалік центрального входу, у братській могилі, на якій згодом поставили великий пам'ятник. Був він виконаний у формі високої прямокутної плити з різнокольорового каміння з металевим блакитним хрестом. На таблиці вміщено напис: «Полеглі Герої II бригади польських легіонів. Петро Нікель, ст. рядовий 2 пп. 4 батальйону (1893 – 28.X.1914); Казимир Тергонде, рядовий 3 пп. 4 батальйону (13VII 1891 – 27.X.1914); Йозеф Тергонде, рядовий 3 пп. 4 батальйону (9.II.1884 – 27.X.1914); Михайло Новак, рядовий 3 пп. 4 батальйону (помер 27.X.1914); Бруно Врублевський, рядовий 3 пп. 4 батальйону (1893 – 27.X.1914); 2 невідомих легіоністи. З вашої важкої праці Польща відродилась щоб жити!» («Polegli Bohaterowie II Brygady Legjonów Polskich. Nikiel Piotr, st. szeregowiec 2 pp. 4 baonu (1893 – 28.X.1914); Tergonde Kazimierz, szeregowiec 3 pp. 4 baonu (13.VII.1891 – 27.X.1914); Tergonde Józef, szeregowiec 3 pp. 4 baonu (9.II.1884 – 27.X.1914); Nowak Michal, szeregowiec 3 pp. 4 baonu (zm. 27.X.1914); Wróblewski

Bruno, szeregowiec 3 pp. 4 baonu (1893 – 27.X.1914); 2 nieznanych Legionistów. Z trudu Waszego i znoju – Polska powstala by żyć!»)[76].

Польське військове поховання Першої світової війни у Солотвині. У містечку Солотвино, неподалік Богородчан, на цвинтарі знаходилася братська могила 76 легіоністів[77]. 1927 року на ній встановлено великий надгробний пам'ятник із криптою. На таблиці викарбовано: «1914–1927. Легіоністам, полеглим за незалежність Вітчизни на полях Солотвини, Маркови, Журак і Бабчого» («1914–1927. Legionistom poleglym za wolność Ojczyzny na polach Sołotwiny, Markowej, Żurak i Babczy»). На стіні, з обох боків від неї, були таблички з іменами полеглих легіоністів[78].

На цвинтарі знаходилися також й інші військові поховання. Як відомо, 23 жовтня 1914 р. Солотвино здобули легіоністи з IV баталь-

Могила 76 полеглих легіоністів у Солотвино. 1927 р.

76 Hauser Z., Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej. S. 19.

77 Przewodnik ilustrowany po województwie Stanisławówskiem z mapa. S. 54, 59.

78 Ibid. S. 59; Hauser Z., Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej. S. 127.

йону 2-го піхотного полку під командуванням капітана Болеслава Роя[79]. А вже зранку 29 жовтня російські війська з боку Солотвина та Богородчан повели наступ на позиції легіоністів під Молотьковом. Велика кількість легіоністів, похованих у братській могилі у Солотвині, зумовлена наслідком бою під Молотьковом. У 1927 р. могили легіоністів із довколишніх сіл були ексгумовані до Солотвина. Після 1939 р. пам'ятник на могилі польських легіоністів зруйновано, і лише в 1990-ті рр. на місці могили встановлено пам'ятний хрест.

Польське військове поховання Першої світової війни в Коломиї. Від 10 березня до 16 квітня 1915 р. у Коломиї перебувала на переформуванні, доукомплектуванні та відпочинку II бригада легіонів[80]. Тоді ж померло кілька поранених легіоністів, яких поховано на ділянці військових поховань католицького цвинтаря. Саме військове кладовище заклали з дозволу коломийського магістрату на честь полеглих легіоністів. Згодом на ньому та полі за цвинтарною огорожею стали ховати вояків австро-угорської армії, зокрема від 30 квітня 1915 р. по 18 лютого 1916 р. – 629 солдат і офіцерів[81]. Під час перебування в Коломиї в 1916 р. престолонаслідник Карл Франц I, генерал від кавалерії Карл фон Пфланзер-Балтін та дружина радника американського посольства Томаса Кардецца Марія виділили кошти на побудову пам'ятника загиблим воякам. Будівництво здійснювала спілка різьбярів «Кнівальд і Левін». Пам'ятник побудували у формі величної чотиригранної піраміди з вівтарем, трьома лавками, по периметру фризу розмістили барельєфні композиції спочилих античних воїнів, на вершині установили чавунного орла з мечем у пазурах, на фронтоні розмістили мармуровий хрест, під ним встановили пам'ятну дошку з написом німецькою мовою: «Військовий пантеон для загиблих воїнів Коломиї заснований 1915 р. за часів уславленого царювання Його Величності Франца Йосифа – імператора Австрії, діючого короля Угорщини і М. р. С. Мері Кардецца дружини Томаса Кардецца у щедрий спосіб і під керівництвом коменданта імператорської королівської армії Карла Фрайгерр фон Пфланзер-Балтіна»[82]. На

79 Czerep S. II Brygada Legionów Polskich. Warszawa, 1991. S. 66.

80 Ibid. S. 85–90.

81 Нагірний В. Коломийські променади. Коломия, 2014. С. 58.

82 Там само. С. 59.

Пам'ятник полеглим воїнам на військовому кладовищі Першої світової війни поблизу римо-католицького кладовища Коломиї. 13 серпня 1917 р.

всю площу постаменту встановили білі мармурові плити з іменами полеглих воїнів, серед них були й імена померлих легіоністів.

Упорядкування військових цвинтарів міста Станиславівське відділення військових поховань розпочало у 1927 р. Насамперед проведено ексгумаційні роботи та упорядковано військовий цвинтар доби більшовицько-польсько-української війни[83]. Загалом на військовому кладовищі поблизу католицького цвинтаря Коломиї було упорядковано 353 військові могили[84].

Поховання польських військовополонених та інтернованих українсько-польської війни 1918–1919 рр. у Коломиї. Табір для інтернованих осіб та військовополонених у Косачеві (передмісті Коломиї) в період польсько-української війни 1918–1919 рр. був чи не найбільшим серед таких закладів ЗУНР. У ньому перебували представники різних національностей – українці, німці, угорці, румуни, чехи та найбільше поляки, яких інтерновано на підконтрольній українській владі території. Перші інтерновані прибули з Перемишля та околиць, Самбора, Дрогобича, Борислава, Львова та його околиць (Прус, Сокольників, Сем'янівки, Давидова), Калуша, Станиславова, Бібрки, Городенки, Ходорова, Тисмениці та

83 Квартальні звіти про впорядкування військових кладовищ в Станіславському воєводстві за 1924–1927 рр. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.). Оп. 8. Спр. 461. Арк. 125зв.

84 Нагірний В. Коломийські променади. Коломия, 2014. С. 59.

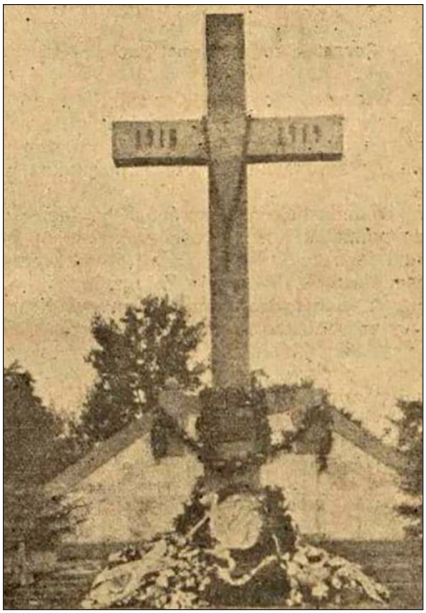
Бучача. Військовополонені ж походили з різних регіонів Польщі[85]. Загалом від 6 грудня 1918 р. до 24 травня 1919 р. в ньому перебувало близько 4 000–5 000 осіб, померло, імовірно, 800–1000 осіб, задокументовано смерть 467 осіб[86]. Таборити проживали в бараках, не придатних до життя в осінньо-зимовий період, які недостатньо опалювалися, харчування повністю не відповідало їхнім потребам; поширювалися інфекційні захворювання – черевний та плямистий тиф, дизентерія. Опікувався потребами табору Комітет опіки польських жінок над військовополоненими та інтернованими особами. У таборі траплялися випадки як протистояння, загостреного війною, так і толерантного ставлення із взаєморозумінням.

Померлих інтернованих осіб та військовополонених ховали на військовому кладовищі Першої світової війни, яке межувало з парафіяльним римо-католицьким кладовищем Коломиї. У межах військового кладовища для інтернованих та військовополонених надано окрему ділянку. Після війни на ній були могили без хрестів, одна братська могила з написом «Тут лежить 70 невідомих інтернованих», а також траплялись хрести із написом «Тут лежить невідомий інтернований». Написи на хрести наносив олівцем інтернований, що відповідав за поховання померлих. У пік епідемії траплялись такі дні, коли в трупарні на кладовищі знаходилися тіла від 17 до 20 осіб. Ховали померлих без домовин, які тоді були дорогим і дефіцитним товаром. Були випадки поховання через декілька годин після смерті. Так, померлого 27 березня 1919 р. Юзефа Гжибовського (Józefa Grzybowskiego), польського легіоніста з Ченстохови, поховали через чотири години після смерті. Ідентифікувати ці могили було неможливо, оскільки була практика витягування та перенесення хрестів зі старішої могили на нове поховання[87]. Поіменний

85 Звіти, протоколи та інші документи про діяльність Комітету польських пань в наданні допомоги інтернованим полякам в Коломиї. *Держархів Львівської обл.* Ф. 257 (Польське товариство вивчення оборони Львова та південно-східних воєводств, м. Львів. 1921–1939 рр.). Оп. 2. Спр. 1150. Арк. 9.

86 Гаврилишин П., Чорненький р. Табори для інтернованих і військовополонених на території Західноукраїнської Народної Республіки – Західної області Української Народної Республіки (1918–1919) : монографія. Івано-Франківськ ; Брустури : Дискурсус, 2023. С. 136–137.

87 Звіти, протоколи та інші документи про діяльність Комітету польських пань в наданні допомоги інтернованим полякам в Коломиї. *Держархів Львівської обл.* Ф. 257 (Польське товариство вивчення оборони Львова та південно-східних воєводств, м. Львів. 1921–1939 рр.). Оп. 2. Спр. 1150. Арк. 15.

Загальний пам'ятник померлим інтернованим цивільним особам та військовополоненим у Коломиї під час польсько-української війни 1918–1919 рр. на військовому кладовищі Першої світової війни в Коломиї. 10 вересня 1922 р.

список померлих (467 осіб) Комітет опіки польських жінок над військовополоненими та інтернованими особами склав на основі своїх записів, даних метричних книг смертей римо-католицької парафії Коломиї, списків померлих у шпиталях міста та списків померлих згідно з українським обліком.

На військовій ділянці поблизу римо-католицького цвинтаря для померлих поляків, інтернованих у Косачеві, 10 вересня 1922 р. був урочисто посвячений залізобетонний меморіал «Жертвам Косачова» («Ofiarom Kosaczowa»). Він складався з двох елементів: 1) пам'ятника у вигляді великого хреста (висотою близько 8 м) на триступеневому фундаменті з ланцюгом і кайданами на ньому; 2) стіни позаду, по боках прямокутної з лавками зліва і справа, а посередині трапеціеподібної з прикріпленими білими мармуровими таблицями з переліком імен та прізвищ померлих[88]. Зведений меморіал був частково за кошти родин померлих. Його виготовив місцевий маляр, живописець та кераміст Станіслав Леопольд Максиміліан Дачинський (Stanisław Leopold Maksymilian Daczyński). Після 1946 р. на меморіалі знищено мармурові таблиці з прізвищами померлих, а в 1990-ті рр. зірвано ланцюг з хреста[89]. Відновлено меморіал, крім таблиць, 1995 р. під керівництвом завідувача кафедри консервації каменю Варшавської

88 Brykowski R. Kołomyja jej dzieje, zabytki. Warszawa, 1998. S. 85–86.

89 Нагірний В. Недавні історії давнього міста. Коломия, 2011. С. 139; Нагірний В. Коломийські променади. С. 139.

академії мистецтв Януша Смази (Janusz Smaza) за кошти «Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва» (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa)[90].

Прикарпаття на своїй землі зберігає тіла багатьох польських вояків. Найбільше їх знаходиться на головному міському кладовищі Станиславова / Івано-Франківська, де поховано учасників повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр., Весни народів 1848–1849 рр. Учасники Листопадового повстання віддані землі на т. зв. Алеї Повстанців. Єдиним збереженим пам'ятником учасників Листопадового повстання є могила Маурицію Гославського. На цьому кладовищі було поховано 9 учасників революції 1848–1849 рр., більше 40 учасників польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. у Російській імперії. Збереглася могила учасника Січневого повстання Кароля Свідзінського. Найбільше польських військових поховано під час Першої світової війни, серед них на головному християнському цвинтарі – легіоністів 2-ї «Залізної» (Карпатської) бригади. Там також знайшли спочинок військовополонені доби польсько-української війни 1918–1919 рр. Поховання Першої світової, польсько-української 1918–1919 рр. – більшовицько-польсько-української 1920 р. воєн знаходилися на цивільному кладовищі в Станиславові на вулиці Київській та в Стрию. Поховання Великої війни збереглися також у Надвірній, Молотькові, Рафайловій (сучасній Бистриці), Зеленій, Пасічній, Богородчанах, Солотвині та Коломиї. Польські військові поховання міжвоєнного періоду та німецької-польської війни 1939 р. розмістили на цивільному кладовищі на вулиці Київській. Найбільший цвинтар вояків різних армій Великої війни знаходився у Львові й був знищений сталінською владою.

90 Brykowski R. Kołomyja, jej dzieje, zabytki. Warszawa, 1998. S. 85.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-094-9-17

Леонід Зашкільняк (Львів)

Розділ 17

«Віднайдення України»: уявлення українських інтелектуальних еліт XIX – початку XX століття про місце і роль України та Польщі в Східній Європі[1]

Історія завжди спрямована на погляд у минуле із сучасності. Як неодноразово відзначали фахові історики, минуле важливе для нині сущих передусім для відповіді на запитання «хто ми?» і «де ми?». На початку XXI ст. ті самі запитання ставлять представники практично всіх країн і народів для з'ясування своєї ідентичності. Кожна людська спільнота, яка відчуває себе суб'єктом історичного процесу, – національна, державна, регіональна – прагне конструювати свою «біографію», а тому намагається її творити з антропоморфної позиції власного «я». Не випадково, видатний французький історик Фернан Бродель (1902–1985) в одній зі своїх останніх і незавершених праць «Ідентичність Франції» на перше місце поставив завдання «визначити місце французів у їхньому власному існуванні». А далі зазначив, що «ідентичність» – це завжди опанування самого себе, тому що «нація може існувати лише за рахунок нескінченних пошуків у сенсі логічної еволюції, непохитного опору іншим, ототожнення себе з найкращим, суттєвим в собі, послідовного упізнання себе у знакових образах, паролях, відомих утаємниченим»[2].

Посилання на Ф. Броделя та його працю, написану ще у 80-х роках XX ст., потрібно в цьому місці, щоб перейти до окреслення запитання «хто такі українці?» і додати до нього запитання,

1 Перший варіант цієї статті був опублікований у 2014 р. польською мовою: Зашкільняк Л. «Віднайдення України»: думки української інтелектуальної еліти XIX – початку XX століття щодо місця і ролі України в Європі. *Przegląd Wschodni. Kwartalnik*. Warszawa, 2014. T. 13. Z. 2(50). S. 421–448. Нині пропонується поправлений і доповнений варіант тексту.

2 Бродель Ф. Ідентичність Франції / пер. С. Глухової. Київ, 2013. Кн. 1: Простір та історія. С. 8, 13.

поставлене ще на початку ХХ ст. видатним українським істориком Михайлом Грушевським (1866–1934) у титулі його праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» (Київ, 1917). З того часу написані сотні, а може й тисячі праць з відповідями на ці запитання, утворилась і розвивається незалежна Українська держава. Але «тіні» минулого у вигляді старих міфів і стереотипів все ще не дають спокою деяким політикам сусідніх із Україною держав, а також продовжують функціонувати у свідомості окремих осіб і груп людей й, навіть, штучно підсилюються ворожою щодо України пропагандою. І хоча багато проблем виникнення України та українців сьогодні вже достатньо з'ясовані, то все ж залишається ще багато роботи для істориків щодо приведення нагромаджених історичних знань у відповідність із сучасним станом історичної науки.

Унаслідок гострої політичної і міжнародної кризи, пов'язаної з агресією сусідньої Російської Федерації проти України, яка розпочалася у 2014 р. і заторкнула весь континент, увага до цієї частини Центрально-Східної Європи серед міжнародної громадськості значно зросла. Донині написано багато монографій, нарисів і статей із історії України (не буду тут подавати бібліографію, її можна знайти у сучасних виданнях синтезів із історії України і просто в інтернеті), авторами яких є українські та зарубіжні вчені (назву тільки окремі прізвища сучасних авторів узагальнюючих робіт – Наталія Яковенко, Ярослав Грицак, Ярослав Ісаєвич, Павло Магочій, Даніель Бовуа, Ендрю Вілсон, Ларрі Вулф, Тімоті Снайдер, Норман Дейвіс.

У сучасній історіографії вже розглядали і аналізували питання формування українського народу і нації, національного руху та створення незалежної державності. Проте найбільш актуальними надалі залишаються питання особливостей формування української ідеї та її втілення у реальність. У цьому нарисі спробую прослідкувати головні етапи формування «ідеї України» в період модернізації європейського світу в XIX – на початку ХХ ст. Важливо зазначити, що йдеться не про процеси «виникнення» українського етносу чи модерної нації, а про особливості формування уявлень про Україну й українців та їх трансформації у вказаний період, які у науковому обігу називають «відродженням» або пригадуванням чогось давнього і призабутого. Тому у заголовку нарису вжито метафоричний вираз «віднайдення України», який, на мою думку,

відображає основні інтелектуальні процеси вказаного періоду, пов'язані з осмисленням змін у мінливому світі.

На національних рухах поневолених народів Центральної та Східної Європи позначилися значні відмінності їх історичної долі: народи з давніми і великодержавними традиціями апелювали до свого славного «державного» минулого у надії його відбудувати (німці, чехи, поляки, угорці), натомість народи з «призабутою» державною традицією покликалися на незгасимий «народний дух» і прагнули відновлення самостійної державності, ґрунтуючись на «пригадуваннях минулого» (українці, словаки, хорвати, серби та ін.).

Важливим елементом «відродження» національних і державницьких устремлінь народів Центральної та Східної Європи стала ідея «слов'янського відродження», що визріла у середовищі ідеологів поневолених слов'янських народів, насамперед Балкан, де вони відчували наслідки поневолення турками-османами, а згодом – і Центральної Європі, де від середньовіччя поширювалась експансія німецьких держав. У XIX ст. народи континенту увійшли під впливом просвітницьких ідей, які сприяли поширенню раціонального мислення, і відходу від середньовічної схоластики в трактуванні всіх головних питань буття і свідомості, людини і суспільного устрою. У цьому контексті «пробудження» освічених представників європейських народів відбувалося за подібним сценарієм, вдало підміченим відомим чеським істориком Мирославом Грохом (стадії A, B і C)[3]: спочатку інтерес освічених верств до мови, тоді – до історії, а згодом – до політичної самостійності; іншими словами – це був процес політичної мобілізації мас під національну ідеологію (Ярослав Грицак).

За аналогічним сценарієм відбувалося й українське відродження в розділених Збручем землях. Щодо його періодизації, то в національній історіографії існує приблизний консенсус: перша «культурницька» стадія («збирання спадщини») охоплювала кінець XVIII – першу половину XIX ст., друга «організаційна» (створення культурних та організаційних структур національного руху) – включала другу половину XIX ст., а третя («політична») – творення

3 Див.: От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. *Нации и национализм* / Б. Андерсон, О. Бауэр. М. Хрох и др. Москва, 2002. С. 121–146.

політичних програм і організацій, постановку політичних вимог аж до незалежної самостійної державності – від кінця XIX ст. і до революційних подій 1917–1921 років[4].

Ще одна важлива вступна заувага. Коли йдеться про формування націй і національних ідеологій, то не можна обійти величезний обсяг новітньої наукової літератури зі «студій націй і націоналізму». Серед багатьох поширених нині поглядів на національне питання загалом найпопулярнішими вважаю його «модерністські» інтерпретації. Немає можливості і потреби тут докладніше обґрунтовувати модерністський підхід до націоналізму[5]. Незважаючи на різні підходи, більшість дослідників сходяться на думці, що модерні нації є етнополітичними утвореннями, а їх формування відбувалося двома шляхами – «зверху» (владні еліти) і «знизу» (культурні еліти). Українська нація формувалась другим шляхом, оскільки український народ (етнос) упродовж тривалого часу був бездержавним і входив до різних державних організмів. Тому слушно наголошують дослідники, що українська нація творилась насамперед як «етнічна нація», тобто на підставі переважно суб'єктивних культурницьких чинників. «Основну роботу у витворенні цієї нової культурної цілості [етнічної нації – *Л. З.*] виконали інтелектуали (історики, літератори, лінгвісти). – пишуть В. Лісовий і О. Проценко. – Завдання полягало в тому, щоб об'єднати колишні більш-менш культурно споріднені (а часто культурно та антропологічно віддалені) етноси, замінивши попередню етнічну (наприклад, родоплемінну) ідентичність *новою ідентичністю*»[6]. У такому аспекті й буде коротко розглянуто формування та еволюцію уявлень українських інтелектуальних еліт на місце і роль України на європейському континенті.

Здебільшого українські освічені кола ранньомодерної та початків модерної доби (XVII–XIX ст.) у намаганнях самовизначитися

---

4 Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. Івано-Франківськ, 2012. С. 144–180 і наст. Цей же автор подає нарис дискусій навколо питання періодизації українського «відродження» (або націотворення).

5 Щоб не обтяжувати читача, наведу тільки декілька важливих позицій з цієї тематики в українському варіанті: Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. Київ, 1999. 352 с.; Націоналізм. Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2000. 872 с.; Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ, 2021. 432 с.

6 Націоналізм. Антологія. С. 25–26.

звертали увагу переважно на «свій» регіон – Східну або Центрально-Східну Європу за сучасними географічними координатами. Як стверджує сучасна українська дослідниця Ірина Колесник, уявлення про Україну та її місце у регіоні остаточно сформувалися у добу пізнього Модерну наприкінці XIX – початку XX ст., і з цим назагал можна погодитись[7].

Проте уявлення про географічні обриси території України та простір розселення русинів-українців не виникли з нічого, вони почали формуватися, за визначенням Н. Яковенко, як «конкурс пропозицій» на «священну батьківщину» між кінцем XVI та кінцем XVII ст.[8]. Кінець XVIII і перша половина XIX ст. стали у цьому відношенні переломним часом. Ідеї Просвітництва і Романтизму змусили освічену публіку звернути увагу на культуру суспільної взаємодії, спричинили винайдення «народного, національного духу» і, як наслідок, етнокультурної спільноти – «народу-нації».

З окресленою ідейною ситуацією періоду європейського Романтизму першої половини XIX ст. пов'язані також спроби українських інтелектуалів – вчених, літераторів і політиків – знайти відповіді на питання про історичну роль своїх народів/націй серед інших народів континенту і окреслити уявний простір «народної батьківщини».

В українському варіанті тогочасної інтелектуальної еліти не можна не побачити специфіки. Як і в інших європейських країнах, вона була представлена шляхтою і аристократією[9]. Так було принаймні до 30-х років XIX ст., коли внаслідок глибоких ідейних та соціальних змін прийшли до голосу представники різночинних соціальних груп, які сформували нову верству людей розумової праці – інтелігенцію, що була ближчою до нижчих верств тогочасного суспільства і конструювала версію майбутнього демократичнішого соціуму на засадах, проголошених Великою французькою революцією кінця XVIII ст. Тому період від 1815 до 1848 рр. у літе-

7 Див.: Колесник І. І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним і уявленим. *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 149–156.

8 Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви українських територій між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). *Міжкультурний діалог.* Київ, 2009. Т. 1: Ідентичність. С. 57–96.

9 Див. докл.: Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. С. 27–29.

ратурі здебільшого окреслюють як боротьбу «старого режиму з новим», «поступу з реакцією» і, як наслідок, появу численних нових демократичніших ідеологій – від лібералізму і націоналізму до соціалізму і фемінізму включно[10].

Уявлення про простір Східної Європи, передусім простір формування української модерної нації, відображали сконструйовані знання про географічне розташування України та українців серед інших народів континенту, закорінені у ментальних мапах. Ментальне картографування (mental mapping) сьогодні стало важливою дослідницькою дисципліною, що поєднує здобутки історії, психології, біології, географії, соціології та інших наук у вивченні індивідуальної і колективної свідомості, зокрема уявлень членів спільноти про навколишній простір[11]. Воно дає змогу прослідкувати структуру уявлюваних просторів окремих людей та спільнот різних часів, зумовлену усталеними або навіяними традиціями просторової культурної або пізнавальної орієнтації.

Вихідні позиції перших українських інтелектуалів кінця XVIII і початку XIX ст., які за спонукою Просвітництва і Романтизму «відкрили» для себе новий «руcько-козацький» народ, ґрунтувалися на призабутій літературі XVI–XVIII ст. і ще давнішій, щойно впроваджуваній на той час до обігу літописній традиції давнього

10 Література з цієї проблематики дуже розлога. Пошлюся лише на кілька важливих для нас праць: Palmer R.R., Colton J., Kramer L. A History of the Modern World. Boston, 2002. p. 427–474; Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.). Дніпропетровськ, 2008; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. С. 27–102; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ, 1959; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ, 1996 та ін.

11 Література щодо ментального картографування є достатньо розлогою. Тут подаю лише деякі публікації, що стали підставою для написання цієї праці. Географ р. М. Доунз и психолог Д. Стеа визначають ментальну картографію як «абстрактне поняття, що охоплює ті ментальні і духовні здібності, котрі дають нам можливість збирати, впорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті і переробляти інформацію про навколишній простір». Тобто, ментальна карта – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору. Вона відбиває світ так, як його собі уявляє людина і може не бути вірною. Спотворення дійсно дуже ймовірні» (Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе от эпохи просвещения до наших дней. *Новое литературное обозрение*. 2001. № 6(52). С. 42–61. Див. також: Мюллер Х. Составление ментальних карт: метод генерации и структурирования. Москва, 2007).

князівського періоду Русі. Фактично, все розпочалося з публікації у 1798 р. поеми-травесті Івана Котляревського «Енеїда». Подальша історія українського «національного відродження» (тобто конструювання образу нації) добре описана в численній літературі й підручниках. Тому надалі підставою будуть твори декількох провідних українських інтелектуалів першої половини XIX ст., вплив яких на формування української національної ідеї та її поширення у масах був безсумнівний.

Насамперед слід відзначити особливість соціального становища і самосвідомості української еліти першої половини XIX ст. На середину XVIII ст. українська еліта – аристократія і шляхта – мала за собою тривалий і складний період еволюції. Його етапи визначалися перебуванням українських земель у складі тих чи тих держав: від Давньої Русі-України з її князівськими і боярськими родами українсько-руська середньовічна еліта пройшла тривалий шлях асиміляції у Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському і Речі Посполитій, а тоді у Російській імперії та монархія Габсбургів. Переломним періодом відбудови нової української еліти стала Козацька революція XVII ст., що витворила з козацької верхівки і частини шляхти привілейовану суспільну групу, яка постійно апелювала до традиційних «козацьких вольностей» Гетьманщини. Проте російські імператори, а передусім Пьотр I і Єкатєріна II, здійснили заходи з метою ліквідації Гетьманщини і Запоріжжя й інтеграції української аристократії та шляхти в російський імперський істеблішмент. Результатом всіх цих складних процесів стало виникнення своєрідної дихотомічної самосвідомості української еліти, яка коливалася між участю у творенні російської імперії і збереженням традиційних автономічних рис України-Малоросії у її складі. Ця свідомість отримала назву «малоросійської» ідентичності[12]. Парадокс ситуації, на думку Я. Грицака, полягав у тому, що «малоросійська» еліта допомагала московським правителям будувати російський історичний міф, переносячи назву «Русь» на Московщину, яка розширювала свої кордони українськими землями та землями інших сусідніх народів. Основою для таких конструкцій було, зокрема, русько-польське протистояння на ґрунті релігії: православ'я – католицизм і соціальних відносин – козаки-

12 Див.: Когут З. Коріння ідентичності. С. 89–92 та ін.

селяни – шляхта і аристократія. «Малоросійське» дворянство і чиновники мали всі підстави вважати Російську імперією «своєю» і вірно їй служити[13].

Водночас ще у XVIII ст. козацько-шляхетська еліта розпочала творення українського історичного міфу, який виокремлював український/малоросійський історичний процес із великоросійського, апелюючи як до давньоруської старовини, так і до козацької України. У низці козацьких літописів та компілятивних історичних творів XVIII ст. (Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Петра Симоновського, Степана Лукомського, Василя Рубана, Олександра Рігельмана та ін.) минуле України, що виступала під різними назвами (Мала Русь, Малоросія, Південна Русь, Україна), представлено як історію одного народу – «козацько-руського»[14]. Цей міф, сформульований наприкінці XVIII ст., вчинив значний вплив на українське освічене суспільство. Його основою стала козацька автономістська, героїчно-патріотична модель історії України, в якій зроблено наголос на військових подвигах та особливих правах і вольностях козацтва й створеної ним держави за одночасного акцентування на політичній лояльності до російського престолу[15]. Це, на думку сучасного дослідника Зенона Когута, свідчило про стійку «малоросійську свідомість» української еліти вже від середини XVIII ст.[16]. До 30-х років XIX ст. «малоросійський патріотизм», зважаючи на нагромаджений розлогий історичний й етнографічний матеріал, фактично вичерпав себе, а українська аристократія і шляхта виявилися інтегрованими у російський імперський державний і культурний механізм.

Просторові уявлення цього перехідного періоду, яким стала перша половина XIX ст., найповніше відображено у найпопулярнішій анонімній праці «Історія Русів», авторство якої приписували архиєпископу Георгію Кониському (1717–1795). Вона постала наприкінці XVIII – початку XIX ст. у середовищі патріотично налаштованої української шляхти і відбивала дихотомію «малоросійської ідентичності», описуючи вигадану «особливу» історію

13 Hrycak J. Historia Ukrainy 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu. Lublin, 2000. C. 69–70.

14 Див.: Марченко М. І. Українська історіографія… С. 63–92.

15 Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... С. 70.

16 Когут З. Коріння ідентичності. С. 93.

України, але в рамках історії «загальноросійської»[17]. Тим не менше, в тогочасних умовах «Історія Русів» подавала картину історичного розвитку України або «південно-руських» земель від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. не як території, а як окремого народу («нації») і держави, була політичним маніфестом, який обґрунтовував право русько-українського народу на самостійну історію, а отже, і державність. Твір був надзвичайно популярним серед шляхти колишньої Гетьманщини: у 20-х роках XIX ст. він циркулював у рукописах, а німецький мандрівник Йоганн Ґеорґ Коль, який відвідав «Малоросію» у 1841 р., спостеріг популярність «Історії Русів», рукопис якої був майже у кожному маєтку, та відзначав, що вона написана в дуже антиросійському та опозиційному (щодо політичного устрою російської імперії) тоні і ніколи не буде опублікована[18].

Вже у «передмові» анонімний автор цього твору пропонує певну історико-географічну візію для розуміння того, що називають «Малою Руссю» або «Малоросією» (у нього це тотожні терміни[19]). Насамперед він звинувачує «істориків Польських та Литовських», які всупереч історичним документам і традиції «затьмарювали всіляко великі подвиги народу Руського», «затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства»[20]. Але «народ Руський», на його думку, мав давню і славну історію зі своїми «князями Руськими», «гетьманами», «городами» та «землями». Виводячи «русів» від «народу слов'янського» з міфологічним предком «Славеном» – нащадком Яфетовим і наводячи фантастичні версії їх походження та взаємин з іншими давніми етносами, автор локалізував слов'янський народ «Русів» або «Русняків» і землю «Русь» від Дунаю і Чорного моря на півдні до Двини, Стиру і Березини на пів-

17 «Історія Русів» як пам'ятка української історіографії та самосвідомості еліти набула популярності вже у 20-ті роки XIX ст., поширюючись у рукописних варіантах, але вперше була надрукована 1846 р. у Москві знаним славістом О. Бодянським. З того часу її дослідженню було присвячено величезну кількість спеціальних праць і публіцистики, але авторство залишається під питанням.

18 Когут З. Коріння ідентичності. С. 73.

19 Про походження цих термінів існує розлога наукова і публіцистична література, зокрема див.: Когут З. Коріння ідентичності. С. 85–89; Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, 1936; Січинський С. Назва України. Аугсбург, 1948; Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів, 2001.

20 Історія Русів / укр. пер. І. Драча. Київ, 1991. С. 34–35.

ночі; західний кордон русів він не називав, а східний визначав річками «Дінцем і Сівою» (Сіверський Донець). Щоправда, зауважував, що невдовзі землі Русі поділилися на «Червону Русь» і «Білу Русь», а також на князівства на чолі з Київським[21]. Татарська «неволя» (у XIII ст.) змінила географічний простір Східної Європи: частина князівств була об'єднана з Московським князівством у XV–XVI ст. і отримала назву «Царства Російського», а «Червона і Біла Русі вкупі названі тоді Малою Росією». Доля цих останніх була особливою, бо її князівські роди «сховалися» на півночі у Великому князівстві Литовському, яке й визволило Малу Русь від татар й запровадило там «права і звичаї руські»[22]. Малоросія надала багато військових та інших послуг Великому князівству Литовському й згодом з'єдналася з Королівством Польським «як рівний з рівним і вільний з вільним».

Таким чином, історико-географічна візія автора «Історії Русів» ґрунтувалася на переконанні про давню і традиційну самостійність «малоруських земель» з їх станово-демократичними правами і привілеями. Водночас він відзначав, що «полуднева» (чомусь!? Очевидно з погляду Петербурга?) частина Малоросії – Галичина – зазнала драматичнішої історії, переходячи з рук у руки від угорського до польського королів, аж поки польський король Казимир III не заволодів нею, що важливо, не на правах воєнного завоювання, а успадкування маєтку польських королів, які побралися з галицькими руськими княжнами. Окрім того, польський король, як стверджує автор, визволив Галичину від «інших володарів і претендентів», дарувавши галицькому рицарству всі його традиційні права[23].

Далі в «Історії Русів» викладено події співжиття русів, поляків та литовців як рівних народів у складі Речі Посполитої. Водночас наголос зроблено на видатному вкладі «Русів» з їх «гетьманами» у боротьбу з сусідами Речі Посполитої – Тевтонами, Османами, Татарами, Волохами, Москвою та ін. А головною силою «Русів» було «козацьке військо», або рицарський стан, що існував на Русі з «незапам'ятних часів» і виводився від «скіфів» та «козар» (хозар).

21 Там само. С. 38–39.
22 Там само. С. 41.
23 Там само. С. 44–45.

(Тут прослідковується поєднання впливів сарматської ідеології і козацької спадщини). Укладач «Історії Русів» чітко розмежував Польщу, Литву, Татарію (Крим), Молдавію, Волощину і Росію як країни та держави, з якими русичі-українці мали постійні торговельні, культурні чи воєнні взаємини. Окрім того, він постійно вживав також історичні назви земель – Волинь, Галичина, Полісся, Бессарабія, Червона і Біла Русь, Кубань, Померанія тощо, але не ототожнював географічної території з етнічним складом населення. Для нього ланцюг Русь–Мала Русь–Малоросія – це назви одного народу, представленого його князівськими родами, рицарством, православним духовенством і «поспольством» (селянами і міщанами).

Всіляко ідеалізуючи козацтво, фантазуючи щодо його численних героїчних подвигів, автор (автори?) «Історії Русів» презентував найбільш повну картину тогочасних уявлень української еліти про географічне розташування України та її сусідів у вигаданому ним(и) же «Білоцерківському універсалі» Богдана Хмельницького 1648 р. У ньому він вживає новий термін «Україна Малоросійська по обох сторонах ріки Дніпра», розшифровуючи його територіальні межі. Варто навести цілу цитату з цього твору: «…Істинні і прадавні землі і провінції Сарматські, альбо Козацькі, наші Руські, од Подоля, Волиня і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні границі свої імущії, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку»[24].

Не менш промовисто свідчив про інтенції автора «Історії Русів», а отже і патріотичної української еліти, знов таки вигаданий автором «Зборівський трактат» від 7 вересня 1649 р. У ньому йшлося нібито про таке: «Народ Руський з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною і національною приналежністю увільняється, визволяється і вилучається від усіх домагань та долеглостей Польських і Литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і не завойований, а лише за самими добровільними угодами і пактами до єдності Польської і Литовської приналежний»[25].

Отже, уявлення про географічний простір, поширені серед української еліти в першій половині XIX ст., мали яскраво виражене

24 Там само. С. 111.

25 Там само. С. 138.

патріотичне спрямування і відображали прагнення відокремити українські/малоросійські землі насамперед від Польщі, Туреччини і Криму, нав'язуючи до Київської Русі, але більшою мірою – до Гетьманщини. Проросійське, переважно монархічно-релігійне, спрямування цих уявлень пояснювалося участю козацької старшини і шляхти в будівництві великоросійської державності і культури. Проте «демократичний» тип суспільного життя «Русів» із давніх давен залишався «візитною карткою» малоросійської еліти, протиставленням як Москві, так Варшаві й Стамбулу.

Таким чином, «Історія Русів» значною мірою відображала уявлення української шляхти і козацької верхівки XVIII ст. і початку XIX ст. Проте в першій половині XIX ст. було досягнуто значних успіхів у вивченні етнографії, фольклору та історії особливого українського («руського», «малоруського») народу, територія розселення якого була окреслена двома «державними» маркерами – Київською Руссю і Козаччиною (Гетьманщиною). Однак постала потреба окреслити головні риси цього населення-народу. Етнографічні студії першої половини XIX ст. поширили уявлення про відмінність його народної мови і культури від великоросійських та польських. Етнографічні і мовознавчі дослідження братів Якова і Олександра Марковичів, Дмитра Бантиш-Каменського, Осипа Бодянського, Ізмаїла Срезневського, Миколи Маркевича і деяких інших тогочасних інтелектуалів дали змогу російському літераторові Миколі Полєвому 1830 р. у рецензії на книжку Дмитра Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» висловити думку про самостійність українського історичного процесу на підставі виокремлення національних особливостей українського народу[26]. Для поширення цієї ідеї були підготовлені сприятливі умови працями численних романтиків. Водночас термін «Малоросія» почав втрачати свою привабливість і все частіше замінявся терміном «Україна» з метою відокремити Росію від Малоросії і показати самостійність малоросійського/українського народу та його минулого. Але й надалі національна назва і самоназва народу залишалися неусталеними; паралельно вживалися терміни «Україна», «Малоросія», «Південна Русь», «Південно-Західна Росія» та інші.

26 Кравченко В. В. Нариси з української історіографії … С. 254–255.

Демократизація освічених верств і нові романтичні віяння вивели на історичну арену нове покоління українських культурних діячів, яке черпало натхнення не стільки у давніх козацьких міфах, скільки в етнокультурній спільноті, що складалася з населення, яке розмовляло однією мовою, мало спільні культурні традиції та історичну пам'ять. Це покоління, представлене іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та багатьох інших культурних діячів, спромоглося у середині і другій половині XIX ст. сформувати ідею нової української національної ідентичності з опорою на «простий народ», передусім селянство і міщан. Вони перейняли від малоросійської аристократії і шляхти естафету формування нового бачення української нації (народу), яка б об'єднувала майнові верстви, духовенство, селянство, міщан, інтелігенцію. Однак консервативна на той час «малоросійська традиція» із дихотомічною орієнтацією на особливий шлях українських вищих верств і російську державність залишалася важким тягарем у самосвідомості старої української еліти.

Нагромаджені на середину XIX ст. знання та уявлення про Україну й українців відображені у першому політичному документі нової української еліти – «Законі Божому: книзі буття українського народу», написаному як програма Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія, більш відомого як Кирило-Мефодіївське братство, і приписуваного авторству історика М. Костомарова (1846–1847). М. Костомаров згадував, що романтичні ідеї «слов'янської взаємності», які активно поширювалися на всьому континенті, поєдналися у поглядах його однодумців із наміром створення у майбутньому демократичної слов'янської федерації, «подібно древнім грецьким республікам або Сполученим Штатам Америки»[27]. «Закон Божий» не просто презентував уявлення про географічний простір Східної Європи та його політичне наповнення і був написаний за біблійним взірцем для поширення серед широких верств населення, але й, що найголовніше, виводив на перший план ідею окремого і рівного серед інших слов'янських народів – українського народу.

Твір має чотири виразні частини: 1) про Бога, Христову віру, всесвітню історію, справедливість і братерство; 2) про «слов'янське

27 Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1990. С. 474.

племено» як месію ідей справедливості і братства, що перейняло «естафету» від романських та германських народів (!) і повинно втілити ці ідеали у реальне життя; 3) про три незалежні «слов'янські» держави – Польщу, Литву і Москву, які, однак, не здійснили месіанського призначення встановлення справедливості і братерства, оскільки відійшли від «справжньої» Христової віри; 4) про Україну, яка зродила козацтво, яке і «єсть то істеє братство», де «всі рівні, і старшина вибиралась на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками»[28]. Ідеалізована картина українського козацтва, змальована в цьому документі, була доповнена критикою минулого «проєкту» «трьох Річей Посполитих» – русько-української, польської та російської, який зазнав поразки внаслідок перемоги «панів» над козаками. Але «не вмерла Україна», стверджував автор, вона збудить Польщу, бо «не пам'ятуєть зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними», а далі – «озветься до всіх своїх братів слов'ян» і утвориться новий «союз слов'янський», в якому Україна буде «Річчю Посполитою» (республікою). Новий проєкт, пропонований кирило-мефодіївцями, передбачав створення широкої «федерації» слов'янських народів із рівноправною Україною в її складі.

Ідея єдиного українського народу, який від давнини проживав на різних історичних землях Східної Європи і повинен стати рівноправним серед інших європейських народів, ставила на перший план не державний чинник і не територію, а етнокультурні, соціальні та релігійні прикмети, апелюючи передусім до романтичного образу особливого «народного духу». На середину XIX ст. ця народна/національна ідея опанувала нечисленну нову патріотичну «малоросійську» інтелігенцію, яка змінила «малоросійську» орієнтацію на нову – «українську». Особливо яскраво це відобразилося у житті і творчості поета й національного пророка Т. Шевченка, де національні, соціальні й релігійні мотиви перетворилися в оригінальну романтичну ідеологію новочасного українства. У культурному аспекті українська ідея була сконструйована молодим поколінням української інтелігенції, яка не тільки стояла ближче до простого народу, насамперед селянства, а й активно сприймала нові

28 Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ, 1991. С. 24 і наст.

інтелектуальні ідеї, що надходили з Заходу. Але у цієї української інтелігенції ще не скристалізувалися уявлення про потребу окремої об'єднаної Української держави, йшлося про «федерацію» всіх слов'янських народів із столицею у Києві (!). Ці утопічні ідеї загального «слов'янського братства» ще тривалий час кружляли серед українських інтелектуалів[29], а також інструментально використовувалися ідеологами Романівської імперії (ідеологія панславізму).

У цьому місці доцільно згадати про паралельне формування української ідеї на західноукраїнських землях, зокрема в Галичині у складі Австрійської монархії. Як неодноразово відзначалося в науковій літературі, українсько-руська еліта Галичини в першій половині XIX ст. була представлена переважно греко-католицьким духовенством, оскільки і шляхта, і міщанство складалися здебільшого з польських, австрійських, єврейських та іноетнічних представників. Натомість потужним стимулом для пожвавлення української суспільно-політичної думки було проникнення в Галичину просвітницьких і романтичних ідей з Німеччини, Австрії, Чехії, Сербії та Хорватії, а також вплив польського національного руху[30]. На ці ідеї відгукнулися у середовищі молодих галицьких семінаристів, вихідців із села – Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Вагилевича та їх однодумців, яких вже у 30-х роках XIX ст. називали «Руською трійцею». Оскільки уявлення про окремішність русько-українського народу в Галичині були вже у попередні часи засвідчені низкою творів (Яна Юзефовича, Варлаама Компанієвича, Дениса Зубрицькогота ін.[31]), то діячі «Руської трійці» зацікавились, зокрема, етнографічними особливостями галицьких русинів. Знайомлячись із тодішньою літературою слов'янських народів і порівнюючи її з іншими народами, студіюючи джерела з давньої історії Русі, вони дійшли висновку про культурну єдність галицьких русинів із «малоросами» у російській імперії та їх глибоке закорінення у давній

29 Український історик А. Г. Болебрух добре показав, що ці федералістські устремління тривалий час були властиві діячам українських громад другої половини XIX ст. Див.: Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості… С. 382–410.

30 Див.: «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України / відп. ред. Ф. І. Стеблій. Київ, 1987. С. 7–27.

31 Марченко М. І. Українська історіографія… С. 182–185.

Київській державі. Переписка з багатьма українськими, російськими, чеськими, польськими та діячами інших слов'янських народів переконала молодих галичан у потребі докласти зусиль для культурного «пробудження» руського народу в Галичині. Наслідком цього стала поява 1837 р. у Буді (Угорщина) альманаху «Русалка Дністрова», у якому були висловлені романтичні ідеї, подібні до київських кирило-мефодіївців, а головне – «збудували вони культурний міст між галицькими русинами та їх земляками в керованій Росією Україні»[32].

У передмові до альманаху, написаному І. Вагилевичем, визначалися історичні кордони «Русі» та «руського народу» як одного з рівноправних слов'янських народів: це територія від «гір Бескидських (Карпат) за Дон», зв'язана великими річками[33]. Цю Русь діячі «Руської трійці» асоціювали з «Південною Руссю», протиставляючи їй «Північну Русь» і Московію (вони їх розділяли!). Основний літературний та полемічний запал молодих людей був спрямований проти польської історичної думки, яка приписувала Галичину, «Червону Русь» та Волинь до польського історико-географічного ареалу[34]. І хоча згодом погляди та життєві шляхи діячів «трійці» розійшлися, але зроблений ними прорив у розумінні (щоправда, далеко ще нечіткому) географічно-просторової протяжності земель із руського-українським населенням не залишився без наслідків. Він відображений у першому політичному маніфесті українців-русинів Галичини під час революційних подій 1848 р. у Львові – «Відозві до руського народу», проголошеного Головною Руською Радою (ГРР) (перша назва – «Рада народно руска»). У відозві зазначено, що «Русини» належать до великого руського народу, який розмовляє однією мовою і налічує 15 млн, із яких «полтретя мільона землю Галіцкую замешкує». Далі йшлося про бажання русинів жити в Австрії не під владою «поляків», а під владою австрійського монарха, який повинен забезпечити рівноправні культурні і політичні права русинів[35]. Таким чином і в документах ГРР «Русини» аж

32 Davies N. Galicja / przekł. B. Pietrzyk. Kraków, 2023. S. 224–225.

33 «Русалка Дністрова». Львів, 2007. Кн. 2: Науково-критичне видання / ред.-упоряд. та авт. післям. М. Шалата. С. IX–X.

34 Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. Тернопіль, 2006. С. 62–65.

35 Зоря Галицка. 1848. Ч. 1.

ніяк не ототожнювалися з росіянами-московитами, які трактувалися як «інший» народ.

Дещо туманні, засновані переважно на історичних асоціаціях уявлення галицьких українців про себе і своїх побратимів у Наддніпрянщині свідчили про несформованість національних свідомості та історичних уявлень. Це ще були етногенетичні гіпотези, ґрунтовані на мовно-культурній спорідненості й «відкритті» історичних документів про давню історію Русі. Як слушно зауважував І. Вагилевич під час революції 1848 р., «Русь ще не стала повноцінним народом, бо народність руською поняло [зрозуміли – *Л. З.*] лише дуже мале число русинів»; тому необхідно їх «просвічувати» та інформувати, щоб впроваджувати на «ту степень [розуміння] життя политического»[36].

Таким чином, географічно-просторові уявлення української еліти Наддніпрянщини і Галичини першої половини XIX ст. складалися, з одного боку, під впливом усвідомлення історичних прав та привілеїв вищих верств давньоруської знаті і ранньомодерного стану козацтва, які уособлювали спадкоємність та традицію князівського періоду X–XIII ст. і козацьких війн XVI–XVII ст. У цих уявленнях Україна ототожнювалась насамперед із історичною територією і становим устроєм. З іншого – у вказаний період (перша половина XIX ст.) під впливом ідей Просвітництва і Романтизму, формування національних рухів і посиленої уваги до простого «народу» виникла «народницька» візія географічного простору, в якій на першому плані опинилися мовно-культурні особливості «українсько-козацького» люду і географічний ареал його розселення значно розширився (до Кубані, Новоросії, Воронежчини, білоруського Полісся, Закарпаття, Буковини, Підляшшя тощо).

Постійним елементом вказаних уявлень залишалась присутність чотирьох основних «гравців» і конкурентів «русько-українського проєкту» та географічного простору – Польщі, Литви, Москви і Криму з Туреччиною. Традиція, вироблена ще козацькими та шляхетськими ідеологами у період існування Гетьманщини, представляла цей простір як арену зіткнення трьох цивілізаційних потоків – західного польського, східного – московсько-російського

36 Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Твори / упоряд., вст. ст. та прим. М. Й. Шалати. Київ, 1982. С. 188.

і південного – турецько-татарського. Усі ці впливи, незважаючи на їх потужність і тривалу дію, не змогли нівелювати етнічної традиції та асимілювати руcько-українське населення Східної Європи. І формування, а тоді і політизація української національної ідеї та визначення її просторових меж стало неуникненним.

Друга половина XIX ст. стала тяжким випробуванням для української інтелектуальної еліти, передусім під владою Росії. Хоча саме там сформувалися високоосвічені наукові і культурні кадри, які почали творити у великих містах культурні об'єднання – громади, у яких діяли такі відомі українські вчені і літератори, як Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Тадей Рильський, Олександр Кониський та ін. Діяльність громад мала переважно культурний і просвітницький зміст, спрямована на поширення «народної» мови, звичаїв і культури. Український громадівський рух налякав російський царизм, тому проти нього було застосовано жорсткі заборони і репресії (відомі циркуляр Валуєва 1963 р. і Емський указ Олександра II 1976 р., арешти членів громад, розпуск громадських організацій). Унаслідок цього культурний потенціал, що зростав, українського руху було вимушено перенесено за межі Росії, насамперед до Галичини в Австро-Угорщині, а також до інших європейських країн – Швейцарія, Франція, Німеччина, де на той час діяли певні демократичні інститути. Водночас соціальне питання, яке в Європі набуло поширення в другій половині XIX ст., спричинило поширення серед молоді соціалістичних ідей у різних політичних модифікаціях. Апелювання українських інтелектуалів до селянства неминуче змушувало їх виступати його захисниками перед владою та адміністрацією, що стало причиною підозр і репресій з боку російської, а також бюрократії європейських країн. Тим не менше, у цей час виникли не тільки громади, а й громадські організації у Галичині, куди в першій половині 1870-х років переносять свою діяльність українські інтелектуали з Наддніпрянщини, творячи і підтримуючи тут українські культурні товариства, редакції часописів[37].

37 Ці процеси достатньо повно описані в сучасній українській історіографії. Див., наприклад: Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. Київ, 2000. С. 73–83; Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. С. 561–612 та ін.

Уявлення українських громадівців («україно філів») про Україну найповніше відображені у «Передньому слові» до першого випуску збірника «Громада», який побачив світ у квітні 1878 р. у Женеві. Його укладачем і автором був один із провідних київських громадівців, історик і літератор, професор Київського університету М. Драгоманов (1841–1895), який був змушений емігрувати через переслідування російського царату. У цьому виданні він описав і обґрунтував етнічні та історичні підстави українського народу як окремого міжнародного суб'єкта. Він відзначив, що йдеться про громади (спільноти) людей, які мешкають у Росії та Австро-Угорщині і мають різні назви – українців, русинів, руснаків, малорусів, малоросіян, рутенів, але подібні між собою мовою і звичаями. Вони від давніх часів заселяли землі, які належали чи належать до різних держав і, на відміну від «письменних людей», які служили різному «начальству» і «чужим царствам», зберігали усталені традиції. Це переважно «мужики» (селяни).

Далі М. Драгоманов описав межі розселення українців: на Заході – від Білостока та Сєдльце і до Воронезької губернії на Сході, від Курської губернії на Півночі до гирла Дунаю на Півдні. Загальну кількість українського населення він обчислював на понад 17 млн осіб (у Росії – понад 14 млн, в Австрії – 3 млн, у Буковині – близько 200 тис., Угорщині – пів мільйона)[38]. Така маса українців, наголошував М. Драгоманов, має право існувати в одній «громаді» (державі), але впродовж їх існування все робилося для того, що не допустити об'єднання українців в одну спільноту. Це було можливим через те, що різні держави опановували українські землі, а «місцеві пани» переходили на службу до поневолювачів.

Далі історик подав короткий опис української історії, змістом якої, на його думку, були численні повстання українців («мужицтва») проти «панства», найбільшим із яких була «козацька Січ Запорозька», що стала центром «вольностей Війська Запорозького», або вільної землі української. Цю коротку історію він довів до другої половини XIX ст., щоб показати «пробудження»

38 М. Драгоманов подає докладний географічний опис українських земель на підставі етнографічних матеріалів, зібраних і опублікованих українськими, німецькими та російськими вченими XIX ст. (Драгоманов М. «Переднє слово» [до «Громади» 1878 р.]. *Драгоманов М. П. Вибране. («…Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»).* Київ, 1991. С. 276–277).

українського селянина. Однак український рух був потрактований (у Росії) як «український сепаратизм», а сили «українофілів» (громадівців) були заслабкі, щоб очолити селянство. Тому, констатував історик, необхідно ще докласти великих зусиль, щоб просвітити і навчити українських селян, допомогти їм усвідомити свої права. Таким чином, у національної ідеї з'явилася потужна соціальна база – селянство, що свідчило про впливи у Європі соціалістичної ідеології.

Михайло Драгоманов розглянув становище українців у різних сучасних йому державах і зробив висновок: через утиски, які чинять українцям у всіх державах, необхідно творити власну державу, щоб самим порядкувати на своїй землі. Однак, продовжував учений, у нових умовах, коли люди творять «спілки держав», а в українців немає шансів визволитися від Росії чи Австрії, найкращий вихід був би в об'єднанні українських земель в одній державі (Росії чи Австрії) і перетворення її на «вільну спілку» (читай – федерацію) народів за взірцем, наприклад, США. Вчений був одним із творців ідеї федеративної перебудови Російської імперії і намагався цю ідею всіляко пропагувати, відчуваючи нестачу національних сил для реалізації ідеї самостійності. Його ілюзії підживлювалися спостереженням за демократичними змінами у країнах Західної Європи й вірою у силу освіти і науки.

Велика віра в науку та наукову організацію суспільного життя, що була характерною для епохи модернізації в Європі і світі, сприяла активізації національного руху в Галичині, де місцеві українці з підтримкою наддніпрянців зуміли створити потужний осередок українського національного, а тоді й суспільно-політичного життя. Виникли українські політичні партії та їх програми, де вперше було заявлено про стратегічне завдання українського руху – створення незалежної соборної (об'єднаної) Української держави. Вперше ця мета стала підставою програми Русько-української радикальної партії (1890 р.). Наприкінці 1890-х років вимога політичної самостійності України вже стала складовою програм ще двох українських партій – Української національно-демократичної та Української соціал-демократичної партій[39].

39 Див.: Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. С. 91–97.

Значну роль у поширенні національної ідеології та обґрунтуванні політичних претензій українського руху відіграла діяльність українських наукових, просвітницьких та громадських організацій у Галичині, де особливою активністю вирізнялось Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (НТШ), яке в 1897 р очолив молодий історик, професор Львівського університету з Наддніпрянщини Михайло Грушевський (1866–1934). Вся робота НТШ звелася до досліджень у галузі історії, філології, етнографії, географії та природничих наук, які повинні були засвідчити присутність української науки і культури у цивілізованому світі. Численні видання НТШ із різних наук, налагодження співпраці з науковими центрами інших країн піднесли авторитет українців на міжнародній арені[40].

Нагромаджений у Галичині культурно-освітній потенціал українці спробували перенести до Росії під час революції 1905 р., коли там з'явились паростки демократії і почали творитися політичні партії та громадські організації. Зокрема, постало ініційоване М. Грушевським Українське наукове товариство. Проте цей період був недовгим, і в імперії Романових знов запанував самодержавний режим. Однак українці вже перетворилися на помітний, хоча й поки що маловпливовий елемент майбутньої реконструкції регіону Центрально-Східної Європи. Про таку перебудову напередодні Першої світової війни вже предметно задумувалися українські інтелектуали, будуючи найрізноманітніші плани перевлаштування політичного простору регіону.

Велика війна створила сприятливі можливості для реалізації багатьох національних проєктів, зокрема й українського. У той час коли українські політичні діячі творили національні представницькі органи (Головна Українська Рада, Союз визволення України, Загальна Українська Рада) і розробляли різні плани реалізації національної ідеї під час і після війни, українські інтелектуали фактично завершили роботу над науковим обґрунтуван-

40 Про діяльність НТШ існує багато літератури, тому обмежуся лише короткою бібліографією: Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). Львів, 1923; Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове товариство імені Т. Шевченка. Нью-Йорк; Філадельфія, 1951; Кубійович В. М. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949). Львів, 1991.

ням цієї ідеї. Для цього склалися сприятливі суспільно-політичні умови, які полягали насамперед у наявності фахових і патріотично налаштованих наукових кадрів. У науковому середовищі особливо вирізнялися історики – учні Михайла Грушевського зі Львова (Степан Томашівський, Остап Терлецький, Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба та багато ін.), а також із Наддніпрянщини (Орест Левицький, Дмитро Дорошенко, Олександра Єфименко). Але були теж і блискучі географи та антропологи, етнографи і математики. Сам М. Грушевський ще перед війною сформулював загальну схему української історії, яка повинна була стати науковою «біографією» українського народу, і опублікував декілька узагальнюючих праць із історії України різними мовами (випустив також вісім томів фундаментальної монографії «Історія України-Руси», яку завершив вже у підрадянській Україні)[41].

Напередодні світового конфлікту українська інтелектуальна та політична еліта предметно роздумувала над питаннями майбутніх кордонів самостійної Української державності. Виходячи з тривалого періоду бездержавності, українські діячі проєктували майбутню Україну на підставі уявлень і потреб об'єднати в єдиній соборній, як тоді говорили, незалежній Українській державі всі т. зв. «українські етнічні землі» або території, де українське населення становило більшість. Тому в національному таборі усвідомлювали двоєдине завдання української наукової інтелігенції: по-перше, вивчити межі розселення русько-українського народу в Європі; по-друге, обґрунтувати історичні підстави відродження Української держави. Обидва завдання були взаємопов'язані й реалізувалися, фактично, одним і тим самим не таким численним середовищем українських учених.

Під час Першої світової війни невелика група українських вчених спільно з деякими росіянами підготувала і опублікувала у Росії російською мовою двотомну фундаментальну працю, яка обґрунтовувала географічні та історичні координати майбутньої

41 Про М. Грушевського є багато літератури, назву декілька новіших монографічних видань: Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ, 2005; Новацкі р. , Тельвак В. Тельвак В. Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934). Ополє, 2007; Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa, 2011; Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ, 2011.

України – «Украинский народ в его прошлом и настоящем»[42]. Енциклопедична праця мала за мету подати політикам аргументи на користь урахування інтересів великого європейського народу – українців – у післявоєнному перевлаштуванні європейського політичного простору. Під час війни робота не набула великого поширення і не була широко знаною, але вміщені у ній матеріали слугували відправним пунктом для підготовки численних публіцистичних видань для населення, європейської публіки і політиків, підготовлених українськими авторами та поширених українськими політичними організаціями під час світового конфлікту, а також у післявоєнний період. Не випадково, що весь перший том цієї праці був написаний М. Грушевським і складався з двох розділів: історіографії українознавства та «Історії українського народу».

На той час роботи і концепція українського історика вже були відомі в багатьох країнах. М. Грушевський подав визначення народу як колективної спільноти, об'єднаної «спільними рисами в нинішньому, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень в майбутньому», незалежно від територіальних, політичних чи конфесійних поділів (!)[43]. Фактично, він схилявся до визначення політичної нації. За таких суспільно-політичних умов було поставлене і вирішене завдання ідентифікувати русинів-українців у місцях їх розселення. Далі вчений подав історію українського народу за схемою, яку він задекларував у багатьох своїх працях попереднього часу, зокрема в багатотомній «Історії України-Руси». Свій нарис М. Грушевський закінчив словами: українське національне життя вже цілком дозріло до «широкого і всебічного національного самовизначення – політичного, громадського і культурного і прагнення різко відмежуватись від усього, що намагалося затримати українство, якщо не в повному небутті, то, так би мовити, в напівіснуванні»[44].

Другий том праці відкрив розлогий нарис географії України, який написав учень Михайла Грушевського, історик і географ

---

42 Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ / под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Кавалевскаго, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымскаго, проф. М. И. Туганъ-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова. Санктъ-Петербургъ (Петроградъ), 1914–1916. Т. 1. 379 с., Т. 2. 335 с.

43 Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Т. 1. С. 1.

44 Там само. С. 360.

Степан Рудницький (1877–1937) за участі ще кількох дослідників (Олександра Русова, Володимира Охримовича і Степана Томашівського)[45]. Подавши детальний географічний опис території розселення населення, С. Рудницький чітко визначив регіони з переважною «українською колонізацією», а саме: від витоку Дунаю, вздовж узбережжя Чорного моря до Тирасполя, тоді до Дністра, Чернівців, вздовж Прута до Сегету і Ужгороду та Пряшева, далі на північ до Перемишля, Ярослава, Білгорая, Любліна, Сєдльце і Більска; на терені Білорусі межа повертала на схід і йшла по лінії річок Цна і Прип'ять до Дніпра, а звідти повертала на південний схід до Севска, Путивля, Білгороду, далі вздовж Хопра до його впадіння у Дон, звідти, не доходячи до П'ятигорська і Майкопа, повертала на захід до Чорного моря[46]. Очевидно, що таке окреслення території проживання українців означало тільки одне – постановку питання про українську державність.

Остаточно «незалежницька» версія української державності була обґрунтована у працях українських вчених, зокрема С. Рудницького («Чому ми хочемо самостійної України», Відень, 1916), М. Грушевського («Хто такі українці і чого вони хочуть», Київ, 1917). Зокрема, С. Рудницький, який під час війни брав активну участь у роботі різних українських політичних організацій і видавав численні праці про Україну різними мовами, обґрунтував із географічних, антропологічних, історичних та політичних позицій закономірність відродження самостійної соборної Української держави та зробив висновок: «Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю … Ніяких автономій і федерацій»[47]. При цьому окреслив територію розселення українців на понад 1 млн км^2 (1 050 000 км^2) із населенням 57,6 млн осіб, серед якого українці становили 37,5 млн осіб, або 64,5 % загального населення[48].

Дослідження українських вчених і публіцистів XIX і початку XX ст. стали інтелектуальною основою ідеї відродження України. Виокремивши відмінний від інших європейських народів

45 Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Т. 2. С. 361–426.

46 Там само. С. 374–375.

47 Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / упоряд. О. І. Шаблій. Львів, 1994. С. 89.

48 Там само. С. 77–78.

український етнос, вони прослідкували його особливу історичну долю, визначили його культурно-антропологічні риси і обґрунтували потребу створення ним самостійної національної державності. Їхні висновки ґрунтувалися як на здобутках тогочасної науки, так і на глибокій симпатії до своєрідної і неповторної культури українського населення. На ці висновки, а також український визвольний рух, що призвів до виникнення у 1917 р. Української Народної Республіки, не могли не зважати російські більшовики, які у 1918–1920 рр. окупували Наддніпрянщину і згодом змушені були інспірувати Українську Соціалістичну Радянську Республіку, кордони якої, однак, були визначені умовно. Таким чином, українське питання залишалося ще тривалий час невирішеним. Проте знищити українців та український визвольний рух не вдалося навіть найжорстокішим диктаторам XX ст.

НОТАТКИ

Наукове видання

Українські маркери історії Польщі:
від початків формування до Великої війни

Колективна монографія

Обкладинка Федора Лукавого
Літературний редактор Ірина Стецик
Підписано до друку 27.12.2024
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 27,07. Обл.-вид. арк. 25,2
Тираж 100 прим. Замовлення № 03-12/13

Відділ реалізації. Тел.: (067) 542-08-01. E-mail: info@book.sumy.ua
ПФ «Видавництво "Університетська книга"»
40000, м. Суми, площа Покровська, 6
Тел.: (0542) 65-75-85. E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7461 від 05.10.2021
Віддруковано на обладнанні
ПФ «Видавництво "Університетська книга"»